

marksizam i savremenost

ROMAN ROSDOLSKY

PRILOG POVIJESTI NASTAJANJA
MARXOVA „KAPITALA“

m

Biblioteka

MARKSIZAM I SAVREMENOST

ROMAN ROSDOLSKY

PRIOLOG POVIJESTI
NASTAJANJA MARXOVA
„KAPITALA“

Roman Rosdolsky ostao je, uprkos ovom svom značajnom i zamašnom delu, a i nizu drugih, nepoznat čak i najboljim svetskim enciklopedijama i leksikonima, tako da se o njemu mogu navesti samo oskudni podaci.

Rođen je 1898. godine u Lavovu. Studirao je političke nauke u Pragu i Beču. Do drugog svetskog rata saradnik je u Institutu za privrednu istoriju Univerziteta u Lavovu. Za vreme rata je u koncentracionom logoru. Godine 1947. emigrirao u Sjedinjene Američke Države. Umro 1967. godine u Detroitu.

Ovo opsežno delo Romana Rosdolskog, koje nudimo jugoslovenskom čitaocu, jedno je od retkih — a svakako najiscrpnijih i najinformativnijih — u svetskoj marksističkoj, marksološkoj i drugoj literaturi koja studiozno razmatra Marxov rukopis *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, taj prvi Marxov pokušaj da sistematski izloži svoju kritiku političke ekonomije, to jest da je metodologijski utemelji i sadržajno i tematski ograniči.

S obzirom da je u nas prošle godine objavljen širi izbor iz ovog Marxovog teksta, ovo Rosdolskyjevo delo imaće bar delimičnu tekstualnu podlogu na našem jeziku, a svojim studioznim pristupom Marxovu kritici političke ekonomije ispunice osetnu prazninu u našoj marksističkoj literaturi.

MARKSIZAM I SAVREMENOST

UREĐIVAČKI ODBOR IZDAVAČKOG CENTRA „KOMUNIST“

Miroslav Pečužlić (*predsednik*), Zvonko Damjanović, Trpe Jakovlevski,
Miladin Korać, Milan Kučan, Vjekoslav Mikecin, Miloš Nikolić, Najdan
Pašić, Vojo Rakić, Zoran Vidaković, David Atlagić (*glavni urednik*)

Urednici

Miloš Nikolić i Vera Popović

Nacrtna korica

Vladana Mrkonja

Tehnički urednik

Jovica Bojić

ROMAN ROSDOLSKY

PRILOG POVIJESTI
NASTAJANJA MARXOVA
„KAPITALA“

Nacrt „Kapitala“ iz 1857—1858.

II

KOLO
IV
KNJIGA 3.

IZDAVAČKI CENTAR
„KOMUNIST“
Beograd, 1975.

Naslov originala
Roman Rosdolsky
ZUR ENTSTEHUNGSGESCHICHTE
DES MARXSCHEN „KAPITAL“
Der Rohentwurf des Kapital
1857—1858

Band II
© Europäische Verlags-anstalt,
Frankfurt am Main
1968,

Pogovor i prevod
Hotimir Burger

Treći dio
ODSJEK O PROIZVODNOM PROCESU

DEVETO POGLAVLJE

UVODNA NAPOMENA

(O zbiljnosti zakona vrijednosti u kapitalističkoj privredi)

Rezultat dosadašnjeg istraživanja može se sažeti u razvojni niz: roba — vrijednost — novac — kapital. Mi smo dakako bili pravovremeno od Marxa upozoreni, da se pri tome nipošto ne radi samo o pojmovima i njihovoj dijalektici¹; da logički redoslijed kategorija ovdje istodobno odzrcaljuje realni historijski razvoj. Uz ovu ogradu naš razvojni niz ne znači ništa drugo nego da svaka od navedenih kategorija tjera preko sebe same i da nijedna od njih ne može biti potpuno pojmljena bez prethodnih. Ali i obrnuto javlja se kao točno: da naime svaka od ovih kategorija pretpostavlja slijedeće i da samo na njihovoj podlozi može dospjeti do punog razvitka. Tako očito kategorija kapitala ne može biti razvijena bez kategorija robe, vrijednosti i novca; ali isto je tako istinito da se ove najopćenitije kategorije mogu potpuno oblikovati tek na temelju kapitala i kapitalističkog načina proizvodnje. Kako sada razriješiti ovo proturječje i koje je od obaju tumačenja razvojnog niza ispravno?

Time nadolazimo na jedan doduše vrlo star² prigovor, koji se međutim uvijek iznova javlja a upućuje se protiv Marxova shvaćanja kapitalističkog načina proizvodnje.

Ono što se napada jest uska povezanost između Marxova učenja o vrijednosti i njegove teorije kapitala — činjenica da Marx, da bi dospio do zakona kapitalističkog načina proizvodnje,

¹ Uspor. poglavlje 5, str. 143—145.

² Prigovor datira još od Tugan-Baranovskog.

polazi od analize jednostavne robne proizvodnje koja pretpostavlja socijalnu jednakost sudionika u aktu razmjene³, što on, dakle, u svojoj teoriji vrijednosti ne gleda baš na nejednakost značajnu za kapitalističku proizvodnju. Ili, kako to glasi u jednog od najnovijih Marxovih kritičara, R. Schlesingera: „Činjenica da čak i veliki ljudi slučajno čine logičke pogreške nije za nas značajna, ali značajno je to da je Marx zakone valjane za određeni model“, tj. za kapitalističko privredno uređenje, „izveo iz onih koji su valjani u modelu koji je bio jednostavniji u strukturi i raniji u historijskom redoslijedu“, tj. iz „modela“ jednostavne robne privrede.⁴

Kao i u mnogim drugim slučajevima, i ovo „promišljanje“ formulirao je prvi put sam K. Marx. Tako on već u „Rohentwurfu“ piše protiv Adama Smitha i ekonomista koji ga slijede:

„Od svih modernih ekonomista . . . imenovan je vlastiti rad kao izvorni naslov vlasništva, bilo više na ekonomski ili više na pravni način, a vlasništvo nad rezultatom vlastitoga rada kao temeljna pretpostavka građanskoga društva. . . Ova pretpostavka sama počiva na pretpostavci *razmjenske vrijednosti kao ekonomskog odnosa koji gospodari cjelokupnošću odnosa proizvodnje i saobraćaja*, on je dakle sam historijski *proizvod* građanskoga društva, društva razvijene razmjenske vrijednosti. S druge strane, budući da se pri razmatranju konkretnih ekonomskih odnosa, kako ih prikazuje jednostavna cirkulacija, prividno nadaju proturječni zakoni, vole svi klasični ekonomisti, sve do Ricarda, onaj *iz građanskog društva samog izvirući nazor* pustiti da, doduše, vrijedi kao općenit zakon, ali njegov striktni realitet vole oni protjerati u zlatna vremena kada još *nije egzistiralo nikakvo vlasništvo*. U neku ruku u vremena prije ekonomskog istočnog grijeha, kao Boisguillebert. Tako da se *nadaje čudnovat rezultat, da bi se istina o prisvajanju građanskoga društva morala zametnuti u neko doba u kojem samo to društvo još nije egzistiralo*, a temeljni zakon vlasništva u doba bez vlasništva.“⁵

Ovdje doduše nije riječ o zakonu vrijednosti, nego o zakonu prisvajanja građanskoga društva. Međutim, potpuno isto može se reći i s obzirom na zakon vrijednosti: „Ricardo je bio nastojao dokazati“, čitamo u *Theorien*, „da rastavljanje kapitala i najamnoga rada — uz stanovite iznimke — ništa ne mijenja na određenju

³ F. Oppenheimer, „Wert und Kapitalprofit“, str. 176. i dalje.

⁴ R. Schlesinger, „Marx, His Time and Ours“, 1950, str. 96—97.

⁵ „Grundrisse“, str. 903—904.

vrijednosti robā. Oslanjajući se na *Ricardove* iznimke *Torrens* osporava zakon. On se vraća natrag *A. Smithu* (protiv kojeg se okreće *Ricardovo* pokazivanje), koji prihvaća da je doduše na „počecima društva“, gdje se ljudi susreću još samo kao posjednici roba i razmjenjivači roba, vrijednost robe bila određena radnim vremenom koje je u njoj sadržano, ali tako nije čim su se oblikovali kapital i zemljišno vlasništvo. To onda znači, . . . da zakon koji vrijedi za robe kao robe ne vrijedi za njih čim se one promatraju kao kapital ili kao proizvodi kapitala, čim se uopće napreduje od robe ka kapitalu. S druge strane, proizvod poprima tek svestrano lik robe — kako po tome što se sav proizvod mora pretvoriti u razmjensku vrijednost, tako i time što ingredijencije njegove proizvodnje same ulaze u njega kao robe —, on biva svestrano robom tek s razvitkom i na temelju kapitalističke proizvodnje. Dakle zakon robe treba postojati u nekoj proizvodnji koja robe ne (ili samo mjestimično) proizvodi, a ne treba postojati na temelju proizvodnje čija je baza opstanak proizvoda kao robe. Sam zakon kao i roba kao općenit oblik proizvoda apstrahiran je iz kapitalističke proizvodnje, a upravo za nju on ne treba vrijediti.“⁶ Ono što je *Torrens* dakle konstatirao jest „da se ovdje, u kapitalističkoj proizvodnji zbiva jedan obrat u zakonu vrijednosti. To znači da zakon vrijednosti koji je apstrahiran iz kapitalističke proizvodnje protuslovi njezinim pojavama. A čime ga on nadomješta? Apsolutno ničim do grubim nemisaonim govornim izrazom fenomena koji treba objasniti.“⁷

Marx dakle odlučno osporava *Smithove* i *Torrensove* predodžbe; on ne pomišlja na to da djelotvornost zakona vrijednosti smjesti u „zlatna vremena“ pretkapitalističkog društva. Jer ta su „zlatna vremena“, kako su ih oslikali građanski ekonomski, „čista fikcija“ koja izvire iz privida kapitalističke robne cirkulacije i njih je „*A. Smith* u pravom stilu 18. stoljeća stavio u prethistorijsko razdoblje koje prethodi povijesti“.⁸ U zbiljnosti „prvobitna proizvodnja. . . počivala je na samoniklom zajedništvu u okviru kojeg se privatna razmjena javlja samo kao površinski uzgredni izuzetak. Ali s historijskim razrješavanjem toga zajedništva odmah nastu-

⁶ „Theorien“, III, str. 69. — Upravo na ovo mjesto poziva se Schlessinger (op. cit., str. 119.), kad govori o Marxovu „tvrdoglavom nastojanju da za ‚vrijednost‘, u razdoblju kada se robe razmjenjuju za cijene proizvodnje, spasi značenje koje se ne može zastupati osim tautologijama“. (Zbiljski smisao ovoga mjesta njemu je ostao skriven.)

⁷ „Theorien“, III, str. 68.

⁸ „Grundrisse“, str. 74.

paju odnosi gospodstva i ropstva, odnosi nasilja, koji stoje u gorućem protuslovlju s nježnom robnom cirkulacijom i njoj odgovarajućim odnosima.“⁹ U suprotnosti spram ovih pokušaja da se zbiljnost radnog zakona vrijednosti premjesti u „predadamsko doba“, u „paradise lost građanstva, gdje se ljudi još ne susreću kao kapitalisti, najamni radnici, zemljovlasnici, zakupnici, lihvari itd., nego samo kao jednostavni proizvođači i razmjenjivači roba“¹⁰, Marx uvijek iznova naglašava da, kao što kapitalistički način proizvodnje s jedne strane „kao svoju bazu prije svega pretpostavlja cirkulaciju roba a otuda i cirkulaciju novca“,¹¹ tako se s druge strane robna proizvodnja može pojaviti „kao normalni, vladajući karakter proizvodnje. . . tek na osnovi kapitalističke proizvodnje“; da je prema tome robna proizvodnja „u svojoj općenitoj apsolutnoj formi“ upravo kapitalistička robna proizvodnja.¹² Jer, „tek tu, gdje je najamni rad njezina baza, nameće se robna proizvodnja silom cijelome društvu“,¹³ tako ovdje može također i zakon radne vrijednosti izaći iz svog embrijskog oblika, koji je posjedovao u pretkapitalističkim stanjima, i postati određenje koje zahvaća i regulira totalitet društvene proizvodnje.

Po Marxu je, dakle, radni zakon vrijednosti — daleko od toga da bi pripadao prošlosti — karakterističan upravo za kapitalističko društvo, tek u njemu dolazi potpuno do valjanosti! Ali kako se to može slagati s činjenicom (koju Marx stalno ističe) da u razvijenom kapitalističkom društvu središte „oko kojeg se kreće oscilacija tržišnih cijena“ nisu vrijednosti, nego od njih otstupajuće cijene proizvodnje? Kad je dakle Marx prije (u svojoj polemici protiv *Torrensa*) pitao, kako to da tek iz kapitalističke proizvodnje apstrahirani zakon vrijednosti ne treba vrijediti upravo za tu proizvodnju, tada bi se isto tako moglo pitati, kako bi se baš iz proizvodnje, čiji neposredni fenomeni prima facie* proturječe radnom zakonu vrijednosti, mogao apstrahirati upravo taj zakon?

⁹ Ibid., str. 904.

¹⁰ „Zur Kritik“, str. 44—45.

¹¹ „Das Kapital“, III, str. 336.

¹² Ibid., II, str. 39. i 141. — Uspor. „Theorien“ III, str. 307.: „ . . . da tek na temelju kapitala robna proizvodnja ili proizvodnja proizvoda kao robe biva sveobuhvatna i obuhvaća bit samog proizvoda“.

¹³ „Das Kapital“, I, 613. — Uspor. ibid., II, str. 119—120.: „U stvari kapitalistička proizvodnja je robna proizvodnja kao općenit oblik proizvodnje, ali ona je to samo, i biva to sve više u svome razvitku, zato što se rad sam tu javlja kao roba, jer radnik prodaje rad, tj. funkciju svoje radne snage. . .“

* Na prvi pogled.

Ovdje svakako nije mjesto da se razmatra takozvano protuslovlje između prvog i trećeg sveska „Kapitala“, tj. problem „preobrazbe vrijednosti u proizvodne cijene“. (Mi ćemo se kasnije pozabaviti time.) Ono čime se ovdje bavimo jest samo metodološka strana problema — pitanje, da li se — s Marxova stajališta — može govoriti o dva različita „modela“, o modelu jednostavne robne privrede i modelu kapitalističke privrede, i da li je Marx doista zakone posljednjeg izveo iz zakona prvog?

Odgovor na to pitanje nalazi se već u Marxovu *Uvodu*, i to u znamenitom poglavlju koje se bavi „metodom političke ekonomije“. U njemu Marx pokazuje kako je metoda „uspinjanja od apstraktnog ka konkretnome samo način kako mišljenje sebi prisvaja konkretno, kako ga reproducira kao duhovno konkretno — ali nipošto proces postanka konkretnog samog“. Tako „najjednostavnija ekonomska kategorija, uzmimo na primjer razmjenska vrijednost“, ne može u svome punome obličju „nikada egzistirati osim kao apstraktno, jednostrano odnošenje neke već dane konkretne, žive cjeline“ (to jest kapitalističkog društva), premda izgleda kao da „kao kategorija. . . razmjenska vrijednost“ ima „pretopotni opstanak“. A otuda: „Kao što uopće kod svake historijske, socijalne znanosti, tako i u hodu ekonomskih kategorija treba uvijek imati na umu da je, kako u zbilji tako i u glavi, subjekt, ovdje moderno građansko društvo, dan, i da su stoga kategorije oblici opstanka, egzistencijalna određenja, i često izražavaju samo pojedine strane toga određenog društva, tog subjekta, i da ono stoga *ni znanstveno* nipošto ne započinje tek tu gdje je o njemu *kao takvome* riječ.“¹⁴ (U našem slučaju započinje ono, dakle, već pri analizi robe i novca.)

Pošto je tako Marx izložio apstraktni karakter „najjednostavnijih kategorija“, pita on dalje: Ali nemaju li „ove jednostavne kategorije i neku nezavisnu historijsku ili prirodnu egzistenciju prije konkretnijih? Ča dépend.*“ Tako npr. novac može „egzistirati i historijski je egzistirao prije no što je kapital egzistirao, prije no što su banke egzistirale, prije no što je egzistirao najamni rad itd.“ Međutim: „Iako je novac vrlo rano i svestrano igrao neku ulogu, on je u starome vijeku ipak prisutan kao prevladavajući element samo kod jednostrano određenih nacija, trgovačkih nacija. Pa i u najrazvijenijem starom vijeku, kod Grka i Rimljana, njegov se potpuniji razvitak, koji se pretpostavlja u modernom

¹⁴ „Grundrisse“, str. 22. i 26—27.

* To zavisi.

građanskom društvu, javlja samo u razdoblju njihova razrješavanja.“ „Iako je jednostavnija kategorija *historijski* mogla egzistirati prije konkretnije, može ona“ nastupiti „u *svojem potpunom intenzivnom i ekstenzivnom razvitku*“ upravo samo „u najrazvijenijim stanjima društva“¹⁵.

Drugi primjer predstavlja rad: „Rad se javlja kao sasvim jednostavna kategorija. I njegova predodžba u toj jednostavnosti — kao rada uopće — prastara je. Ipak, ekonomski shvaćen u toj jednostavnosti ‚rad‘ je isto tako jedna moderna kategorija kao i odnosi koji stvaraju ovu jednostavnu apstrakciju.“ Jer „ravnodušnost naspram neke određene vrste rada pretpostavlja vrlo razvijen totalitet zbiljskih vrsta rada, od kojih nijedna više ne gospodari svima. . . S druge strane ta apstrakcija rad uopće nije samo duhovni rezultat nekog konkretnog totaliteta radova. Ravnodušnost naspram određenog rada odgovara društvenoj formaciji u kojoj individuumi s lakoćom prelaze s jednog rada na drugi a određena vrsta rada njima je slučajna, zato ravnodušna.“

Takvo pak stanje može se naći tek u razvijenom kapitalističkom društvu.¹⁶ . . . „Ovaj primjer rada“, zaključuje Marx, „nepo- bitno dokazuje kako su i najapstraktnije kategorije, usprkos svojoj valjanosti — baš zbog svoje apstrakcije — za sve epohe, ipak u određenosti te apstrakcije isto toliko proizvodi historijskih odnosa i kako *svoju punu valjanost posjeduju samo za i unutar tih donosa*.“¹⁷

Ono što Marx ovdje kaže o kategoriji rada vrijedi naravno i za kategoriju vrijednosti određenu po radu. I ova kategorija ima neki „pretpotopni opstanak“, i ona je postojala historijski dugo prije kapitalističke proizvodnje — iako samo u nekoj nezre- loj, embrionalnoj formi i „nipošto ne prožimajući sve ekonomske odnose“. Utoliko „je stvari potpuno primjereno vrijednost ne samo teoretski, nego“ također i „historijski razmatrati kao prius* cijena proizvodnje“¹⁸. Ali u svojoj razvijenoj spodobi kategorija

¹⁶ Ibid., str. 22—24.

¹⁷ Uspor. „Das Kapital“, I, str. 74.: „Tajna vrijednosnog izraza, jedna- kost i jednako važenje svih radova jer i ukoliko su oni ljudski rad uopće, može se dešifrirati samo tada kad pojam ljudske jednakosti već posjeduje čvrstoću narodne predrasude. To je pak moguće tek u društvu u kojem je robni oblik općenit oblik radnog proizvoda, pa je, dakle, i odnos među ljudima kao posjednicima roba vladajući društveni odnos.“

¹⁷ „Grundrisse“, str. 24—25.

* Ono što prethodi.

¹⁸ „Das Kapital“, III, str. 186.

vrijednosti nastupa ipak samo u kapitalističkom društvu, jer tek u tom društvu biva robna proizvodnja općenit oblik proizvodnje.¹⁹

U svakom slučaju — u istoj mjeri u kojoj u kapitalističkom društvu proizvodi bivaju robama, bivaju i sve robe proizvodima kapitala — zbog čega upravo mora nastupiti stanovito modificiranje zakona vrijednosti. Kategorija vrijednosti djeluje zato tu samo više kao apstraktno određenje koje izražava samo jednu — iako temeljnu — stranu kapitalističkog društva: činjenicu da se u njemu svi privredni subjekti (uključujući uzajamni odnos radnika i kapitalista²⁰) moraju odnositi jedan spram drugog kao razmjenjivači roba. Ali apstraktna određenja ne mogu se direktno primijeniti na „dalje razvijene konkretne odnose“; oni tek moraju biti posredovani. A baš to posredovanje uspostavlja se pomoću kategorije cijena proizvodnje. „Obrat u zakonu vrijednosti“, dijalektički prijelaz od radne vrijednosti (ili od jednostavne robne privrede) do cijena proizvodnje (ili do kapitala) stoga nije historijska dedukcija, nego metoda poimanja konkretnog, tj. samog kapitalističkog društva. Ili (da se vratimo Marxovim kritičarima) uopće se ne radi o dva različita „modela“, nego o jednom te istom modelu — o modernom kapitalističkom načinu proizvodnje, čija je spoznaja dakako moguća samo otkrivanjem unutrašnjeg zakona koji ga pokreće, dakle na putu „uspinjanja od apstraktnog ka konkretnome“. Da bismo pojмили proizvodne cijene koje se pojavljuju na površini, moramo se vratiti na njihov skriveni uzrok, na vrijednost. Onaj komu to ništa ne govori mora se ograničiti dakako na puku empiriju, dakle odustati od zbiljskog objašnjenja tokova kapitalističke privrede.

Toliko o načinu i vrsti Marxova rješavanja pitanja o „zbiljnosti zakona vrijednosti“. Mi smo ubacili ovo poglavlje da bismo olakšali razumijevanje slijedećih. Čitatelju treba unaprijed biti jasno zašto Marx započinje s analizom jednostavne robne cirkulacije i kakva uloga pripada toj analizi u njegovu djelu. A on ne treba previdjeti da se pri tom radi o najapstraktnijoj sferi same kapitalističke proizvodnje; o sferi iza koje „se skriva još čitav jedan svijet, svijet kapitalovih sklopova“²¹, u kojem je zato neizbježiv obrat kako zakona vrijednosti tako i zakona prisvajanja.

¹⁹ Uspor. 4. poglavlje ranije citiranog djela ruskog nacionalnekonoma Rubina o Marxovoj teoriji vrijednosti.

²⁰ Što se tog odnosa tiče, ni Marxovi kritičari ne mogu poricati da se najvažnija od svih razmjena — kupnja i prodaja radne snage — usprkos modifikaciji koju je istaknuo sam Marx (vidi: „Das Kapital“, III, str. 170—171.) primarno ravna prema zakonu vrijednosti, dakle, prema prvome modelu.

²¹ „Grundrisse“, str. 532.

DESETO POGLAVLJE

ZAKON PRISVAJANJA JEDNOSTAVNE ROBNE PROIZVODNJE

„Poglavlje o kapitalu“¹, koje se nadovezuje na „Poglavlje o novcu“, započinje jasnim istraživanjem o „zakonu aproprijacije, kako se on javlja u jednostavnoj cirkulaciji“². Ovo istraživanje predstavlja potrebno upotpunjenje I sveska „Kapitala“, gdje se ovdje obrađivana tema tek mjestimično dodiruje.³

Dovdje Marxovo prikazivanje nije izašlo preko sfere jednostavne robne cirkulacije. U jednostavnoj cirkulaciji roba razmjernjivači se ponajprije susreću kao osobe koje samo na osnovi slobodne pogodbe o razmjeni mogu doći u posjed partnerovih roba i baš se zato međusobno moraju priznavati kao privatni posjednici. Kako su oni postali vlasnici roba, kako je provedeno prvobitno prisvajanje roba, to ne proizlazi iz samog odnosa razmjene. Ali budući da roba kao vrijednost predstavlja samo opredmećeni rad, a sa stajališta cirkulacije „tuđa roba, dakle tuđi rad može se prisvojiti samo izvanjštenjem vlastitoga, . . . tako izgleda kao da vlasništvo nad robom koje prethodi razmjeni . . . izvire nepo-

¹ Cijelo „Poglavlje o Kapitalu“ bilo je (kako saznajemo iz redakcijske primjedbe na str. 150. „Grundrisse“) „najprije označeno kao „Poglavlje o novcu kao kapitalu“, i zato je neshvatljivo zašto su se izdavači djela tim prvobitnim naslovom koristili kao podatkom o sadržaju na najvišem rubu teksta na stranicama 151—162. koje su posvećene upravo istraživanju „zakona aproprijacije“. Sovjetski ekonom Leontiev uzima to pogrešno određivanje sadržaja zdravo za gotovo i trudi se da dokaže svojim čitateljima da se, „iako na prvi pogled sadržaj“ str. 151—162. „izgleda kao da ne odgovara naslovu koji je dao Marx“, tu doista radi o „prividnom protuslovlju“. („O prvonačalnom nabroske ‚Kapitala‘ Marksa“, str. 27.).

² Tako je ovo istraživanje, koje postoji u dvije obrade (str. 151—162. i 901—918.), označeno u „Index zu den 7 Heften“ (str. 858. „Grundrisse“).

³ Uspor. „Das Kapital“, I, str. 99—100. i 189—191.

sredno iz rada njezina posjednika, a rad izgleda kao prvobitan način prisvajanja, . . . kao pravni naslov vlasništva“. U tom su smislu i ekonomski klasične škole odredili „vlasništvo nad rezultatom vlastitoga rada kao temeljnu pretpostavku građanskoga društva“⁴:

Iz „zakona prisvajanja po vlastitom radu“, koji karakterizira jednostavnu robnu privredu, „otvara se u cirkulaciji samo od sebe carstvo građanske slobode i jednakosti“ kao i princip uzajamnosti, „prestabilirane harmonije između posjednika roba“.⁵

U stvari: „Iako individuum A osjeća potrebu za robom individuum B, on se nje ne domaže silom“, niti to čini posjednik robe B, nego se oba „uzajamno priznaju kao vlasnici, kao osobe čija volja prožima njihove robe“. Time u odnošenje posjednika roba dolazi „pravni moment osobe i slobode, ukoliko je ona u tome sadržana“. („U rimskome pravu“, napominje Marx u ovome sklopu, „servus je stoga ispravno određen kao onaj tko razmjennom ne može ništa za sebe steći“.) Na svaki način, element prisile sastoji se u tome što su partneri razmjene nagnani na razmjenu svojim potrebama; ali s tog stajališta „samo moja vlastita priroda, koja je cjelina potreba i nagona, jest ta koja⁶ me prisiljava, ne ništa strano. . . . Ali to je također baš ona strana kojom ja prisiljavam drugog, nagonim ga u sistem razmjene“.⁷ Tako se baš robna cirkulacija pokazuje kao ozbiljenje slobode i nezavisnosti posjednika roba.

Ali pođimo dalje: U razmjeni stoje individuumi jedan naspram drugog samo kao posjednici roba i svaki od tih individuum „ima isti društveni odnos spram drugoga koji drugi ima spram njega. Kao subjekata razmjene njihov je odnos stoga odnos *jednakosti*. Nemoguće je među njima pronaći bilo kakvu razliku ili pače suprotnost. . . .“⁸ Razmjenjivači predstavljaju dakako različite potrebe i različite upotrebne vrijednosti; ali ta okolnost „nipošto ne ugrožava socijalnu jednakost individuum, nego štoviše njihovu prirodnu različitost čini osnovom njihove socijalne jednakosti. Kad bi individuum A imao istu potrebu a svoj rad realizirao u istom predmetu kao i individuum B, tada među njima ne bi uopće postojao odnos; promatrani s obzirom na svoju proizvodnju, oni uopće ne bi bili različiti individuumi. Oba imaju potrebu da dišu; za obojicu postoji zrak kao atmosfera; to ih ne dovodi ni

⁴ „Grundrisse“, str. 902. i 903.

⁵ Ibid., str. 904.

⁶ U originalu: „koje“.

⁷ Ibid., str. 155. i 155—157.

⁸ Ibid., str. 153.

u kakav socijalni kontakt; kao individuumi koji dišu oni su u međusobnom odnosu samo kao prirodna tijela, ne kao osobe. Različitost njihovih potreba i njihove proizvodnje daje samo povod za razmjenu i za njihovo socijalno izjednačivanje u njoj. Ta prirodna različitost stoga je pretpostavka njihove socijalne jednakosti u aktu razmjene i uopće u ovom odnošenju u kojem se oni susreću kao proizvodni“.⁹

Ali s druge strane su i „robe koje oni razmjenjuju kao razmjenske vrijednosti ekvivalenti“, „koji ne samo da su jednaki, nego izričito trebaju biti jednaki“; a „ukoliko jedan individuum možda prevari drugog, to se ne događa po prirodi *socijalne* funkcije u kojoj oni uzajamno stoje, . . . nego samo zbog prirodne prepređenosti, sposobnosti uvjeravanja etc., ukratko samo zbog čisto individualne nadmoćnosti jednog individuumu nad drugim“.¹⁰ Zbog toga se ovdje kako subjekti razmjene tako i predmeti razmjene javljaju kao podvrgnuti zakonu jednakosti.

Ali konačno određenju slobode i jednakosti u razmjeni pridolazi još i određenje uzajamnosti: „Individuum A služi potrebi individuumu B posredstvom robe a samo ukoliko i jer individuum B služi potrebi individuumu A posredstvom robe b i vice versa*. Svatko služi drugome da bi služio sebi samome; svatko se služi drugim uzajamno kao svojim sredstvom.“ Zato je također i „u svijesti subjekata koji razmjenjuju prisutno to da je svatko samo sebi samosvrha u transakciji; da je svatko samo sredstvo za drugog; konačno, da uzajamnost, po kojoj je svatko istodobno i sredstvo i svrha, da svoju svrhu ostvaruje samo ako biva sredstvo za drugog, a biva sredstvo samo ukoliko postiže svoju svrhu —, da je ta uzajamnost nužna činjenica¹¹, pretpostavljena kao prirodni uvjet razmjene, ali da je ona kao takva svakome od obaju subjekata razmjene ravnodušna i on ima za nju interesa ukoliko je ona *njegov* interes.“¹²

⁹ Ibid., str. 154.

¹⁰ Ibid., str. 153.

* Obratno.

¹¹ U originalu: „nužni fact“.

¹² Ibid., str. 155. i 911—912. — „Zajednički interes, koji se javlja kao sadržaj cjelokupnog akta razmjene“, — čitamo dalje u tekstu — „doduše jest kao činjenica u svijesti obiju strana, ali on kao takav nije motiv, nego takoreći egzistira iza leđa u sebi reflektiranih pojedinačnih interesa. . . . U najboljem slučaju individuum može imati utješnu svijest da je zadovoljenje njegovu bezobzirnog pojedinačnog interesa upravo ozbiljenje ukinute suprotnosti, društvenog općeg interesa. . . . Opći interes upravo je općenitost sebičnih interesa.“

Ekonomi, kaže Marx na jednom drugom mjestu, „izražavaju to ovako: Svatko slijedi svoj privatni interes i samo svoj privatni interes; i time služi, a da to neće i ne zna, privatnim interesima svih, općim interesima“. Međutim: „Vic nije u tome da se, ukoliko svatko slijedi svoj privatni interes, dosegne ukupnost privatnih interesa, dakle opći interes. Štoviše, iz te apstraktne fraze moglo bi slijediti da svatko uzajamno sprečava važenje interesa drugog i da umjesto jedne opće afirmacije iz ovoga bellum omnium contra omnes* rezultira opća negacija. Poanta se sastoji štoviše u tome da je privatni interes sam već društveno određen interes i može se postići samo unutar uvjeta postavljenih od društva i sa sredstvima koje ono daje. . . To je interes privatnih osoba; ali njegov sadržaj, kao i oblik i sredstvo ozbiljenja, dani su društvenim uvjetima nezavisnim od svih.“¹³

Marx dalje istražuje kako se predodžbe o slobodi, jednakosti i uzajamnosti posjednika roba, koje izvire iz same robne razmjene, učvršćuju novčanim sistemom i upotpunjuju. To se prvenstveno odnosi na „izjednačivačku ulogu“ novca, koji kao „radikalni leveller“^{14**} gasi sve prirodne razlike i „jednog radnika koji kupuje za 3 šilinga robe“ pušta da se javlja „ . . . u istoj funkciji, u istoj jednakosti . . . kao i kralj koji to čini“¹⁵. I sama akumulacija, skrućivanje novca u blago samo prividno ukida jednakost posjednika roba. Jer „akumulira li jedan individuum a drugi ne, nitko to ne čini na trošak drugoga. . . On može samo uzeti u obliku novca ono što ima u obliku robe. Jedan uživa sadržaj bogatstva, drugi se stavlja u posjed njegove opće forme. Kada jedan osiromaši a drugi se obogati, tada je to stvar njihove samovolje, njihove štedljivosti, industrije¹⁶, morala itd., a nipošto ne proizlazi iz samih ekonomskih odnosa . . . u kojima se individuumi u cirkulaciji uzajamno susreću.“

Još i više: „Samo *naslijede* i slični pravni odnosi, koji bi tako nastale nejednakosti mogli produljiti, ne pričinjaju socijalnoj jednakosti nikakvu štetu. Ako prvobitni odnos individuum A ne stoji s njom u protuslovlju, tada se to protuslovlje sigurno neće moći uspostaviti time što individuum B stupa na mjesto individuum A, ovjekovječuje ga. To je štoviše isticanje važenja

* Rat svih protiv svijeta.

¹³ Ibid., str. 74.

** Koji izjednačava.

¹⁴ „Das Kapital“, I, str. 146.

¹⁵ „Grundrisse“, str. 158.

¹⁶ Tj. marljivosti.

socijalnog zakona preko prirodne životne granice; to je njegovo učvršćenje protiv slučajnog djelovanja prirode čiji bi utjecaj kao takav bio štoviše ukidanje slobode individuuma. Uostalom, budući da je individuum u tom odnosu samo individuacija novca, *on je kao takav isto tako besmrtan kao i sam novac.*¹⁷

Toliko o „harmonijama slobode i jednakosti“ koje nužno izrastaju iz zbiljskih uvjeta robne razmjene i koje puštaju nju da se javlja „kao istinski raj prirodnih ljudskih prava“¹⁸. Nikakvo čudo što apologeti kapitalizma sve do danas najradije bježe na područje jednostavne robne razmjene kada žele čarolijom otkloniti suprotnosti kapitalističkog privrednog uređenja! Budući da su kapitalistički odnosi i odnosi razmjene, oni se sada razmatraju samo kao takvi. „Čitava ta mudrost“, napominje Marx, „nadolazi na to da se ostane pri najjednostavnijim ekonomskim odnosima koji su, shvaćeni samostalno, čiste apstrakcije; ali u zbilji oni su mnogo više posredovani najdubljim suprotnostima i predstavljaju samo jednu stranu, u kojoj je njihov izraz izbrisan.“¹⁹ Zato kada građanski ekonomski odnose jednostavne robne razmjene suprotstavljaju „razvijenijim ekonomskim odnosima, u kojima se individuumi više ne susreću kao puki razmjenjivači ili kao kupci i prodavači u određenim odnosima“, kao njihovo pobijanje, „tada je to isto kao kad bi se htjelo tvrditi da ne postoji nikakva razlika, još manje suprotnost i proturječje između prirodnih tijela, jer su ona, shvaćena npr. u određenju težine, sva teška i prema tome jednaka; ili jednaka su jer zauzimaju sve tri prostorne dimenzije“. Ekonomski tu zaboravljaju da sama pretpostavka s kojom započinju „ne proizlazi ni iz volje pojedinaca, ni iz njihove neposredne prirodnosti, nego da je povijesna“, a da u razvijenoj robnoj cirkulaciji „individuum još ima egzistenciju samo kao proizvođač razmjenske vrijednosti, dakle, da je već uključena potpuna negacija njegove prirodne egzistencije.“²⁰ Oni s druge strane zaboravljaju da je sfera robne proizvodnje predstavljala samo površinu građanskoga društva, ispod koje „se u dubini zbivaju sasvim drugi procesi“, uspostavljaju „drugi, zamršeniji i više ili manje sa slobodom i nezavisnošću kolidirajući“ ekonomski odnosi.

¹⁷ Ibid., str. 158. i 915.

¹⁸ „Das Kapital“, I, str. 189.

¹⁹ „Ne . . . vidi se da je već u jednostavnom određenju razmjenske vrijednosti i novca latentno sadržana suprotnost između nadnice za rad i kapitala itd.“ („Grundrisse“, str. 159.)

²⁰ Ibid., str. 159—160.

Da bi pokazao potpuno nehistorijski karakter te „podjetinjale apstrakcije“ građanske apologetike, Marx se obraća društvenoj podjeli rada koja tvori pretpostavku robne proizvodnje. Klasici (od *Pettyja* do *Smitha*) shvatili su podjelu rada kao „korelativnu s razmjenskom vrijednošću“, budući da proizvodi koji poprimaju formu robe i vrijednosti nisu u stvari ništa drugo nego na različite načine i u različitim upotrebnim vrijednostima ozbiljeni rad, ništa drugo nego „predmetni opstanak podjele rada“. Ta podjela izražava samo „u djelatnom obliku, kao uposebljenje rada, . . . ono što različita upotrebnna vrijednost roba . . . izražava u stvarnosnom obliku“. Međutim, u robnoj razmjeni podjela se rada pojavljuje „samo u rezultatu“; on samo izražava da „subjekti razmijene proizvode različite robe koje odgovaraju različitim potrebama i da, ako svatko zavisi od proizvodnje svih, svi zavise i od njegove proizvodnje, ukoliko se uzajamno upotpunjuju; i da je tako proizvod svakog pojedinca posredstvom procesa cirkulacije, za iznos po njemu zaposjednute veličine vrijednosti, sredstvo za dioništvo u društvenoj proizvodnji uopće.“²¹ Ali složeni ekonomski odnosi koji su uključeni u društvenoj podjeli rada ostaju ovdje zakriveni. Ipak, jasno je da robna proizvodnja „pretpostavlja ne samo podjelu rada uopće, nego njezinu specifično razvijenu formu“²², koja se izražava u izoliranju i „punktualnom osamostaljenju“²³, u privatnom karakteru robnih proizvođača.²⁴ A upravo se o toj specifičnoj formi podjele rada prije svega radi! Jer, ukoliko se promatra samo odnos razmjene kao takav, tada stoje „neki engleski zakupnik i neki francuski seljak u . . . istom ekonomskom odnosu. Samo, francuski seljak prodaje samo maleni višak u proizvodnji svoje obitelji. Glavni dio troši on sam, dakle, spram najvećeg se dijela svojeg proizvoda odnosi ne kao spram razmjenske vrijednosti, nego kao spram upotrebne vrijednosti, neposrednog sredstva opstanka. Suprotno tome, engleski zakupnik potpuno zavisi od prodaje svoga proizvoda, dakle od njega kao robe, stoga od društvene upotrebne vrijednosti svoga proizvoda. Njegova je pro-

²¹ Ibid., str. 907—908.

²² Ibid., str. 905.

²³ Pojam preuzet od Hegela.

²⁴ Tako je društvene podjele rada — često i u razvijenom obliku — bilo i u prvobitnom komunističkom zajedništvu, a da zato proizvodi što ih je ono proizvodilo nisu poprimali oblik robe. Kao što je dakle ispravno „da privatna razmjena pretpostavlja podjelu rada, tako je pogrešno da podjela rada pretpostavlja privatnu razmjenu“. („Zur Kritik“, str. 45.).

izvodnja dakle u cijelom svojem opsegu zahvaćena i određena razmjenskom vrijednošću.“

Iz toga se uvida, zaključuje Marx, „kakav se najrazličitiji razvitak proizvodnih snaga rada, njegova podjela, kakvi se različiti odnosi individuuma unutar proizvodnje zahtijevaju da bi se pšenica npr. proizvodila kao puka proizvodna vrijednost i sva ulazila u cirkulaciju; kakvi se ekonomski procesi zahtijevaju da se od jednog francuskog seljaka napravi jedan engleski zakupnik“. ²⁵ Ali za razvijenu robnu proizvodnju nije karakterističan seljak koji živi u polunaturalnoj privredi, nego kapitalistički zakupnik — jer tu je od odlučna značenja proizvodnja za tržište. Istraživanje oblika podjele rada na kojem se osniva robna razmjena vodi stoga do (nama već poznatog) rezultata, da „se pretpostavlja cjelokupni sistem građanske proizvodnje za to da bi se razmjenska vrijednost pojavila na površini kao jednostavna ishodišna točka“ i da se time članovi društva „susreću kao slobodni *privatni proizvođači u jednostavnim odnošenjima kupnje i prodaje* u cirkulaciji, da figuriraju kao njezini nezavisni subjekti“. ²⁶ Nije dakle slučajno što su predodžbe koje pripadaju razvijenoj robnoj proizvodnji, a sažimaju se u „trojstvo vlasništva, slobode i jednakosti“, „teoretski najprije formulirali talijanski, engleski i francuski ekonomski 17. i 18. stoljeća“, koji su tako samo poduzeli realiziranje toga trojstva u modernom građanskom društvu. Daleko od toga da izražavaju bilo kakve vječne crte ljudske prirode, te su predodžbe štoviše samo refleksi kapitalističkog procesa razmjene, koji tvori njihovu realnu bazu. „Kao čiste ideje one su idealizirani izrazi njegovih različitih momenata; kao razvijene u pravnim, političkim i socijalnim odnosima one su samo reproducirane na drugim potencijama.“ ²⁷

Toliko o građansko-apologetskom krivom tumačenju jednostavne robne cirkulacije i zakona što iz nje izvire. ²⁸ Pasliku toga vidi Marx u „zabludi onih socijalista, osobito francuskih, koji socijalizam žele pokazati kao realizaciju, ne od francuske revolucije otkrivenih nego historijski u opticaj bačenih građanskih

²⁵ „Grundrisse“, str. 906.

²⁶ Ibid., str. 907.

²⁷ Ibid., str. 915—916. — „Ta to se je“, nadodaje Marx, „i historijski potvrdilo. Jednakost i sloboda u tom proširenju upravo su suprotnost antičnoj slobodi i jednakosti, koje baš nisu imale za temelj razvijenu razmjensku vrijednost, nego su štoviše s njezinim razvitkom propale.“ — Ibid., str. 156. (Uspor. Engelsov „Anti-Dühring“, str. 95—96.)

²⁸ Usporedi skicu „Bastiat und Carey“ u „Grundrisse“, str. 843—848.

ideja“, a koji tvrde „da je razmjena, razmjenska vrijednost etc. prvobitno (u vremenu) ili po svome pojmu (u svojem adekvatnom obliku) sistem slobode i jednakosti svih, ali da je ona bila iskrivljena novcem, kapitalom itd.“ Tim socijalistima (Marx tu prije svega misli na *Proudhona*²⁹) „treba odgovoriti da razmjenska vrijednost ili, poblize, novčani sistem u stvari jest sistem jednakosti i slobode i da su ono što se njima u daljnjem razvitku sistema ometajući ih suprotstavlja njegove imanentne smetnje, da je to upravo ozbiljenje jednakosti i slobode koje se iskazuju kao nejednakost i nesloboda“.³⁰

Iz rečenog nadaje se vrlo važan metodologijski zaključak: Budući da proces cirkulacije „kako se on *pojavljuje* na *površini* društva“ ne poznaje nikakav drugi način prisvajanja osim „aproprijaciju proizvoda rada vlastitim radom“, koja se temelji na jednakosti, slobodi i uzajamnosti proizvođača, tada se proturječja što se nadaju pri razvijanju robne proizvodnje moraju, „isto tako kao i zakon prvobitne apropijacije, radom *izvesti iz razvitka same razmjenske vrijednosti*“.³¹ Jednostavna robna cirkulacija prividno dopušta stjecanje vlasništva nad tuđim radom samo pomoću dodavanja vlastitog rada, tj. samo pomoću razmjene ekvivalenata. Teorija sada mora pokazati kako se to u daljnjem razvitku mijenja, i kako konačno dolazi do toga „da je privatno vlasništvo nad proizvodom vlastitog rada identično s rastavljanjem rada i vlasništva; tako da rad biva = stvaranju tuđeg vlasništva, a vlasništvo = komandiranju tuđim radom“.³²

²⁹ Uspor. „Das Kapital“, I, str. 99—100., nap. 38.

³⁰ „Grundrisse“, str. 160.

³¹ Ibid., str. 904.

³² Ibid., str. 148.

JEDANAESTO POGLAVLJE

PRIJELAZ KA KAPITALU

(„Postajanje kapitala iz novca“)*

Sada dolazimo do glavne teme Marxova istraživanja — do kategorije kapitala. Prvo je pitanje naravno: Što je kapital? Kako da se razvije njegov pojam?

Ekonomi, čitamo u „*Rohentwurfu*“, shvaćaju često kapital kao „nagomilani (zapravo opredmećeni¹) rad, koji služi kao sredstvo za novi rad“. Samo, „isto je tako nemoguće prijeći direktno od rada ka kapitalu kao što je nemoguće od različitih ljudskih rasa prijeći direktno k bankaru ili od prirode k parnom stroju“. Uobičajena definicija ne govori naime u osnovi ništa više od toga da je kapital proizvodno sredstvo“, jer u širem smislu mora svaki, pa i prirodom dani predmet, kao kamenje npr., tek bilo kakvom djelatnošću biti prisvojen, da bi mogao služiti kao instrument, kao proizvodno sredstvo. Po tome kapital bi egzistirao u svim oblicima društva, on je nešto potpuno nehistorijsko. Svaki član tijela prema tome je kapital, jer se svaki mora djelatnošću, radom ne samo razviti, nego i hraniti, reproducirati, da bi kao organ mogao djelovati. Mišica, osobito ruka tako je kapital. Kapital bi

* Poglavlje „Prijelaz ka kapitalu“ (kao i ono koje mu prethodi) predloženo je u „*Rohentwurfu*“ u dvije verzije: u samome rukopisu (str. 162. i dalje) kao i u fragmentu „prvobitnog teksta „*Zur Kritik*““ (str. 919. i dalje.) Mi se ovdje u jednakoj mjeri koristimo objema verzijama.

¹ „U nagomilanome radu nešto je već zgotovljeno, budući da u pojmovnom određenju samo opredmećeni rad treba biti ono u čemu je na svaki način nagomilana određena količina rada. Nagomilani pak rad već obuhvaća neku količinu takvih predmeta u kojima je rad realiziran.“ („*Grundrisse*“, str. 170.)

bio samo jedno novo ime za stvar koja je stara koliko i ljudski rod, budući da svaka vrsta rada, i najnerazvijenija, lov, ribolov itd., pretpostavlja da se proizvod proteklog rada primijeni kao sredstvo za neposredni, živi rad.“

U navedenoj definiciji „razmatra se“ dakle samo „jednostavna materija kapitala, ne gledajući na formalno određenje, bez kojeg to nije kapital“. Ali ako se tako „apstrahira od određene forme kapitala i naglašava samo sadržaj, koji je kao takav nuždan moment svakog rada, *tada naravno nije ništa lakše nego dokazati da je kapital nuždan uvjet svake ljudske proizvodnje*. Dokaz se provodi upravo pomoću apstrakcije od specifičnih određenja koja ga čine momentom posebno razvijena *historijskog* stupnja ljudske proizvodnje. Stvar je u tome što, ako je sav kapital opredmećeni rad koji služi kao sredstvo za novu proizvodnju, nije sav opredmećeni rad koji služi kao sredstvo za novu proizvodnju kapital. *Kapital se shvaća kao stvar a ne kao odnos*“.²

Veći uspjeh na prvi pogled obećava drugo objašnjenje, koje kapital shvaća kao „sumu vrijednosti“ ili kao „razmjensku vrijednost koja samu sebe reproducira“. Ovdje je u najmanju ruku „sačuvana forma, po kojoj je razmjenska vrijednost³ ishodišna točka“⁴, a ne neka nakupina materijalnih proizvoda rada. Međutim: „Svaka suma vrijednosti jest razmjenska vrijednost, a svaka razmjenska vrijednost jest suma vrijednosti. Jednostavnim zbrinjavanjem ne mogu od razmjenske vrijednosti doći do kapitala.“⁵ S druge strane, „ako je svaki kapital suma vrijednosti, tj. razmjenskih vrijednosti, tada svaka suma roba, razmjenskih vrijednosti

² Ibid., str. 168. i dalje. — Usporedi poznato mjesto iz Marxova spisa „Lohnarbeit und Kapital“ (1847.) MEW, sv. 6., str. 407.: „Nagomilani rad koji služi kao sredstvo novoj proizvodnji jest kapital. Tako kažu ekonomi. — Što je crnački rob? Čovjek crne rase. Jedno objašnjenje vrijedi koliko i drugo. Crnac je crnac. Tek u određenim odnosima biva on rob. Pamučna predilica je stroj za pređenje pamuka. Samo u određenim odnosima biva ona kapitalom. Istrgnuta iz tih odnosa, ona je isto tako malo kapital kao što je zlato po i za sebe novac ili šećer cijena šećera.“ I dalje: „I kapital je društveni proizvodni odnos. On je građanski proizvodni odnos, proizvodni odnos građanskoga društva. Nisu li sredstva za život, radni instrumenti, sirovine, od čega se kapital sastoji, proizvedeni i nakupljeni pod danim društvenim uvjetima, u određenim društvenim odnosima? Ne primjenjuju li se oni pod danim društvenim uvjetima, u određenim društvenim odnosima za novu proizvodnju? I ne čini li upravo taj određeni društveni karakter proizvode što služe novoj proizvodnji kapitalom?“

³ Uspor. napomenu 8. na str. 140.

⁴ „Grundrisse“, str. 169.

⁵ Ibid., str. 162—163.

još nije kapital“.⁶ Drugo objašnjenje valja stoga isto tako malo kao i prvo.

Doduše, ekonomski se u toj neprilici snalaze ukoliko kao „kapital“ definiraju svaku vrijednost „koja proizvodi *profit*“ ili koja se „u najmanju ruku“ primjenjuje „s namjerom da se proizvede profit“. Ali u tom se slučaju ono što tek treba objasniti jednostavno pretpostavlja, „jer profit je određeni odnos kapitala spram sebe samoga“.⁷ Jasno je da to nije nikakav odgovor na pitanje. Kapital se naime mora pojmiti kao vrijednost koja se povećava, dakle kao proces. A u tu svrhu nužno je da se polazi ne od neke jednostavne sume proizvoda rada ili vrijednosti, nego „od *već u kretanju cirkulacije razvijene* razmjenske vrijednosti“. Stoga se ovdje postavlja Marxova analiza.

Ali koji od dvaju nama poznatih oblika kružnoga toka (R-N-R i N-R-N) dolazi ovdje u obzir? U kojem može vrijednost postati kapitalom?

Očito ne u kružnome toku R-N-R (jednostavna robna cirkulacija), budući da ovdje vrijednosnoj promjeni robe i novca pripada tek uloga jednog „iščezavajućeg posredovanja“; „Roba se konačno razmjenjuje za robu. . . , i cirkulacija sama služila je samo tome da, s jedne strane, pusti da upotrebne vrijednosti primjereno potrebi promijene vlasnika, s druge strane, da omogućiti da one promijene vlasnike u onoj mjeri u kojoj je u njima sadržano radno vrijeme, . . . u kojoj su one jednako teški momenti općenitog društvenog radnog vremena“.⁸ Kao takva jednostavna

⁶ „Lohnarbeit und kapital“, str. 408.

⁷ „Grundrisse“, str. 170. — „Gospodi ekonomima“ — čitamo na jednom drugom mjestu „Rohentwurfa“ — „prokleta je teško teoretski napredovati od samoodržanja vrijednosti u kapitalu do njezina umnogostručenja; ono je naime“ (već shvaćeno) „u svojem temeljnom određenju ne samo kao akcidenca ili samo kao rezultat. . . Ekonomski na svaki način nastoje to unižeti u odnos kapitala kao bitno, ali ako se to ne zbiva u brutalnoj formi, da se kapital određuje kao ono što donosi profit, pri čemu je povećavanje samog kapitala već kao posebna ekonomska forma stavljeno u profit, tada se to zbiva samo krišom i vrlo loše. . . Brbljanje da nitko neće uložiti kapital a da iz toga ne izvuče dobit dovodi ili do gluposti da će dobri kapitalisti ostati kapitalisti, pa makar i ne uložili svoj kapital; ili do toga da se u vrlo domaćinskom obliku kaže da ulaganje s dobrotom leži u pojmu kapitala. Well.* Onda bi baš to trebalo dokazati.“ (Ibid., str. 182).

⁸ Ibid., str. 925. — „Promatrana u sebi samoj, cirkulacija je posredovanje pretpostavljenih ekstreme. Ali ona te ekstreme ne postavlja. Kao cijelo posredovanje, kao sam totalni proces, mora ona stoga biti posredovana. Zato je njezin neposredni bitak čisti privid. Ona je fenomen jednog procesa koji nastupa iza njezinih leđa.“ (Ibid., str. 920.)

* Dobro.

robna cirkulacija, oblik R-N-R, ne nosi stoga „u sebi samoj princip samoobnove“, ona se ne može „iz sebe same ponovno upaliti“. . . Ponavljanje procesa „ne proizlazi iz uvjeta same cirkulacije. . . Robe se uvijek nanovo moraju, i to izvana, ubacivati u nju, kao gorivo u vatru. Inače se ona gasi u indiferentnost“.⁹

Drugim riječima: Potrošnja, upotrebna vrijednost jest ono što tvori konačnu svrhu i osebusni sadržaj jednostavne robne cirkulacije. „Zato nije ova strana sadržaja (tvari) to“, zaključuje Marx, „gdje moramo tražiti određenja koja dalje vode.“ Mnogo više treba se držati formalne strane, gdje „se razmjenska vrijednost kao takva dalje razvija, poprima daljnja određenja po samom procesu cirkulacije. Dakle strane razvitka novca“, kako se on pojavljuje kao rezultat procesa cirkulacije.¹⁰ Tako dolazimo do kategorije „novca kao kapitala“, koja prelazi preko njegova jednostavnog određenja kao novca¹¹, i upravo zbog toga pretstavlja prijelaz od vrijednosti i novca ka kapitalu.

Ovdje se dakako može raditi samo o novcu u njegovu „trećem određenju“¹². Jer samo u tom određenju novac nije „puka posredujuća forma robne razmjene. . . On je proizvod cirkulacije koji, u neku ruku protiv dogovora, iz nje izrasta“, i u kojem se vrijednost „osamostaljuje“ naspram cirkulacije. A to je istodobno i forma, koja samo još povećavanje vrijednosti, njezino neprestano umnogustrukivanje, pušta da se javlja kao smisleno kretanje.¹³

Na svaki način, ostajemo li u sferi jednostavne cirkulacije roba, i ovo osamostaljenje novca mora se na kraju krajeva pokazati kao himerično. Jer i u svojem trećem određenju novac je samo „suspendirano sredstvo cirkulacije“, koje svoj postanak zahvaljuje željenom ili neželjenom prekidanju procesa cirkulacije. Ulazi li on „ponovno u cirkulaciju, njegova neprolaznost je pri kraju, vrijednost sadržana u njemu prolazi u upotrebne vrijednosti roba za koje se razmjenjuje, on ponovno biva sredstvom cirkulacije“. Ostaje li suprotno tome novac uskraćen od cirkulacije,

⁹ Ibid., str. 166. i 920.

¹⁰ Ibid., str. 925.

¹¹ „Novac kao kapital jest jedno određenje novca koje izlazi iznad njegova jednostavnog određenja kao novca. On se može promatrati kao viša realizacija; kao što se može reći da je majmun razvijen u čovjeku. Međutim, tada je niža forma postavljena kao subjekt koji seže preko“, što bi bilo pogrešno. „Na svaki je način novac kao kapital različit od novca kao novca. Novo određenje treba razviti.“ (Ibid., str. 162.) — Uspor. „Das Kapital“, I, 4. poglavlje, str. 161., gdje je također riječ o kategoriji „novca kao kapitala“.

¹² Uspor. poglavlje 8. ovoga rada.

¹³ „Grundrisse“, str. 929. i 935.

„on je isto tako bezvrijedan kao kad bi ležao pokopan u najdubljem rudarskom oknu“; on se „srozava u svoju materiju koja preostaje kao neorganski pepeo cijelog procesa“.¹⁴ Pa i kad se od cirkulacije sustegnuti novac pretvori u blago, u kretanju R-N-R ne zbiva se nikakvo povećanje vrijednosti, nikakvo stvaranje vrijednosti. „Vrijednost ne nastaje iz vrijednosti, nego se vrijednost u obliku robe ubacuje u cirkulaciju da bi joj se uskratila u obliku blaga. . . Ista veličina vrijednosti koja je prije“ postojala „u obliku robe egzistira sada u obliku novca; ona je nakupljena u posljednjem obliku, jer se je u drugom od nje odustalo. . . Tako se bogaćenje po svome sadržaju javlja kao dobrovoljno siromašenje“.¹⁵ U jedno-stavnoj cirkulaciji može se stoga povećavanje novca „javiti samo u obliku nakupljanja, posredovano pomoću R-N, stalno ponavljano prodajom robe, ukoliko se novcu ne dopušta da održava svoj cjelokupni kurs“, da se ponovno preobrazi u robu.¹⁶ Tako u obliku R-N-R ne može napokon ni ulazjenje ni neulaženje novca u cirkulaciju sačuvati novac od konačnog gubitka njegove samostalnosti i neprolaznosti!¹⁷

Gdje je onda zbiljsko rješenje problema? Koji su uvjeti potrebni za to da novac izađe preko stupnja primitivnog stvaranja bogatstva, da se on — a da ne propadne u puko sredstvo cirkulacije ili da se ne okameni u blago — održava i povećava kao samostalna vrijednost? (Jer „kao oblik općenitog bogatstva novac nije sposoban ni za kakvo drugo kretanje do za kvantitativno: da se povećava On se održava kao različit od upotrebne vrijednosti, kao za sebe važeća vrijednost samo ukoliko se neprekidno umnogostručava“¹⁸ Ti su uvjeti očito dani tek u kružnom toku N-R-N (kupiti da bi se prodalo) Jer, da bi se novac „kao novac održao, mora on isto tako ponovno ući u cirkulaciju kao što je iz nje izašao, ali ne kao puko sredstvo cirkulacije. . .“ On mora „još u svojem opstanku kao roba ostati novac, a u svojem opstanku kao novac mora egzistirati kao prolazni oblik robe. . . Njegovo ulazjenje u cirkulaciju mora samo biti moment njegova pri-sebi-ostajanja¹⁹, a njegovo pri-sebi-ostajanje mora biti ula-

¹⁴ Ibid., str. 929. i 174.

¹⁵ Ibid., str. 929. i 935.

¹⁶ Ibid., str. 930.

¹⁷ Uspor. „Das Kapital“, str. 180.: „Kapital dakle ne može potjecati iz cirkulacije, a isto tako ne može on ne potjecati iz cirkulacije. On mora iz nje istodobno potjecati i ne potjecati.“

¹⁸ „Grundrisse“, str. 936.

¹⁹ Ponovno odjek Hegelove terminologije.

ženje u cirkulaciju“. (Drugim riječima: Tek u liku novca kao kapitala može bezmjerni nagon za povećanjem razmjenske vrijednosti od puke „himere“ postati živa zbiljnost.²⁰ S druge pak strane mora se sama cirkulacija pokazati „kao jedan moment proizvodnje razmjenske vrijednosti“, kao član procesa u kojem se ona održava i povećava. U tu svrhu mora se ipak razmjenska vrijednost „u stvari razmijeniti za upotrebnu vrijednost, a roba konzumirati kao upotrebna vrijednost, ali u toj konzumaciji ona se mora održati kao razmjenska vrijednost. . .“²¹ Potrošnja te robe mora dakle biti proizvodna potrošnja koja nije usmjerena na neposredni užitak nego na reprodukciju i novu produkciju vrijednosti.²² Samo pod tim uvjetima, dakle samo ako se kružni tok R-N-R preobraća u kružni tok N-R-N, može novac postati vrijednost koja se održava i povećava, kapital.

Međutim upotrebnu vrijednost, čija se potrošnja treba istodobno pokazati kao proizvodnja vrijednosti i viška vrijednosti, treba još pobliže odrediti. Kapital je, kao što je već istaknuto, po svojoj biti vrijednost „koja koti višak vrijednosti“. ²³ Zato može „kao *upotrebna vrijednost*, tj. kao potrebno, kapitalu kao takvome nasuprot stajati samo ono što ga povećava, umnogosti učuje i stoga ga kao kapital održava; . . . ne neki potrošni artikal u kojem se on gubi, nego . . . u kojem se on održava i povećava“. Samo takvu upotrebnu vrijednost može susresti kapital kao „osamostaljena vrijednost“, samo u njoj može se on realizirati. S te strane ne

²⁰ „Kao predstavljanje općenitog oblika bogatstva, novca, kapital je bezgraničan i bezmjeran nagon da se prijeđe vlastita prepreka. Svaka granica jest i mora biti za njega prepreka. Inače bi on prestao biti kapital — novac koji sam sebe proizvodi. Čim on neku određenu granicu ne bi više osjećao kao prepreku, nego bi se u njoj kao granici ugodno osjećao, on bi se sam od razmjenske vrijednosti srozao na upotrebnu vrijednost, od općenitog oblika bogatstva do njegova određenog supstancijalnog opstanka. . . Kvantitativna granica viška vrijednosti javlja se njemu samo kao prirodna granica, kao nužnost koju on stalno nastoji nadvladati i stalno nju prekoračiti.“ (Ibid., str. 240.) — Pojmovno razlikovanje „granice“ od „prepreke“ pozajmljeno je od Hegela. (Vidi: „Wissenschaft der Logik“, I, str. 110. i dalje.)

²¹ To nije moguće u jednostavnoj robnoj cirkulaciji: „Upotrebna vrijednost koja egzistira u robi iščezava (za njezina vlasnika) čim se njezina cijena realizira u novcu; u novcu fiksirana razmjenska vrijednost iščezava (za vlasnika novca) čim se on realizira u robi kao upotrebnoj vrijednosti. . . Jednostavnim aktom razmjene može se svaki samo izgubiti u svome određenju naspram drugoga, čim se on u njemu realizira. Nitko se ne može zadržati u jednom određenju, ukoliko prelazi u drugo.“ („Grundrisse“, str. 919—920.)

²² Ibid., str. 932—933.

²³ „Aktivna vrijednost jest samo vrijednost koja postavlja višak vrijednosti“. (Ibid., str. 936.)

može roba kao takva biti suprotni dio kapitala, budući da je kapitalom postali novac „ravnodušan naspram posebnosti svih roba i može poprimiti bilo koji oblik robe. On nije ova ili ona roba, nego u svaku robu može biti preobražen. . . Umjesto da ga isključuje, cjelokupno okružje roba, sve robe javljaju se kao isto tolike inkarnacije novca“, jer one — isto tako kao i novac — vrijede u razmjeni samo kao opredmećeni rad. U tom pogledu ne postoji između roba i u kapital preobraženog novca nikakva principijelna razlika.²⁴ „Jedina suprotnost *opredmećenome* radu jest *nepredmetni*, . . . rad kao subjektivnost. (Ili u suprotnosti spram vremenski prošlog ali prostorno egzistentnog vremenski postojeći, živi rad.)“ Ali kao takav može on „biti prisutan samo kao *živi subjekt* u kojem on egzistira kao sposobnost, kao mogućnost; stoga kao *radnik*“.²⁵ Dakle jedina upotrebna vrijednost „*koja može tvoriti suprotnost i upotpunjenje novcu kao kapitalu* jest rad“, kao upotrebna vrijednost „*iz koje sama razmjenska vrijednost nastaje, proizvodi se i povećava*“; a „jedina razmjena po kojoj novac može postati kapital jest ona u koju ulazi njegov vlasnik s vlasnikom žive radne sposobnosti²⁶, tj. s radnikom“.²⁷ U ovome smislu može se živi rad označiti kao upotrebna vrijednost kapitala, — kao „*zbijski ne-kapital*“ koji se suprotstavlja kapitalu kao takvome.²⁸

Vidi se da je to isto rješenje problema koje poznajemo iz prvog sveska „Kapitala“²⁹; samo što je tamo to rješenje predloženo u gotovu obličju, uz ispuštanje međučlanova koji vode k njemu, — dok ga ovdje možemo promatrati takoreći in statu nascendi*.

²⁴ Ibid., str. 941.

²⁵ Ibid., str. 183. i 942.

²⁶ U „Rohentwurfu“ Marx je, privremeno, umjesto kasnijeg izraza „radna snaga“ koristi izrazom „radna sposobnost“.

²⁷ Ibid., str. 942., 943. i 944.

²⁸ Ibid., str. 185. — Kao „ne-kapital, kao protuslovni oblik kapitala rad je 1) . . . ne-sirovina, ne-instrument rada, ne-sirovi proizvod: on je od svih sredstava rada i predmeta rada, od njihove cijele objektivnosti rastavljena. . . , čisto subjektivna egzistencija rada“ . . . ali 2) rad je u tom određenju „živi izvor vrijednosti“ (za kapitalista) i po tomu „općenita mogućnost bogatstva“, „koja se u akciji kao takva očuvava“. Oba stava „uzajamno se „uzajamno se uvjetuju i slijeđe iz biti rada kako je on kao suprotnost, kao protuslovni opstanak kapitala od kapitala pretpostavljen i . . . sa svoje strane kapital pretpostavlja“. (Ibid., str. 203.) — Morali smo se ovdje ograničiti na jedno — dakako vrlo oskudno — sažimanje te važne ali i vrlo teško razumljive strane „Rohentwurf“.

²⁹ Vidi „Das Kapital“, I, str. 181. i dalje.

* U nastajanju.

Ali u oba slučaja preobrazba se novca u kapital — kako Marx sam ističe na jednom mjestu — „razvija iz odnosa osamostaljene razmjenske vrijednosti spram upotrebne vrijednosti“.³⁰ Tako da bi bilo sasvim suvišno suprotstavljati kasniju, naizgled „realističniju“ varijantu rješenja iz „Kapitala“ onoj više „metafizičkoj“ iz Rohentwurfa. Obje su rezultat Marxove dijalektičke metode i stoga su obje u jednakoj mjeri za prihvatiti ili za odbiti. Razlika se sastoji samo u načinu prikazivanja.

Bilo bi potpuno promašeno vidjeti u spomenutom rješenju puko dijalektičko razvijanje pojmova“ Ono se isto toliko temelji na dubokoj analizi konkretnih povijesnih uvjeta koji su doveli do oblikovanja kapitalističkog načina proizvodnje. Jer, kako u „Kapitalu“ tako i u „Rohentwurfu“ prva pretpostavka kapitalskog odnosa vidi se u tome da vlasnik novca, kapitalist može svoj novac „razmijeniti za tuđu radnu sposobnost kao robu“; da dakle „radnik, prvo, kao slobodan vlasnik raspolaže svojom radnom sposobnošću, spram nje se odnosi kao spram robe“, i drugo, „da on svoj rad više nema za razmjenu u obliku neke druge robe, opredmećenog rada, nego da je jedina roba koju ima za ponuditi, za prodati upravo njegova živa, u svojoj živoj tjelesnosti opstojeća radna sposobnost. . .“ Ali to da kapitalist „nalazi radnu sposobnost na tržištu, u granicama cirkulacije, kao robu — ta pretpostavka, od koje polazimo mi, a od koje polazi i građansko društvo u svojem proizvodnom procesu — očito je rezultat jednog dugog historijskog razvoja, rezime mnogih ekonomskih prevrata i pretpostavlja propast drugih načina proizvodnje . . . i određeni razvitak proizvodnih snaga društvenoga rada“.³¹

„Na ovoj se točki određeno pokazuje“, napominje Marx u povodu toga, „kako je dijalektička forma prikazivanja ispravna samo ako poznaje svoje granice.“ Te su pak granice određene stvarnim povijesnim razvojem! „Iz razmatranja jednostavne cirkulacije nadaje nam se općeniti pojam kapitala, jer unutar građanskog načina proizvodnje sama jednostavna cirkulacija egzistira samo kao pretpostavka kapitala i pretpostavljajući ga. Njegovo iznašanje ne čini kapital inkarnacijom neke vječne ideje; nego pokazuje . . . kako se on tek u zbiljnosti, samo kao *nužni* oblik, mora ulijevati u rad koji postavlja razmjensku vrijednost, u proizvodnju koja počiva na razmjenskoj vrijednosti“.³² Ono dakle

³⁰ „Grundrisse“, str. 952.

³¹ Ibid., str. 945. — Uspor. „Das Kapital“, I, str. 183.

³² „Grundrisse“, str. 945—946.

što se na prvi pogled može pričinjati kao puka „pojmovna dija-
lektika“ u zbilji je samo odražavanje činjenice da jednostavna
robna cirkulacija, koja tek pod vladavinom kapitala postaje općom,
cijeli privredni organizam prožimajućom formom, unutar tog
načina proizvodnje predstavlja samo „jednu apstraktnu sferu“,
koja se iskazuje „kao moment, puka pojavna forma jednog iza
nje ležećeg, iz nje isto tako rezultirajućeg kao i nju proizvođačkog
dubljeg procesa — *industrijskog kapitala*“.³³

„Vrlo je važno zapamtiti“, naglašava Marx, da je odnos
razmjene između kapitalista i najamnog radnika „ponajprije . . .
samo odnos novca i robe“, jednostavni odnos cirkulacije. Jer ono
što se održava unutar cirkulacije „nije razmjena između novca
i rada, nego razmjena između *novca* i *žive radne sposobnosti*“.³⁴
Ali ono što tu razmjenu u daljnjem tijeku istjerava prek granica
jednostavne cirkulacije jest specifična upotrebna vrijednost razmi-
jenjenoga, radne sposobnosti.

U jednostavnoj cirkulaciji (kao što već znamo) sadržaj upo-
trebne vrijednosti ekonomski je ravnodušan, „ne pogađa oblik
odnosa“. Ali ovdje, u razmjeni kapitala s radnikom „javlja se
obratno upotrebna vrijednost onoga što se razmjenjuje za novac
kao poseban ekonomski odnos“, kao „bitno ekonomski moment“
razmjene.³⁵ Ovdje se zato u zbilji zbivaju „*dva* ne samo formalno
nego i kvalitativno različita i čak suprotna procesa“: 1. razmjena
radne sposobnosti za radnu nadnicu (akt koji pripada jednostavnoj
cirkulaciji), i 2. upotreba radne sposobnosti po kapitalistu. „Budući
da radna sposobnost egzistira u životnosti samog subjekta i mani-
festira se samo kao njegovo vlastito ispoljavanje života, tada nar-
avno . . . prisvajanje prava na njezinu upotrebu, za vrijeme akta
upotrebe, stavlja kupca i prodavača u drugi odnos nego što je to
slučaj pri opredmećenom radu, koji opstoji kao predmet izvan
proizvođača“.³⁶ Upravo zbog toga je „razlika drugog akta od
prvog — naime, posebni proces prisvajanja rada od strane kapi-
tala je drugi akt — upravo³⁷ razlika razmjene između kapitala i

³³ Ibid., str. 922—923.

³⁴ Ibid., str. 946.

³⁵ Ibid., str. 185—186. (Uspor. poglavlje 3., str. 117—118.)

³⁶ „To“, dodaje Marx, „ne krnji jednostavni odnos razmjene. . . Kao
upotrebna vrijednost radna se sposobnost realizira samo u djelatnosti samog
rada, ali na isti način“ kao što se upotrebna vrijednost boce vina „realizira
tek u pijenju vina. Sam rad pripada u jednostavni proces cirkulacije isto tako
malo kao i pijenje.“ („Grundrisse“, str. 946.)

³⁷ U originalu: „exactly“.

rada od razmjene koju posreduje novac između roba. *U razmjeni između kapitala i rada prvi je akt razmjena, on potpuno pripada običnoj cirkulaciji; drugi je proces kvalitativno različit od razmjene i samo je zahvaljujući zloupotrebi*³⁸ mogao uopće biti nazvan razmjenom bilo kakve vrste. On je direktno suprotstavljen razmjeni“ roba; „bitno druga kategorija“.³⁹

Toliko o promjeni cirkulacijskog oblika R-N-R u oblik N-R-N. U tijeku te preobrazbe novac je postao kapitalom. „Neprolaznost kojoj je težio novac, ukoliko se negativno postavljao naspram cirkulacije, uskraćivao joj se, postiže kapital ukoliko se održava upravo time što se žrtvuje cirkulaciji. Kapital kao razmjenska vrijednost koja pretpostavlja cirkulaciju, njoj je pretpostavljena i u njoj se održava, naizmjenice uzima oba momenta sadržana u jednostavnoj cirkulaciji“, R i N, „ali ne kako u jednostavnoj cirkulaciji, da samo iz jedne od forma prelazi u drugu, nego je u svakom od određenja istodobno odnošenje na ono suprotstavljeno“.⁴⁰ „Novac i roba kao takvi, kao i sama jednostavna cirkulacija, postoje za kapital samo još kao posebni apstraktni momenti njegovog opstanka u kojima se on isto tako stalno javlja, prelazi iz jednog u drugi, kao što i neprestano iščezava.“ Tako je „novac u kapitalu izgubio svoju krutost i od jedne opipljive stvari postao procesom“.⁴¹ Ali ruku pod ruku s time provodi se korjenita promjena cjelokupnog načina proizvodnje: Dok je ranije, na stupnju jednostavne robne cirkulacije proizvodnja koja stvara vrijednost bila značajna samo utoliko što su robe koje ulaze u cirkulaciju morale biti otjelovljenja društvenog radnog vremena i kao takve vrijednosti, „sada cirkulacija sama ide natrag . . . u djelatnost koja postavlja ili proizvodi razmjensku vrijednost . . .

³⁸ U originalu: „by misuse“.

³⁹ Ibid., str. 186.

⁴⁰ Ibid., str. 938. — „U kapitalu je . . . postavljena neprolaznost vrijednosti, utoliko što se on doduše inkarnira u prolaznim robama, poprima njihovo obličje, ali on ih isto tako neprekidno mijenja; razmjenjuje se između svojeg vječnog obličja u novcu i svog promjenljivog obličja u robama; neprolaznost se postavlja kao ono jedino što ona može biti, prolaznost koja prolazi — proces — život. Ali tu sposobnost dobiva kapital samo ukoliko on kao vampir stalno usisava rad kao dušu.“ (Ibid., str. 539.) — Uspor. „Das Kapital“, I, str. 247.: „Kapital je umrli rad koji samo vampirski oživljuje usisavanjem živog rada i to više živi što više iz njega usisava.“

⁴¹ „Grundrisse“, str. 937.

kao njezin razlog“ (i istodobno „kao njezin rezultat“)⁴² I dok je ranije cirkulaciji bila pretpostavljena proizvodnja, „koja je razmjenske vrijednosti stvarala samo kao višak“, sada proizvodnja vrijednosti postaje odlučna forma, koja gospodari cijelim proizvodnim sistemom. Jedan povijesni proces, čiji teoretski izraz predstavlja upravo kategorija „novca kao kapitala“.

⁴² Ibid., str. 166—167. — Ovdje se prividno radi na prvi pogled samo o jednoj čisto hegelijanskoj konstrukciji, budući da „vraćanje u razlog“ pripada bitnim određenjima Hegelove dijalektike. (Uspor. napomenu 109. na str. 58.) No kako je realistički Marx shvaćao ovo „vraćanje“, može se uvidjeti iz slijedećeg mjesta „Rohentwurf“: „Tako je cirkulaciji“, tj. jednostavnoj robnoj cirkulaciji, „... bila pretpostavljena proizvodnja koja je poznavala razmjensku vrijednost samo u obliku obilja, suviška iznad upotrebne vrijednosti; ali ona se je vratila u proizvodnju koja se je održavala samo još s odnošenjem na cirkulaciju, u proizvodnju koja postavlja razmjensku vrijednost kao svoj neposredni objekt. To je jedan primjer historijskog vraćanja jednostavne cirkulacije u kapital, u razmjensku vrijednost kao formu koja ovladava proizvodnjom.“ (Ibid., str. 922.)

RAZMJENA IZMEĐU KAPITALA I RADNE SNAGE

U prethodnom poglavlju istaknuta su dva različita procesa u razmjeni između kapitala i rada: Za radnika predstavljala je ta razmjena samo prodaju njegove radne snage za određenu svotu novca, za nadnicu za rad; ono pak što kapitalist stječe posredstvom te razmjene jest rad sam, „proizvodna snaga koja održava i umnožava kapital i koja ne izvire iz vrijednosti, nego iz upotrebne vrijednosti robe koju je nabavio. Razmjena radnika jest akt jednostavne robne cirkulacije u kojem njegova roba (radna snaga) prolazi cirkulacijskim oblikom R-N-R; dok kapital ovdje reprezentira suprotstavljeni moment, oblik N-R-N. A konačno radi se ovdje na strani radnika o razmjeni ekvivalenata (radna snaga za cijenu rada), dok se obratno na strani kapitalista može raditi samo o prividnoj razmjeni (ili „ne-razmjeni“), budući da kapitalist po njoj „mora primiti više vrijednosti nego što je dao“.

Mi želimo razmatrati najprije prvi od tih procesa, razmjenu između kapitala i radne snage.

Kao i u svakoj razmjeni, radnik se tu javlja kao vlasnik svoje robe, radne snage, koja svakako ne egzistira kao neka stvar izvan njega, nego samo u njegovoj živoj tjelesnosti. Razumije se dakle samo po sebi da on vlasniku novca, kapitalistu, može prepustiti samo raspolaganje njegovom radnom sposobnošću — pri čemu se ta dispozicija „ograničava samo na neki *određeni* rad i na *vremenski određeno* raspolaganje njome (toliko i toliko radnog vremena).“¹ Iz toga slijedi da radnik „može razmjenu započinjati

¹ „Grundrisse“, str. 193. — Proda li radnik svoju radnu snagu, čitamo u „Kapitalu“, „dature, jednom za uvijek, tada on prodaje sebe sama, preobra-

stalno iznova, čim je uzeo potrebnu količinu stvari da bi opet mogao reproducirati svoje ispoljavanje života“; da dakle za njega, „tako dugo dok je sposoban za rad, . . . rad“ pretstavlja „stalno novi izvor razmjene s kapitalom“. Periodičko vraćanje akta razmjene puki je izraz jednostavne činjenice da radnik „nije perpetuum mobile“ i da se najprije mora naspavati i sit najesti „da bude sposoban ponoviti svoj rad i i svoju razmjenu s kapitalom“.² Uostalom ponavljanje je samo prividno. „Ono što on razmjenjuje s kapitalom jest njegova cijela radna sposobnost, koju on, uzmimo,³ troši 20 godina. Umjesto da mu je plaća odjednom, kapital je plaća u dozama“, čime se naravno ništa na biti predmeta ne mijenja.⁴

Ipak, činjenica da je radnik vlasnik svoje radne snage i da u razmjeni prepušta kapitalu samo vremensko raspolaganje njome ima odlučno značenje, jer se ona ubraja u one crte najamnog radnog odnosa koje ga izdižu iznad ranijih načina izrabljivanja. U robovskom odnosu npr. pripada neposredni, zbiljski proizvođač „*pojedinačnom, posebnom* vlasniku, čija je on radna mašina. Kao totalitet ispoljenja snage, kao radna sposobnost, on je stvar koja pripada drugome i stoga se ne odnosi kao subjekt spram svojeg posebnog ispoljenja snage ili spram živog radnog čina.“ U kmetskom odnosu „on se javlja kao moment samog zemljišnog posjeda, on je pribor zemlje, sasvim kao i radna životinja.“ Suprotno tome najamni radnik „pripada samome sebi i posredstvom razmjene disponira svojim vlastitim ispoljenjem snage“. Ono što on prodaje „uvijek je samo jedna određena, posebna mjera ispoljenja snage; iznad svakog posebnog ispoljenja stoji radna sposobnost kao totalitet“.⁵ (Što ne znači ništa drugo nego da je radnik priznat kao osoba, kao čovjek „koji je još nešto *izvan svoga rada* za sebe i koji svoje *ispoljenje* života ispoljava samo kao sredstvo za svoj vlastiti život“.⁶ Ali, drugo, najamni radnik prodaje svoje

žava se od slobodna čovjeka u roba, od posjednika robe u robu.“ („Das Kapital“, I, str. 182.)

² „Umjesto što su svoje divljenje usmjerili na to“, kaže Marx dalje, „i radniku uračunali kao veliku zaslugu kapitala to što on uopće živi, dakle što može svakodnevno ponavljati određene životne procese . . . trebali su krasnorječivi sikofanti građanske ekonomije svoju pažnju mnogo više usmjeriti na to da je on poslije stalno ponavljano rada uvijek imao za razmjenu samo svoj živi, neposredni rad.“ („Grundrisse“, str. 201.)

³ U originalu: „say“.

⁴ Ibid., str. 201.

⁵ Ibid., str. 368.

⁶ Ibid., str. 200.

ispoljenje snage „jednom posebnom kapitalistu, kojem on kao pojedincu slobodno stoji nasuprot. Da to nije njegov odnos spram egzistencije kapitala kao kapitala, to je jasno.⁷ Samo tako, što se tiče pojedinačne zbiljske osobe, njemu je prepušteno široko polje izbora, proizvoljnosti i zato formalne slobode“,⁸ koja je mimoilazila proizvođača drugih klasnih društava i bez koje bi njegova borba za oslobođenje bila gotovo nezamisliva!

Dakle suprotno tome, najamnome radniku javlja se njegova radna sposobnost „kao njegovo vlasništvo, jedan od njegovih momenata, preko kojeg on presiže kao subjekt i koji on zadobiva ukoliko ga ispoljava“. On pri tome djeluje kao jednostavni posjednik robe i postaje jasno „da i kod njega kao i kod prodavača bilo koje druge robe . . . upotreba, koju kupac vrši s njemu prepuštenom robom, isto tako malo pogada formalno određenje odnosa. . .“ „Kad bi se kapitalist zadovoljio s pukom mogućnošću disponiranja a da radnika ne pusti da zbiljski radi, npr. da njegov rad ima kao rezervu etc., ili da svojim konkurentima uskrati mogućnost disponiranja⁹. . . , razmjena bi se“ usprkos tome „u potpunosti obavila“. Na svaki način, ovdje sistem nadnica po komadu donosi „privid kao da on“, radnik, „dobiva određeni udio na proizvodu. Ali to je samo drugi oblik mjerenja vremena¹⁰ (umjesto da se kaže: ti radiš 12 sati, kaže se: ti dobivaš toliko po komadu; tj. mi mjerimo vrijeme koje si ti radio po broju proizvoda)“, a taj oblik ne mijenja baš ništa na činjenici da radnik, kao što odgovara zakonu razmjene roba, dobiva od kapitalista samo ekvivalent svoje radne snage.¹¹

Što se pak tiče visine tog ekvivalenta, vrijednosti radne snage, jasno je da ona ne može biti određena „načinom na koji kupac svoju robu *upotrebljava*, nego samo kvantumom opredmećenog rada, koji u njoj samoj predleži“. ¹² („Upotrebna vrijednost neke

⁷ Uspor. „Das Kapital“, I, str. 599.: „S društvenog stajališta radnička je klasa dakle . . . isto toliko pribor kapitala kao i mrtvi instrument rada. . . Rimski rob bio je lancima a najamni radnik vezan je za svoga vlasnika nevidljivim nitima. Privid njegove samostalnosti zadržava se stalnim mijenjanjem individualnog najamnog gospodara i fiktivne juris* ugovora.“

⁸ „Grundrisse“, str. 368.

⁹ Marx tu navodi kao primjer kazališne direktore, koji „kupuju pjevačice za jednu sezonu ne zato da im daju da pjevaju, nego zato da ne pjevaju u konkurentnom kazalištu“.

¹⁰ Usporedi napomenu 12. na str. 82.

¹¹ „Grundrisse“, str. 193.

¹² Ibid., str. 193. i 368—369. (Uspor. „Theorien“, III, str. 110.)

* Pravnim prividom.

stvari ne tiče se njezina prodavača kao takvog, nego samo njezina kupca. Svojestvo salitre da se može upotrijebiti za barut ne određuje cijenu salitre, nego je ta cijena određena proizvodnim troškovima same salitre. . .¹³) Tako i za radnika njegova radna snaga ima „upotrebnu vrijednost samo ukoliko je ona *razmjenska vrijednost*, a ne ukoliko proizvodi *razmjenske vrijednosti*“.¹⁴ Ova pak *razmjenska vrijednost* određena je proizvodnim troškovima radne snage, tj. samog radnika. Roba koju on nudi „egzistira samo kao sposobnost, mogućnost njegove tjelesnosti“; primjereno tome vrijednost se njegove radne snage mjeri količinom rada koji je nuždan da radnika održi na životu i reproducira kao radnika. Ta količina „mjeri općenito . . . svotu novca koju on dobiva u razmjeni“.¹⁵

Kao i svaka robna razmjena, i razmjena između radne snage i kapitala posreduje se novcem. „Ukoliko radnik prima ekvivalent u obliku novca, u obliku općenitog bogatstva, on je u toj razmjeni suprotstavljen kapitalistu kao jednak, kao i svaki drugi razmjennjivač.“ Dakako ta jednakost samo je „*privid i varljivi privid*“, i u zbiljnosti se dokida time što kapital jedan dio njegova radnog vremena „*prisvaja bez razmjene*, posredstvom *oblika* razmjene“, da dakle radnik spram kapitalista „*stoji u jednom ekonomski drugačije određenom odnosu — izvan odnosa razmjene*“ . . . „Ovaj privid egzistira međutim kao iluzija s njegove strane i u stanovitom stupnju“ također „na drugoj strani i stoga također bitno modificira njegov odnos, za razliku od radnika u drugim društvenim načinima proizvodnje“.¹⁶

Ali ne samo to! Ukoliko radnik svoju radnu snagu „zamjenjuje za općeniti oblik bogatstva“, novac, „biva on suuzivatelj općenitog bogatstva do granice njegova ekvivalenta — jedne kvantitativne granice, koja se na svaki način prevrće u kvalitativnu, kao i kod svake razmjene.“ Ta je granica doduše u pravilu povučena vrlo usko; radnik ipak „nije vezan¹⁷ niti na određene predmete, niti na poseban način zadovoljavanja“ svojih potreba. „On

¹³ „Grundrisse“, str. 213.

¹⁴ Ibid., str. 214.

¹⁵ Ibid., str. 193—194. (Iscrpnije o Marxovoj teoriji nadnice u „Dodatku“ ovome odsječku.)

¹⁶ Ibid., str. 194—195., 368. i 566.

¹⁷ Upravo stoga, kaže dalje Marx, postaje mogući udio „koji radnik ima u višim, i duhovnim užicima — agitacija da za svoje vlastite interese uzima novine, sluša predavanja, odgaja djecu, razvija ukus etc. — jedino njegovo sudjelovanje u civilizaciji koje ga razlikuje od roba. . .“ (Ibid., str. 197—198.)

nije kvalitativno ograničen¹⁸ — krug njegovih užitaka — nego samo kvantitativno.“ I to „ga razlikuje od roba, kmeta itd.“¹⁹

Razmjena između radne snage i kapitala spada i zbog toga u područje jednostavne robne cirkulacije, jer za radnika ne predstavlja svrhu razmjene vrijednost kao takva, nego zadovoljenje njegovih neposrednih potreba. „On doduše dobiva novac, ali samo u njegovu određenju kao novčanice; tj. samo kao samo sebe ukidajuće i iščezavajuće posredovanje. To što on razmjenjuje zato nije razmjenska vrijednost, nije bogatstvo, nego sredstvo za život, predmeti za održanje njegove životnosti, za zadovoljenje njegovih potreba uopće — fizičkih, socijalnih etc.“²⁰ Mi smo pri razmatranju kružnoga toka N-R-N vidjeli da se novac može uskratiti cirkulaciji, da može postati blago. U tom bi smislu teoretski i radnik bio u stanju uštedjeti jedan dio novca prispjelog u njegov posjed, zadržati ga kao općenit oblik bogatstva, dakle „obogatiti se“. Ali to je moguće samo „ako on supstancijalno zadovoljenje žrtvuje obliku bogatstva — dakle samo ako *odricanjem*, štednjom, otkidanjem od svoje *potrošnje* manje dobara oduzima od cirkulacije nego što joj ih daje“. Ili također tako „da se u većem stupnju . . . uskraćuje od mirovanja“ i „akt razmjene“ svoje radne snage „češće obnavlja ili kvantitativno produljuje, dakle marljivošću.“

Zato se u današnjem društvu, ruga se Marx, baš radnicima pristupa s propovijedima o „marljivosti“; postavlja se zahtjev „da se odricati treba onaj komu je predmet razmjene sredstvo za život, a ne onaj za koga je on (predmet) bogaćenja“.²¹ . . . „Samo što nijedan ekonom neće poricati da, kad bi radnici *općenito*, dakle kao *radnici* (ono što pojedini radnik čini ili može činiti u razlici spram svoga genusa, može upravo kao iznimka a ne kao pravilo egzistirati, jer to ne leži u određenju samoga odnosa), dakle kao *pravilo* ispunjavali taj zahtjev“, oni bi — ne gledajući

¹⁸ U originalu: „ausgeschlossen“.

¹⁹ Ibid., str. 194. — Činjenica da je krug njegovih užitaka ograničen samo kvantitativno — dodaje Marx — dodjeljuje modernim radnicima „i kao potrošačima . . . sasvim drugu važnost. . . , od one koju su oni posjedovali i posjeduju u antičko doba, ili u srednjem vijeku, ili u Aziji“, (ibid., str. 194.).

²⁰ Ibid., str. 195. (Kako čitatelj vidi, Marxu ne pada na pamet da vrijednost radne snage ograniči na fizički „egzistencijalni minimum“!)

²¹ Ibid., str. 195—196. (U slijedećoj rečenici kaže Marx: „Iluzija kao da su se kapitalisti stvarno ‚odricali‘ i time postali kapitalisti — nastojanje i predodžba koja je uopće imala smisla u minulo doba u kojem se je kapital oblikovao iz feudalnih etc. odnosa — napuštena je od svih modernih ekonomia.“ — Ovdje je autor „Kapitala“ sigurno bio previše optimističan.)

na enormnu štetu za opću potrošnju — „apsolutno primjenjivali sredstvo koje bi ukinulo njihovu vlastitu svrhu. . . Ako su svi ili većina premarljivi (ukoliko je marljivost uopće prepuštena njihovoj dobroj volji u modernoj industriji — a to u najvažnijim i najrazvijenijim proizvodnim granama nije tako), tada oni ne uvećavaju vrijednost svoje robe, nego samo njezinu kvantitetu, . . . tako da će ih opća redukcija nadnica već ponovno vratiti na pravu mjeru“.²² Ono što radnici u najboljem slučaju mogu postići svojom štedljivošću jest to da svrhovitije podijele svoje izdatke i „u starosti ili kad nastupe bolesti, krize etc. ne padnu na teret ubožnicama, državi, prosjačenju. . . , a osobito ne kapitalistima i da ne vegetiraju pomoću njihova džepa“. A to je također „pravi zahtjev kapitalista. Radnici trebaju u vrijeme dobrih poslova toliko štedjeti da bi u loše vrijeme manje ili više mogli živjeti, izdržati skraćeni rad“²³ ili snižavanje nadnica etc.“ Oni trebaju olakšati kapitalu prevladavanje kriza i, s druge strane, brinuti za to da „kapitalisti izvuku velike kamate iz njihovih ušteđevina ili da ih pojede država“; „dakle, na svaki način“ da štede²⁴ „za kapital, ne za sebe“!

Da se prosječni najamni radnik ne može obogatiti svojom štedljivošću, da se ne može izdići iznad položaja svoje klase, samo je rezultat toga što se on u razmjeni s kapitalom „nalazi u odnosu jednostavne cirkulacije, dakle“ što kao ekvivalent svome radu „ne dobiva bogatstvo, nego samo sredstva za život, upo-

²² Ibid., str. 196—197.

²³ U originalu: „short time“.

²⁴ Ibid., str. 196—198. — Uostalom, dodaje Marx tome, „svaki kapitalist zahtijeva doduše da njegovi radnici štede, ali samo njegovi, jer oni stoje njemu nasuprot kao radnici; nipošto ne ostali svijet radnika, jer oni naspram njega stoje kao potrošači. U bujici svih mogućih „smjernih“ načina izražavanja traži on stoga sva sredstva da ih potakne na potrošnju, da svojoj robi dade nove čari, da ih nagovori na nove potrebe etc. Upravo je ova strana odnosa kapitala i rada bitan civilizacijski moment i ono na čemu počiva historijsko opravdanje, ali i suvremena moć kapitala.“ (Ibid., str. 198.)

Uspor. Marxov članak „Arbeitslohn“ (1847): „Svrha — u najmanju ruku striktno ekonomski smisao štedionica — treba biti: da radnici vlastitim oprezom i mudročću izjednače vrijeme povoljna rada s lošim, da tako svoju nadnicu u ciklusu kojim prolazi industrijski pokret podijele na taj način da zbilja ne izdaju nikada više od minimuma nadnice za rad, od onog što je neophodno životu. — Ali vidjeli smo da ne revolucioniraju radnika samo kolebanja nadnice za rad, nego da on bez momentalnog njezina povećanja iznad minimuma ostaje isključen iz svih napredaka proizvodnje, javnoga bogatstva, civilizacije, dakle od svih mogućnosti emancipacije. On treba tako sama sebe pretvoriti u jednu građansku računsku mašinu, škrtost uvesti u sistem, a lumpervstvu dati postojan, konzervativan karakter.“ (MEW, sv. 6., str. 545.)

trebne vrijednosti za neposrednu potrošnju. . . Ako se u cirkulaciji polazi od robe, upotrebne vrijednosti kao principa razmjene, tada mi nužno ponovno dospijevamo do robe“, koja, „nakon što je opisala svoj kružni tok, biva konzumirana kao izravni objekt potrebe“. Novcu pripada²⁵ pri tome jedino uloga sredstva razmjene, „iščezavajućeg privida“. Ako ipak od radnika uštedeni novac ne bi trebao „ostati puki proizvod cirkulacije“, tada bi on prije ili kasnije morao „sam postati kapital, tj. kupovati rad“, i zbog toga bi „uspostavljanje suprotnosti, koja se na jednoj točki treba ukinuti, na drugoj točki“ imao za posljedicu. Kad dakle proizvod razmjene na strani radnika ne bi bio „upotrebna vrijednost, sredstvo za život, zadovoljenje neposredne potrebe. . . , tada rad ne bi stajao nasuprot kapitalu kao rad, kao ne-kapital, nego kao kapital. Ali ni kapital ne može stajati nasuprot kapitalu ako nasuprot kapitalu ne stoji rad, budući da je kapital kapital samo kao ne-rad; u tom proturječnom odnošenju. Dakle, pojam i odnos samog kapitala bio bi uništen.“²⁶

Pri jednostavnoj robnoj razmjeni prodavač ne može postavljati nikakve zahtjeve na plodove robe koju je otuđio; tako i najamni radnik koji, „kao što Ezav za tanjur leće prepušta svoju prvorođenost“, za cijenu svoje radne sposobnosti prepušta „svoju stvaralačku snagu“. Za njega je njegova razmjena s kapitalom (kako to izražava sismondijanac *Cherbuliez*) jednaka „javnom odbijanju svih plodova rada“.²⁷ Ali ono što „kao rezultat izgleda paradoksalno leži već u samim pretpostavkama“. Budući da u kapitalističkom načinu proizvodnje radnik raspolaže samo svojom radnom sposobnošću koja se podudara s njegovom osobnošću, dok sva sredstva opredmećivanja njegova rada pripadaju kapitalu, — tada ni proizvodna snaga rada ne može koristiti njemu, nego samo kapitalu. „Radnik dakle razmjenjuje rad kao jednostavnu, unaprijed određenu, jednim prošlim procesom određenu razmjensku vrijednost — on razmjenjuje rad sam kao *opredmećeni rad*; . . . kapital ga zamjenjuje kao živi rad, kao općenitu proizvodnu snagu bogatstva, kao djelatnost koja povećava bogatstvo. Jasno je da se radnik dakle tom razmjenom ne može *obogatiti*. On mora štoviše *osiromašiti*, . . . ukoliko se stvaralačka snaga njegova rada nasuprot njemu etablira kao snaga kapitala, kao *tuda* moć. On *ospoljuje* sebi rad kao proizvodnu snagu bogatstva; kapital

²⁵ „Grundrisse“, str. 198. i 202—203.

²⁶ *Ibid.*, str. 199.

²⁷ *Ibid.*, str. 214. i 215.

je kao takvu prisvaja“²⁸ „Rastavljanje rada i vlasništva nad proizvodom rada, rada i bogatstva, postavljeno je zato u ovome aktu razmjene“²⁹

Posljednja tema na koju Marx nadolazi u svojem prikazivanju razmjene između radne snage i kapitala jest apstraktni karakter rada suprotstavljenog kapitalu. „Budući da je kapital *kao takav* ravnodušan naspram svake posebnosti svoje supstancije. . .“, i rad je koji je njemu suprotstavljen „ravnodušan naspram svoje posebne *određenosti*, ali on je sposoban za svako određenje. . . To znači da je rad doduše u svakom pojedinačnom slučaju doduše neki određeni rad; ali kapital se može suprotstaviti svakom određenom radu; totalitet svih radova stoji *dynamei** naspram njega i to je slučajno, koji to upravo stoji naspram njega“. Primjereno tome i „sam“ je „radnik apsolutno ravnodušan naspram određenosti svoga rada; on kao takav nije za njega zanimljiv, nego samo ukoliko je to uopće *rad* i kao takav upotrebna vrijednost za kapital. Biti nosilac rada kao takvog — tj. rada kao *upotrebne vrijednosti* za kapital — sačinjava stoga njegov ekonomski karakter; on je *radnik* u suprotnosti spram kapitalista“. Upravo to razlikuje njega od „obrtnika, pripadnika ceha etc., čiji ekonomski karakter leži baš u *određenosti* njihova rada i u odnosu spram nekog *određenog majstora* etc.“³⁰ Najamni odnos „razvija se stoga to čišće i adekvat-

²⁸ I građanski ekonomski, primjećuje Marx na drugom mjestu, priznaju to ukoliko nadnicu za rad, „plaću“ razmatraju kao neproizvodnu. „Biti produktivan kod njih znači, of course*, proizvoditi bogatstvo. Budući da je sada plaća proizvod razmjene između radnika i kapitala — i to jedini proizvod koji je postavljen u samom tom aktu — dodaju oni da radnik u toj razmjeni ne proizvodi nikakvo bogatstvo ni za kapitalista, jer za njega je plaćanje novca za neku upotrebnu vrijednost (a to plaćanje tvori jedinu funkciju kapitala u tom odnosu) gubljenje bogatstva, ne njegovo stvaranje, — zbog čega on nastoji platiti što manje; ona to nije ni za radnika, jer mu ona stvara samo sredstva za život, za zadovoljenje individualnih potreba, manje ili više — nikada općeniti oblik bogatstva, nikada bogatstvo. To ona i ne može, budući da sadržaj robe koju on prodaje nju ne postavlja ni na koji način iznad općenitih zakona cirkulacije; da se pomoću vrijednosti koju on ubacuje u cirkulaciju održi ekvivalent, posredstvom novčanice, u nekoj drugoj upotrebnoj vrijednosti, koju on troši. Takva operacija ne može, naravno, nikada obogatiti svoga izvršitelja, nego ga mora na kraju procesa dovesti baš na onu točku na kojoj se nalazio na početku“ (ibid., str. 201—202.).

²⁹ Ibid., str. 214.

* Kao mogućnost.

³⁰ „U cehovskom, obrtničkom radu. . . , gdje sam kapital još ima borniran oblik, još je sav uronjen u određenu supstanciju, dakle još nije kapital kao takav, javlja se i rad još kao uronjen u svoju posebnu određenost, a ne

* Naravno.

nije što rad više gubi svaki umjetnički karakter; što njegova posebna spretnost više postaje nešto apstraktno, ravnodušno, a on sve više i više *čisto apstraktna djelatnost*, čisto mehanička, stoga ravnodušna, naspram svoje posebne forme indiferentna djelatnost. . .“ „Tek se ovdje ponovno pokazuje“, zaključuje Marx, „kako posebna određenost proizvodnog odnosa, kategorije — ovdje kapital i rad — biva tek istinska s razvitkom posebnog *materijalnog načina proizvodnje* i posebnog stupnja razvitka industrijskih *proizvodnih snaga*“, tj. kapitalizma.³¹

Toliko o prvoj strani procesa koji se zbiva između kapitala i rada: o razmjeni radne snage koja pada u područje jednostavne robne cirkulacije. „*Preobražaj rada* (kao žive svrhovite djelatnosti) u *kapital* jest *po sebi* rezultat razmjene između kapitala i rada, ukoliko ona daje kapitalistu pravo vlasništva nad proizvodom rada“ . . . Ta pak preobrazba biva zbiljska tek „*potrošnjom rada*“ koja ponajprije pada izvan ove razmjene i od nje je nezavisna“, dakle tek u kapitalističkom procesu proizvodnje.³² Taj se proces stoga mora opisati.

u totalitetu i apstrakciji, kao rad kako on stoji nasuprot kapitalu.“ (Ibid., str. 204.)

³¹ Ibid., str. 204—205.

³² Ibid., str. 215. i 213.

PROCES RADA I PROCES OPLOĐIVANJA VRIJEDNOSTI

Ovdje se možemo baviti kraće: ne samo zato što je istraživanje procesa rada i procesa oplođivanja vrijednosti u „Kapitalu“ mnogo potpunije i jasnije od onoga u „Rohentwurfu“, nego i zato što u ovom slučaju (a to je s gledišta našega rada odlučujuće) „Rohentwurf“ sadrži manje misaonih tokova koji u usporedbi s kasnijim djelom nude nešto novo i kojima bi njegova izvođenja mogla biti dopunjena. Razlika se prije svega sastoji u načinu prikazivanja; ali ono se čini dovoljno važno da bi opravdalo jedno posebno razmatranje odgovarajućih odsjeka „Rohentwurfa“.¹

Vidjeli smo: U svojem neposrednom opstanku, kako postoji odvojen od kapitala u tjelesnosti radnika, živi je rad samo kao mogućnost izvor vrijednosti; tek „kontaktom s kapitalom doveden do zbiljske djelatnosti“ (iz sebe — dodaje Marx — on do toga ne može doći, jer je nepredmetan) „biva on produktivna djelatnost koja zbiljski postavlja vrijednost“. Mi smo sada dospjeli dovdje. Prva faza procesa — „ukoliko se uopće radi o procesu razmjene“ — zaključena je; razmijenjeni su ekvivalenti i kapitalist je sada u posjedu radne snage, koja se pomoću svoga odjelovljenja, radom treba dokazati za njega kao ono što tvori kapital, kao proizvodna snaga bogatstva. Daljnji proces mora dakle imati za svoj sadržaj² potrošnju rada, „odnošenje kapitala spram rada kao spram svoje upotrebne vrijednosti“.

U rezultatu razmjene između kapitala i radnika kapital je mogao sebi pripojiti sam živi rad; on je postao jedan od momenata kapitala — pored njegovih predmetnih momenata koji egzistiraju

¹ Vidi str. 205—214. i 227—232. u „Grundrisse“.

² Ibid., str. 205.

u liku proizvodnih sredstava i naprosto utjelovljuju opredmećeni rad. Da bi se održao i povećao, mora sada kapital kao opredmećeni rad stupiti u proces s neopredmećenim radom: „S jedne strane mora se predmetnost od koje se on sastoji preraditi, tj. radom potrošiti, s druge strane mora se puka subjektivnost rada . . . ukinuti i opredmetiti u materijalu kapitala.“ To se može dogoditi samo u proizvodnom procesu, ukoliko se predmetni elementi kapitala kao pasivna tvar podvrgavaju oblikujućoj djelatnosti rada. Jer: „Odnosenje kapitala po njegovom sadržaju spram rada — opredmećenog rada spram živog rada, . . . može uopće biti samo odnosenje rada na svoju predmetnost, svoju tvar.“ Ali kao puka tvar rada supstancija kapitala, opredmećeni rad može nastupiti samo u dva određenja: u onome sirovine, „tj. bezoblične tvari, pukog materijala za oblikujuću, svrhovitu djelatnost rada“, i u onome radnoga instrumenta, „čime subjektivna djelatnost između sebe i samog svoga predmeta ugurava neki predmet kao svoga voditelja“.³ Ukoliko rad konzumira sirovinu i radni instrument, „mijenja on svoje vlastito obličje“ i prelazi „iz oblika nemira u oblik bitka, iz oblika kretanja u oblik predmetnosti“.⁴ Rezultat procesa jest proizvod u kojem se, kao u neutralnom rezultatu⁵, ponovno pojavljuju u proizvodnji utrošeni elementi kapitala (sirovina, instrument, rad). Cijeli proces treba stoga označiti kao proizvodnu potrošnju, to znači potrošnju koja „nije jednostavno trošenje tvari“, nego „ona samo troši dani oblik predmeta“ „da bi ga postavila u novom predmetnom obliku. . . . Ona troši ono predmetno predmeta — ravnodušnost naspram oblika — i ono subjektivno djelatnosti; oblikuje jedno, materijalizira drugo. Ali kao *proizvod*, rezultat proizvodnog procesa jest upotrebna vrijednost“.⁶

Primjećuje se da se je dosadašnja analiza ograničila na materijalnu stranu proizvodnog procesa. Ali iza ove stvarne strane iščezava, kako se čini, ne samo specifično kretanje kapitala, nego i svako određenje vrijednosti: „Pamuk koji postaje pamučna pređa, ili pamučna pređa koja postaje tkanje, ili tkanje koje postaje materijal za štampanje i bojenje egzistira za radnika samo kao postojeći pamuk, pamučna pređa, tkanje. Ukoliko . . . su oni sami proizvod rada, ne stupaju ni u kakav proces, nego“ djeluju

³ Ibid., str. 206.

⁴ „Das Kapital“, I, str. 204.

⁵ U smislu da ovdje iščezava razlika između subjektivnih i objektivnih faktora proizvodnoga procesa.

⁶ „Grundrisse“, str. 208.

„samo kao materijalne egzistencije s određenim prirodnim svojstvima. *Kako* su im ova bila nakalemljena, ne tiče se odnosa živoga rada na njih; za njega oni egzistiraju samo ukoliko postoje u razlici spram njega, tj. kao materijal rada“.⁷ To dakle znači: „Koliko smo proces do sada promatrali, za sebe bitkujući kapital — tj. kapitalist⁸ — uopće u njega ne ulazi. Nije kapitalist ono što biva potrošeno od rada kao sirovina i instrument rada. Isto tako nije kapitalist onaj tko troši, nego rad. Proizvodni proces „tako se ne javlja kao proizvodni proces kapitala, nego kao proizvodni proces naprosto“ (kako je on „jednako svojstven svim proizvodnim oblicima“), „a u razlici spram rada javlja se kapital samo u stvarnom određenju sirovine i radnog instrumenta“, u kojem „je svako odnošenje . . . na sam rad kao upotrebnju vrijednost kapitala . . . pogašeno.“ („To je ona strana“, nadodaje Marx, „koju fiksiraju ekonomski da bi kapital prikazali kao nuždan element svakog proizvodnog procesa. Oni to naravno čine samo ukoliko zaboravljaju voditi računa o njegovu ponašanju kao kapitala u tijeku tog procesa“.⁹)

„Na svršetku procesa“, čitamo dalje u tekstu, „ne može proizaći ništa što se na njegovu početku nije javljalo kao njegova pretpostavka i uvjet. S druge pak strane mora također proizaći sve.“ Ako dakle dosadašnja analiza nije dovela dalje od poima jednostavnog „ni u kakvoj posebnoj ekonomskoj određenosti postavljenog“ proizvodnog procesa, tada to mora ishoditi iz njegove jednostranosti, otuda što se je ona ograničila na stvarnu stranu procesa a da ga nije istodobno shvatila kao proces održavanja i umnogostručivanja vrijednosti, dakle po njegovoj formalnoj određenosti. Ali kao takav taj je proces proces samodržanja kapitala.¹⁰

„Kapital se po svome obliku“ (tj. razmatran kao društveni odnos) „ne sastoji od predmeta rada i rada, nego od *vrijednosti* i, još određenije, od *cijena*.“ To da sastavni dijelovi kapitala za vrijeme radnoga procesa trpe stvarne promjene, da se oni „iz oblika nemira — procesa — na njegovu kraju pribiru u proizvod

⁷ Ibid., str. 209. — Uspor. „Das Kapital“, I, str. 197: „Čine li sredstva proizvodnje u radnome procesu važećim svoj karakter proizvoda prošloga rada, tada to čine svojim nedostacima. Nož koji ne reže, konac koji se stalno trga itd. živo podsjeća na kovača noža A i na prelca E. U dovršenu proizvodnju posredovanje je njegovih upotrebnih svojstava prošlim radom ugašeno.“

⁸ Vidi str. 250—251. ovoga rada.

⁹ „Grundrisse“, str. 210.

¹⁰ Ibid., str. 211.

... ne pogađa njihovo određenje kao vrijednosti. . . Ranije oni su se javljali kao elementarni, jednako važni uvjeti proizvoda. Sada su oni proizvod. Vrijednost proizvoda može dakle samo biti jednaka sumi vrijednosti koje su u određenim tvarnim elementima procesa bile materijalizirane, . . . jednaka vrijednosti sirovine + vrijednosti uništenog dijela radnoga instrumenta + vrijednosti rada¹¹. (Ili cijena proizvoda jednaka je njegovim proizvodnim troškovima.)¹²

S tog stajališta vrijednost se kapitala ne bi promijenila u ništa i samo bi poprimila drugo tvarno obličje. Tvarna promjena na svaki je način nezaobilazna nužnost, budući da inače samoodržanje kapitala uopće ne bi bilo moguće. Ali to da materijalni proces proizvodnje napreduje do proizvoda „leži već u uvjetu da kapital postaje zbiljska upotrebna vrijednost“, to je pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje. „Stoga je stav da je nužna cijena (vrijednost) = sumi proizvodnih troškova čisto analitički.“ On govori samo to da se prvobitna vrijednost kapitala u proizvodnom procesu razlaže u određene kvantitativne sastavne dijelove (vrijednost radne snage, vrijednost sirovine, vrijednost radnoga instrumenta) da bi se u proizvodu ponovno pojavila kao jednostavna suma vrijednosti. „A suma je jednaka prvobitnoj jedinici. . . Ako je kapital prvobitno bio = 100 talira, tada je on poslije kao i prije ostao jednak 100 talira, iako 100 talira egzistira u proizvodnoj cijeni¹³ kao 50 talira pamuka, 40 talira nadnice za rad + 10 talira predilica; a sada kao pamučna pređa egzistiraju oni kao cijena od 100 talira. Ova reprodukcija 100 talira je jednostavno ostajanje — sebi — jednakim, samo to da je to ostajanje posredovano materijalnim procesom proizvodnje“¹⁴. Jedino kretanje koje se tu zbiva s vrijednošću jest to „da se ona jednom javlja kao cijelo, jedinstvo; zatim kao dijeljenje toga jedinstva u određene iznose; i konačno kao suma“ (Moglo bi se „100 talira i prvobitno razmatrati kao suma od 50 + 40 + 10 talira, ali isto tako i kao suma od 60 + 30 + 10 talira etc.“ — Vrijednost cjeline ne bi se time ni najmanje promijenila.) „Određenje sume, zbrajanja proizlazilo je samo pomoću dijeljenja, koje je napredovalo u proizvodnom procesu; ali ono ne egzistira u proizvodu kao

¹¹ I u Rohentwurfu još se mnogo puta govori o „Vrijednosti rada“ (umjesto o vrijednosti radne sposobnosti).

¹² Ibid., str. 219.

¹³ Ovdje se pod „proizvodnom cijenom“ razumije isto ono što je Marx kasnije (u svesku III. „Kapitala“) označavao kao „cijena troškova“.

¹⁴ „Grundrisse“, str. 220.

takvome. Stav dakle da je cijena proizvoda = cijeni proizvodnih troškova, da je vrijednost kapitala = vrijednosti proizvoda ne govori ništa dalje osim da se je vrijednost kapitala održala u proizvodnom procesu. . . S ovim pukim identitetom kapitala ili reprodukcijom njegove vrijednosti kroz proizvodni proces ne bismo još bili dalje od onoga gdje bijasmo na početku.“¹⁵

„Jasno je da ekonomski“, kaže Marx, „to u stvari ne misle kada govore o određenju cijene proizvodnim troškovima. Inače se nikada ne bi mogla stvoriti neka veća vrijednost od one koja je prvobitno bila prisutna (nikakva veća razmjenska vrijednost, iako da neka veća upotrebna vrijednost, o kojoj ovdje uopće nije riječ)“, — to bi pak protuslovalo pojmu samog kapitala.¹⁶ Kapital „doduše ne bi ostao . . . izvan cirkulacije, nego bi uzimao obličje različitih roba, ali ni za šta; to bi bio proces bez svrhe, jer bi konačno prezentirao samo identičnu sumu novca i samo bio izložen riziku da iz proizvodnog akta . . . istupi oštećen“. Udio kapitalista u proizvodnom procesu dosljedno bi se ograničio na to da radniku pruži njegovu nadnicu, „da mu cijenu proizvoda plati unaprijed, prije njegove realizacije“. On bi mu davao kredit, „i to gratis, pour le roi de Prusse“*.

Medutim: „Kapitalist mora također jesti i piti; on ne može živjeti od ove promjene forme novca.“ Stoga njemu ne preostaje drugo nego da uvijek nanovo jedan dio prvobitnog kapitala upotrijebi za svoje osobne potrebe, a njegov kapital na kraju bi iščezao.¹⁷

¹⁵ Ibid., str. 221. — Na svaki način, „osim jednostavnog numeričkog dijeljenja i zbrajanja u proizvodnom procesu dolazi vrijednosti još formalni element. . . , da se sada njezini elementi pojavljuju kao proizvodni troškovi, tj. upravo to da se elementi proizvodnoga procesa ne zadržavaju u svojoj tvornoj određenosti, nego kao vrijednosti. . .“ (Ibid., str. 222—223.)

¹⁶ Ibid., str. 221—222.

* Za kralja Pruske.

¹⁷ „Ali kapitalist“, kažu apologetski ekonomski, „plaća se za rad, zato što je 100 talira ubacio u proizvodni proces umjesto da ih pojede. Ali od čega se on treba platiti? I ne javlja li se njegov rad sasvim beskoristan, budući da kapital uključuje nadnicu za rad; dakle radnici bi mogli živjeti jednostavnom reprodukcijom proizvodnih troškova, što kapitalist ne može? On se dakle javlja kao faux frais de production.* Ma kakva bila njegova zasluga — produkcija bi bila moguća“ i „bez njega. . .“ Prvo, jer njega radnici u ovome slučaju uopće ne trebaju da bi mogli djelovati u proizvodnji; „i drugo, ne bi postojao nikakav fond iz kojeg bi se mogla naplatiti njegova zasluga, budući da je cijena robe = proizvodnim troškovima. Ali shvati li se njegov rad kao poseban, pokraj i izvan radnika“, dakle kao nadzorni rad, „tada bi on, kao i oni, dobivao neku određenu nadnicu za rad, pripadao bi njihovoj kategoriji i ništa se ne bi odnosio kao kapitalist spram rada; ne bi se nikada

* Lažni trošak proizvodnje.

S druge strane „isto je tako jasno da ni iz jednostavnih ekonomskih određenja kapital, koji bi mogao samo održati svoju *vrijednost*, nju *ne* bi održao. Rizik proizvodnje mora se kompenzirati. Kapital se mora održati u kolebanjima cijena. Smanjenje vrijednosti kapitala koje napreduje povećanjem proizvodne snage mora se kompenzirati etc. Stoga i ekonomski kažu prosto da će, ako ne proizlazi nikakva dobit, nikakav profit, onda svatko pojesti svoj novac, umjesto da ga ubacuje u proizvodnju. . . Ukratko, pretpostavi li se ovo nepovećavanje vrijednosti, tj. nepovećavanje vrijednosti kapitala, tada je pretpostavljeno da on nije zbiljski član proizvodnje, nije *posebni proizvodni odnos*, tada je pretpostavljeno stanje u kojem proizvodni troškovi nemaju oblik kapitala, a kapital nije postavljen kao uvjet proizvodnje.“¹⁸

Zato ono što nacionalni ekonomski razumiju pod „proizvodnim troškovima“, to je nešto sasvim drugo. Oni računaju ovako: „Prvobitni kapital = 100 (dakle na primjer sirovina = 50; rad = 40; instrument = 10) + 5% kamate + 5% profita. Dakle proizvodni troškovi = 110, ne 100; proizvodni troškovi su dakle veći od troškova proizvodnje.“¹⁹ Samo, umjesto ranije ovdje se postavlja druga teškoća: kako objasniti to desetpostotno povećanje u troškovima proizvodnje? Marx sada pokazuje, s argumentima koje već poznajemo iz „Kapitala“²⁰, da se višak vrijednosti — koji „je uopće vrijednost iznad ekvivalenta“ — ne bi mogao izvesti ni iz više upotrebne vrijednosti proizvoda²¹, ni iz trgovačkih tran-

ni obogatio, nego bi samo dobio neku razmjensku vrijednost koju bi morao potrošiti pomoću cirkulacije. Opstanak kapitalista nasuprot radniku zahtijeva da za sebe bitkujući kapital, kapitalist, da bi kao ne-radnik bio tu, može živjeti.“ (Ibid., str. 223—224.)

¹⁸ Ibid., str. 223—224.

¹⁹ Ibid., str. 222. — Uspor. „Theorien“, III, str. 74. i dalje.

²⁰ Vidi „Das Kapital“, I, str. 173—178.

²¹ „Da bi opravdali, apologetizirali kapital“, primjećuje Marx tom prilikom, ekonomski to objašnjavaju „upravo jednim procesom koji njegov opstanak čini nemogućim. Pokazivanjem toga oni pokazuju njegovu nemogućnost. Ti mi plaćaš moj rad, razmjenjuješ ga za njegov vlastiti proizvod i odbijaš mi vrijednost sirovine i materijala koje si mi isporučio. To znači, mi smo *associés** koji u proizvodni proces unosimo različite elemente i prema njihovoj vrijednosti razmjenjujemo. Dakle, proizvod se pretvara u novac, a novac se dijeli tako da ti, kapitalist, dobiješ cijenu svoje sirovine i instrumenta, ja, radnik, cijenu koju je rad njima dodao. Korist je za tebe to što sada posjeduješ sirovinu i instrument u potrošivu (za cirkulaciju sposobnu) obliku, a za mene to što se moj rad oplodio. Ti bi na svaki način ubrzo, došao u položaj da si pojeo u obliku novca svoj kapital, dok bih ja kao radnik došao u posjed obojog.“ („Grundrisse“, str. 228.)

* Udruženi.

sakcija („profit upon alienation“*)²² i da svi pokušaji objašnjenja te vrste ne vode nikamo.

„Jednostavno je pojmiti“, kaže se u Rohentwurfu, „kako rad može povećati upotrebnu vrijednost; teškoća je u tome kako on može stvoriti razmjenske vrijednosti veće od pretpostavljenih.“²³ Ta inače bi stav „da je cijena = proizvodnim troškovima . . . također morao glasiti: Cijena neke robe uvijek je veća od njezinih proizvodnih troškova“.²⁴

Slijedi nama već poznato rješenje, po kojem vrijednost izvire iz razlike između rada opredmećena u nadnici i živoga rada što ga je radnik utrošio. Kad bi, naime, „bio potreban jedan radni dan da se jedan radnik održi na životu, tada kapital ne bi egzistirao, jer bi se radni dan razmjenjivao za svoj vlastiti proizvod, dakle kapital kao kapital ne bi mogao povećavati svoju vrijednost, a time niti održati. . . Kad bi kapital“, to jest kapitalist, „da bi živio, morao također raditi, tada se on ne bi održavao kao kapital, nego kao rad. Vlasništvo nad sirovinama i radnim instrumentima bilo bi samo nominalno; ekonomski oni bi pripadali baš radniku, koliko bi pripadali i kapitalistu, budući da bi mu stvarali vrijednost, samo ukoliko bi on sam bio radnik. On se zato spram njih ne bi odnosio kao spram kapitala, nego kao spram jednostavnog materijala i sredstva rada, kao što to u proizvodnom procesu čini sam radnik. Ako je suprotno tome potrebno samo pola radnoga dana da se jedan radnik održi na životu, tada se višak vrijednosti proizvoda nadaje sam od sebe, jer je kapitalist u cijeni platio samo polovicu radnoga dana, a u proizvodu primio opredmećen jedan cijeli; dakle za drugu polovicu radnoga dana nije izdao ništa. . . Razmjena između kapitala i rada. . . , ma koliko da je sa strane radnika jednostavna razmjena, mora se strane kapitalista biti ne-razmjena. On“, kapitalist, „mora dobiti više vrijednosti nego što je dao. Promatrana sa strane kapitalista, razmjena mora biti samo prividna, tj mora biti drugog ekonomskog formalnog odredcnja od onoga što pripada razmjeni, ili bi kapital kao kapital i rad kao rad, u suprotnosti spram nje bili nemogući. . . Ne razmjena, nego jedino proces u kojem on“, kapitalist, „dobiva bez razmjene opredmećeni rad, tj vrijednost, može njega učiniti kapitalistom.“²⁵

* Profit na otuđivanju.

²² Ibid., str. 222.

²³ Ibid., str. 224.

²⁴ Ibid., str. 222.

²⁵ Ibid., str. 230. i 228.

Ovdje bi trebalo istaknuti još jedan moment koji je, kako to Marx više puta naglašava, „postavljen u samom ekonomskom odnosu“, tj. u kapitalskom odnosu. I to: „U prvome aktu, u razmjeni između kapitala i rada, javlja se takav, *za sebe*²⁶ egzistirajući rad nužno kao *radnik*. Isto tako ovdje u drugome procesu: . . . Za sebe bitkujući kapital je *kapitalist*: Svakako, socijalisti“ (od kojih se Marx kao znanstveni komunist želi razgraničiti) „govore, mi trebamo kapital, ali ne kapitaliste. Tada se kapital pojavljuje kao čista stvar, ne kao proizvodni odnos koji je u sebi reflektiran baš kapitalist. Ja dakako mogu kapital odvojiti od tog pojedinačnog kapitalista, a ovaj može prijeći na nekog drugog. Ali ukoliko on gubi kapital, gubi i svojstvo da bude kapitalist. Zato je kapital svakako odvojiv od pojedinačnog kapitalista, ali ne od *onog* kapitalista koji kao takav stoji nasuprot *ovome* radniku. (Tako može i pojedinačni radnik prestati biti za-se-bitak rada; on može naslijediti, ukrasti novac itd. . Ali tada on prestaje biti *radnik*. Kao radnik on je samo za sebe bitkujući rad.)“²⁷

Ali vratimo se natrag pravoj temi ovoga poglavlja. Kako smo vidjeli, „Rohentwurf“ u tome pogledu u mnogome odstupa od prvog sveska „Kapitala“. Ovdje ne samo da nedostaju oštra pojmovna razlikovanja između predmeta rada i sirovine, radnoga procesa i proizvodnoga procesa, između procesa tvorbe vrijednosti i procesa oplodivanja vrijednosti itd. — nego i samo prikazivanje nosi ovdje jedan apstraktni karakter i pokazuje više tragova „koketiranja s Hegelovim načinom izražavanja“. Doduše, rezultati istraživanja ovdje su kao i tamo isti, tako da prikazivanje Rohentwurfa u ovom slučaju treba gledati upravo kao prvu redakciju 5 poglavlja prvog sveska „Kapitala“.²⁸ Ali ono što ovome prikazivanju daje posebnu draž jest to što nas ono (kao i „Rohentwurf“ uopće) uvodi u znanstvenu radionicu Karla Marxa i pušta nas da budemo svjedoci nastajanja njegove ekonomske teorije. Da se pri tome ne može bez eksperimenata i terminologijskih pokušaja, to smo vidjeli, a u slijedećem poglavlju to će se još jasnije pokazati.

²⁶ Terminologija pozajmljena od Hegela.

²⁷ Navedeni pasus usmjerava se protiv Braya, Graya, Proudhona i dr. Ali on pogađa isto toliko i današnje pristaše teorije „državnog kapitalizma“. I oni zaboravljaju da je u pojmu kapitala sadržan kapitalist, i da „kapitalizam“ bez kapitalističke klase predstavlja *contradictio in adjecto*.

²⁸ Vidi „Das Kapital“, I, str. 192—214.

ČETRNAESTO POGLAVLJE

STVARANJE I ODRŽAVANJE VRIJEDNOSTI U PROIZVODNOM PROCESU

(„Promjenljivi“ i „postojani“ kapital)

U prethodnom poglavlju bijaše prije svega riječ o onom dijelu troškova proizvodnje iz kojih izvire povećanje vrijednosti, višak vrijednosti. To je živi rad koji se izravno razmjenjuje s kapitalom.¹ Ali gdje ostaju drugi dijelovi kapitalne vrijednosti, oni koji reprezentiraju rad otjelovljen u sirovini i u sredstvima rada? Ako npr. kapitalist od svoga kapitala od, uzmimo, 100 talira ulaže 50 talira u pamuk, 10 talira u radni instrument² i 40 talira u nadnicu za rad (u nadnici su sadržana četiri sata rada), tada on računa s time — pošto on radnika pušta da radi osam sati — da dobiva svoj cijeli kapital sa njemu pripadnim profitom od 40 talira „reproduciran“, tako da bi bio u posjedu robe = 140 talira. Ali kako će radnik to postići, „kad polovica njegova radnoga dana, kako pokazuje nadnica, stvara samo 40 talira s instrumentima i materijalom; a druga polovica isto toliko; a on raspolaže samo *jednim* radnim danom, u jednom radnom danu ne može raditi dva“? Budući da je njegov zbiljski proizvod = 80 talira, tada on može reproducirati samo 80, a ne 140; odatle bi kapitalist, umjesto da dobije profit od 40 talira, pretrpio gubitak od 20 na svoj izvorni

¹ „Ono što se ovdje neposredno prodaje nije neka roba u kojoj se rad već realizirao, nego upotreba same radne snage, dakle faktički sam rad, budući da je upotreba radne snage njezina akcija — rad. To dakle nije robnom razmjenom posredovana razmjena rada.“ („Theorien“, I, str. 373.)

² Ovih 10 talira predstavljaju naravno za vrijeme jedne proizvodne periode potpuno istrošeni dio radnoga instrumenta.

kapital.³ Kako se, suočen s time (to je smisao prigovora), može samo rad smatrati izvorom vrijednosti, kao ono što stvara vrijednost?⁴

Ovdje se ponovno mora razlikovati između vrijednosti i upotrebne vrijednosti. Ukoliko proizvodni proces promatramo sa stajališta jednostavnog procesa rada, gornje pitanje ne predstavlja nikakve teškoće. U radnome procesu „rad suponira opstanak instrumenta koji olakšava rad, i materijala u kojem se on izlaže, koji on formira.“ Jasno je da, „kad pamuk ne bi već imao oblik prediva, a drvo i željezo oblik vretena“, radnik „ne bi mogao proizvoditi tkanje, niti višu proizvodnu vrijednost. Za njega samoga, u proizvodnome procesu, 50 talira i 10 talira nisu ništa drugo do predivo i vreteno, nisu razmjenske vrijednosti“.⁵ U toku proizvodnje „troši se prolaznost oblika stvari da se postavi njezina upotrebljivost. Ukoliko od pamuka postaje predivo, od prediva tkanje, od tkanja štampano tkanje ili obojeno etc., a od ovoga, uzmimo, haljina, tada se je 1. supstancija pamuka održala u svim tim oblicima. . . ; 2. u svim tim subsekventnim⁶ procesima tvar je dobila neku korisniju formu, neku potrošnji primjereniju; dok ona konačno ne dobiva formu u kojoj ona izravno može biti njezin predmet, gdje dakle uništenje stvari i ukidanje njezine forme postaje ljudski užitek, njezina promjena je sama njezina upotreba“.⁷

Dakle, u biti jednostavnog radnog procesa leži to „da se raniji stupanj proizvodnje održava kasnijim“, da se materijal rada i sredstvo rada mogu očuvati od neupotrebljivosti i prolaznosti ukoliko postaju objektom novoga živoga rada. „S obzirom na *upotrebnu vrijednost* rad posjeduje svojstvo da postojeću upotrebnu vrijednost održava time što je povećava, a povećava je ukoliko je čini predmetom jednog novog, konačnom svrhom određenog rada; iz oblika ravnodušnog postojanja čini je ponovno predmetnim materijalom, tijelom rada“.⁸ Ali „ovo *održavanje*

³ „Grundrisse“, str. 259—260. — Primjer je dakako nezgodan, budući da poduzetnik koji zapošljava samo jednog radnika ne može vrijediti kao kapitalist. Ali o tome se u ovome sklopu ne radi.

⁴ „Takvi prigovori“, kaže Marx, „upućivali su se masovno protiv Ricarda; kao da on razmatra samo profit i plaću kao sastavne dijelove proizvodnih troškova, a ne strojeve i materijal.“ (Ibid.)

⁵ Ibid., str. 259. i 260.

⁶ Anglicizam; treba značiti: nadovezanim.

⁷ Ibid., str. 266.

⁸ Ibid., str. 267. — („Vreteno se održava kao upotrebna vrijednost samo ukoliko se troši za predenje. Inače bi ono po posebnom obliku koji je

stare upotrebne vrijednosti nije proces koji se odvija pored njezina povećavanja ili njezina dovršavanja novim radom“, — a to da je radnik održava, „ukoliko se koristi instrumentom kao instrumentom, a sirovini daje viši oblik upotrebne vrijednosti, leži u biti samoga rada“.⁹

Toliko o održanju i povećanju upotrebne vrijednosti proizvodnih sredstava omogućenom radnim procesom. Ali kao sastavni dijelovi kapitala ova su proizvodna sredstva istodobno vrijednosti, određeni kvanti opredmećena radnog vremena. Kao takvi oni se ponovno pojavljuju u vrijednosti proizvoda. Ali kako se to događa? Vidjeli smo da radnik proizvodu ne dodaje ništa osim svoga radnoga dana. (Kad bi on npr. „morao osim tkanja u istome danu stvoriti još i predivo i vreteno, tada proces u stvari¹⁰ ne bi bio moguć“.) Ako se dakle vrijednosti proizvodnih sredstava ponovno pojavljuju u proizvodu, tada se to zbiva samo zato što su one već ranije, prije procesa proizvodnje, kao takve postojale. One se u tome procesu ne „reproduciraju“¹¹, ne stvaraju se nanovo, nego samo održavaju, „ukoliko se njihova kvaliteta kao upotrebni vrijednosti za daljnji rad održava pomoću kontakta sa živim radom. Upotrebna vrijednost pamuka, kao i njezina upotrebna vrijednost kao predivo, održava se time što se on istka; time što on kao jedan od predmetnih momenata (pored kolovrata) egzistira u tkanju. *Po tome se dakle održava također i kvantum radnoga vremena što je bio sadržan u pamuku i pamučnoj predi.* Ono što se u jednostavnom procesu proizvodnje javlja kao održanje kvaliteta prethodećeg rada — a time i materijala u koji je on postavljen — javlja se u procesu stvaranja vrijednosti kao održanje kvantuma već opredmećena rada“.¹² Ali ovo održavanje ne stoji radnika nikakva dodatnog napora. Pretpostavimo da proizvodna

ovdje postavljen u željezu i drvu, po radu koji ga je postavio, kao i po stvari u koju je on njega postavio, bilo neupotrebljivo. Samo ako je ono postavljeno kao sredstvo živoga rada, kao jedan predmetni moment opstanka njegove životnosti, održava se upotrebna vrijednost drva i željeza, isto tako kao i njihov oblik. Njegovo je određenje kao radnog instrumenta da bude iskorišteno, ali iskorišteno u procesu predenja. Veća proizvodnost, koju ono osigurava radu, stvara više upotrebni vrijednosti i tako nadomješta u potrošnji instrumenta istraženu upotrebnu vrijednost.“)

⁹ Ibid.

¹⁰ U originalu: „in fact“.

¹¹ „Može se...“, pripominje Marx, „reći da on (radnik) te vrijednosti reproducira samo utoliko ukoliko bi one bez rada istrulile, bile bi beskorisne; ali isto bi tako rad bez njih bio beskoristan.“ (Ibid., str. 261.)

¹² Ibid., str. 261. i 268—269.

sredstva postoje od prirode, bez ljudskoga sudjelovanja; tada bi se vrijednost proizvoda reducirala na vrijednosni kvant što ga dodaje radnik, bila bi jednaka jednom opredmećenom radnom danu. Ali ukoliko su proizvodna sredstva „proizvod ranijeg rada . . . proizvod sadrži osim svoje nove vrijednosti još staru“.¹³ Radnik „dakle ne nadomješta pomoću *akta* samoga rada, dodavanjem posebna radnog vremena za tu svrhu, staro radno vrijeme. On ga nadomješta jednostavno dodavanjem *novoga*, po čemu staro ostaje sadržano u proizvodu i postaje element jednog novog proizvoda“.¹⁴

Vidi se: Nije kvantitet, nego kvalitet živoga rada ono što održava istodobno u sirovini i u radnome instrumentu već postojeće radno vrijeme. Ali ovdje dolazimo na jednu točku, gdje se prikazivanje „Rohentwurfa“ razlikuje od onoga u „Kapitalu“. Tako se kaže u „Rohentwurfu“: „To da je istodobno očuvano u sirovini i u instrumentu sadržano radno vrijeme rezultat je *ne kvantiteta rada*, nego njegova *kvaliteta kao rada uopće*; a njegov općenit kvalitet, koji nije nikakva posebna njegova kvalifikacija — ne specifično određeni rad — nego da *rad kao rad jest rad*, ne plaća se posebno, budući da je kapital taj kvalitet kupio u razmjeni s radnikom“.¹⁵

Suprotno tome u „Kapitalu“ se dvostranost rezultata rada (naime, „dodatak nove vrijednosti predmetu rada“ s jedne strane i „održavanje stare vrijednosti u proizvodu“ s druge strane) izvodi iz dvostranosti samoga rada, iz njegova dvospolnog karaktera kao konkretnog, korisnog rada koji stvara upotrebne vrijednosti i kao apstraktno-ljudske djelatnosti koja stvara vrijednost:

„Pri promatranju procesa tvorbe vrijednosti“, čitamo tamo, „nadalo se je. . . , da, ako se neka upotrebna vrijednost svrhovito koristi za proizvodnju neke nove upotrebne vrijednosti, radno vrijeme potrebno za stvaranje potrošene upotrebne vrijednosti tvori jedan dio radnog vremena potrebnog za stvaranje nove upotrebne vrijednosti, dakle, ono je radno vrijeme koje se od potrošenog sredstva za proizvodnju prenosi na novi proizvod. Radnik dakle prima vrijednosti korištenog proizvodnog sredstva ili ih prenosi kao sastavne dijelove na proizvod ne svojim *dodavanjem rada uopće*, nego *posebnim korisnim karakterom, specifičnom proizvodnom formom* toga dodatnog rada.“¹⁶ I dalje: „Dakle u

¹³ Ibid., str. 261.

¹⁴ Ibid., str. 262.

¹⁵ Ibid., str. 265.

¹⁶ „Das Kapital“, I, str. 215.

svojem *apstraktnom općenitom* svojstvu, kao trošenje ljudske radne snage, dodaje rad prelca vrijednostima pamuka i vretena *novu vrijednost* i u svojem *konkretnom, posebnom* svojstvu procesa pređenja prenosi on vrijednost ovih proizvodnih sredstava na proizvod i tako *održava* njihovu vrijednost u proizvodu Otuda *dvostranost* njegova rezultata u istoj *vremenskoj točki* ¹⁷

Usporedba obaju prikazivanja pokazuje zašto je Marx morao korigirati svoje prvobitno formuliranje. U svojem apstraktnom karakteru, kao „rad uopće“, rad je upravo onaj rad koji stvara vrijednost i nije prikladan ni za kakvo drugo razlikovanje osim za kvantitativno. On se zato ne može isto tako uvlačiti u objašnjenje održavanja vrijednosti.¹⁸

Istaknuto je da sposobnost rada da održava vrijednost radnika ne stoji ništa; isto tako ni kapitalista, koji ovu „isto tako gratis, kao višak rada“ zatječe. „Ali on nju dobiva gratis, jer . . . se materijal i radni instrument nalaze u njegovoj ruci već po *pretpostavci*, a radnik stoga ne može *raditi* a da materijalom svoga rada ne čini rad koji već u predmetnom obliku postoji u ruci kapitala i da otuda ne konzervira i u tome materijalu opredmećeni rad.“¹⁹ „Ta oživljujuća prirodna snaga rada — da on, ukoliko se koristi materijalom i instrumentom, njih i održava, u ovoj ili onoj formi, dakle i u njima opredmećeni rad, njihovu razmjensku vrijednost — postaje, kao i svaka prirodna ili društvena snaga rada koja nije proizvod ranijeg rada, ili nije proizvod takvog ranijeg rada koji se mora ponoviti (npr. povijesni razvitak radnika itd.), *snaga kapitala*, a ne rada. Ni nju dakle kapital nije platio. Isto tako kao što se rad ne plaća to što može misliti etc.“²⁰ Ako dakle ovaj prirodni dar radne snage koja se odjelovljuje dolazi dobro samo kapitalistu, tada je to „već postavljeno u odnosu *kapitala i rada*, to je po sebi već višak vrijednosti²¹ jednoga i nadnica drugoga“.²² Ili, drugačije izraženo: „U procesu proizvodnje

¹⁷ Ibid., str. 215.

¹⁸ Na jednom drugom mjestu „Rohentwurf“ uostalom čitamo: „Živi rad dodaje jedan novi kvant rada; ali on ne održava tim kvantitativnim dodavanjem već opredmećeni kvant rada, nego pomoću svoje kvalitete kao živi rad, ili po tome što se odnosi kao rad spram upotrebnih vrijednosti u kojima egzistira prošli rad.“ („Grundrisse“, str. 269.) Što je pak „odnošenje rada spram upotrebnih vrijednosti“ drugo do konkretni, korisni rad?

¹⁹ Ibid., str. 262.

²⁰ Ibid., str. 263.

²¹ U originalu: „Profit“.

²² Ibid., str. 262. — Samo u krizna vremena dolazi kapitalistu ta povezanost do svijesti. Ako on i „samo pušta da se radi da bi se stvorio višak vri-

ukinuto je rastavljanje rada od njegovih predmetnih momenata opstanka — instrumenta i materijala. *Na rastavljanju počiva opstanak kapitala i najamnog rada. Ukidanje rastavljenosti, koje se u proizvodnome procesu zbiljski zbiva* — jer inače se uopće ne bi moglo raditi — *kapital ne plaća*. . . Kad bi on i to morao plaćati, on bi upravo prestao biti kapital.“²³

U suprotnosti spram proizvodnih sredstava, čija se vrijednost naprosto održava, prenosi na proizvod, subjektivni je faktor proizvodnog procesa, radna snaga, sam izvor nove vrijednosti, jer njezino odjelovljenje predstavlja „opredmećenje novog radnog vremena u nekoj upotrebnoj vrijednosti. Ovdje se na svaki način mora razlikovati između nužnoga rada i viška rada. Tako dugo dok radnik proizvodi samo ekvivalent za svoju radnu snagu, „*nadomješta* on samo novac koji je kapitalist pri kupovanju radne snage predujmio, a radnik sam potrošio u sredstva za život.“ S obzirom na potrošenu sumu nadnice taj se dio novo stvorene vrijednosti javlja „samo kao *reprodukcija*. Ali on je *zbiljski reproduciran* a ne samo *prividno*, kako vrijednost proizvodnih sredstava. *Nadomještanje jedne vrijednosti drugom* ovdje je posredovano *novim stvaranjem vrijednosti*.“²⁴ Ono što suprotno tome radnik radi preko toga, „nije reprodukcija, nego *odatak vrijednosti, višak vrijednosti*“ — dakle stvaranje vrijednosti koje predstavlja bitno drugu kategoriju i tek osigurava kapitalističkoj proizvodnji njezin smisao.

Iz dosadašnjeg izlaganja nadaje se: Što se tiče njihove vrijednosti, različiti se faktori proizvodnoga procesa ponašaju sasvim različito. Predmetni faktori (sirovina, radni instrument) ne mogu

jednosti — da bi se stvorila još ne postojeća vrijednost — tako se pokazuje da se čim on prestaje puštati da se radi, odmah obezvređuje i njegov već postojeći kapital; da, dakle, živi rad ne dodaje samo novu vrijednost, nego da aktom dodavanja nove vrijednosti staroj, ovu istodobno ovjekovječuje. (Ibid., str. 271.)

²³ Ibid., str. 269. — „To spada“, dodaje Marx, „u čisto stvarnu ulogu koju rad po svojoj prirodi igra u proizvodnom procesu; u njegovu upotrebnu vrijednost. Ali kao upotrebna vrijednost rad pripada kapitalistu; kao puka razmjenska vrijednost radniku. Njegova živahna kvaliteta u samome proizvodnome procesu, da opredmečeno radno vrijeme održava time što ga čini predmetnim načinom opstanka živoga rada, radnika se ne tiče. Ovo privajanje, po kojem u samome proizvodnome procesu živi rad čini instrument i materijal tijelom svoje duše i po tome ih budi iz mrtvih, stoji u stvari u suprotnosti spram toga da je rad nepredmetan, ili da jest samo u neposrednoj životnosti zbiljnost u radniku — a materijal rada i instrument egzistiraju kao za sebe same bitkujući u kapitalu.“ (Ibid., str. 269—270.)

²⁴ „Das Kapital“, I, str. 223. — Uspoređ. „Grundrisse“, str. 264—265.

proizvodu dodati nikada više vrijednosti od one koju sami posjeduju; njihova vlastita vrijednost biva samo održana, dakle ostaje nepromijenjena.²⁵ Sasvim je drugačije sa subjektivnim faktorom, radnom snagom — koja ne samo da reproducira svoju vlastitu vrijednost, nego proizvodu dodaje neku novu vrijednost, višak vrijednosti. To je jedini element proizvodnje s kojim se u procesu stvaranja vrijednosti zbiva promjena vrijednosti. Tako dospijevamo do pojmova postojanog i promijenljivog kapitala, koji odgovaraju različitim funkcijama proizvodnih sredstava i radne snage u procesu stvaranja vrijednosti.²⁶ Pojmovno razlikovanje čija je važnost za Marxovu misao nu zgradu odmah uočljiva, ali do koje je Marx došao tek u toku svoga rada na „Rohentwurfu“²⁷. Tako je i on sam na početku kasniji „postojani“ kapital označavao kao „nepromijenjenu“, „nepromjenljivu“ ili „invarijabilnu“ vrijednost i suprotstavljao je „promijenjenoj“, „promjenljivoj“ ili „reproduciranoj vrijednosti“²⁸. I tek kasnije, pred kraj njegovoga istraživanja proizvodnoga procesa, postaju kod njega oznake „postojani“ i „promjenljivi“ kapital pravilom.

Svojim razlikovanjem između rada koji stvara i onoga koji održava vrijednost Marx je spriječio one teorije građanske apologetike koje su dohodak kapitala htjele izvesti²⁹ iz „proizvodnih usluga“, „što ih proizvodna sredstva . . . vrše pomoću svojih *upotrebnih vrijednosti* u procesu rada“. Na svaki način „pojedini kapitalist može si uobraziti (a za njegov račun to čini istu uslugu) da mu, ako on posjeduje kapital od 100 talira — 50 talira pamuka, 40 talira sredstava za život da se održi rad, 10 talira instrument — i neki profit od 10% uračunava u svoje proizvodne troškove, rad mora nadomjestiti 50 talira na pamuk, 40 talira sredstava za život, 10 talira instrumenta i 10% na 50, na 40 i na 10; tako da

²⁵ „Grundrisse“, str. 227.

²⁶ „Isti sastavni dijelovi kapitala, koji se sa stajališta radnoga procesa razlikuju kao objektivni i subjektivni faktori, kao sredstvo za proizvodnju i radna snaga, razlikuju se sa stajališta procesa tvorbe vrijednosti kao postojani i promjenljivi kapital.“ („Das Kapital“, I, str. 224.)

²⁷ „Ta se točka, međutim, mora istražiti, budući da razlikovanje između nepromijenjene vrijednosti kao jednog dijela kapitala koji ostaje sačuvan i drugog koji se reproducira. . . , i onoga koji se nanovo proizvodi, bitno je važno.“ („Grundrisse“, str. 289.)

²⁸ Uspor. strane 227., 280., 289. itd. u „Grundrisse“.

²⁹ „Kao razmjenska vrijednost . . . roba se uvijek razmatra s gledišta rezultata. Ne radi se o usluzi koju ona vrši, nego o usluzi koja je njoj učinjena u njezinoj proizvodnji. . . Shvaća se kakvu 'uslugu' kategorija 'usluge' (service) mora obavljati ekonomima one vrste kakvi su J. B. Say i F. Bastiat. . .“

mu u njegovoj predodžbi rad stvara 55 talira sirovine, 44 talira sredstava za život, 11 talira instrumenta, ukupno³⁰ — 110. Ali“, kaže Marx dalje, „za ekonomu to je značajna predodžba. . . Ako je radni dan radnika = 10 sati, a on u 8 sati može stvoriti 40 talira, tj. stvoriti svoju nadnicu, ili, što je isto, može održati i nadomjestiti svoju radnu sposobnost, tada on treba 4/5 dana da bi kapitalu nadomjestio nadnicu i daje mu 1/5 viška rada ili 10 talira.“ Ovaj višak od 10 talira konstituira tada cijeli dohodak kapitalista. „Cijeli opredmećeni rad, koji je dakle radnik stvorio, jest 50 talira, i kakvi god bili troškovi instrumenta i sirovine, on njima ne može više dodati, jer u više rada njegov se dan ne može opredmetiti. . .“³¹ Iluzija „običnog ekonomu i još običnijeg kapitalista“ . . . , „da je 10% bilo jednakomjerno proizvedeno iz svih dijelova kapitala“³², počiva s jedne strane na nepoznavanju uloge proizvodnih sredstava u procesu stvaranja vrijednosti i s druge strane na brkanju zbiljske stope viška vrijednosti s tom stopom obračunanom na cjelokupnom kapitalu, tj. s profitnom stopom.³³ Ali profitna stopa nipošto ne izražava razmjer „u kojem živi rad povećava opredmećeni; jer to je povećanje samo = višku s kojim radnik reproducira svoju nadnicu za rad, tj. vremenu koje on radi više nego što bi morao raditi da reproducira svoju nadnicu za rad.“³⁴ Stupanj toga povećanja može se stoga pouzdano utvrditi samo iz odnosa proizvedene nove vrijednosti spram promjenljivog dijela kapitala.

³⁰ U originalu: „together“.

³¹ „Grundrisse“, str. 262—263.

³² Ibid., str. 279. — Kako se to češće događa u „Rohentwurfu“, Marx je brojčani primjer u kojem je radnik stvorio 40 talira viška vrijednosti nehotice nadomjestio jednim drugim u kojem on stvara samo 10 talira viška vrijednosti.

³³ O kategorijama profita i profitne stope vidi 25. poglavlje ovoga rada.

³⁴ „Kad radnik“, nastavlja Marx, „ne bi bio radnik kapitalista i kad se ne bi odnosio spram upotrebne vrijednosti sadržane u 100 talira kao spram kapitala, nego jednostavno kao spram predmetnih uvjeta svoga rada“, tada on naravno ne bi bio prisiljen stvarati višak vrijednosti. On bi radio, uzmimo, samo 3/4 dana. Ali kad bi jednom radio cijeli dan, „jer bi raspolagao materijalom kao i instrumentom“, tada njemu ne bi padalo na pamet da tako stvoreni novi dohodak promatra kao kamatnu stopu ukupnog „kapitala“ od 100. Za njega bi on jednostavno značio porast od 25%, „jer bi mogao kupiti za četvrtinu više sredstava za život, . . . a samo bi sredstva za život njemu, kojem je do upotrebne vrijednosti, imala vrijednosti“ (Ibid., str. 277—278.)

OPĆI POJAM I DVA TEMELJNA OBLIKA VIŠKA VRIJEDNOSTI

Prethodno poglavlje dovelo nas je do središnje kategorije Marxova sistema: do one kategorije koja je (kako kaže *Engels*) „bila pozvana da preobrazi cjelokupnu“ dosadašnju „ekonomiju i koja je dala ključ za razumijevanje cjelokupne kapitalističke proizvodnje“¹ — naime do kategorije viška vrijednosti.

Vidjeli smo: Povećavanje vrijednosti, koje se zbiva u kapitalističkom procesu proizvodnje, ne može se nipošto izvesti iz „proizvodnih usluga“ predmetnih elemenata kapitala, proizvodnih sredstava. „Predujmovi² dani u materijalu i u stroju samo se premještaju iz jednog oblika u drugi. . . Njihova je vrijednost rezultat ranije proizvodnje, a ne neposredno one u kojoj oni služe kao instrument i materijal.“ Zbog toga je jedina vrijednost koja se zbilja proizvodi u procesu proizvodnje „vrijednost koja se stvara dodavanjem nove količine rada. Ali ta vrijednost sastoji se od nužno potrebnoga rada, koji reproducira nadnicu. . . , i od viška rada, stoga viška vrijednosti iznad tog nužnog.“³ Tajna kapitalističkoga „varanja“ razrješava se dakle u tome što je najamni radnik, lišen svih proizvodnih sredstava, prisiljen raditi više od vremena potrebna za stvaranje njegovoga životnog opstanka, — što on uopće može živjeti samo ako istodobno žrtvuje kapitalu dio svoga životnoga vremena. Samo na taj način može kapital povećati svoju vrijednost, može stvarati višak vrijednosti. Ali ono što „se na strani kapitala javlja kao višak vrijednosti, javlja se egzaktno na strani radnika kao višak rada preko njegove potrebe kao

¹ „Das Kapital“, II, str. 23.

² U originalu: „Advancen“.

³ „Grundrisse“, str. 489.

radnika. . . , dakle preko njegove neposredne potrebe za održavanje njegova života“.⁴ U ovom pogledu ne postoji nikakva temeljita razlika između društvene situacije najamnog radnika i situacije izrabljivanih klasa ranijih epoha; jer i „*tamo gdje vlada kapital* (kao i tamo gdje vlada ropstvo ili kmetstvo ili prisilni rad bilo koje vrste) *postavljeno je apsolutno radno vrijeme*⁵ radnika njemu kao uvjet pomoću kojega smije raditi nužno radno vrijeme, tj. da može za sebe realizirati u upotrebnim vrijednostima ono što je nužno za održanje njegove radne sposobnosti.“⁶

Dakle, kao i raniji načini izrabljivanja, i kapital počiva na višku rada neposrednog proizvođača. Međutim, jasno je da kapitalski odnos ne bi bio moguć (kao ni tlaka i ropstvo), kad bi ljudski rad isporučivao samo ono što zahtijeva održanje života proizvođača. „Kad bi cjelokupni rad neke zemlje dostajao“, pisao je neki engleski pisac godine 1821., „samo zato da omogućiti održanje života cijelog stanovništva, tada ne bi bilo viška rada, dosljedno tome ni onoga što bi se moglo akumulirati kao kapital.“⁷ Stanovita blagonaklonost prirodnih uvjeta, relativna izdašnost ljudskoga rada tvori tako pretpostavku svakog izrabljivanja, svake klasne vladavine. U tom smislu „može se reći da višak vrijednosti itd. počiva na nekom *prirodnom zakonu*, na proizvodnosti ljudskoga rada u njegovoj razmjeni s prirodom.“⁸ Ali iz toga što svaki višak rad pretpostavlja neki višak proizvoda ne slijedi obratno da puka mogućnost viška proizvoda već stvara činjenicu viška rada. Moraju tek nastupiti odnosi koji proizvođača prisiljavaju da radi preko svoga nužno potrebnoga radnoga vremena. Marx citira ovdje jedno pismo otisnuto u londonskom *Timesu* od studenoga 1857.; pismo nekog zapadnoindijskog posjednika plantaže, koji negoduje na takozvane „Quasheese“ (slobodne crnce s Jamaike)⁹.

⁴ Ibid., str. 230—231.

⁵ To znači radno vrijeme koje sadrži višak vrijednosti.

⁶ Ibid., str. 431—432.

⁷ Iz anonimnog spisa: „The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy“, citiranog na str. 301. u „Grundrisse“ (Uspor. „Theorien“, III, str. 248.)

⁸ „Theorien“, III, str. 326. (U Marxovim ekonomskim djelima nalazi se više odsječaka koji pitaju o „prirodnoj osnovi viška vrijednosti“ osvjetljavaju s različitih aspekata. Ovo su najvažnija mjesta: „Theorien“, I, str. 18—19. i 122—123.; „Theorien“, II, str. 8. i 408—409.; „Theorien“, III, str. 325. i 442.; „Grundrisse“, str. 230—232. i 534—535.; „Das Kapital“, I, str. 534—535. i 537—538.; „Das Kapital“, III, str. 647—648. i 802—804.)

⁹ Ropstvo je u britanskoj koloniji Jamaiki ukinuto godine 1833. — O tome vidi „objektivan“ (to znači u stvari partiju plantažera slijedeći) opis

Tu se „s velikim ćudorednim gnjevom“ opisuje, kako se quasheesi — umjesto da stupe u službu kao najamni radnici na plantažama šećera — zadovoljavaju time da proizvode točno ono što je potrebno za njihovu vlastitu potrošnju, a kao osebujan luksuzni artikal pored ove ‚upotrebne vrijednosti‘ smatraju samo ljenčarenje (indulgence and idleness); kako se ne brinu za šećer i za stalni kapital uložen u plantažama¹⁰, nego se štoviše s ironičnom zlradošću podsmjehuju uzgajivaču koji propada¹¹, pa i kršćanstvo, kojem su bili podučeni, iskorištavaju samo kao uljepšavanje ove zlrade situacije i indolencije.“ Ovi crnci „prestali su biti robovi, ali ne da bi postali najamni radnici, nego samostalni¹² seljaci¹³ koji rade za vlastitu, nužno potrebnu potrošnju. Kapital

u knjizi: „History of the British West Indies“ od Sir Alan Burnsa, 1954, str. 525. i dalje.

¹⁰ U originalu: „plantations“.

¹¹ U originalu: „Planter“.

¹² U originalu: „Self-sustaining“.

¹³ U originalu: „peasants“. — To da zapadnoindijski plantažer u svome pismu dobrono pretjeruje, razumije se samo po sebi. U stvari najveći dio „Quasheesa“ nije posjedovao svoje zemlje, kojem bi mogli zadovoljavati „svoju nužnu potrošnju“, pa je stoga bio prisiljen raditi za istinski mizerne nadnice na plantažama svojih prijašnjih gospodara. Kako je očajan bio njihov položaj, o tome svjedoči uz ostalo — od engleskih vlasti na najgrozniji način suzbijeni — ustanak crnaca s Jamaike u listopadu 1865. (Vidi odjek toga u dopisivanju Marxa i Engelsa, MEW, sv. 31., str. 155., 157., 159. i 187.)

U vezi s time podsjećamo da su u samoj Engleskoj prijašnji robovlasnici s Jamaike našli najtoplijeg zagovornika u osobi poznatog „antikapitalističkog romantičara“ Thomasa Carlylea. U svome pamfletu „Occasional Discourse on Negro Slavery“ on piše: „Tamo gdje crni ćovjek radeći oko pola sata dnevno (takav je proraćun) može sebe opskrbiti uz pomoć sunca i tla s toliko tikava koliko će mu dostajati, vjerojatno je da je on malo nepodatan za uzdizanje na teŕak rad! Ponuda i potražnja koje bi ga, kako znanost kaže, trebale na to nagnati imaju s takvim ćovjekom teŕak zadatak. Jako sunce opskrbljuje gratis, bogato tlo u ovim nenastanjenim ili polunastanjenim područjima gotovo gratis; to je njegova ‚ponuda‘; a pola sata dnevno, dirigiranih time, proizvesti će tikvu, što je njegova ‚potražnja‘. Sretan crni ćovjek vrlo hitro sređuje svoj raćun s ponudom i potražnjom: — Ne tako hitro manje sretni bijeli ćovjek ovih tropskih krajeva. On sam ne može raditi; a njegov crni susjed, bogat tikvom, nije ni u kakvoj ŕurbi da mu pomogne. Uronjen do ušiju u tikvu, u opojne saharinske sokove, i u mnogome u svoj lagodni položaj u Providnosti, može on slušati ‚potražnju‘ manje sretnog bijelog ćovjeka i uložiti svoje vlastito vrijeme u dovoljavajući joj. Više nadnice, massa, više jer vaš urod trske ne može čekati; još više — dok nepojmljivi urod trske ne pokrije takve nadnice!“ I dalje: „Ako quashee neće pošteno pomagati u branju toga šećera, cimeta i plemenitijih proizvoda zapadnoindijskog otoćja za dobrobit cijeloga ćovječanstva, tada je kaŕem da neće ni Svevišnji“ (to znaći, dragi Bog, a Carlyle ovdje nastupa kao njegov interpret) „dopustiti quasheema da tamo nastave uzgajati tikve za svoju vlastitu lijenu dobrobit; nego će ih

kao kapital ne egzistira naspram njih, jer osamostaljeno bogatstvo uopće egzistira samo po *neposrednome* prisilnome radu, ropstvu“, odnosno raboti, „ili po *posredovanom* prisilnom radu, najamnom radu.“ („Neposredno prisilni rad“, nadodaje Marx, „ne stoji naspram bogatstva kao kapital, nego kao *odnos gospodstva*, . . . za koji bogatstvo ima vrijednost samo kao užitak, ne kao samo bogatstvo, koji stoga nikada“, kako odnos kapitala, „ne može stvoriti *općenitu industriju*“, radinost¹⁴

U posljednjoj rečenici upozorava se na posebnu ulogu koju igra kapital „kao proizvođač tuđe radinosti, kao isisivač viška rada i eksploatorator radne snage.“¹⁵ I vladajuće klase ranijih epoha uspijevale su istisnuti iz podložnih im narodnih masa znatne količine viška rada. Ali tamo gdje je razvitak proizvodnih snaga još oskudan, mora i višak proizvoda ostati relativno malen, a gospodari ne jedu mnogo bolje od slugu.“¹⁶ S druge je strane „jasno da je višak rada, ako u nekoj ekonomskoj društvenoj for-

uskoro iskorijeniti kao lijenu bundevu koja zasjenjuje bogato tlo; njih i sve ono što sudjeluje s njima — možda i na jako strašan način. . . Ne, bogovi žele da osim tikava u njihovoj Zapadnoj Indiji rastu začini i skupocjeni proizvodi; to mora da su oni izjavili kada su stvarali Zapadnu Indiju: — neizmerno više žele oni da muževan marljivi čovjek zauzme njihovu Zapadnu Indiju, a ne indolentna dvonoga stoka, ma kako bila sretna svojim obiljem tikava!“ — „Vi niste sada ‚robovi‘“, propovijeda crncima s Jamaike laudator temporis acta Carlyle, „niti ja želim, ako se to može izbjeći, da vas ponovno vidim robovima; ali izvjesno je da ćete morati biti sluge onima koji su rođeni mudrijima od vas, koji su rođeni gospodarima vašim — sluge bijelcima ako su oni, a koji smrtnik može sumnjati da jesu? rođeni mudrijima od vas. U to možete biti uvjereni moji mračni crni prijatelji, jer to jest i uvijek je bio Zakon svijeta, za vas i za sve ljude: Biti slugama, gluplji među nama pametnijima; i samo će čemer, jalovost i negodovanje zadesiti oboje dok se oba postupno ne prilagodimo tome. I kažem, nikakav dostojan opstanak i na kraju nikakav opstanak uopće neće biti moguć za vas ili nas, ako to nije u skladu s božjim zakonom. I ako ‚rob‘ u biti znači ‚doživotno unajmljen sluga‘ — doživotno ili ugovorom na dulji rok i ne lako razvrgljivim — ja se pitam, nije li u svim ljudskim stvarima ‚ugovor na dugi rok‘ upravo ugovor koji treba priželjkivati, pronađu li se jednom pravi uvjeti za njega. Sluge unajmljene doživotno, kad su jednom pravi uvjeti za to nađeni, što ja ne pretendiram na to da jesu, čine mi se prihvatljivijim od slugu unajmljenih na mjesec dana ili ugovorom razvrgljivim u jednom danu. Slabo je to situirani sluga; — sluga prerastao u nomada; kod kojeg se ne može lako uspostaviti dobar odnos između njega i njegova gospodara!“ (Citirano prema spisu sjevernoamerikanca J. Bigelowa „Jamaica in 1850: or, the Effects of Sixteen Years of Freedom on a Slave Colony“, New York 1851, str. 118—122.) — O kasnijem razvoju Carlylea uspor. „Das Kapital“, I, str. 265., napomena 90.

¹⁴ „Grundrisse“, str. 231—232.

¹⁵ „Das Kapital“, I, str. 328.

¹⁶ „Theorien“, II, str. 8.

maciji ne prevladava *razmjenska vrijednost* nego *upotrebna vrijednost* proizvoda, ograničen užim ili širim krugom potreba, ali da nikakva *bezgranična potreba za viškom rada* ne izvire iz karaktera samog *proizvodnog načina*.¹⁷ Tek u kapitalizmu postaje prisvajanje viška rada samosvrha, postaje njegovo neprekidno povećavanje neophodnim uvjetom proizvodnoga procesa. Ali kapitalu stoje ovdje na raspolaganju¹⁸ sredstva i pogoni, koji „po energiji, bezmjernosti i djelotvornosti“ daleko nadmašuju izravni prisilni rad ranijih društava i upravo zbog toga objavljuju proizvodni način kapitala kao „epohalan način izrabljivanja“¹⁹. Marx ima ovdje u vidu prije svega proizvodnju takozvanog relativnog viška vrijednosti.

Postoje dvije osnovne metode za povećavanje viška rada. Prvo, taj se rezultat može postići jednostavnim produljenjem trajanja radnoga procesa. Drugo, — uz danu duljinu radnoga dana — povećanje viška rada može se postići također povećanjem produktivnosti rada, odnosno intenziviranjem radnoga napora proizvođača.²⁰ U prvom slučaju višak će se rada postići protežnošću ukupnog radnog vremena proizvođača, a u drugome — skraćanjem njihova nužno potrebnog radnog vremena. Prvi označava stoga Marx apsolutnim, a drugi — relativnim viškom rada. Osnova prvoga oblika „jest prirodna plodnost tla, prirode“²¹; dok drugi „počiva na razvitku društvenih proizvodnih snaga rada“.²² Primjereno tome prvi oblik viška rada nije samo općenita osnova drugog, nego je i mnogo stariji od njega. On je u stvari toliko star koliko je staro izrabljivanje čovjeka po čovjeku uopće

¹⁷ „Das Kapital“, I, str. 250.

¹⁸ Tek u kapitalizmu, kaže Marx na jednom mjestu „Rohentwurf“, postaje novac „sredstvom općenite radinosti“, postaje težnja za novcem svijui „nagon svih“. „Ukoliko svrha rada nije neki posebni proizvod, koji stoji u nekom posebnom odnosu spram posebnih potreba individuuma, nego je to novac, bogatstvo u svojem općenitom obliku, . . . radinost individuuma nema granice; ona je ravnodušna spram svoje posebnosti i poprma svaki oblik koji služi svrsi.“ Dakako, „općenita radinost“, nadodaje Marx, „moguća je samo tamo gdje svaki rad proizvodi općenito bogatstvo, ne neku posebnu njegovu formu; gdje je, dakle, i nadnica individuuma novac“. Ona stoga pretpostavlja rad kao najamni rad. („Grundrisse“, str. 135.)

¹⁹ „Das Kapital“, II, str. 42.

²⁰ Ibid., I, str. 431.

²¹ Mogućnost viška rada zavisi prema tome prije svega od samonikle proizvodnosti zemljoradničkog rada i u tome je, po Marxu, ispravna jezgra fiziokratskog učenja. (Ibid., III, str. 791—792.)

²² „Theorien“, III, str. 442.

i zato se može označiti kao oblik izrabljivanja zajednički svim klasnim društvima.²³

Ni kapital se nipošto ne može odreći apsolutnog viška rada. Nadasve ne na počecima kapitalističkog načina proizvodnje, kada se je on tek „domogao radnoga procesa u njegovu *historijski predanom ili postojećem liku* i samo *produžuje* njegovo trajanje“.²⁴ Ovdje dakle apsolutni višak rada igra odlučnu ulogu i zato je na ovom stupnju razvitka „razlika proizvodnje kapitala i ranijih proizvodnih stupnjeva samo formalna“ (u tom smislu da je istiskivanje viška rada u prijašnjim proizvodnim sistemima „postavljeno direktno silom“, a kod kapitala suprotno tome „posredovano razmjenom“). „Upotrebne vrijednosti rastu ovdje u istome jednostavnome odnosu kao i razmjenske vrijednosti i stoga se taj oblik viška rada javlja u proizvodnim načinima ropstva, kmetstva etc., gdje se uglavnom . . . radi o upotrebnoj vrijednosti, kao u načinu proizvodnje kapitala koji je usmjeren izravno na razmjensku vrijednost a neizravno na upotrebnu vrijednost.“²⁵ Ali ma koliko da je bilo i ostalo važno i neophodno za kapital prisvajanje apsolutnog viška rada (a vidjet ćemo kasnije da njegove proizvodne metode počivaju na kombiniranju obiju vrsta viška rada), ono ipak ne odlikuje bit kapitalističkog načina proizvodnje! Ova se mnogo više sastoji u stalnome revolucioniranju tehničkih i društvenih uvjeta radnoga procesa, da bi se na taj način iskonska prirodom uvjetovana granica nužno potrebnoga radnoga vremena sve više potiskivala, a domena viška rada sve više proširivala. Stoga nije apsolutni, nego relativni višak rada ono u čemu

²³ Upravo ovaj oblik viška rada igrao je u sistemu ropstva i kmetstva najvažniju ulogu. Suprotno tome relativni višak vrijednosti nastupa samo sporadično u pretkapitalističkim stanjima. Tako su npr. vlasnici dobara, u srednjoj i istočnoj Evropi u 17.—19. st. koji su proizvodili za izvoz, više puta pokušavali svojim kmetovima nametnuti takozvanu „odmjerenu rabotu“ (češko-austrijski izraz). (Uspor. patente Marije Terezije i Josipa II. koji zabranjuju tu „mjerenu tlaku.“) Ali takvi pokušaji veleposjednika propadali su ponajčešće zbog primitivnosti tadašnje zemljoradničke tehnike. Na tu okolnost upozorio je već Rich. Jones u svome „Essey on the distribution of Wealth and on the Sources of Taxation“ (1831, str. 37—38.). „Jones“, čitamo o tome u „Theorien“, „pokazuje to ovako: Renta bi se uz rad kakav je tlaka mogla povećati samo, ili ako bi se rad kmeta prikladnije i djelotvornije primjenjivao (relativni višak rada), ali pri tome se javlja kao prepreka nesposobnost zemljovlasnika da unapređuje znanost o poljoprivredi, ili ako bi se povećala količina iznudenog rada.“ („Theorien“, III, str. 391—392.)

²⁴ „Das Kapital“, I, str. 334.

²⁵ „Grundrisse“, str. 655.

se javlja²⁶ „neposredno industrijski i razlikujući historijski karakter na kapitalu utemeljenog načina proizvodnje“. I on je to prije svega u tom smislu što je kapital proizvođan — „ukoliko potiče proizvodnost rada . . . kao prisilu nad najamnim radom, da bi stvorio relativni višak vrijednosti“.²⁷

Medutim u ovoj točki ide razlika između proizvodnog načina kapitala i onoga ranijih epoha još mnogo dublje. Bilo je istaknuto da je kapitalistički način proizvodnje unaprijed usmjeren na razmjensku vrijednost, i da se u njemu stvaranje upotrebnih vrijednosti ne javlja kao svrha, nego samo kao sredstvo za svrhu — tj. za povećanje vrijednosti kapitala. Ali to znači da kapital mora višak rada ne samo iznuditi, nego i realizirati kao višak vrijednosti.

Iz toga sada proizlaze dvije stvari: Ponajprije, da „na jednoj točki stvoreni višak vrijednosti. . .“ zahtijeva „stvaranje viška vrijednosti na nekoj drugoj točki“, s kojim bi se mogao razmjenjivati. „Jedan od uvjeta proizvodnje utemeljene na kapitalu jest stoga proizvodnja stalno sve šireg kruga cirkulacije, bilo da se krug direktno proširuje ili da se više točaka u istome krugu stvaraju kao proizvodne točke. . . Zato, kao što kapital s jedne strane ima tendenciju da stalno stvara više viška rada, tako i tendenciju da stvara više razmjenskih točaka koje ga nadopunjuju; tj. da ovdje (sa stajališta apsolutnog viška vrijednosti) izazove više viška rada kao upotpunjenje sebi samome; u osnovi²⁸ da . . . propagira proizvodnju baziranu na kapitalu.“²⁹ Tako se za kapital javlja „svaka granica . . . kao prepreka koju treba prevladati“, ukoliko on nastoji „da svaki moment same proizvodnje podvrgne razmjeni i da ukine proizvođenje neposrednih upotrebnih vrijednosti koje ne ulaze u razmjenu, tj. da proizvodnju baziranu na kapitalu stavi na mjesto ranijih . . . načina proizvodnje“. Stoga se ovdje

²⁶ Ibid.

²⁷ „Theorien“, I, str. 64.

²⁸ U originalu: „au fond“.

²⁹ U tom smislu govori Marx i na drugim mjestima „Rohentwurf“ o „propagandističkoj tendenciji kapitala“ („Grundrisse“, strane 440—441. i 657.). — U „Kapitalu“ ta se „propagandistička tendencija“ spominje na str. 536. I. sveska.

Uspor. R. Luxemburg, „Akumulation des Kapitals“, 1921, str. 445—446.: „Kapitalizam je prva privredna forma sa propagandističkom snagom — forma koja ima tendenciju da se proširi zemaljskom kuglom i da potisne sve ostale privredne forme, koja pokraj sebe ne podnosi ni jednu drugu.“

(I Hilferding govori u „Financijskom kapitalu“ [str. 289.] o „propagandističkoj snazi“ kartela.)

trgovina javlja „kao bitno sveobuhvatna pretpostavka i moment same proizvodnje“, a „tendencija stvaranja *svjetskog tržišta*“ kao „neposredno dana u pojmu samog kapitala“³⁰

S druge strane, čitamo u „Rohentwurfu“, mora kapital, da bi pognao na povećanju i razvitku proizvodnih snaga utemeljenu proizvodnju *relativnog* viška vrijednosti, težiti za tim „da se potrošni krug unutar cirkulacije proširi isto toliko kao što se je prije proširio proizvodni krug“. Kapitalistički način proizvodnje zahtijeva zbog toga: „Prvo: kvantitativno proširenje postojeće potrošnje; drugo: stvaranje novih potreba time što se postojeće propagiraju u jednom većem krugu; treće: proizvodnju *novih* potreba i otkrivanje i stvaranje novih upotrebnih vrijednosti.“ Drugim riječima: Ono o čemu se radi jest to „da postojeći višak rada ne ostaje puki kvantitativni suvišak, nego da istodobno . . . stalno povećava kvalitativne razlike rada, čini ga raznolikijim da on u sebi samome postaje diferenciran“. „Na primjer, treba li udvostručanjem proizvodne snage primijeniti neki kapital od 50 tamo gdje je ranije trebalo neki od 100, tako da postaje slobodan neki kapital od 50 i njemu odgovarajući potrebni rad — tada se za oslobođeni kapital i rad mora stvoriti nova, kvalitativno različita proizvodna grana, koja zadovoljava i uspostavlja³¹ novu potrebu. Vrijednost stare industrije održava se time što se stvara fond za jednu novu, gdje se odnos kapitala i rada³² postavlja u nekoj novoj formi.“ „Dakle istraživanje cijele prirode da bi se otkrila nova korisna svojstva stvari; univerzalna razmjena proizvoda svih stranih područja i zemalja; nova (umjetna) pripremanja prirodnih predmeta, čime su im dane nove upotrebne vrijednosti. . . Stoga razvijanje prirodne znanosti do njezine najviše točke; isto tako otkrivanje, stvaranje i zadovoljavanje novih potreba koje proizlaze iz samog društva; kultura svih svojstava društvenog čovjeka i njegova proizvodnja kao potrebama što bogatijeg, jer bogatog svojstvima i odnosima — njegova proizvodnja kao što totalnijeg i univerzalnijeg društvenog proizvoda (jer, da bi mogao mnogostrano uživati, on mora biti sposoban za užitak, dakle kultiviran na visokom stupnju) isto je tako uvjet na kapitalu utemeljene proizvodnje.“³³

³⁰ „Grundrisse“, str. 311.

³¹ Sjetimo se ovdje samo novokreiranih masovnih potreba za osobnim automobilima, hladnjacima, televizorima itd.

³² U originalu: „des capital and labour“.

³³ „Grundrisse“, str. 312—313.

Kao što dakle kapitalistička proizvodnja, nastavlja Marx, „s jedne strane stvara univerzalnu industriju [radinost] . . . , tako ona s druge strane stvara sistem sveopće eksploatacije prirodnih i ljudskih svojstava, sistem opće korisnosti³⁴ kao čiji nosilac javlja se znanost kao i sva fizička i duhovna svojstva; dok se ništa ne pojavljuje kao po-sebi-više, za-sebe samo opravdano izvan toga kruga društvene proizvodnje i razmjene. Tako tek kapital stvara građansko društvo i univerzalno prisvajanje prirode kao i društvenog sklopa samoga po članovima društva. Odatle veliko civilizirajuće djelovanje kapitala³⁵; njegova proizvodnja jednog društvenog stupnja naspram kojeg se svi raniji javljaju tek kao *lokalni razvoji* čovječanstva i kao *idolatrija prirode*. Priroda tek postaje čisti predmet za čovjeka, čista stvar korisnosti, prestaje biti priznavana kao moć za sebe; i sama teoretska spoznaja njezinih samostalnih zakona javlja se samo kao lukavstvo³⁶, da se ona podvrgne ljudskim potrebama, bilo kao predmet potrošnje, bilo kao sredstvo za proizvodnju. Tom svojom tendencijom tjera kapital isto tako preko nacionalnih prepreka i predrasuda kao i preko obožavanja prirode i naslijeđenog, u određene granice samodovoljno ograđenog zadovoljavanja postojećih potreba i reprodukcije starog načina života. On je destruktivan naspram svega toga i stalno revolucionaran, rušeći sve prepreke koje kočje razvitak proizvodnih snaga, proširenje potreba, raznolikost proizvodnje i eksploataciju i razmjenu prirodnih i duhovnih snaga.“³⁷

Toliko o „propagandističkoj“ i „civilizatorskoj“ tendenciji kapitala, kako se obje te tendencije nadaju iz njegove težnje za apsolutnim i relativnim viškom vrijednosti. Mi smo uključili ove

³⁴ Marx cilja ovdje na „učenje o korisnosti“ razvijeno od filozofa i ekonoma 17. i 18. stoljeća. (Vidi njegovu skicu razvitka učenja o korisnosti u „Njemačkoj ideologiji“, str. 393—399., kao i napomenu 63. na str. 636—637. I. sveska „Kapitala“.)

³⁵ U originalu: „Hence the grate civilising influence of capital“.

³⁶ Marx se ovdje ponovno koristi jednim Hegelovim pojmom: „Poznato je“, piše G. Lukács, „da kasnija Hegelova filozofija povijesti u „lukavstvu uma“ ima svoj središnji pojam. Preveden u prozaičan jezik, taj izraz znači da ljudi doduše sami prave svoju povijest, da zbiljski motor povijesnih događaja leži u ljudskim strastima, u njihovim individualnim, egoističnim stremljenjima, ali da iz totaliteta tih pojedinačnih strasti prema glavnome smjeru proizlazi nešto drugo od onoga što djelatni ljudi žele i čemu teže; ali da to drugo nipošto ne predstavlja nešto slučajno, nego da se upravo u tome objavljuje zakonitost povijesti, „duh“ prema Hegelovim izrazima.“ („Der junge Hegel“, str. 452.)

³⁷ „Grundrisse“, str. 313. — Uspor. poznati opis ove tendencije kapitalizma u „Komunističkome manifestu“ (MEW, sv. 4., str. 463. do 464.)

misaone tokove — razvijene tek u odsječku „Rohentwurfa“ koji je posvećen procesu cirkulacije — jer oni po našem mišljenju predstavljaju novost — nešto što se u „Kapitalu“ (osim mjestimičnih opazaka) ne nalazi. — Inače ovdje bi još trebalo upozoriti na strukturu onog dijela Marxova djela koji razmatra „Proizvodni proces kapitala“, a koja se nadaje iz razlikovanja dvaju osnovnih oblika viška vrijednosti. Sve dotle dok je stvar bila u tome da se objasni povećanje vrijednosti kapitala uopće, mogao je i morao Marx zapostaviti relativni višak vrijednosti i ograničiti se samo na analizu apsolutnoga. Ali sada se pomiče težište istraživanja: Ono mora napredovati k relativnom višku rada i k relativnom višku vrijednosti, ako treba objasniti zašto kapital sebi u mašinskom pogonu stvara najadekvatniji oblik svoje egzistencije i kako dolazi do toga da se s razvitkom kapitalističke proizvodnje stalno smanjuje masa primijenjenog živog rada naspram onog opredmećenog u proizvodnim sredstvima, iako odnos neplaćenog živog rada naspram plaćenog stalno raste. (Tema kojom se prije svega bave poglavlja 17. i 18. ovoga rada.)

RELATIVNI VIŠAK VRIJEDNOSTI I PROIZVODNA SNAGA

(O rastućoj teškoći povećavanja vrijednosti kapitala s razvijanjem kapitalističkog načina proizvodnje)

Ovdje u „Rohentwurfu“ slijedi istraživanje, koje se doduše ne nalazi u I. svesku „Kapitala“, ali u koje mi ipak moramo iscrpnije ući.

Vidjeli smo: Ono što proizvodni način kapitala prije svega odlikuje, ono što je za njega specifično jest njegova težnja za relativnim viškom vrijednosti. Samo tako može kapital neprekidno poticati razvitak materijalnih proizvodnih snaga i stavljati sam društveni razvitak u službu bogatstva.¹

Međutim, upravo ovdje nailazi kapital na prepreke koje leže u njegovoj vlastitoj prirodi i koje njegov način proizvodnje puštaju da se javlja kao jedna prolazna, iako historijski nužna razvojna epoha.²

Kapital može razvijati proizvodne snage društva samo ukoliko on time povećava svoju vrijednost, stvara vrijednost. Ali njegovo povećavanje vrijednosti uklješteno je u granice odnosa između nužnoga rada i viška rada. Iz toga slijedi da će stvaranje vrijednosti kapitala morati biti sve teže u mjeri u kojoj su proizvodne snage već razvijene a nužni se rad približava svojoj nižoj granici.

¹ „Grundrisse“, str. 483—484.

² Ovdje se ne gleda na prepreke koje se nadaju iz nužnosti realizacije kapitala i njegova viška vrijednosti. (To pitanje razrađuje Marx tek u dijelu „Rohentwurf“ posvećenom procesu cirkulacije.)

Uzmimo da je odnos između nužnog rada i viška rada 1 : 1. Radnik dakle radi jednako dugo za sebe kao i za kapitalista. „Kapitalist, ukoliko pomoću razmjene za rad opredmećen u radniku — tj. za polovicu dana — prisvaja cijeli dan. . . , tako stvara višak vrijednosti svoga kapitala, u pretpostavljenom slučaju polovicu dana opredmećenoga rada.“ Pretpostavimo sada „da se proizvodne snage rada udvostruče. . . , tj. da u jednako vrijeme jednaki rad isporučuje dvostruku *upotrebnu vrijednost*“.³ Radnik bi tada morao raditi samo četvrtinu dana da bi živio cijeli dan. Ako bi se njegovo radno vrijeme skratilo za četvrtinu, kapitalist bi još uvijek mogao prisvajati jednaki kvantum viška rada. On naravno neće biti sklon tome da pristane na takvo skraćenje radnoga dana, jer kao kapitalist on mora težiti k sve većem stvaranju vrijednosti svoga kapitala — pa i tada kad na to ne bi bio prisiljen konkurencijom s drugim kapitalistima. On će dakle i nadalje puštati radnika da radi cijeli dan: „Povećanje proizvodne snage, koje radnika osposobljava da s četvrt radnoga dana živi cijeli dan, izražava se sada jednostavno u tome da on sada mora za kapital raditi 3/4 dana, dok je prije radio samo 2/4. Povećana proizvodna snaga njegova rada, ukoliko je ona skraćenje vremena za nadoknađivanje u njemu opredmećenog rada. . . , pojavljuje se kao produljenje njegova radnog vremena za stvaranje vrijednosti kapitala. . .“⁴

Ali ovdje je, nastavlja Marx, očito jedno: Proizvodna se snaga rada udvostručila, dok je višak rada (ili višak vrijednosti) međutim porastao samo za polovicu — od dviju četvrtina na tri četvrtine dana. „Pokazuje se, dakle, da u istom numeričkom odnosu u kojem raste proizvodna snaga ne raste višak rada (sa stajališta radnika) ili višak vrijednosti (sa stajališta kapitala).“ Da je suprotno tome radnik prvobitno morao raditi dvije trećine dana, tada bi podvostručenjem proizvodne snage nužni rad opao od dviju trećina na jednu trećinu, a primjereno tome udvostručio bi se višak rada. Za koliko povišenje „proizvodne snage rada

³ „Kao upotrebna vrijednost“, nadodaje Marx, „u sadašnjem je odnosu“ (to znači na sadašnjem stupnju istraživanja) „privremeno određeno samo ono što radnik konzumira da bi se održao na životu; ona količina sredstava za život za koju on, posredstvom novca, razmjenjuje rad opredmećen u svojoj živoj radnoj sposobnosti.“ (Ibid., str. 239.) Drugim riječima: povišenje proizvodne snage istražuje se ovdje samo ukoliko ono pogađa industrijske grane „kojih proizvodi direktno ili indirektno ulaze u tvorbu potrošnih sredstava radnika“. Suprotna pretpostavka samo bi istraživanje komplicirala ne mijenjajući njegov rezultat. (Uspor. „Theorien“, I, str. 187. i „Kapital“, I, str. 338.)

⁴ „Grundrisse“, str. 239—241.

povećava vrijednost kapitala, zavisi dakle od prvobitnog odnosa u kojem udio u radniku opredmećenog rada stoji spram njegova živog rada“ (pri čemu se ukupni radni dan radnika „uvijek javlja kao granica“). Kapital naravno ne može nikada sebi anektirati cijeli radni dan, jer se određeni njegov dio uvijek mora razmjenjivati za rad opredmećen u radniku: „Višak vrijednosti uopće je samo odnos živoga rada spram opredmećenoga u radniku; jedan član odnosa mora stoga uvijek ostati. Već time što je odnos konstantan kao odnos, iako se njegovi faktori mijenjaju, dan je neki određeni odnos između povećanja proizvodne snage i povećanja viška vrijednosti“, ne može relativni višak vrijednosti rasti „u istom brojčanom odnosu kao i proizvodna snaga“.⁵ Njegov porast mora se štoviše usporiti, kako to pokazuje slijedeći primjer:

Uzmimo da je podvostručenje proizvodne snage reduciralo nužni rad od polovine na četvrtinu dana, čime je kapitalist dobi četvrtinu dana na relativnom višku vrijednosti. Pretpostavimo sada da se proizvodna snaga opet podvostručuje; tada će se nužno radno vrijeme smanjiti od četvrtine na osminu dana, a višak rada porast će samo za osminu dana. Sa svakim daljnjim porastom proizvodnosti smanjuje se dakle relativni rast viška vrijednosti. „Kad bi nužno radno vrijeme već bilo reducirano na 1/1000, tada bi totalni višak vrijednosti bio = 999/1000. Poveća li se sada proizvodna snaga tisuću puta, tada nužni rad pada na 1/1000000 radnoga dana, a totalni višak vrijednosti iznosio bi 999999/1000000. jednog radnog dana. . . , on bi dakle porastao za 999/1000000, tj. povećavanjem proizvodne snage tisuću puta on bi se povećao samo za jednu tisućinku. . .“⁶

Sada Marx sažima rezultat svojeg istraživanja o odnošenju rasta relativnog viška vrijednosti spram rasta proizvodnosti rada u slijedeće tri točke:

„Prvo: Povećavanje proizvodne snage živoga rada povećava vrijednost kapitala (ili smanjuje vrijednost radnika⁷), ne time što ono povećava kvantum proizvoda ili upotrebnih vrijednosti stvorenih tim radom — proizvodna snaga rada jest njegova prirodna

⁵ Ibid., str. 241—243. (Usporedi također kritiku Ricarda na str. 258. „Rohentwurf“.)

⁶ U originalu: „ne bi se povećao ni za devetinu“; očito pogreška u računanju, kao što ih se više može naći i u „Rohentwurf“ i u „Theorien“. U sličnu povodu Engels primjećuje: „Koliko god je Marx bio savršen u algebri, toliko je ostao nevjest u računanju brojevima. . .“ („Das Kapital“, II, str. 286.)

⁷ To znači radna snaga.

snaga — nego time što smanjuje *nužni* rad, dakle, u istom razmjeru u kojem ono njega smanjuje stvara *višak rada* ili, što je isto, višak vrijednosti; jer se višak vrijednosti kapitala, koji on postiže proizvodnim procesom, uopće sastoji samo u preteku viška rada iznad *nužnoga rada*. Povećanje proizvodne snage može povećati višak rada samo . . . ukoliko ono smanji razmjer *nužnoga rada* spram *viška rada* i samo u razmjeru u kojem ono taj razmjer smanjuje.“

„*Drugo*: Višak vrijednosti kapitala ne povećava se kao multiplikator proizvodne snage, tj. kao broj u kojem se proizvodna snaga . . . povećava; nego za višak razlomka živoga radnoga dana, koji je prvobitno predstavljao nužni rad, preko tog samog razlomka podijeljenog s multiplikatorom proizvodne snage. . . Dakle, *apsolutna suma* u kojoj kapital povećava svoju vrijednost određenim povećanjem proizvodne snage zavisi od *danoga razlomka* radnoga dana koji predstavlja *nužni rad* i koji, dakle, izražava prvobitni odnos nužnoga rada spram živog radnog dana. Povećanje proizvodne snage u određenom razmjeru može dakle vrijednost kapitala⁸ u različitim zemljama npr. različito povećati. Neko opće povećanje proizvodnosti u istome razmjeru može vrijednost kapitala⁸ u različitim industrijskim granama različito povećati, a to će učiniti već prema različitom razmjeru nužnoga rada spram živoga radnog dana u tim granama.“ („Taj razmjer“ — nadodaje Marx — „bio bi naravno u jednom sistemu slobodne konkurencije jednak u svim poslovnim granama, kad bi rad svuda bio jednostavni rad, dakle, kad nužni rad predstavlja jednaki kvantum opredmećenog rada.“)⁹

„*Treće*: Što je veći višak vrijednosti kapitala *prije povećanja proizvodne snage*, što je veći kvantum pretpostavljenog viška rada ili viška vrijednosti kapitala, ili što već jest manji onaj dio radnoga dana koji tvori ekvivalent radnika, izražava nužni rad, to je manji rast viška vrijednosti koji kapital dobiva od povećanja proizvodne snage. Njegov višak vrijednosti raste, ali u sve oskudnijem razmjeru spram razvitka proizvodnih snaga. Dakle, što je kapital razvijeniji, što je više stvorio viška rada, utoliko plodonosnije mora on razvijati proizvodne snage da bi sebe oplodio samo u oskudnom razmjeru, tj. dodao višak vrijednosti — jer njegova granica uvijek ostaje odnos između dijela dana koji izražava nužni rad i cijeloga radnog dana. On se može kretati samo unutar ovih

⁸ Radi se naravno o višku vrijednosti.

⁹ „Grundrisse“, str. 244—246.

granica. Što manji već jest odlomak koji otpada na *nužni rad*, što je veći *višak rada* — to manje može bilo koje povećanje proizvodne snage primjetno¹⁰ smanjiti nužni rad; budući da je nazivnik enormno porastao¹¹. Samooplođivanje kapitala postaje teže u onoj mjeri u kojoj je on već oplodjen.“ Da, na stanovitoj točki bilo bi „povećavanje proizvodnih snaga. . . , samo oplodivanje. . . , kapitalu ravnodušno — jer su njegove proporcije postale minimum — i on bi prestao biti kapital.“¹²

Navedeni su stavovi, naglašava Marx, „ispravni samo u ovoj apstrakciji za odnos na sadašnjem stajalištu“ (to znači, ukoliko se radi samo o čisto apstraktnom odnošenju između razvoja proizvodnosti i rasta viška vrijednosti). „U to će doći drugi odnosi koji će nju znatno modificirati. Cjelina, ukoliko ona sebe čini općenito, *spada već u učenje o profitu*.“¹³ A to je također razlog s kojega se ovi stavovi — usprkos svojoj važnosti — samo fragmentarno nalaze u I. svesku kasnijeg djela.¹⁴ Oni će na svaki način biti kasnije uvučeni, pri rješenju fundamentalnog problema padajuće profitne stope — i tamo¹⁵ ćemo imati prilike da se na njih navratimo.

¹⁰ U originalu: „sensibly“.

¹¹ „Ali to se ne zbiva“ (kako pretpostavljaju „harmoničari“ — Bastiat i Carey), stoga što je porasla nadnica za rad ili udio rada u proizvodu, nego stoga što je ona već tako nisko pala, promatrana u odnosu spram proizvoda rada ili spram živog radnog dana.“ (Ibid.)

¹² Ibid., str. 246.

¹³ Ibid., str. 246—247.

¹⁴ „Das Kapital“, I, str. 544.

¹⁵ Vidi „Dodatak“ petom dijelu ovog rada.

METODE PROIZVODNJE RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

(*Kooperacija; Manufaktura; Mašinerija*)*

Za razliku od apsolutnog viška vrijednosti relativni se višak vrijednosti ne dobiva produljenjem trajanja radnog napora, nego snižavanjem cijene radne snage radnika. Odatle „imanentni nagon i neprestana tendencija kapitala, . . . da mijenja tehničke i društvene uvjete radnoga procesa, dakle samog *proizvodnog načina* . . . da bi povisio *proizvodnu snagu rada*, da bi povećanjem proizvodne snage rada snizio *vrijednost radne snage* i tako *skratio* dio radnoga dana koji je nuždan za reprodukciju te vrijednosti.“¹

Koje su to posebne proizvodne metode što ih razvija kapital u svojoj težnji za relativnim viškom vrijednosti?

Ovdje nam je ukazati na kapitalističku primjenu kooperacije, na manufakturnu podjelu rada i — prije svega — na razvitak moderne mašinerije. To su teme čijem je sistematskom prikazivanju posvećen cijeli 4. odjeljak I. sveska „Kapitala“, a koje su u „Rohentwurfu“ obrađene samo okvirno i u vezi s drugim pitanjima.

Ono što spomenute proizvodne metode prije svega odlikuje jest to da one društvene proizvodne snage rada stavljaju u službu kapitala. Kao što smo već istaknuli², kazuje već sam pojam najamnoga rada da se radnik odriče upotrebne vrijednosti svoje robe,

* Dovde smo mogli slijediti poredak poglavlja izlaganja u „Rohentwurfu“. Ali odavde to postaje nemoguće, budući da su teme koje ćemo razmatrati često raspršeno obrađivane na različitim mjestima Marxova rukopisa.

¹ „Das Kapital“, I, str. 334. i 338.

² Vidi 12. poglavlje ovoga rada.

a time i plodova svoga rada. „Rastavljanje rada i vlasništva nad proizvodom rada“ dano je dakle već činjenicom razmjene između kapitala i rada³. Međutim: Ono što radnik prodaje kapitalistu i što mu ovaj plaća jest „njegova *individualna, upojedinjena* radna snaga“. Ali u proizvodnome procesu nije on uključen kao pojedinac, nego kao član jednog „djelatnog organizma“, iz čega njegovoj radnoj sposobnosti izrastaju nove, društvene potencije.⁴

Jer: Već jednostavno zajedničko djelovanje radnih snaga nipošto ne znači neko njihovo puko zbrajanje; pri tome se uspostavlja višak proizvodnih snaga koji izvire upravo iz zajedničkog, kombiniranog karaktera rada. (To vrijedi dakako još više za podjelu rada unutar radionice.) Ali budući da objedinjavanje radnika u proizvodnome procesu „nisu postavili oni, nego kapital“, ono „nije *njihov* opstanak, nego opstanak kapitala. Pojedinačnome radniku ono se javlja kao slučajno.“⁵ Zbog toga ni povećanje proizvodnosti, koje izvire iz zajedničkog djelovanja radnika, ne koristi njima samima, nego kapitalu. (To je jednostavna posljedica činjenice „da zbiljsko veliko razvijanje proizvodne snage rada započinje tek od momenta kada je on preobražen u najamni rad, . . . dakle tek pod uvjetima pod kojima sami radnici njegov rezultat više ne mogu prisvojiti.“⁶) „Stoga svo napredovanje civilizacije, ili drugim riječima svo povećanje *društvenih proizvodnih* snaga . . . ne obogaćuje radnike, nego *kapital*“, one su monopolizirane od kapitalističke klase. Ali sva ta napredovanja djeluju u tom smislu da povećanjem proizvodnosti prošire domenu relativnog viška rada i — „budući da je kapital suprotnost radniku“ — da povećaju „*objektivnu moć* nad radom“, to jest moć kapitala⁷. („Zbog toga radnik“, kaže na jednom drugom mjestu Marx, „razvitak proizvodnih snaga svoga vlastitoga rada smatra sebi neprijateljskim, i s pravom. . .“⁸)

Dakle, prije svega društvene potencije rada ono su na čemu počiva razvitak specifično kapitalističkog načina proizvodnje. Ali kapital može te potencije staviti u svoju službu samo zato što je on od početka kolektiva snaga i kao takva „nema posla s upojedinjenim, nego s kombiniranim radom“.⁹ Ta svrha kapitalističke

³ „Grundrisse“, str. 214.

⁴ „Das Kapital“, I, str. 352.

⁵ „Grundrisse“, str. 479.

⁶ „Theorien“, I, str. 41.

⁷ „Grundrisse“, str. 215.

⁸ „Theorien“, II, str. 576.

⁹ „Grundrisse“, str. 427.

produktivne nije stvaranje upotrebne vrijednosti, nego razmjenske vrijednosti (točnije — viška vrijednosti); višak rada „mora dakle unaprijed biti dovoljno velik da se jedan njegov dio ponovno primijeni kao kapital“, to znači da kapital mora biti u stanju „istodobno staviti u pokret stanovitu količinu živih radnih sposobnosti“. ¹⁰ U tom je smislu akumulacija i koncentracija radnih snaga, „grupiranje mnogih oko jednog kapitala“ sadržano u pojmu kapitala (ne kao akumulacija i koncentracija „gotova“ ¹¹ kapitala, koji „se održava u razlici spram mnogih kapitala“, dakle pretpostavlja sferu konkurencije. ¹²)

Na počecima kapitalističke proizvodnje na svaki je način ujedinjenje radnika što ga uspostavlja kapital „samo formalno i pogađa samo proizvod rada, ne sam rad“. To ujedinjavanje sastoji se naprosto u tome „da kapital zapošljava različite samostalne i raspršene obrtnike, prelice etc. . . . Ovdje dakle sam način proizvodnje još nije njim samim određen, nego ga on nalazi. Točka jedinstva tih raspršenih radnika leži samo u njihovu uzajamnom odnosu spram kapitala. . . Umjesto da razmjenjuju s mnogim kapitalistima, oni razmjenjuju s jednim. . . Kao rad koji zajednički djeluje oni postoje samo *po sebi*, ukoliko svatko od njih radi za kapital i zato u njemu posjeduje neki centar — a da“ (u

¹⁰ Ibid., str. 483. — Objedinjavanje mnogih radnika u jednom proizvodnom procesu naravno nije oblik osebujan isključivo za kapital. Dovoljno je ovdje ukazati na veliku agrikulturu vođenu robovima ili kmetovima, kao i na „sporadično primjenjivanje kooperacije u velikom razmjeru“ u industrijskim poduzećima antičkoga svijeta ili srednjega vijeka. „Stanovite industrijske grane, npr. rudarstvo, unaprijed pretpostavljaju kooperaciju. Zato se ono“ (rudarstvo), „sve dok ne egzistira kapital, obavlja kao prisilan rad (tlaka i robovski rad) pod nadzornikom. Isto tako gradnja putova itd. Kako bi ove radove preuzeo, kapital ne stvara akumulaciju i koncentraciju radnika, nego je preuzima.“ Ali u suprotnosti spram ranijih proizvodnih sistema postiže kapital „isto objedinjavanje na drugi način, pomoću svoje manire razmjene sa slobodnim radom“. Kooperacija u velikom razmjeru ovdje „nije iznuđena direktnom fizičkom silom. . . ; ona je iznuđena time što su uvjeti proizvodnje tuđe vlasništvo i sami su prisutni kao objektivna asocijacija, koja je isto što i akumulacija i koncentracija proizvodnih uvjeta“ (Ibid., str. 480., 427. i 484.).

¹¹ Usporedi napomenu 132. na str. 65.

¹² „Prije akumulacije po kapital pretpostavljena je akumulacija koja konstituira kapital, koja pripada njegovu pojmovnom određenju; mi je još jedva možemo zvati koncentracijom, jer se ona zbiva u razlici spram mnogih kapitalija; ako se još govori samo o kapitalu, tada se koncentracija još podudara s akumulacijom ili s pojmom kapitala. Tj. ona ne tvori još neko posebno određenje. Ali kapital stoji dakako unaprijed kao jedno ili jedinica nasuprot radnicima kao mnogima. I tako se on javlja kao koncentracija radnika, . . . kao jedinstvo koje pada izvan njih. Po toj je strani koncentracija sadržana u pojmu kapitala. . .“ (Ibid., str. 484.)

stvari) „zajednički ne djeluju.“¹³ Koncentracija se ovdje ograničava još na koncentraciju razmjena po kapitalu. Ali taj se stadij ubrzo prevladava; uskoro dolazi do toga da kapital više ne zapošljava radnike na način koji je našao, nego ih pušta da zajednički djeluju u jednom poduzeću. „Sada se kapital javlja kao kolektivna snaga radnika, . . . i kao jedinstvo koje ih međusobno povezuje i stoga stvara tu snagu“ — što dovodi do „potpunog odvajanja radnika od proizvodnih uvjeta“, do njihove potpune zavisnosti od kapitala.¹⁴

Ponajprije će se raditi samo o jednostavnoj kooperaciji, o „djelovanju velikog broja radnika u isto vrijeme, u istom prostoru. . . , za proizvodnju iste robne vrste pod komandom istog kapitalista“ — pri čemu se takav pogon s obzirom na način proizvodnje od cehovske obrtničke industrije „razlikuje jedva nečim drugim do većim brojem istodobno od istoga kapitala zaposlenih radnika“.¹⁵ Ali kapital se ne može ograničiti na puko zajedničko djelovanje radnika — on mora preko toga! Izvjesno, svaka proizvodnja na višem stupnju pretpostavlja takvo zajedničko djelovanje — i u tom smislu jednostavna kooperacija ostaje „temeljna forma kapitalističke proizvodnje“. Ipak, bilo bi historijski netočno vidjeti u njoj neku posebnu, „čvrstu“ razvojnu epohu kapitalističkog načina proizvodnje.¹⁶ Jer gotovo već pri svome prvom koraku ranokapitalistički je pogon prisiljen „koncentraciju radnika u istom prostoru i istovremenost njihovih radova koristiti drugačije“ — naime tako da se cjelokupno djelo razloži na određene djelomične operacije i da se svaka od tih operacija dodijeli posebnoj radnoj grupi. Ali time je ostvarena tipična kapitalistička manufaktura, kao industrijski način proizvodnje, čijim principom postaje podjela rada unutar radionice i pri kojoj se unaprijed ne radi — kao kod obrta — prije svega o kvaliteti proizvoda, nego o masovnoj proizvodnji, „jer je riječ o razmjenskoj vrijednosti i višku vrijednosti“.

Kao prvi povijesni oblik kapitalističke proizvodnje manufaktura stoga nastupa ponajprije tamo „gdje se proizvodi u masama, za vanjsko tržište“, dakle u trgovačkim i obalnim gradovima čije je industrijsko proizvođenje „takoreći samoniklo usmjereno na razmjensku vrijednost“. Ali izvan ovih velikih emporija

¹³ Ibid., str. 480. (Uspor. ibid., str. 409—410.)

¹⁴ Ibid., str. 481.

¹⁵ „Das Kapital“, I, str. 341.

¹⁶ Ibid., str. 354—355.

manufaktura ne zahvaća „najprije takozvani gradski obrt — nego seoski uzgredni obrt, predenje i tkanje — rad koji najmanje zahtijeva zanatske umještosti, umjetničko obrazovanje“. Ili pak „takve proizvodne grane kao što su tvornice stakla, metala, pilane etc., koje odmah zahtijevaju veću koncentraciju radnih snaga, . . . isto tako i koncentraciju radnih sredstava etc.“ i zbog toga „se ne mogu voditi zanatski“.¹⁷

Međutim, koliko god ranokapitalistička manufaktura stremila pomoću kooperacije i podjele rada stvaranju relativnog viška vrijednosti, njezini zakoni nipošto nisu identični „s onima koji odgovaraju velikoj industriji“.¹⁸ Jer njezinom osnovom, usprkos svoj razvijenosti podjele rada, ostaje zanatska tehnika — njezinom „specifičnom mašinerijom . . . sam cjelokupni radnik kombiniran od¹⁹ mnogih djelomičnih radnika. Ovdje stoga vrijedi pretpostavka „da nužni rad . . . još oduzima veliku porciju cijelog raspoloživog radnog vremena, dakle višak rada po pojedinom radniku još je relativno malen“. To se sada izravna time što je u manufakturi „profitna stopa veća, dakle, kapital se brže akumulira u odnosu spram svoje već postojeće veličine²⁰ nego u velikoj industriji“. S druge pak strane „ova veća profitna stopa proizlazi kod manufakture samo pomoću primjene mnogih radnika odjednom“ . . . Zbog toga je još uvijek apsolutni višak vrijednosti taj koji prevladava u manufakturi i utiskuje joj svoj pečat.²¹

Tek na mašinskom pogonu utemeljena moderna industrija može prevladati ovu prepreku. U suprotnosti spram manufakture u velikoj industriji preobražavanje proizvodnog načina ne proizlazi iz radne snage, nego iz radnoga sredstva.²² Ali time se iz temelja mijenja prvobitni odnos između radnika i radnoga sredstva. Na mjesto radniku podvrgnutog obrta stupa sada „oduhovljena neman“, koja „objektivira znastvenene misli i u stvari jest ono što objedinjava“, tako da pojedinačni radnik odsada „egzistira prema njemu kao živi izolirani dodatak“.²³ Za razliku od jednostavnog alata ne javlja se, naime, mašina, a još manje mašinerija kao automatski sistem, „ni u kojem odnosu kao radno sredstvo pojedinačnog radnika. Njezina differentia specifica nipošto nije,

¹⁷ „Grundrisse“, str. 410—411.

¹⁸ „Theorien“, II, str. 586.

¹⁹ „Das Kapital“, I, str. 369. i 390.

²⁰ U originalu: „amount“.

²¹ „Grundrisse“, str. 482.

²² „Das Kapital“, I, str. 391.

²³ „Grundrisse“, str. 374.

kao kod sredstva za rad, da posreduje djelatnost radnika na objekt; nego je ta djelatnost štoviše tako postavljena da ona još samo posreduje rad mašine, njezinu akciju na sirovinu i čuva je od oštećenja. Ne kao kod instrumenta, koji radnik oduhovljuje kao organ svojom vlastitom spretnošću i djelatnošću i čije rukovanje zato zavisi od njegove virtuoznosti. Već je mašina, koja za radnika posjeduje²⁴ spretnost i snagu, sama virtuoz koji posjeduje neku vlastitu dušu u mehaničkim zakonima što u njoj djeluju. . . Djelatnost radnika, ograničena²⁵ na puku apstrakciju djelatnosti, određena je po svim stranama i upravljana po kretanju mašinerije, a ne obratno.“ Ali time je proizvodni proces „prestao biti radni proces u tom smislu da rad kao prevladavajuće jedinstvo preko njega presiže. On se mnogo više javlja tek kao svjesni organ na mnogim točkama mehaničkog sistema u pojedinačnim živim radnicima; rasut, supsumiran pod cjelokupni proces same mašinerije — sam tek jedan član sistema, čije jedinstvo ne egzistira u živim radnicima, nego u živoj (aktivnoj) mašineriji, . . . naspram koje oplodujuća snaga pojedinačne radne sposobnosti iščezava kao beskrajno mala. . .“ Potpuni razvitak kapitala zbiva se tek kada sredstvo za rad „unutar proizvodnoga procesa nastupa naspram rada kao mašina; cjelokupni pak proizvodni proces ne“ javlja se „kao supsumiran pod neposrednu spretnost radnika, nego kao tehnološka primjena znanosti“. „Zbog toga je tendencija kapitala da proizvodnji dade znanstveni karakter, a neposredni rad srozan je do pukog momenta tog procesa.“²⁶

Kako sada to preoblikovanje sredstva za rad i time uvjetovano mijenjanje cjelokupnog načina proizvodnje djeluje na proces plodnje kapitala?

²⁴ „Što više proizvodnja“, kaže Marx o pretkapitalističkim oblicima kooperacije, „još počiva na zgotjnom ručnom radu, na primjeni snage mišića etc., ukratko na tjelesnom naprežanju i radu pojedinca, to se više povećanje proizvodne snage sastoji u njezinu masovnom zajedničkom djelovanju.“ („Otuda nasilno gonjenje puka u Egiptu, Etruriji, Indiji etc. na prisilne gradnje i javne radove.“) Drugačije je kod „poluumjetničkog obrta“: ovdje se radi o „umješnosti pojedinačnog, ali nekombiniranog rada“. Međutim kapital „kombinira masovni rad sa spretnošću, ali tako da prvi gubi svoju fizičku moć, a spretnost ne egzistira u radniku, nego u stroju i u factory koja zbog znanstvene kombinacije s mašinom djeluje kao cjelina. Društveni duh rada dobiva objektivnu egzistenciju izvan pojedinačnog radnika.“ (Ibid., str. 427—428.)

²⁵ U tom smislu da djelatnost najamnog radnika „sve više i više . . . postaje čisto mehaničko, stoga ravnodušno, spram svoje posebne forme indiferentno djelovanje“. (Ibid., str. 204.; uspor. ovdje poglavlje 12., str. 242.)

²⁶ „Grundrisse“, str. 584—587.

Od nacionalnih ekonomista često se čuje, kaže Marx na jednom drugom mjestu, da mašinerija „štedi rad“ i da s njezinom pomoću „ljudski rad stvara i čini stvari koje on bez nje apsolutno ne bi mogao stvarati“. Oboje je točno, ali se odnosi samo na „upotrebnju vrijednost mašinerije“²⁷, na radni proces kao takav, ali ne na njezinu ulogu u procesu oplodnje kapitala. U ovome služi mašinerija mnogo više samo kao sredstvo za povećanje proizvodnje viška vrijednosti.

Kao što Marx upečatljivo i iscrpno opisuje u I. svesku „Kapitala“, uvođenje mašinstva historijski ide ruku pod ruku s neizmjenjnim produljenjem radnoga dana i s najbezobzirnijim izrabljivanjem rada žena i djece; sve metode za povećanje apsolutnog viška rada i apsolutnog viška vrijednosti. Ali to nije imanentna svrha mašinerije — po svojoj biti ona je prije svega sredstvo za povišenje *relativnog* viška vrijednosti.

U biti je relativnog viška vrijednosti da se povećanjem proizvodnosti štedi na nužnome radu kako bi se proširio višak rada.²⁸ „Ozbiljenje ove tendencije jest preobražaj radnoga sredstva u mašineriju.“²⁹ Stoga „se samo u uobrazilji ekonomista zbiva“ to da mašina „priskače u pomoć pojedinačnom radniku“, ukoliko ona skraćuje i olakšava njegov rad! (Suprotno: kapitalističko primjenjivanje mašinerije otima djelatnosti radnika „svaku samostalnost i privlačni“³⁰ karakter“, ukoliko ga ne pretvara samo u djelomična radnika, nego dapače u djelomičnu mašinu.) „Kapital štoviše primjenjuje mašinu samo ukoliko ona“ (pomoću skraćivanja nužnoga rada) „omogućava radniku da veći dio svoga vremena radi za kapital, da se spram jednog većeg dijela svoga vremena odnosi kao spram njemu nepripadajućeg. . . Tim procesom biva u stvari kvantum rada potrebnog za proizvodnju stanovitog predmeta reduciran na minimum, ali samo tako da se maksimum rada oplodi u maksimumu takvih predmeta.“³¹ U zbiljnosti se dakle kapitalistička primjena mašinerije pokazuje kao upravo suprotnost

²⁷ Ibid., str. 292.

²⁸ „Štednja nužnoga rada i stvaranje viška rada karakteristični su“ za mašineriju. (Ibid.)

²⁹ Ibid., str. 585. — Uspor. mjesto „Rohentwurfa“, citirano u napomeni 159. 2. poglavlja ovoga rada, na kojem Marx naglašava da „ulaženje mašinerije“ ne treba razviti „iz konkurencije“, nego „iz odnosa kapitala spram živoga rada“. (U svojem spisu „Lohnarbeit und Kapital“ — op. cit., str. 417. — sam Marx još izvodi mašineriju iz konkurencije kapitalista.)

³⁰ U originalu: „attrayanten“.

³¹ „Grundrisse“, str. 589. — „Prva je strana“, napominje Marx nadovezujući se, „važna, jer kapital ovdje — sasvim nenamjerno — reducira ljud-

onome što izmišlja građanska apologetika: umjesto da radnika učini nezavisnijim i da ublaži njegovu eksploataciju, ona štoviše služi tome da sve veći dio njegova radnog vremena konfiscira kao višak rada i da time ovjekovječi i ojača njemu neprijateljsku moć kapitala.

Na jedno drugo djelovanje mašinerije — tvorbu takozvane industrijske rezervne armije — nadoći ćemo tek u sljedećem poglavlju. Ali već ovdje treba upozoriti na to „da mašinski pogon, koliko god on povećavanjem proizvodnosti rada proširivao višak rada na račun nužnoga rada, taj rezultat uspostavlja samo ukoliko smanjuje broj radnika što ih zapošljava neki dani kapital. On pretvara jedan dio kapitala koji je prije bio promjenljiv, tj. premeštao se u živi rad, u mašineriju, dakle u postojani kapital koji ne proizvodi višak vrijednosti.³² . . . Dakle, u primjeni mašinerije za proizvodnju viška vrijednosti leži imanentno proturječje, ukoliko ona od obaju faktorā viška vrijednosti što ih isporučuje kapital dane veličine povećava jedan faktor, stopu viška vrijednosti, samo time što umanjuje drugi faktor, broj radnika.“³³ — Kako se to protuslovlje rješava (i istodobno produbljuje), vidjet ćemo kasnije.

Toliko o ulozi koju ima mašinerija u procesu oplodivanja vrijednosti. Izvjesno je da razvitak mašinerije — ako ga promatramo sa stajališta čistoga radnoga procesa, dakle ne gledajući na njezinu kapitalističku primjenu — nudi i druge aspekte. O tome čitamo u „Rohentwurfu“:

„Priroda ne gradi mašine, lokomotive, željeznice, električne telegrafe, automatske predilice³⁴ etc. Oni su proizvodi ljudske industrije; prirodni materijal preobražen u organe ljudske volje nad prirodom ili njezina odjelovljenja u prirodi. One su ljudskom rukom stvoreni organi ljudskoga mozga; opredmećena znanost.“ Razvitak mašinerije „pokazuje do koje je mjere općenito društveno znanje . . . postalo neposrednom proizvodnom snagom, a time uvjeti samog društvenog životnog procesa došli pod kon-

ski rad na minimum, na trošenje snage. To će dobro doći emancipiranome radu i uvjet je njegove emancipacije.“

³² Iz toga se nadaje zakon „rastućeg organskog sastava kapitala“; zakon koji su izrekli već klasici, ali mu je tek Marx dao mjesto koje mu pripada u sistemu političke ekonomije. (Uspor. „Lohn, Preis und Profit“, MEW, sv. 16., str. 150—151.)

³³ „Das Kapital“, I, str. 429.

³⁴ U originalu: „electric telegraphs, selfacting mules“.

trolu općenitog intelekta³⁵ i njemu su primjereno preinačeni. Do koje su mjere društvene proizvodne snage proizvedene, ne samo u obliku znanja, nego kao neposredni organi društvene prakse, realnog životnog procesa.“³⁶ Ali to ne znači samo to da se „pojedinačni rad kao takav prestaje javljati kao proizvođan, štoviše da jest samo proizvođan u zajedničkom radenju koje podvrgava prirodne moći“.³⁷ To osim toga znači da razvitak mašinerije kao automatskog sistema u svojoj posljednjoj konzekvenciji (neka se samo pomisli na danas sve obuhvatniju „automatizaciju“ itd.) radikalno mijenja prirodu samog radnog procesa time što radniku dodjeljuje totalno promijenjenu funkciju njegova pukog „čuvara i regulatora“.³⁸ Ali iz toga se nadaže da upravo razvitak mašinerije — koliko god ona u svojoj kapitalističkoj primjeni vodi samo do tlačenja najamnog radnika — nudi najsigurniju polugu njegova budućeg oslobođenja, ukoliko tek ona omogućava ono radikalno skraćenje radnoga vremena bez kojeg bi ukidanje klasnoga društva ostalo prazna riječ.³⁹ (Na ovu temu mi ćemo iscrpnije navratiti u 28. poglavlju ovoga rada.) Ali s druge strane upravo razvitak moderne mašinerije čini „pitanjem života i smrti to da se napaćeno radničko stanovništvo, koje se za izmjeničnu potrebu eksploatiranja kapitala drži u rezervi, nadomjesti apsolutnom raspoloživošću čovjeka za promjenljive radne zahtjeve; da se djelomični individuum, puki nosilac jedne društvene djelomične funkcije“ (kao što je današnji najamni radnik) „nadomjesti totalno razvijenim individuumom za kojeg su različite društvene funkcije načini potvrđivanja koji se međusobno ukidaju“.⁴⁰ Oboje se naravno može ozbiljiti tek u komunističkom društvu; ali kapital sam tjera — protiv svoje volje — u tom smjeru! — „S jedne strane doziva on . . . u život sve moći znanosti i prirode kao i društvenih kombinacija i društvenog saobraćaja, da bi stvaranje bogat-

³⁵ U originalu: „general intellect“. — Uspor. Marxovo razlikovanje između „općenitog“ i „zajedničkog“ rada u III. svesku „Kapitala“: „Oba“, kaže se ovdje, „igraju u proizvodnom procesu svoju ulogu, oba prelaze jedan u drugi, ali se oba i razlikuju. Općeniti rad je sav znanstveni rad, svako otkriće, svaki izum. On je uvjetovan dijelom kooperacijom sa živima, dijelom korištenjem rada prethodnika. Zajednički rad“ suprotno tome „pretpostavlja neposrednu kooperaciju individuumama“ (dakle komunistička organizacija društva). („Das Kapital“, III, str. 113—114.; uspor. „Grundrisse“, str. 505.)

³⁶ „Grundrisse“, str. 594.

³⁷ Ibid., str. 588.

³⁸ Ibid., str. 592—593.

³⁹ Uspor. napomenu 31. ovoga poglavlja.

⁴⁰ „Das Kapital“, I, str. 412.

stva učinio (relativno) nezavisnim od radnog vremena koje je na nj utrošeno.⁴¹ S druge strane želi on ove tako stvorene divovske društvene snage mjeriti radnim vremenom i užlijebiti ih u granice koje se zahtijevaju za održavanje već stvorene vrijednosti kao vrijednosti. Proizvodne snage i društvena odnošenja — oboje različite strane razvitka društvenog individuum — javljaju se kapitalu samo kao sredstvo i njemu su samo sredstvo za proizvodnju s njegove bornirane osnove. Ali faktički one su materijalni uvjeti da se ona razori.⁴² — To je međutim pitanje koje daleko prelazi okvire ovog poglavlja i kojim ćemo se iscrpnije baviti tek u poglavlju o socijalističkom društvenom uređenju.

⁴¹ „U istoj mjeri“, kaže u tome sklopu Marx, „kako radno vrijeme — puki kvantum rada — biva postavljeno po kapitalu kao jedinom određujućem elementu, u istoj mjeri iščezava neposredni rad i njegova količina kao određujući princip proizvodnje — stvaranja upotrebnih vrijednosti — i biva snižavan, kako kvantitativno na oskudniju proporciju, tako i kvalitativno, kao deduše neophodan ali subalteran moment, naspram općenitog znanstvenog rada, tehnologijske primjene prirodnih znanosti s jedne strane, kao i naspram općenite proizvodne snage proizašle iz društvene raščlanjenosti u cjelokupnoj proizvodnji — koja se proizvodna snaga javlja kao prirodni dar društvenoga rada (iako je historijski proizvod). Kapital tako radi na svojem vlastitom ukidanju kao oblika koji prevladava proizvodnjom.“ („Grundrisse“, str. 587—588.)

⁴² Ibid., str. 593—594.

„ISTOVREMENI RADNI DANI“
 KAPITALISTIČKI ZAKON NAPUČENOSTI
 I „INDUSTRIJSKA REZERVNA ARMIIJA“

(*Marxova kritika Malthusa*)

U dosadašnjem istraživanju Marxu je ponajprije bilo do toga da utemelji prirodu viška vrijednosti, da ga razvije kao otjelovljenje „iznad nužnoga radnoga vremena po kapitalom u djelo postavljeno, apsolutno ili relativno radno vrijeme“.¹ Za razumijevanje toga procesa broj je radnika koje zapošljava kapital bio ravnodušan; jer, bilo da se radilo o stotinu, deset ili samo o jednome radniku, u svakom je slučaju višak vrijednosti polučen ili produljenjem cjelokupnog radnog vremena radnika ili pak skraćanjem njegova nužnoga radnog vremena — u svakom slučaju zavisio je stupanj oplodnje kapitala ili stopa viška vrijednosti jedino od podjele radnoga dana u nužni rad i u višak rada. Utoliko se dakle moglo apstrahirati od broja kapitalom eksploatiranih ili, kako se to u Marxovu „Rohentwurfu“ privremeno kaže, od sume istovremenih radnih dana“.²

Ali kapital je (kao što je istaknuto već u prethodnom poglavlju) unaprijed jedna „kolektivna snaga“ koja počiva na ukidanju upojedinjenosti radnika, na koncentraciji mnogih radnika koju uspostavlja jedan kapitalist. „Ne može na svakog pojedinog radnika doći kapitalist, nego stanovito mnoštvo radnika mora doći na jednoga kapitalista, ne kao što dolaze jedan ili dva kalfe na jednog majstora“. Jer, „kad bi kapitalist“ . . . upošljavao“ samo „jednog radnika, kako bi živio od njegova viška vremena, tada bi

¹ „Grundrisse“, str. 289.

² Istu terminologiju nalazimo gotovo svuda u „Theorien über Mehrwert“.

on očito dvostruko zaradio kad bi sam radio, s vlastitim fondom, jer bi osim viška rada dobio i nadnicu plaćenu radniku“.³ On bi štoviše ograničavanjem na jednog radnika „gubio u procesu, . . . ili bi radnik bio samo njegov pomoćnik i tako on spram njega još ne bi stajao u odnosu kao kapital“. Da bi dakle „kapital egzistirao kao kapital“, da bi kapitalist „kako živio od profita, tako i akumulirao“, mora on biti u stanju „da stanovitu količinu žive radne sposobnosti istodobno zaposli, . . . mora njegov dohodak biti = sumi viška vremena mnogih istovremenih živih radnih dana“.⁴

A kako broj radnika što ih zapošljava kapital djeluje na oplodnju kapitala, na proizvodnju viška vrijednosti?

Ovdje se prije svih stvari mora razlikovati stopa i masa viška vrijednosti. Za prvu je, kao što je rečeno, broj primijenjenih radnih snaga potpuno ravnodušan. Kapital bi mogao upošljavati 5 ili 50 radnika; ali ako radnici svaki put rade jednako dugo i ako je odnos između plaćenog i neplaćenog rada jednak, tada će svaki od 50 radnika stvoriti isto toliko viška vrijednosti kao svaki od 5. Ali ono što će biti različito jest ukupna masa viška vrijednosti proizvedenoga u oba slučaja — mjera na kojoj se kapital može odjednom oploditi. Da bi se ta masa odredila, mora se poznavati — kako kod pojedinačnog radnog dana — ne samo stopa viška vrijednosti i dužina radnoga dana, već i kako se često radni dan prostorno ponavlja, tj. broj istodobno uposlenih radnika. Oba se posljednja faktora međutim mogu sažeti u pojmu „rad agregata“⁵, pomoću čega bi iščezla razlika između više i jednog radnog dana s obzirom na određenje mase proizvedenog viška vrijednosti. Na isti način može se i rad pokrenut ukupnim kapitalom nekog društva shvatiti kao jedan radni dan (tako na primjer ukupni rad 6 milijuna radnika, koji u prosjeku rade 8 sati dnevno, kao 1 radni dan od 48 milijuna sati). Predstavlja li takav „društveni radni dan“ neku fiksnu veličinu, tada se očito višak vrijednosti „može samo više relativno povećati pomoću veće proizvodne snage rada“; ako je pak ova dana — tada se

³ Marx ovdje pretpostavlja da radnik radi polovicu dana za sebe sama, a drugu polovicu za kapitalista.

⁴ „Grundrisse“, str. 479. i 482—483. — O minimumu radnika koje poduzetnik mora zapošljavati „da bi se iščahurio u kapitalista“ uspor. „Das Kapital“, I, str. 326—328. (Kako se taj minimum u tijeku kapitalističkoga razvoja mora povećavati, vidi isto, str. 256. do 257. i 283.)

⁵ „Agregatski rad, i.e. radni dan pomnožen brojem istovremenih radnih dana. . .“ („Grundrisse“, str. 714.)

višak vrijednosti može povećati „još samo apsolutno. . . , pomoću preobražaja većeg dijela stanovništva u radnike i porastom istovremenih radnih dana“.⁶ Ovdje se dakle porast radničkoga stanovništva javlja kao „matematička granica za proizvodnju viška vrijednosti putem ukupnim društvenim kapitalom“.⁷

Toliko o načinu na koji broj primijenjenih radnih snaga utječe na oplodnju kapitala, na masu od njega proizvedenog viška vrijednosti. Ali to nipošto nije jedini aspekt koji nam se nadaje pri razmatranju „istovremenih radnih dana“

Način proizvodnje koji počiva na kapitalu moguć je samo zato što kapital stalno može prisvajati višak rada. Višak pak rada „egzistira samo u odnosu spram nužnoga, dakle samo ukoliko ovaj egzistira. Kapital stoga mora neprekidno postavljati nužni rad da bi postavio višak rada; . . . ali on ga isto tako mora kao nužni ukinuti, da bi ga postavio kao višak rada. . .“ Stoga je njegova tendencija da stvori što je moguće više rada, kao što je njegova tendencija isto tako to da nužni rad reducira na minimum. „Tako dugo dok promatramo pojedinačni radni dan“, kaže Marx, „proces je naravno jednostavan: 1) produljiti radni dan do granica prirodne mogućnosti; 2) njegov nužni dio sve više skratiti (dakle neizmerno povećavati proizvodne snage).“ Ali drugačije je kad se više ne radi o radnome danu, nego o „usporednosti mnogih radnih dana“. Ovdje se upravo spomenute tendencije javljaju u modificiranom obliku:

S jedne strane u prirodi je samog kapitala da stremi za bezgraničnom oplodnjom (on stvara samo „neki određeni višak vrijednosti, jer ne može odjednom postaviti neki beskonačni; ali on je stalno kretanje da se stvori više toga“⁸). Ali živi radni dan, koji tvori izvor njegove oplodnje, uvijek je ograničen — bez obzira da li se sada radi o prirodnim ili o zakonskim, od samog društva povučenim granicama radnoga dana. Zato ako se njegovo trajanje ne može produljiti — i ako razvitak proizvodne tehnike zasada ne dopušta povišenje relativnog viška vrijednosti — tada kapital može granicu radnoga dana „preskočiti samo ukoliko on *pored* jednog radnog dana postavlja istodobno *drugi* — pomoću prostornog dodavanja više istodobnih radnih dana. Ja mogu npr. višak rada od A nagnati samo na 3 sata; ali kada dodam dane od B, C, D etc. postaje to 12 sati. Umjesto viška rada od 3 stvorio sam

⁶ Ibid., str. 660. (Uspor. „Das Kapital“, III, str. 253.

⁷ „Das Kapital“, I, str. 325.

⁸ „Grundrisse“, str. 240.

višak rada od 12".⁹ Tako se unutar određenih granica produljenje radnoga dana može nadomjestiti povećanjem broja radnika, a masa apsolutnog viška vrijednosti — usprkos nepromijenjenoj stopi viška vrijednosti — može se povećati.¹⁰ Odatle težnja kapitala da primijeni što je moguće više radnika, da bi iz što više njih istisnuo višak rada.

S druge pak strane nagon za relativnim viškom vrijednosti tjera kapital na to da što je moguće više tih radnika „postavi kao ne nužne i da, kao . . . što je kod pojedinačnog radnog dana reducirao nužne radne sate, sada tako reducira nužne radne dane u odnosu spram totala opredmećenog radnog vremena. Ako je potrebno 6 (12-satnih) radnih dana da se proizvede 12 prekomjernih radnih sati, tada kapital radi na tome da za to budu nužna samo 4. Ili 6 radnih dana može se promatrati kao jedan radni dan od 72 sata; uspije li smanjiti nužno radno vrijeme za 24 sata, tada otpadaju 2 nužna radna dana — tj. 2 radnika“.¹¹ „Zakon“, po kojem se smanjenjem nužnoga rada „povećava broj sati viška rada, dobiva dakle sada oblik smanjivanja broja radnika“.¹² (Umanjenje broja radnika pokazuje ipak ovdje rast relativnog viška vrijednosti, dok se je u prethodnom slučaju u njegovu povećanju izrazio rast apsolutnog viška vrijednosti.)

Težnja kapitala ide na svaki način za tim „da poveže apsolutni višak vrijednosti s relativnim“. Dakle, ono za čime on stremi

⁹ Ibid., str. 302—303.

¹⁰ Stav da „uz danu stopu viška vrijednosti masa viška vrijednosti zavisi od broja istovremeno od istoga kapitala zaposlenih radnika“, javlja se, kaže Marx, kao „tautologijski stav. Jer, ako mi 1 radni dan daje 2 radna sata viška, tada mi 12 radnih dana daje 24 takva sata ili dva radna dana viška. Stav ipak postaje vrlo važan pri određenju profita, koji je jednak odnosu viška vrijednosti spram predujmljenog kapitala, dakle, zavisi od apsolutne veličine viška vrijednosti. . . Promatra li se samo jednostavni zakon viška vrijednosti, tada izgleda tautologijski to da pri danoj stopi viška vrijednosti i pri danom radnom danu apsolutna masa viška vrijednosti zavisi od mase primijenjenog kapitala. Jer, rast ove mase kapitala i rast broja istodobno zaposlenih radnika po pretpostavci su identični ili samo izrazi istog faktora. Ali dode li se do razmatranja profita, gdje su masa primijenjenog kapitala i masa primijenjenih radnika vrlo različite za kapitalne iste veličine, tada se shvaća važnost zakona.“ („Theorien“, II, str. 412—413.)

¹¹ „Grundrisse“, str. 304. — Budući da 4 preostala radnika zajedno dalje isporučuju 12 sati viška rada, mora sada svaki od njih davati ne 2, nego 3 sata viška rada. Relativni je višak rada dakle porastao; prije je njegov odnos spram nužnoga rada bio 2 : 10; sada je 3 : 9. Ali kad bi za isti kapital bilo moguće da sve radnike primijeni za novu stopu, „tada se višak vrijednosti ne bi povećao samo relativno, nego apsolutno“. (Ibid.)

¹² Ibid., str. 654.

jest „najveće proširenje radnoga dana s najvećim brojem istodobnih radnih dana uz istovremenu redukciju s jedne strane nužnog radnog vremena na minimum, s druge strane nužnog broja radnika na minimum“.¹³ Prvi proces znači povećanje radnoga stanovništva, drugi — njegovo relativno smanjenje, iako ono apsolutno ostaje jednako ili dapače može rasti. „Obje su tendencije nužne tendencije kapitala. Jedinstvo ovih protuslovnih tendencija, otuda živo protuslovlje¹⁴“, dano je „tek s mašinerijom“¹⁵, koja smanjuje nužni rad samo zato da bi povećala višak rada i koja se stoga pokazuje kao najsnažnije sredstvo za proizvodnju kako relativnog tako i apsolutnog viška vrijednosti. (I baš zbog toga treba kapitalističku primjenu mašinerije — kao što je već istaknuto — razviti i pojmiti prije svega iz odnosa kapitala spram živog rada, to jest iz njegove težnje za prisvajanjem viška vrijednosti, a ne iz konkurencije.¹⁶

Vidimo: „Ako se radno vrijeme ne promatra kao radni dan pojedinačnog radnika, nego kao neodređeni radni dan neodređenog broja radnika“, u istraživanje tada „ulaze svi populacijski odnosi“, već iz temeljnih oblika viška vrijednosti nadaju se „sva proturječja, koja su u modernoj teoriji populacije kao takva bila izgovorena, iako nisu bila pojmljena“.¹⁷ Tada se pokazuje da dvospolnome zakonu kapitala „da najveću apsolutnu masu nužnoga rada“ povezuje s „najvećom relativnom masom viška rada“ odgovara isto tako dvospolan zakon s jedne strane pretvaranja što većeg dijela stanovništva u radno stanovništvo i s druge strane „postavljanje jednog njegovog dijela stalno kao viška stanovništva, koje je ponajprije beskorisno, dok ga kapital ne može oploditi“.¹⁸

¹³ Ibid., str. 656.

¹⁴ Uspor. Hegelovu „Wissenschaft der Logik“, II, str. 58.: „Ali to je jedna od temeljnih predrasuda dosadašnje logike i običnog predstavljanja, kao da protuslovlje nije isto tako bitno i imanentno određenje kao i identitet; a ako je riječ o rangiranju, pa se oba određenja zadržavaju kao odvojena, tada bi se protuslovlje moralo uzeti kao dublje i bitnije. Jer identitet je suprotno njemu samo određenje jednostavnog neposrednog, mrtvog bitka; a protuslovlje je korijen svega kretanja i životnosti; samo ukoliko nešto u sebi samome ima neko protuslovlje, ono se kreće, ima nagon i djelatnost. . . Nešto je dakle živo samo ukoliko ono u sebi sadrži protuslovlje i dapače jest ova snaga da se protuslovlje u sebi zahvati i izdrži.“

¹⁵ „Grundrisse“, str. 660—661.

¹⁶ Uspor. napomenu 28. u 17. poglavlju ovoga rada.

¹⁷ „Grundrisse“, str. 438. i 304.

¹⁸ Ibid., str. 302—303. — „To su dvije tendencije koje se stalno ukrštavaju; jednom ova, da se primijeni što je moguće manje rada kako bi se proizvela ista ili veća količina roba isti ili veći netto proizvod, netto dohodak,

Tako dolazimo do pitanja takozvane rezervne industrijske armije¹⁹, koju Marx u „Rohentwurfu“ (drugačije nego u „Kapitalu“) izvodi izravno iz pojma relativnog viška vrijednosti, a da prije toga nije opisao utjecaje mašinerije i akumulacije kapitala na razvoj radnoga stanovništva. No budući da — ne gledajući na spomenutu točku — ovaj dio njegovih izvođenja (str. 502—504. u „Grundrisse“) u usporedbi s kasnijim djelom pruža malo novoga, može se ono preskočiti. Istaknimo ovdje samo metodu, način na koji Marx industrijsku rezervnu armiju shvaća kao rezultat dijalektičkog procesa istodobnog postavljanja i ukidanja nužnoga rada po kapitalu²⁰; zatim okolnost da on ovdje rezervnu armiju izjednačava sa „sferom pauperizma“, dok po „Kapitalu“ ova sfera, napučena osiromašenim i lumpenproleterskim elementima, tvori samo „najdublji talog relativne prenapučenosti“.

Posebno zanimljivim čini se suprotno tome prethodni odsječak u „Grundrisse“ (str. 497—501.), koji se bavi zakonom napučenosti kapitalizma ranijih proizvodnih stupnjeva, i gdje nalazimo također jedinu nama poznatu iscrpnu kritiku *Malthusova* učenja o stanovništvu iz Marxova pera.²¹

„U različitim društvenim načinima proizvodnje“, kaže se ovdje, „postoje različiti zakoni povećanja populacije i prekomjerne populacije“²², koji su dakako — budući da se ovdje radi o „histo-

višak vrijednosti; drugi puta ova, da se primijeni što je moguće veći broj radnika, iako što je moguće manje u odnosu spram kvantuma roba koje oni proizvode, jer s masom primijenjenog rada — na nekom danom stupnju proizvodnih snaga — raste masa viška vrijednosti i viška proizvoda. Jedna tendencija baca radnike na pločnik i stvara prekomjerno stanovništvo. Druga ih ponovno apsorbira i apsolutno proširuje najamno ropstvo tako da radnik stalno posrće u svojoj sudbini, a ipak nikada iz nje ne izlazi.“ („Theorien“, II, str. 575—576.)

¹⁹ Ovaj se izraz ne pojavljuje u „Grundrisse“, iako Marx na dva mjesta (str. 304. i 503.) „nužnoj populaciji“ suprotstavljenu „suvišnu populaciju“ radnika označava kao „rezervu“ i kao „rezervu za kasniju upotrebu“. Ali moramo podsjetiti da je izraz „industrijska rezervna armija“ skovao još 1845. Engels. (Vidi njegovo djelo „Lage der arbeitenden Klasse in England“, MEW, sv. 2., str. 314—315.)

²⁰ „Kapital kao postavljanje viška rada isto je toliko i u istome trenutku postavljanje i nepostavljanje nužnoga rada; on to jest samo ukoliko nužni rad jest i istodobno nije.“ („Grundrisse“, str. 304.)

²¹ Uspor. analognu (ali ne tako duboku) kritiku tog učenja u Sisson-dijevim „Nouveaux Principes“, 1819, II, str. 266—278.

²² Usporedi često citirano mjesto iz I. sveska „Kapitala“: „Zajedno s akumulacijom kapitala proizvedenom s pomoću njega samoga radničko stanovništvo proizvodi . . . u sve većem opsegu sredstva pomoću kojih samo sebe čini prekobrojnim. To je kapitalističkom načinu zakon populacije, kao

riji prirode čovjeka“ — „*prirodni zakoni*, ali samo prirodni zakoni čovjeka na određenom stupnju historijskog razvoja sa, pomoću njegova vlastitog povijesnog procesa, određenim razvikom proizvodnih snaga. . . Ove različite zakone reducirati jednostavno na različite načine odnosa spram uvjeta proizvodnje ili, promatrano s obzirom na živi individuum, spram uvjeta reprodukcije njega kao člana, budući da on radi i prisvaja samo u društvu. Razrješenje tih odnosa s obzirom na pojedinačni individuum ili dio stanovništva stavlja njih izvan reproduktivnih uvjeta ove određene baze, stoga kao prekomjerno stanovništvo. . .“ Ali samo „u proizvodnom načinu utemeljenom na kapitalu“ prekomjerno stanovništvo „javlja se kao rezultat samoga rada, razvika proizvodne snage rada“. Ništa zato nije pogrešnije od bacanja različitih historijskih zakona povećanja stanovništva u jedan lonac, kako to čine maltuzijanci! Jer „na jednom stupnju društvene proizvodnje može biti . . . prekomjerno stanovništvo ono što na drugome nije i njegovi efekti mogu biti različiti“. Tako na primjer bijaše „prekomjerna populacija kod lovačkih naroda drugačija nego kod Atenjana, kod ovih drugačija nego kod Germana. . . Prekomjerna populacija slobodnih Atenjana koji se preobražavaju u kolonizatore duboko je različita od prekomjerne populacije radnika koji se preobražavaju u stanovnike radničkih kuća²³. Isto tako prosjačka prekomjerna populacija, koja u nekom samostanu troši svoj višak proizvoda, od one koja se stvara u nekoj tvornici“ . . .

Budući da se u svim pretkapitalističkim društvenim formacijama, kaže dalje Marx, „razvitak proizvodnih snaga ne javlja kao osnova prisvajanja, nego se određeni odnos spram proizvodnih uvjeta (oblici vlasništva) javlja kao *pretpostavljena* prepreka proizvodnih snaga²⁴, i ona samo treba biti reproducirana, tako se još

što u stvari svaki posebni način proizvodnje ima svoje posebne, historijski važeće zakone populacije. Apstraktni zakon populacije egzistira samo za životinje i biljke, ukoliko čovjek povijesno ne intervenira.“ („Das Kapital“, I, str. 660.)

²³ U originalu: „workhouse inmates“.

²⁴ Baš ove misli, po kojima u svim društvenim formacijama „u kojima zemljišno vlasništvo i poljodjelstvo tvore osnovu ekonomskog uređenja“ radni individuum „u vlasništvu nad zemljom ima objektivni način egzistencije, koji je pretpostavljen njegovoj djelatnosti i ne javlja se kao njezin puki rezultat“, stavlja Marx u temelj svojem iscrpnom opisivanju „Epoha ekonomskih društvenih formacija“, koje se nalazi na str. 375—396. u „Grundrisse“. (Prošle godine pojavio se engleski prijevod tog poglavlja „Rohentwurf“ s uvodom E. Hobsbawma, o čemu se sada na Zapadu marljivo diskutira.

više razvitak populacije, u kojem se razimira²⁵ razvoj svekolikih proizvodnih snaga, mora zateći kao *izvanjska prepreka* i tako se pojavljivati kao ono što treba ograničiti“. To znači: da bi takvo društvo „nastavilo egzistirati na stari način, kao takvo, nužna je reprodukcija njegovih članova pod pretpostavljenim objektivnim uvjetima“, ali ona „je spojiva samo s određenim kvantumom populacije“. — Ali na svim društvenim stupnjevima javlja se „prekomjerna populacija, koja je postavljena na određenoj proizvodnoj bazi, . . . isto tako određena kao i adekvatna populacija. Prekomjerna populacija i populacija uzete zajedno jesu *ta* populacija koju određena proizvodna osnova može proizvesti. Koliko ona prelazi preko svoje granice, dano je samom granicom — ili štoviše istim razlogom koji postavlja granicu. Kao što nužni rad i suvišni rad uzeti zajedno čine cjelinu rada na danoj osnovi.“²⁶

Malthusu se dakle uopće ne može prigovoriti to da je on „ustvrdio činjenicu prekomjerne populacije pod svim društvenim oblicima“. (Na svaki način, „on je nije dokazao, jer nema ničeg nekritičnijeg od njegovih šareno na hrpu nabacanih kompilacija iz povijesnih opisa i putopisa“.) Ono što je najlošije u njegovu „učenju o stanovništvu“ jest to što on „promatra prekomjernu populaciju u različitim historijskim fazama ekonomskog razvitka kao istovrsnu“; što on „ne razumije njihovu specifičnu razliku i ove vrlo komplicirane i promjenljive odnose stoga stupidno reducira na jedan odnos, na dvije jednadžbe, gdje se s jedne strane prirodno razmnožavanje čovjeka, s druge strane prirodno razmnožavanje vegetacije (ili sredstava za uzdržavanje)²⁷ suprotstavljaju kao dva prirodna niza, od kojih jedan napreduje geometrijski, a drugi aritmetički. Tako on preobražava historijski različite odnose u apstraktni brojčani odnos, koji je stvoren iz zraka i ne počiva ni na prirodnim ni na historijskim zakonima.“²⁸

Iz toga se među ostalim želi izdvojiti i utemeljenje teze o nekoj posebnoj „azijatskoj društvenoj formaciji“.)

²⁵ I na drugim mjestima „Rohentwurf“ Marx uvijek nanovo ističe značenje faktora stanovništva kao „osnovnog izvora bogatstva“. Tako se primjerice na str. 502. kaže: „Razmatramo li dalje uvjete razvitka proizvodne snage kao i razmjene, tada . . . (su) podjela rada, kooperacija, svestrano promatranje koje može proizaći samo iz mnogih glava, znanost, najbrojniji centri razmjene — sve identično s rastom populacije.“

²⁶ *Ibid.*, str. 498—500. i 386.

²⁷ U originalu: „means of subsistence“.

²⁸ „Grundrisse“, str. 499. — Uspor. „Theorien“, II, str. 108., pri čemu Marx Malthusovu „od ranijih pisaca pozajmljenu ludost geometrijske i aritmetičke progresije“ naziva „himeričkom hipotezom“.

Po *Malthusu*, nastavlja Marx, treba „postojati neka prirodna razlika između razmnožavanja čovjeka npr. i pšenice. Majmun pri tome pretpostavlja da je *povećanje ljudi* prirodni proces, koji je potrebit *izvanjskih zapreka*²⁹ da ne bi napredovao geometrijskom progresijom. Ovo *geometrijsko razmnožavanje* prirodni je proces razmnožavanja čovjeka.“ U zbiljskoj povijesti utvrđuje se svakako to „da se populacija odvija u vrlo različitim odnosima i da je prekomjerna populacija isto tako povijesno određen odnos — nipošto određen brojevima ili apsolutnom granicom proizvodnosti sredstava za život, nego granicama koje su postavljene *određenim proizvodnim uvjetima*.“ *Malthus* se pak jednostavno postavlja iznad tih određenih historijskih zakona kretanja stanovništva. „*Malthusov* čovjek, apstrahiran od historijski određenog čovjeka, egzistira samo u njegovu mozgu; stoga je tako i s ovom geometrijskom metodom razmnožavanja koja odgovara tom prirodnom *Malthusovu* čovjeku. Zbiljska povijest javlja se njemu stoga tako da nije razmnožavanje njegova prirodnog čovjeka apstrakcija od povijesnog procesa, od zbiljskog razmnožavanja, nego obratno, da je zbiljsko razmnožavanje jedna primjena *Malthusove* teorije. Zbog toga se ono što su u povijesti uvjeti, imanentni uvjeti kako populacije tako i prekomjerne populacije na svakom stupnju, kod njega javlja kao niz *vanjskih zapreka*³⁰ koje su populaciju *sprječile* da se razvije u *Malthusovoj* formi.“ — S druge strane javlja se kod *Malthusa* „proizvodnja sredstava za život — kako je ona zauzdana³¹, određena ljudskom akcijom — . . . kao zapreka koju³² je ona sama sebi postavila. Paprat je prekrila cijelu zemlju. Njezina reprodukcija prestala je samo tamo gdje je nestao prostor za nju. Ona se ne drži nikakve aritmetičke proporcije. Teško je reći gdje je *Malthus* otkrio da iz unutarnjeg nagona, bez izvanjskih zapreka reprodukcija samodanih prirodnih proizvoda prestaje³³. Imanentne, historijski promjenljive granice ljudskog razmnožavanja preobrazio je on u *izvanjske prepreke*; izvanjske zapreke prirodne reprodukcije u *imanentne granice* ili *prirodne zakone* razmnožavanja.“³⁴

²⁹ U originalu: „restraints, checks“.

³⁰ U originalu: „check“.

³¹ U originalu: „gecheckt“.

³² U originalu: „check, den“.

³³ U originalu: „stoppt“.

³⁴ „Grundrisse“, str. 499—500. — „Darwin u svojem objavljenom spisu“ („On the Origin of Species etc.“), kaže Marx u „Theorien“, „ne vidi da on osporava *Malthusovu* teoriju ukoliko otkriva ‚geometrijsku‘ progresiju

Drugo, *Malthus* stavlja u odnos „glupo određeni kvantum ljudi i određeni kvantum sredstava za život“. Već je *Ricardo* „nasuprot njemu ispravno smatrao da je količina postojeće pšenice potpuno ravnodušna za radnika ako on nema *zaposlenja*; da su, dakle, sredstva za zapošljavanje, a ne sredstva za život³⁵ ono što njega stavlja ili ne stavlja u kategoriju viška populacije“. ³⁶ Ali ovaj *Ricardov* prigovor „treba shvatiti općenitije“, kaže zatim Marx, budući da se ovdje nadolazi „uopće na *socijalno posredovanje*, po kojemu se individuum odnosi na sredstva za svoju reprodukciju i stvara ih; dakle na *proizvodne uvjete* i njegov odnos spram njih. Za roba u Ateni ne bijaše prepreka za njegovo povećanje izvan proizvedivih sredstava za održanje.³⁷ I mi nikada ne čujemo da su u staro doba egzistirali *suvišni robovi*. Štoviše potreba za njima raste. Ali svakako višak populacije neradnika (u neposrednom smislu), kojih nije bilo premnogo s obzirom na postojeća sredstva za život, nego koji su izgubili uvjete pod kojima su oni ta sredstva mogli prisvajati.“ („Pronalaženje viška radnika“, dodaje Marx, „tj. ljudi bez vlasništva koji rade, pripada vremenu kapitala.“) Isto se tako ne može višak stanovništva feudalnog doba deducirati iz bilo kakva odnosa između broja ljudi i količine sredstava za život: „Prosijaci koji se oslanjaju na samostane i pomažu im da pojedu svoj višak proizvoda u istoj su klasi kao i pratioci feudalaca³⁸, a to pokazuje da višak proizvoda nisu mogli pojesti njegovi malobrojni vlasnici.“ I konačno, ni „prekomjerna populacija npr. kod lovačkih naroda³⁹, koja se pokazuje u međusobnoj borbi pojedinih plemena“, uopće ne dokazuje to „da zemlja ne bi mogla nositi mali broj glava, nego da uvjeti njezine reprodukcije zahtijevaju velik . . . teritorij za malo glava.“ Dakle, „nigdje odnos nije utemeljen na *neegzistentnoj* apsolutnoj masi sredstava za održanje⁴⁰, nego je odnos utemeljen na uvjetima reprodukcije, . . . ali u što su međutim uključeni isto tako *uvjeti reprodukcije čov-*

u životinjskom i biljnom carstvu. Malthusova teorija počiva upravo na tome što on . . . čovjekom geometrijsku progresiju suprotstavlja 'aritmetičkoj' progresiji životinja i biljaka. U Darwinovu djelu . . . nalazi se do pojedinosti razrađeno, ne gledajući na njegove temeljne principe, prirodnohistorijsko pobijanje Malthusove teorije.“ („Theorien“, II, str. 114.)

³⁵ U originalu: „die means of employment und nicht of subsistence.“

³⁶ Uspor. Engelsovo pismo F. A. Langeu od 29. 3. 1865. (MEW, sv. str. 466. i 467.)

³⁷ U originalu: „necessaries“.

³⁸ U originalu: „retainer“.

³⁹ U originalu: „hunting peoples“.

⁴⁰ U originalu: „means of subsistence“.

jeka, cjelokupne populacije, relativnog viška populacije. Višak je čisto relativan: on uopće nije ni u kakvu odnosu spram sredstava za održanje općenito, nego spram načina njihove proizvodnje. Stoga je to samo višak na tom stupnju razvitka.⁴¹

Toliko o *Malthusovoj* osebujnoj doktrini o napućenosti, koju je Marx na drugom mjestu nazvao „paskvilom na ljudski rod“⁴². *Malthus* je kasnije pokušao dati toj doktrini izravno ekonomsko utemeljenje, time što ju je nadovezao na takozvani zakon „sve manje plodnosti zemljišta“. U toj točki Marx međutim ne ulazi u kritiku *Malthusova* učenja o stanovništvu, jer je tu točku trebao zapaziti tek pri određivanju *Ricardove* teorije rente.⁴³ On se zato u „Rohentwurfu“ ograničava na opasku, po kojoj spomenuti zakon treba povezati s činjenicom „da je u stupnju industrije koji je poznavao *Ricardo* etc. poljoprivreda još zaostajala za manu-fakturom; što je uostalom“, nadodaje on, „iako u promjenljivim odnosima, imanentno građanskoj proizvodnji“.⁴⁴

Već iz jednostavnog zakona viška vrijednosti nadala se je dakle tendencija kapitala da ne samo „tjera ljudski rad u bezmjer-nost“, nego i da „ga čini relativno prekomjernim“.⁴⁵ Pojmovno je, dakle, u učenju o višku vrijednosti sadržano i ovo o prekomjernom stanovništvu, o industrijskoj rezervnoj armiji. Ali kako egzistencija prekomjernog stanovništva suovisi o stvaranju viška kapitala, o kapitalističkoj akumulaciji, pokazat će se tek naprijed.

⁴¹ U originalu: „auf diesem state of development“. — „Grundrisse“, str. 500—501.

⁴² U pismu J. B. Schweitzeru od 24. 1. 1865. (MEW, sv. 16., str. 26.)

⁴³ „Ono što ne pripada Malthusu, uvođenje teorije rente. . . , ne spada ovamo.“ („Grundrisse“, str. 501.)

⁴⁴ Ibid. — To da „relativno veća neproizvodnost poljoprivrede“ predstavlja naprosto historijsku činjenicu, dakle, da već u kapitalizmu može iščeznuti, ističe Marx u „Theorien“. („Theorien“, II, str. 99—100. i 242—243.; uspor. također „Grundrisse“, str. 561.)

⁴⁵ „Grundrisse“, str. 303.

PROCES REPRODUKCIJE I OBRAT ZAKONA PRISVAJANJA*

Do sada je kapital promatran samo u svojem procesu nastajanja, u njegovom bivanju, a ne u neprekidnoj struji svojih obnavljanja, svoje reprodukcije. Međutim, kako Marx kaže, puko ponavljanje, puki kontinuitet kapitalističkoga procesa proizvodnje utiskuje njemu „stanovite nove karaktere ili, štoviše, ukida prividne karaktere njegova samo upojedinjenog nastupanja“.¹ Tako se „pri prvom dolaženju kapitala“ njegove pretpostavke javljaju „kao izvanjske pretpostavke. . . ; stoga one ne proizlaze iz njegove unutarne biti, niti se iz nje objašnjavaju“. Dovoljno je međutim shvatiti tijekom tvorbe kapitala u sklopu procesa reprodukcije da bi se te pretpostavke „pojavele kao momenti kretanja kapitala, tako da ih je on sam — koliko god one historijski nastale — pretpostavio kao svoje vlastite momente“.²

Drugim riječima: Sa stajališta dosadašnjeg istraživanja moglo se je i moralo prihvatiti to „da je kapitalist bilo kada pomoću bilo kakve, od neplaćenog tuđeg rada nezavisne prvobitne akumulacije postao vlasnik novca“ prije nego što je mogao stupiti na tržište kao kupac radne snage i proizvodnih sredstava; da dakle kapitalistovu prisvajanju tuđeg rada prethodi razmjena roba koje

* Ovdje sažimamo dva paragrafa iz „Grundrisse“ (str. 354—362.) koji odgovaraju 21. poglavlju i 1. odsječku 22. poglavlja I. sveska „Kapitala“, a koje treba gledati kao prvobitnu redakciju tog teksta. Razlika između obiju redakcija sastoji se (ako ne gledamo na briljantniji način prikazivanja kasnijeg djela) prije svega u tome što se u „Kapitalu“ pitanje najprije postavlja sa stajališta „jednostavne“ reprodukcije a zatim sa stajališta „proširene“ reprodukcije, dok se u „Rohentwurfu“ nalazi samo posljednji način razmatranja.

¹ „Das Kapital“, I, str. 592.

² „Grundrisse“, str. 354.

njemu pripadaju i koje je on ubacio u cirkulaciju — „vrijednosti koje ne potječu iz njegove razmjene sa živim radom, ili ne potječu iz njegova ponašanja kao kapitala spram rada“.³ Ova „prvobitna akumulacija“ (previous accumulation) jest ono za što se građanski ekonomski osobito rado grčevito hvataju kako bi činjenicu da se ova oplodnja kapitala sastoji samo u prisvajanju neplaćenog rada „doveli u sklad s općenitim zakonima vlasništva proklamiranim od društva kapitala“. Kako to i danas može biti, kažu oni, prvobitno su kapitalisti svoj kapital sebi „zaradili“; ništa stoga nije prirodnije od toga da oni traže naknadu za svoje „produktivne usluge“.

Samo što stvar nije tako jednostavna: Kao prvo, mi predobro znamo u kojoj se je mjeri u zbiljskoj povijesti nastajanja kapitala radilo o razbojništvu (npr. uključivanje seljačkih posjeda u veleposjede), prevari, podjarmljivanju, ukratko o sili⁴; sve su to stvari koje s mirnom metodom akumulacije „onih koji zarađuju“ nemaju veze. (Da se je kapitalizam morao ograničiti samo na ovu miroljubivu metodu, ne bi on još ni danas prevladao svoju djetinju dob.) I kao drugo, građanski ekonomski čine ovdje jednu pometinju, ukoliko uvjete postajanja kapitala „izriču kao uvjete njegova sadašnjeg ozbiljenja, tj. momente u kojima kapitalist još prisvaja kao neokapitalist — jer on tek postaje — određuju samim uvjetima⁵ u kojima on kao kapitalist prisvaja“. Oni baš zaboravljaju da akumulacija kapitala koja radu prethodi i ne potječe od njega pripada onim uvjetima koji „kao historijski predstavljivi leže iza njega, jednako tako kao što procesi po kojima je zemlja iz tekućeg mora vatre i pare prelazila u svoju sadašnju formu leže s onu stranu njezina života kao gotove zemlje“. Izvjesno: „Pojedinačni kapitali mogu još uvijek nastati npr. pomoću zgrtanja⁶. Ali zgrnuto⁷ biva preobraženo u kapital posredstvom eksploatacije rada.“⁸ Pokušaji apologetike da iz „radnog vlasništva“ i iz „jednostavnih i „pravednih“ zakona razmjene ekvivalenata. . .“ izvedu „vječno pravo kapitala na plodove tuđeg rada“ moraju se dakle, kako se kaže u Marxovu „Kapitalu“, uputiti u „dječju početnicu“. Koliko je to točno, pokazuje se odmah čim umjesto izoliranog

³ „Das Kapital“, I, str. 594. i „Grundrisse“, str. 360.

⁴ „Grundrisse“, str. 364. i „Das Kapital“, I, str. 742.

⁵ U originalu: „very conditions“.

⁶ U originalu: „hoarding“.

⁷ U originalu: „hoard“.

⁸ „Grundrisse“, str. 363—364.

proizvodnog toka imamo pred očima reproduksijski proces kapitala.

Vidjeli smo: U rezultatu prvobitnog proizvodnog procesa kapitalist je prisvojio višak rada koji najprije egzistira u obliku viška proizvoda i iz ovoga tek mora biti preobražen u novac. Uvjete realiziranja viška proizvoda, kao i realiziranja uopće, istražuje Marx tek u slijedećem odsječku djela koji se bavi procesom cirkulacije kapitala. Ovdje se dakle mora prihvatiti da kapitalistu uspijeva ospoljavanje njegove robe i da je on prodaje za njezinu vrijednost. Time je također realiziran višak vrijednosti, preobražen je u oblik novca. Ali taj novac „je sada *po sebi* već kapital“ i „kao takav *upućivanje na novi rad*“.⁹ I ovaj novi kapital (koji Marx za razliku od prvobitnog, čiji je on plod, naziva „viškom kapitala“ ili „dodatnim kapitalom“) mora se doduše oploditi, dakle obaviti proces proizvodnje. Ali koliko se razlikuju pretpostavke ovog drugog procesa od pretpostavaka prvoga!

Prije svega višak kapitala nije ništa drugo do kapitalizirani višak vrijednosti. On ne sadrži „od iskona . . . ni jedan jedini atom vrijednosti koji ne potječe od neplaćenog rada“.¹⁰ Primjereno tome su i posebni likovi koje on mora poprimiti, da bi se nanovo oplodio, i to likovi postojanog i promjenljivog kapitala, samo posebni oblici samog viška vrijednosti. Ranije, kada se je razmatrao prvobitni proizvodni akt, javljalo se je to „kao djelo na strani kapitala“ da predmetni proizvodni uvjeti — sirovina, instrument i životno sredstvo za radnika — „bijahu prisutni u opsegu koji je živome radu omogućavao da se ozbilji ne samo kao nužni, nego i kao višak rada“.¹¹ Sada pak „otpao je privid koji je još pri prvom razmatranju proizvodnog procesa egzistirao, kao da kapital doprinosi bilo kakvu vrijednost sa svoje strane iz cirkulacije. . . Svi momenti koji su živoj radnoj sposobnosti nasuprot nastupali kao tuđe i izvanjske moći, koje nju konzumiraju i primjenjuju pod stanovitim od nje same nezavisnim uvjetima, sada su postavljeni kao njezin vlastiti proizvod i rezultat.“¹²

Ali ne samo to. I apsolutno rastavljanje između vlasništva i rada, koje leži¹³ u biti kapitalskog odnosa, a koje se s dosadašnjeg stajališta pretstavljalo samo kao jedna njegova historijska pret-

⁹ Ibid., str. 272.

¹⁰ „Das Kapital“, I, str. 608.

¹¹ „Grundrisse“, str. 356. (Ovdje se naravno ne gleda na dio viška vrijednosti što ga konzumira kapitalist.)

¹² Ibid., str. 357. i 355.

¹³ Uspor. strane 240—241. ovog rada.

postavka, „javlja se sada isto tako kao proizvod samog rada, kao opredmećenje, objektiviranje njegovih vlastitih momenata“. To znači: Do sada se moglo prihvaćati da je kapital upravo pomoću „prvobitne akumulacije“ od strane njegova posjednika postao moć koja ovladava radom. Međutim, ta iluzija iščezava čim promatramo kružni tok viška kapitala, dakle proces reprodukcije. Sada postaje jasno da je vlastito djelo radne sposobnosti to što se njome stvoreni predmetni preduvjeti proizvodnje njoj suprotstavljaju kao kapital, da je proces ozbiljenja rada istodobno njegov proces onezbiljenja¹⁴. Jer svojim stupanjem u proizvodni proces radna sposobnost „nije samo uspostavila uvjete nužnoga rada kao kapitalu pripadne; nego i oplodivanje, koje je u njemu kao mogućnost, mogućnost stvaranja vrijednosti, egzistira sada također kao višak vrijednosti, višak proizvoda, jednom riječju kao kapital. . . Ono nije proizvelo samo tuđe bogatstvo i vlastito siromaštvo, nego i odnos toga bogatstva. . . spram njega kao siromaštva“, dakle sam kapitalski odnos.¹⁵ A „ovaj socijalni odnos, proizvodni odnos javlja se u stvari kao još važniji rezultat procesa od njegovih materijalnih rezultata“.¹⁶

Rezultatom dosadašnjeg istraživanja bijaše to da smo mi prije svega razlikovali uvjete kapitala u postanku od uvjeta posta-

¹⁴ Kao primjer za osebnosti načina prikazivanja u „Rohentwurf“ i za njegovu „hegelijansku“ terminologiju, koja se često čini zamršenom, navodimo ovdje cjelokupni pasus iz kojega je uzeta citirana rečenica: „Promatran sa stajališta rada, on (rad) se javlja dakle djelatan u proizvodnome procesu tako da on svoje ozbiljenje u objektivnim uvjetima istodobno odgurava od sebe kao tuđi realitet i stoga sebe samog postavlja kao supstancije lišenu, puko oskudnu radnu sposobnost nasuprot tom njemu otuđenom, ne njemu, nego drugome pripadnom realitetu; da on svoju vlastitu zbiljnost ne postavlja kao bitak za sebe, nego kao puki bitak za drugo i stoga također kao puki drugo-bitak ili bitak drugog naspram njega samog. Ovaj proces ozbiljenja isto je tako proces onezbiljenja rada. On se postavlja objektivno, ali on postavlja taj svoj objektivitet kao svoj vlastiti nebitak ili kao bitak svoga nebitka — kapitala. On se vraća natrag u sebe kao puka mogućnost postavljanja vrijednosti ili oplodivanja vrijednosti; jer je cijelo zbiljsko bogatstvo, svijet zbiljske vrijednosti, a isto su tako i realni uvjeti njegova vlastitog ozbiljenja, postavljeni kao samostalne egzistencije nasuprot njemu.“ (Ibid., str. 357—358.)

¹⁵ Uspor. „Das Kapital“, I, str. 604.: „Kapitalistički proces proizvodnje, promatran kao povezan ili kao proces reprodukcije, ne proizvodi dakle samo robe, ne samo višak vrijednosti, on proizvodi i reproducira sam kapitalski odnos, na jednoj strani kapitaliste, a na drugoj najamne radnike.“

¹⁶ „Grundrisse“, str. 356—357. i 362. — Uspor. ibid., str. 412.: „Proizvodnja kapitalista i najamnih radnika jest dakle glavni proizvod procesa oplodnje kapitala. Obična ekonomija, koja drži na oku samo proizvedene stvari, potpuno to zaboravlja.“

log, „gotovog“ kapitala.¹⁷ Jednom historijski razvijen kapital proizvodi svoje egzistencijalne uvjete — „ne kao uvjete svojeg postajanja, nego kao rezultate svoga opstanka. . . On više ne polazi od pretpostavaka da bi postajao, nego je sam pretpostavljen i polazeći od sebe stvara on pretpostavke svoga održanja i samog rasta.“¹⁸

Na svaki način, ponavlja Marx, „za tvorbu viška kapitala, ako tako nazivamo višak kapitala, kako to proizlazi iz prvobitnog proizvodnog procesa, . . . javlja se kao uvjet posjedovanje vrijednosti na strani kapitalista, od kojih on jedan dio formalno razmjenjuje za živu radnu sposobnost“. („Mi kažemo formalno, jer je živi rad njemu i razmijenjene vrijednosti ponovno dao, ponovno nadoknadio.“) — „Ali zamislimo sada“, nastavlja Marx, „višak kapitala ponovno ubačen u proizvodni proces, kako ponovno u razmjenu realizira svoj višak vrijednosti i kako se ponovno javlja kao novi višak kapitala na početku nekog trećeg proizvodnog procesa. Ovaj višak kapitala II ima druge pretpostavke od viška kapitala I. Pretpostavke viška kapitala I bijahu kapitalistu pripadne i od njega u cirkulaciju . . . ubačene vrijednosti. Pretpostavka viška kapitala II nije ništa drugo do egzistencija viška kapitala I; tj. drugim riječima pretpostavka da je kapitalist već prisvojio tuđi rad bez razmjene. To ga stavlja u položaj da proces započinje uvjek iznova. . . *Prošlo prisvajanje tuđeg rada javlja se sada kao jednostavni uvjet za novo prisvajanje tuđeg rada.* . . Da je on“, kapitalist, „već stajao kao kapital nasuprot živome radu, javlja se kao jedini uvjet za to da se on ne odnosi samo kao kapital, nego da kao rastući kapital prisvaja rastući tuđi rad bez ekvivalenta, ili da svoju moć, svoju egzistenciju kao kapital nasuprot živoj radnoj sposobnosti proširuje¹⁹, i s druge strane da živu

¹⁷ Uspor. napomenu 132. na str. 65.

¹⁸ „Grundrisse“, str. 363. i 364. — „Trebalo promisliti o tome“, čitamo na str. 189., *ibid.*, „da se nove proizvodne snage i proizvodni odnosi ne razvijaju iz ničega, niti iz zraka, niti iz krila ideje koja samu sebe postavlja; nego unutar i proturječno naspram postojećeg razvoja proizvodnje i naslijeđenih, tradicionalnih odnosa vlasništva. Kada u dovršenom građanskom sistemu svaki ekonomski odnos pretpostavlja drugi u građansko-ekonomskom obliku, te je tako svako postavljeno istodobno pretpostavka, onda je to slučaj sa svakim organskim sistemom. Ovaj organski sistem sam kao totalitet ima svoje pretpostavke i njegov se razvitak u totalitet sastoji upravo u tome da sebi podredi sve elemente društva ili da organe koji mu još nedostaju iz njega stvori. Tako on historijski postaje totalitet. Postajanje tim totalitetom tvori jedan moment njegova procesa, njegova razvoja.“

¹⁹ „U višku kapitala što ga je proizveo rad . . . istodobno je dakle stvarna realna nužnost novog viška rada i tako je sam višak kapitala realna mo-

radnu sposobnost u njezinoj subjektivnoj, supstancije lišenoj oskudnosti kao živu radnu sposobnost uvijek iznova postavlja.²⁰

Sada dolazimo do jednog mjesta „Rohentwurfa“ koje je — s vrlo malim izmjenama — preuzeto u I. svezak „Kapitala“.²¹ „Ukoliko je neki višak kapitala I“, glasi to mjesto, „bio stvoren jednostavnom razmjenom između opredmećenog rada i žive radne sposobnosti — razmjenom koja je potpuno utemeljena na zakonima razmjene ekvivalenata procijenjenih pomoću u njima sadržane kvantitete rada ili radnog vremena — i *ukoliko* ta razmjena pravno izraženo nije pretpostavljala ništa drugo do pravo vlasništva svakoga na njegove vlastite proizvode i slobodno raspolaganje njima²² — ali ukoliko je otuda odnos viška kapitala II spram I konzekvencija tog prvog odnosa, mi vidimo da se putem čudne konzekvencije pravo vlasništva na strani kapitala dijalektički prevrće u pravo na tuđi proizvod ili u pravo vlasništva nad tuđim radom, pravo da se prisvoji tuđi rad bez ekvivalenta. . . Pravo vlasništva prevrće se u pravo, na jednoj strani, da se prisvoji tuđi rad i u dužnost, na drugoj strani, da se proizvod vlastitog rada i sam vlastiti rad respektira kao drugome pripadne vrijednosti. Razmjena pak ekvivalenata, koja se javljala kao prvobitna operacija, koju je pravo vlasništva juristički izrazilo, iskrenula se je tako da se s jedne strane samo prividno razmjenjuje, ukoliko je za živu radnu sposobnost razmijenjeni dio kapitala, prvo, sam *tudi rad*, prisvojen bez ekvivalenta, i drugo, *mora biti nadoknađen viškom rada*,²³ dakle, da se on u zbiljnosti ne daje, nego se samo preobražava iz jednog oblika u drugi. Odnos razmjene potpuno je dakle otpao ili je *puki privid*. Nadalje, prvobitno se pravo vlasništva javljalo kao utemeljeno na vlastitome radu.²⁴ Vlasništvo

gućnost istodobno novog viška rada i novog viška viška kapitala. Ovdje se pokazuje kako se objektivni svijet bogatstva pomoću samog rada progresivno proširuje njemu nasuprot kao njemu tuđa moć i dobiva sve opsežniju i potpuniju egzistenciju, tako da relativno, u odnosu spram stvorenih vrijednosti . . . oskudna subjektivnost žive radne sposobnosti predstavlja sve oštrij kontrast.“ (Ibid., str. 359.)

²⁰ Ibid., str. 360—361.

²¹ Vidi: „Das Kapital“, I, str. 608—609.

²² U „Kapitalu“: „ . . . nije pretpostavljeno ništa do slobodno raspolaganje njegovim vlastitim sposobnostima na strani radnika, a na strani posjednika novca ili roba raspolaganje njemu pripadnim vrijednostima“.

²³ U originalu: „radna sposobnost“.

²⁴ U „Kapitalu“ slijedi rečenica: „Ta je pretpostavka barem morala vrijediti, jer se samo ravnopravni vlasnici roba sučeljavaju, a sredstvo pak prisvajanja tuđeg rada jest samo otuđivanje vlastite robe, ova pak može se proizvesti samo radom.“

se sada pojavljuje kao pravo na tuđi rad i kao nemogućnost rada da prisvoji svoj vlastiti proizvod. Potpuna rastavljenost između vlasništva, i još više, bogatstva i rada pojavljuje se sada kao konkvencija zakona koji je proizlazio od njihova identiteta.“²⁵

Osobita važnost ovih rečenica upada u oči. Tu se ipak radi samo o točki gdje najjasnije istupa temeljna razlika između Marxova shvaćanja kapitala i shvaćanja njegovih prethodnika. To da prijelazu na kapitalistički način proizvodnje odgovara obrat zakona prisvajanja slutilo se i izricalo već prije Marxa²⁶; ali Marx je bio prvi koji je objasnio prirodu tog obrata i dokazao njegovu nužnost. Jer cijela teškoća poimanja kapitala i njegovih oblika sastoji se upravo u tome da se otkrije kako to da prisvajanje rada bez ekvivalenta, koje karakterizira kapitalizam, „izvire iz zakona robne razmjene — iz toga što se robe razmjenjuju u odnosu spram radnog vremena koje je u njima sadržano“ — dakle, „odmah ne proturječi tome zakonu“.²⁷ Ali ta teškoća nije se mogla riješiti tako dugo dok su ekonomski dopuštali da radnik s kapitalistom ne razmjenjuje svoju sposobnost da stvara vrijednost, radnu snagu, nego izravno rad. Jer: Kao i razmjena svih roba i razmjena radne snage upravlja se prema njezinim troškovima reprodukcije, tj. prema kvantumu u njoj opredmećenog radnog vremena — budući da „je vrijednost kao takva . . . uvijek učinak, nikada uzrok“. „Dakle razmjena koja se zbiva između kapitalista i radnika neprekidno odgovara zakonu razmjene“, ukoliko se radi o razmjenskoj vrijednosti robe što ju kupuje kapitalist. „Ali upotrebnost vrijednosti koju je kapitalist razmijenio sama je element oplodnje i njezina mjera — živi rad i radno vrijeme, i to više radnog vremena, . . . nego što stoji reprodukcija živog radnika. Po tome, dakle, što je kapital zamijenio radnu sposobnost kao ekvivalent, zamijenio je on radno vrijeme — ukoliko ono prelazi preko onoga sadržanog u radnoj sposobnosti — bez ekvivalenta; on je prisvojio tuđe radno vrijeme *bez razmjene* posredstvom *oblika* razmjene. Razmjena postaje dakle puko formalna i . . . kod daljnjeg razvijanja kapitala ukida se također privid da kapital zamjenjuje s radnom snagom nešto drugo, a ne njezin“, radne sposobnosti, „vlastiti opredmećeni rad; dakle da uopće nešto s njom zamjenjuje. . .

²⁵ „Grundrisse“, str. 361—362.

²⁶ Tako od A. Smitha (usporedi „Theorien“, I, str. 58—59.); od Sismondija i Cehrbulieza (Vidi „Das Kapital“, I, napomena 23. na str. 610. i „Theorien“, III, str. 369—370.). — Uspor. također Marxovu kritiku Ricarda, *ibid.*, II, str. 404—405.

²⁷ *Ibid.*, III, str. 473.

Tako se razmjena obraća u svoju suprotnost, a zakoni privatnog vlasništva — sloboda, jednakost, vlasništvo (vlasništvo nad vlastitim radom i slobodno raspolaganje njime) — preobraćaju se u bezvlasništvo radnika i otuđenje njegova rada, u njegovo ponašanje spram njega kao tuđeg vlasništva i vice versa*.²⁸

Ovo je dakle rješenje problema, koje je *Rosa Luxemburg* s pravom označila kao „remek-djelo historijske dijalektike“²⁹. Osebujni karakter robe radna snaga, koja kao vrijednost samo reprezentira svoje troškove reprodukcije a kao upotrebna vrijednost ona je sama izvor novog stvaranja vrijednosti, omogućuje to da razmjena između radnika i kapitalista istodobno odgovara zakonima robne razmjene i ipak im proturječi; da ovaj od svih najvažniji akt razmjene vodi u stvari do prisvajanja tuđeg rada bez razmjene, iako „pod prividom razmjene“. Ali jasno je da je ovaj privid, kako podcrtava Marx, „nužni privid“, ukoliko je kapitalistička proizvodnja sama robna proizvodnja i stoga pretpostavlja zakone robne razmjene.

Dakako ovaj obrat zakona vlasništva biva očit samo „kada kapitalističku proizvodnju promatramo u neprekidnoj struji njezina obnavljanja i, umjesto da imamo pred očima pojedinačnog kapitalista i pojedinačnog radnika, gledamo cjelokupnost, kapitalističku klasu i njoj nasuprot radničku klasu“.³⁰ Jer, promatrana izolirano, mora transakcija između radnika i kapitalista izgledati potpuno „ispravna“, to znači da odgovara općim zakonima robne razmjene, i tada se ne može uvidjeti kako bi se ona trebala preobrnuti u svoju suprotnost. Ako je to ipak tako, tada se u tome može uočiti tek iskrivljivanje ili povreda „prvobitnog“ prava koje je bilo utemeljeno na strogoj jednakosti posjednika roba i izgledalo kao da ne daje prostora za jednostrano prisvajanje proizvoda tuđeg rada, za izrabljivanje jednog proizvođača po drugome.

U tom smislu način prisvajanja kapitala kritiziraju malo-gradanski socijalisti (na primjer *Proudhon*³¹) i nacionalekonomi koji slijede *Sismondija*. Tako naglašava *Cherbuliez* da je, ako kapitalist prisvaja proizvod rada radnika, to „stroga konzekvencija

* Obratno.

²⁸ „Grundrisse“, str. 565—566.

²⁹ „Akumulation des Kapitals“, 1921, str. 235.

³⁰ „Das Kapital“, I, str. 612.

³¹ „Začuduje Proudhonova domišljatost“, kaže Marx u „Kapitalu“, „koji želi ukinuti kapitalističko vlasništvo tako što protiv njega — daje valjanost vječnim zakonima vlasništva robne proizvodnje!“ („Das Kapital“, I, str. 613.)

zakona prisvajanja“, čiji se je „fundamentalni princip“ obratno sastojao u tome da je proizvođač imao „isključivo pravo na vrijednosti koje izviru iz njegova rada“.³² Međutim takvo je „pravo“, odgovara Marx „čista fikcija“, puki refleksi izolirano razmatranih tokova moderne robne cirkulacije. „Robe se razmjenjuju u odnosu njihove vrijednosti, to znači u njima sadržanog rada. Individue nastupaju jedne spram drugih samo kao posjednici roba i stoga se mogu domoći robe drugoga samo otuđenjem svoje vlastite robe. Stoga izgleda kao da su oni razmijenili samo svoj vlastiti rad, budući da razmjena roba koje sadrže tuđi rad, ukoliko one same nisu opet dobivene razmjenom vlastite robe, pretpostavlja druge odnose među ljudima od onih posjednika roba, kupaca i prodavača. U kapitalističkoj proizvodnji taj privid iščezava. Ali ono što ne iščezava jest iluzija da prvobitno ljudi nastupaju jedan naspram drugih samo kao posjednici roba i stoga je svatko vlasnik samo ukoliko je radnik. Ovo „prvobitno“ izvire“, zaključuje Marx, „samo iz privida kapitalističke proizvodnje; to je varka koja historijski nikada nije egzistirala.“ Jer u zbiljskoj povijesti čovjek nastupa „uvijek kao vlasnik“ (ili u najmanju ruku kao posjednik) „prije nego nastupi kao radnik“.³³

„To je iluzija“³⁴, u istom se smislu kaže u „Rohentwurfu“, „kao da je u svim proizvodnim stanjima proizvodnja, a otuda i društvo počivalo na *razmjeni pukog rada za rad*. U različitim oblicima u kojima se rad odnosi spram svojih proizvodnih uvjeta kao spram svoga vlasništva reprodukcija radnika nipošto nije postavljena *pukim radom*, jer odnos vlasništva radnika nije rezultat, nego pretpostavka njegova rada. U zemljišnom vlasništvu to je jasno; u zanatstvu mora isto tako postati jasno da posebni način vlasništva što ga konstituira rad ne počiva na pukom radu ili razmjeni rada, nego na jednoj objektivnoj povezanosti radnika s nekim zajedništvom i uvjetima koje on nalazi, od kojih kao od baze polazi. Oni su također proizvodi jednog rada, svjetskopovijesnog; rada zajedništva, njegova historijskog razvitka koji ne polazi od rada pojedinca, niti od razmjene njihovih radova. . . Stanje u kojem bi se razmjenjivao samo rad za rad . . . pretpostavlja razrješavanje rada od njegove iskonske sraslosti s njegovim objektivnim uvjetima — zbog čega se on s jedne strane javlja kao puki rad a s druge strane njegov proizvod kao opredmećeni

³² Citirano u „Theorien“, III, str. 369.

³³ Ibid.

³⁴ U originalu: „delusion“.

rad dobiva nasuprot njemu potpuno samostalni opstanak kao vrijednost.³⁵ To stanje pretpostavlja dakle kapitalističku proizvodnju, ali s njom također i kapitalistički način prisvajanja.

Drugim riječima: Uobičajena koncepcija „radnog vlasništva“ nije tek dio nacionalekonomske mitologije; ona također temeljito krivo shvaća specifično historijski karakter robne razmjene i robne proizvodnje uopće. Ona stoga previđa da način prisvajanja kapitala koji počiva na bezvlasništvu, na eksproprijaciji radnika, nije ni potpuno negiranje, ni „iskrivljivanje“ zakona slobodne razmjene, nego mnogo više „njegovu posljednje oblikovanje“. „Jer tako dugo dok radna sposobnost ne razmjenjuje sebe samu, ne počiva temelj proizvodnje još na razmjeni, nego je razmjena tek uski krug koji počiva na ne-razmjeni kao svojoj osnovi, kako to biva u svim stupnjevima što prethode građanskoj proizvodnji.“³⁶

Izvjesno je, obrat zakona prisvajanja proizlazi tek „otuda što je posljednji stupanj slobodne razmjene razmjena radne sposobnosti kao robe. . .“³⁷ Ali s druge strane „tek odatle nadalje uopćava se robna proizvodnja i postaje tipična proizvodna forma; tek odatle nadalje biva svaki proizvod već unaprijed proizveden za prodaju i svo proizvedeno bogatstvo prolazi kroz cirkulaciju. Tek tada, kad je najamni rad njezina baza, nameće se robna proizvodnja cjelokupnom društvu; ali također tek tada razvija ona sve svoje skrivene potencije.“³⁸ Stoga nije nikakvo čudo da upravo potpuni razvitak robne proizvodnje „prema njezinim vlastitim imanentnim zakonima“ goni k rezultatima koji proturječe iz nje proizlazećem načinu prisvajanja i prevrću ga u njegovu suprotnost!

Međutim proces cirkulacije „kako se on javlja na površini društva“ ne poznaje „nijedan drugi način prisvajanja“ osim načina razmjene ekvivalenata i baš zbog toga moraju kako sam taj način prisvajanja tako i njemu proturječni zakoni „biti izvedeni iz razvoja same razmjenske vrijednosti“.³⁹ (Isto je i sa zakonom vrijednosti koji s jedne strane izgleda kao da više ne vrijedi za

³⁵ „Grundrisse“, str. 414. (Uspor. također ibid., str. 628.)

³⁶ „Grundrisse“, str. 566.

³⁷ Ibid.

³⁸ „Das Kapital“, I, str. 613. (. . . „Samo kao univerzalna kategorija cjelokupnog društvenog bitka“, kaže Lukács, „pojmljiva je roba u svojem neiskrivljenom bitnom načinu.“ I baš zbog toga pokazuje „robna forma kao univerzalna forma, razmatrana i po sebi, drugu sliku nego kao partikularni, upojedinjeni, ne vladajući fenomen.“ — „Geschichte und Klassenbewusstsein“, str. 96. i 97.)

³⁹ „Grundrisse“, str. 904.

kapitalistički način proizvodnje, a s druge strane pretpostavlja baš taj način proizvodnje za svoju potpunu valjanost.⁴⁰) Gradanska ekonomija mora dakako razoriti povezanost između načina prisvajanja jednostavne robne razmjene i načina kapitalističke proizvodnje — ona njihov uzajamni odnos ne može shvatiti kao „jedinstvo suprotnosti“. Kao prvo, njoj za to nedostaje opremljenost dijalektičkom metodom i, kao drugo, — spoznaja puko relativnog, historijskog karaktera kako jednostavne robne privrede tako i samog kapitalističkog načina proizvodnje.

Toliko o Marxovoj analizi viška kapitala, kako se ona nalazi u „Rohentwurfu“. Ta nam je analiza pokazala da „tek na kraju drugog kružnog toka“ (to znači kružnoga toka viška kapitala I) „istupa prava priroda kapitala“, da dakle tek ovdje „otpada iluzija kao da kapitalist razmjenjuje bilo što“ drugo „s radnikom, do jedan dio njegova vlastitog opredmećenog rada“.⁴¹ I tek ovdje pojavljuje se „živi rad kao puko sredstvo . . . za oplodivanje opredmećenog, mrtvog rada, za njegovo prožimanje oživljujućom dušom, a svoju vlastitu dušu da u njemu gubi“; objektivni pak uvjeti rada sada „su postavljeni kao tuđe, samostalne egzistencije, . . . po sebi se čvrsto držeće, za sebe bitkujuće vrijednosti koje radnoj sposobnosti predstavljaju tuđe bogatstvo, bogatstvo kapitala.“⁴² Ono što se je time nadalo jest „najizrazitije otuđenje“, rastavljanje samog rada od uvjeta njegova ozbiljenja. „Kada je ova rastavljenost jednom pretpostavljena, proizvodni je proces može samo nanovo proizvoditi, reproducirati i na višem stupnju reproducirati.“⁴³ Ali mi znamo: „Ono što se pojavljuje kao rezultat

⁴⁰ Usporedi 9. poglavlje ovoga rada.

⁴¹ „Grundrisse“, str. 413. i 416.

⁴² „Materijal koji ona“ radna sposobnost, „obrađuje tudi je materijal; isto je tako instrument tudi instrument; njezin rad javlja se samo kao sporedna stvar na njima kao supstanciji i opredmećuje se stoga u njoj neprikladno. Da, sam živi rad javlja se kao tud naspram žive radne sposobnosti, čiji je on rad, čije je on vlastito životno ospoljenje, jer je on odstupio ka kapitalu nasuprot opredmećenom radu, nasuprot proizvodu samog rada. Radna sposobnost odnosi se spram njega kao spram tuđeg — i kad bi je kapital htio platiti ne dajući joj da radi, ona bi s veseljem ušla u trgovinu. Njezin vlastiti rad njoj je dakle isto tako tud, . . . kao i materijal i instrument. Ta otuda joj se i proizvod javlja kao kombinacija tuđeg materijala, tuđeg instrumenta i tuđeg rada — kao tuđe vlasništvo, a ona je poslije proizvodnje samo postala siromašnija za utrošenu životnu snegu, a drudger* inače započinje iznova. . .“ (Ibid., str. 366.)

⁴³ Ibid., str. 365.

* Kulučenje.

paradoksnu leži već u samim pretpostavkama“, u aktu razmjene između kapitalista i radnika. Jer „rastavljanje rada i vlasništva nad proizvodom rada, rada i bogatstva“ bilo je već „postavljeno u samom ovom aktu razmjene“.44 U procesu proizvodnje i reprodukcije kapitala ta se pretpostavka samo ozbiljuje.

⁴⁴ Ibid., str. 214. — „Što je kapital, promatran ne kao rezultat, nego kao pretpostavka procesa proizvodnje? Što njega čini kapitalom prije nego što ulazi u proces, tako da ovaj samo razvija njegov imanentni karakter? Društvena određenost u kojoj on jest ovdje. Da živome radu stoji nasuprot prošli rad, djelatnosti proizvod, čovjeku stvar, radu njegovi vlastiti predmetni uvjeti kao strani samostalni, po sebi se držeći subjekti, personifikacije, ukratko kao tuđe vlasništvo i u tom liku kao ‚primjenitelji‘ i ‚komandanti‘ samog rada, koji njega prisvajaju umjesto da od njega budu prisvojeni. . . Novac. . . prisvaja u procesu višak vrijednosti naprosto zato, . . . što je on već prije procesa proizvodnje pretpostavljen kao kapital. . . Kad on ne bi u njega kao kapital ulazio, tada on ne bi ni iz njega proizlazio kao kapital.“ („Theorien“, III, str. 467. i 466.)

PRVOBITNA AKUMULACIJA I AKUMULACIJA KAPITALA

Marxovo istraživanje viška kapitala pokazalo nam je: „Čim je kapital kao takav nastao, stvara on svoje vlastite pretpostavke, naime, posjedovanje realnih uvjeta za stvaranje novih vrijednosti *bez razmjene* — putem svojeg vlastitog proizvodnog procesa. Ove pretpostavke, koje su se izvorno pojavljivale kao uvjeti njegova postajanja, . . . pojavljuju se sada kao rezultati njegova vlastitog ozbiljenja, . . . kao postavljene — *ne kao uvjeti njegova postanka, nego kao rezultati njegova opstanka*.“¹ Ali iz toga slijedi da uvjeti postajanja kapitala ne pripadaju samom kapitalističkom načinu proizvodnje, da oni svoje objašnjenje moraju naći izvan njega.² To nije značajno samo zato da se dovedu u pitanje (u prethodnom poglavlju spomenuti) izgovori apologetike. „Što je za nas mnogo važnije“, — kaže Marx — jest to da „naša metoda“ pokazuje „točke gdje mora nastupiti historijsko razmatranje ili, gdje građanska ekonomija kao puko historijski lik proizvodnoga procesa pokazuje preko sebe na ranije historijske načine proizvodnje.“³

¹ „Grundrisse“, str. 364.

² „Ako je npr. bježanje kmetova u gradove jedan od historijskih uvjeta i pretpostavaka gradova, tada to nije uvjet, nije moment zbiljnosti oblikovanog grada, nego pripada njegovim prošlim pretpostavkama, pretpostavkama njegova postajanja koje su u njegovu opstanku ukinute.“ (Ibid., str. 363.)

³ Ibid., str. 364. — „Stoga nije nužno“, nastavlja Marx, „da bi se razvili zakoni građanske ekonomije, pisati zbiljsku povijest proizvodnih odnosa. Ali ispravno promatranje i njihova dedukcija kao samo povijesno nastalih odnosa vodi uvijek na prve jednadžbe — kao empirijski brojevi npr. u prirodnoj znanosti — koje upućuju na neku prošlost koja leži iza ovog sistema. Ove naznake, istodobno s točnim shvaćanjem sadašnjice, daju tada ključ za razumijevanje prošlosti — posao za sebe, na koji ćemo vjerojatno također još nadoći.“ (Ibid., str. 364—365.)

Jer koliko je nužno bilo shvatiti tok postajanja ekonomskih kategorija kao dijalektičko razvijanje onoga što je u pojmu kapitala već sadržano, toliko je nužno također da se ne previdi da ovdje nemamo pred sobom puku pojamovnu dijalektiku i da je uopće „dijalektička forma izlaganja ispravna samo ako zna svoje granice“.⁴ Tako nas sama Marxova metoda dovodi do razmatranja „pretpotopnih uvjeta kapitala“, koji doduše „pripadaju povijesti njegove tvorbe, ali nipošto njegovoj suvremenoj povijesti“, i koji svoj najizrazitiji izraz nalaze u takozvanoj prvobitnoj akumulaciji kapitala.

Uvjeti kapitalskog odnosa kao takvog, čitamo u „Rohentwurfu“, „postavljeni su u odnosu samome, kako se on prvobitno javlja“. To su: 1. „postojanje žive radne sposobnosti kao puke subjektivne egzistencije, stoga rastavljene jednako od uvjeta živoga rada kao i od sredstava egzistencije, . . . sredstava samoodržanja žive radne sposobnosti“ . . . 2. vrijednost (kapital) koja se nalazi s druge strane mora „biti akumulacija upotrebnih vrijednosti dovoljno velika da isporučuje predmetne uvjete, ne samo za proizvodnju proizvoda ili vrijednosti potrebnih za reproduciranje ili održavanje žive radne sposobnosti, nego i za apsorpiranje viška rada — da izda za njega objektivni materijal“; 3. mora isto tako biti prisutan „slobodni odnos razmjene između obiju strana; . . . tj. proizvodnja koja ne isporučuje neposredno proizvođaču životna sredstva, nego je posredovana razmjenom i isto se tako ne može domoći neposredno tuđeg rada, nego ga mora kupiti, razmijeniti sa samim radnikom“; i konačno 4. mora strana koja stoji radniku nasuprot „nastupiti kao *vrijednost* i gledati postavljanje vrijednosti, samooplodivanje, stvaranje novca kao posljednju svrhu — a ne neposredni užitak ili stvaranje upotrebne vrijednosti“.⁵

Započnimo s dva posljednja uvjeta. Već je istaknuto da o kapitalskom odnosu ne može biti ni govora sve dok radnik sam pomoću razmjene ne raspolaže svojim vlastitim ispoljenjem snage. Kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja zbog toga razrješavanje svih odnosa „u kojima *radnici sami*, žive radne sposobnosti same još *neposredno* potpadaju *pod objektivne proizvodne uvjete* i kao takvi bivaju prisvajani — dakle oni su robovi ili kmetovi. Za kapital radnik nije proizvodni uvjet, nego samo rad. Može li ga on obavljati putem mašina ili čak pomoću vode, zraka, tant

⁴ Ibid., str. 945.

⁵ Ibid., str. 367—368.

mieux*. I on ne prisvaja radnika, nego njegov rad — ne neposredno, nego posredstvom razmjene.“⁶ („Tome ne proturječi“, napominje uz to Marx, „što je unutar građanskog proizvodnog sistema moguće robovlasništvo na pojedinim točkama. Ali ono je tada moguće samo zato što ne egzistira na drugim točkama i javlja se kao anomalija naspram samog građanskog sistema.“⁷)

Medutim, razmjena živoga rada za novac, za opredmećeni rad ne konstituira „još niti s jedne strane kapital, niti s druge strane najamni rad“. Pri tome se može raditi i o drugim odnosima. Tako na primjer o takozvanim uslugama. „Ako A razmjenjuje neku vrijednost ili novac . . . da bi od B dobio neku uslugu“, tada razmjenjuju „obojica u stvari upotrebne vrijednosti“; A daje životna sredstva (ili novac), B rad, neku uslugu koju A želi potrošiti — ili direktno — osobno usluživanje — ili ukoliko on B-u isporuči materijal u kojem on njemu putem opredmećenja svoga rada stvara za njegovu potrošnju određenu upotrebnu vrijednost. „Na primjer, kada seljak nekog putujućeg krojača, koji su se nekad pojavljivali, uzima sebi u kuću i daje mu tkaninu da mu napravi haljine.⁸ Ili, ako ja nekom liječniku dajem novac da mi popravi moje zdravlje. Ono što je u tim slučajevima važno jest usluga koju oni čine. Do ut facias** javlja se tu na potpuno istom stupnju kao i facio ut des*** ili do ut des****. Čovjek koji meni od sukna načini haljinu, za što sam mu ja dao materijal, daje mi upotrebnu vrijednost. Ali on, umjesto da mi je daje u predmetnom obliku, daje mi je u obliku djelatnosti. Ja mu dajem neku gotovu upotrebnu vrijednost; on zgotavlja meni neku drugu. Razlika prošlog, opredmećenog i živog, sadašnjeg rada javlja se

* Utoliko bolje.

⁶ Ibid., str. 397.

⁷ Ibid., str. 368. — Uspor. također ibid., str. 136.: „Crnačko ropstvo — čisto industrijsko ropstvo — koje bez daljnega s razvitkom građanskog društva iščezava i“ s njim „je nepojivo, pretpostavlja ga i, kada ne bi uza nj egzistirale druge slobodne države s najamnim radom, nego ono izolirano, sva bi se društvena stanja u crnačkim državama odmah preobrazila u predcivilizacijske oblike.“

⁸ „ . . . krojač i postolar, koji su još u mojoj mladosti redovito navraćali k našim rajnskim seljacima i prerađivali domaće materijale u haljine i cipele“. (Engels, „Ergänzung und Nachtrag zum III. Band des ‚Kapital‘“, — „Das Kapital“, III, str. 907.)

** Dajem da radiš.

*** Radim da daš.

**** Dam da daš.

ovdje samo kao formalna razlika različitih vremena rada, koji jednom stoji u perfektu a drugi put u prezentu.“⁹

Na svaki način, nastavlja Marx, „haljina ne sadrži samo neki određeni, oblikujući rad — neki određeni, kretanjem rada suknu dodijeljeni oblik korisnosti — nego ona sadrži stanovitu kvantitetu rada — otuda ne samo upotrebnu vrijednost, nego *vrijednosti* uopće, *vrijednost* kao takvu. Ali ta vrijednost ne egzistira za A, budući da on haljinu troši i nije trgovac haljinama, On je dakle rad zamijenio ne kao *vrijednost postavljajući* rad nego kao djelatnost koja stvara korist, upotrebnu vrijednost.“ Kod osobnog usluživanja konzumira se dapače „ova upotreba vrijednost kao takva, a da ne prelazi iz forme kretanja u formu stvari. Ako, kako to često biva kod jednostavnih odnosa, poslužitelj ne dobiva *novac*, nego i sam neposredne upotrebne vrijednosti, tada otpada i privid kao da se pri tome radi na jednoj ili na drugoj strani o *vrijednostima* za razliku od upotrebničkih vrijednosti. Pa makar se radilo i o tome da A plaća novac za uslugu, to ipak nije pretvaranje njegova novca u kapital, nego mnogo više njegovo postavljanje kao pukog sredstva cirkulacije da bi se dobio neki predmet potrošnje, neka određena upotrebna vrijednost. Taj akt stoga ne proizvodi bogatstvo, nego, obratno, troši bogatstvo.“ Posjednik novca „ne zna svoj novac *oploditi*, nego ga zna *lišiti vrijednosti*“ ukoliko ga on iz oblika vrijednosti premješta u oblik upotrebne vrijednosti“ — i što on češće „ponavlja razmjenu, to više osiromašuje“.¹⁰ Novac koji on „ovdje razmjenjuje za živi rad — naturalnu uslugu ili uslugu koja se objektivira u nekoj stvari — nije *kapital*, nego dohodak, novac kao sredstvo cirkulacije, . . . ne novac koji se kupovanjem rada želi kao takav održati i oploditi. Razmjena *novca kao dohotka*, kao pukog sred-

⁹ „Grundrisse“, str. 369. — „Pri razmjeni novca za rad ili uslugu za neposredni konzum, zbiva se uvijek zbiljska razmjena; to da se na obje strane razmjenjuju kvanti rada samo je formalno zanimljivo za mjerenje posebnih korisnih oblika rada jednoga drugim. To pogada samo oblik razmjene; ali ne tvori njezin sadržaj. Pri razmjeni kapitala za rad nije vrijednost mjerilo za razmjenu dviju upotrebničkih vrijednosti, nego sadržaj same razmjene.“ (Ibid., str. 373.)

¹⁰ „Jedan od učenjaka Paula de Kocka može mi reći da ja bez te kupnje“ usluge, „kao i bez kupnje kruha, ne mogu živjeti, dakle niti se obogatiti, da je to dakle jedno indirektno sredstvo ili barem jedan uvjet za moje bogaćenje. Na isti bi način bili moj krvotok i moj proces disanja uvjeti za moje bogaćenje. Ali zato ne obogaćuje mene ipak po sebi i za sebe ni moj krvotok ni moj proces disanja, budući da oba, štoviše, pretpostavljaju dragocjenu razmjenu stvari bez čije nužnosti ne bi bilo nijednog ubogog đavola.“ („Theorien“, I, str. 378.)

stva cirkulacije naspram živog rada, ne može nikada postaviti novac kao kapital i otuda nikada rad kao najamni rad u ekonomskom smislu. Za to, da trošenje (izdavanje) novca nije proizvodnje novca, ne treba nikakvih opširnih istraživanja.¹¹

„Nije dakle“, zaključuje Marx, „jednostavna razmjena *opredmećenog rada* za *živi* ona . . . koja konstituira kapital a time i najamni rad, nego je to razmjena opredmećenog rada kao *vrijednosti*, po sebi se držeće vrijednosti, za živi kao *njegovu* upotrebnu vrijednost — kao upotrebnu vrijednost ne za neku određenu, posebnu upotrebu ili potrošnju, nego kao upotrebnu vrijednost za *vrijednost*.“¹²

Baš iz istog razloga ne mogu se također kao „najamni radnici“ u striktnom ekonomskom smislu označiti slobodni nadničari, koji se sporadično javljaju u razdoblju razrješavanja predgrađanskih odnosa. Njihove usluge ne bijahu doduše kupovane „u svrhu konzumacije, nego u svrhu proizvodnje; ali, kao prvo, na višem stupnju samo za proizvodnju *neposrednih* upotrebni vrijednosti, ne *vrijednosti*; i, drugo, ako plemić pritegne slobodnoga radnika u svoga kmeta, također ponovno prodaje dio njegova proizvoda a slobodni mu radnik tako stvara *vrijednost*, tada se ta razmjena zbiva za obilje i događa se samo u interesu obilja, *luksuzne potrošnje*; u osnovi¹³ je to dakle samo prikrivena kupnja tuđeg rada za neposrednu potrošnju ili kao upotrebne vrijednosti.“¹⁴ („Uostalom“, dodaje Marx, „tamo gdje se ovi slobodni radnici umnožavaju i taj se odnos proširuje, stari je način proizvodnje . . . zahvaćen rastvaranjem i pripremaju se elementi za zbiljski najamni

¹¹ „Grundrisse“, str. 369—371. — Uspor. *ibid.*, str. 183.: „Rad kao puko usluživanje za zadovoljenje neposrednih potreba nema veze s kapitalom, budući da ga ovaj ne traži. Ako kapitalist sebi dade nacijepati drva da bi ispekao svojeg mutona, tada se ne nalazi samo cjepač drva spram njega, nego i on spram cjepača u odnosu jednostavne razmjene. Cjepač drva daje njemu svoju uslugu, neku upotrebnu vrijednost koja ne povećava kapital, nego u kojoj se on konzumira, a kapitalist daje njemu neku drugu robu pod formom novca. Tako je to sa svim uslugama koje radnici direktno razmjenjuju za novac drugih osoba i koje te osobe konzumiraju. To je konzumacija dohotka, koja kao takva uvijek pada u jednostavnu cirkulaciju, ne u cirkulaciju kapitala.“

¹² *Ibid.*, str. 372. Kao što se vidi, ovdje se radi o jednom stajalištu koje Marx razvija potpuno iscrpno kasnije u I. svesku „Theorien“ („Adam Smith i pojam proizvodnoga rada“).

¹³ U originalu: „au fond“.

¹⁴ S tog gledišta treba ocijeniti pokušaje onih evropskih privrednih teoretičara koji su iz postojanja slobodnih najamnika u vlastelinskim pogonima 18. stoljeća htjeli zaključiti o kapitalističkom karakteru tih pogona.

rad.“ To se dakako može završiti i na tome da se, kao u staroj Poljskoj, ovi slobodni sluge „pojave. . . i ponovno iščeznu, a da se proizvodni način ne mijenja“.¹⁵

Kapitalski odnos može dakle nastati samo onda kada kupcu radne snage stečena roba služi samo kao sredstvo za to da vrijednosti koje se nalaze u njegovu posjedu održi ili poveća. Ali u tu svrhu radnik ne mora biti samo osobno slobodan; on mora također biti doveden u položaj u kojem njemu više nije moguće razmjenjivati proizvode što ih je sam proizveo i gdje je jedina roba koju on može ponuditi njegova vlastita radna snaga. („Tako dugo dok obje strane uzajamno razmjenjuju svoj rad samo u obliku *opredmećenog* rada, odnos nije moguć.“¹⁶

Vlasnik radne snage mora dakle biti proleter bez posjeda. Koliko god taj uvjet sa stajališta današnjeg društvenog uređenja izgledao jednostavan i samorazumljiv, ipak je bio potreban višestoljetan razvoj da bi klasa takvih proletera mogla nastati. Jer (ne gledajući na ropsvo i njemu slične prilike, „gdje se sam radnik javlja kao prirodni preduvjet proizvodnje za treću osobu ili zajednicu“¹⁷), proizvođači prijašnjih vremena bijahu uvijek ili vlasnici ili barem posjednici proizvodnih sredstava (zemlje i tla, odnosno obrtničkog alata). Predmetni uvjeti proizvodnje javljaju se ovdje stoga kao „prirodne pretpostavke, *prirodni egzistencijalni uvjeti proizvođača* — sasvim tako kao što ni njegovo živo tijelo koliko god on njega reproducirao i razvijao, nije prvobitno postavljeno po njemu samome, nego se javlja kao *pretpostavka* njega samog“. Način proizvodnje ranijih epoha počivao je, dakle, na izvornom jedinstvu proizvođača s proizvodnim uvjetima¹⁸ — i nije ovo

¹⁵ Ibid., str. 373.

¹⁶ Ibid., str. 368.

¹⁷ Ibid., str. 395.

¹⁸ „Prvobitno jedinstvo između radnika i proizvodnih sredstava . . . ima dvije glavne forme: azijsko zajedništvo (samonikli komunizam) i malo porodično poljodjelstvo. . . Oba su oblika dječiji oblici i jednako malo podobni za to da razviju rad kao društveni rad i proizvodne snage društvenog rada. Otuda nužnost rastavljanja, raskidanja, suprotnosti između rada i vlasništva, pod čime treba razumjeti vlasništvo nad proizvodnim uvjetima. Najizrazitiji oblik ove raskidanosti, u kojoj se istodobno proizvodne snage društvenog rada najjače razvijaju, jest oblik kapitala. Na materijalnoj bazi koju on stvara i posredstvom revolucija, kroz koje u procesu ovog stvaranja prolazi radnička klasa i cijelo društvo, može se tek ponovno uspostaviti iskonsko jedinstvo.“ („Theorien“, III, str. 414.)

Što se tiče „azijske društvene formacije“: Iz svih tekstova koji su pred nama postaje jasno da je Marx u takozvanoj „azijskoj društvenoj formaciji“ vidio samo jednu posebnu, na početku kulturne povijesti postojeću

jedinstvo ono što „treba objašnjenje ili je rezultat historijskoga procesa, nego *rastavljanje*, . . . rastavljanje kako je ono potpuno postavljeno tek u odnosu najamnoga rada i kapitala“.¹⁹

Drugim riječima: Kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja niz povijesnih preobrazba koje su tek razorile različite forme u kojima je proizvođač bio još povezan s proizvodnim sredstvima. On dakle prije svega pretpostavlja: Prvo, „razrješavanje odnošenja spram zemlje — tla — kao prirodnog proizvodnog uvjeta — spram kojeg se on odnosi kao spram svog vlastitog anorganskog opstanka; kao spram laboratorija svojih snaga i domene svoje volje.“ („U formuli kapitala“ stoga je prije svega „*uključeno ne-zemljišno vlasništvo* ili negirano je stanje u kojem se radni individuum odnosi spram tla, zemlje kao spram svoje vlastite, i.e. kao vlasnik zemlje radi, proizvodi“.²⁰) Kao drugo, kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja *razrješavanje* odnosa u kojima se proizvođač „javlja kao *vlasnik instrumenta*“ („Kao što gornja forma zemljišnog vlasništva pretpostavlja realno zajedništvo²¹, tako ovo vlasništvo radnika nad instrumentima posebno formu razvitka manufakturnog rada kao *obrtничkog rada*; s time je povezano zanatstvo i korporacija etc.“) I konačno, on pretpostavlja — „što je obuhvaćeno u oba slučaja“ — *razrješavanje stanja* u kojima proizvođač još „nužno ima u posjedu *sredstva potrošnje* prije proizvodnje da bi kao proizvođač — dakle za

podvrstu iskonskog komunizma (što potvrđuje i gore navedeni citat iz „Theorien“.) Ta okolnost također objašnjava zašto Marx svoje nabranje redosljeda epoha privredne povijesti (u „Predgovoru“ spisa „Zur Kritik. . .“) ne započinje s prakomunizmom, nego s „azijatskim načinom proizvodnje“. „U grubim crtama“, kaže se tu, „mogu se azijatski, antički, feudalni i moderni gradanski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije.“ („Zur Kritik“, str. 9.), premda on u istome spisu (i prije toga napisanom „Rohentwurf“) cjelokupnu kulturnu povijest započinje s prakomunizmom („samoniklim zajedničkim vlasništvom“) i naglašava da je upravo on bio „praoblik“ koji se može dokazati ne samo u Aziji, nego i kod Rimljana, Germana, Kelta i Slavena. („Zur Kritik“, str. 21.) (To prividno „protuslovlje“ nije nikada palo na um novijim braniteljima teorije neke posebne „azijatske društvene formacije“.)

¹⁹ „Grundrisse“, str. 389.

²⁰ „Prvi uvjet razvitka kapitala“ — kaže drugdje Marx — „jest razdvajanje zemljišnog vlasništva od rada, sučeljavanje zemlje, tog prauvjeta rada, kao samostalne moći, koja se nalazi u ruci posebne klase, sa slobodnim radnikom.“ U prikazivanju fiziokrata „javlja se stoga zemljovlasnik kao pravi kapitalist, to znači kao prisvajatelj viška rada. . . I u ovom pogledu pogađa fiziokratski sistem . . . točno. . .“ („Theorien“, I, str. 20. i 22.)

²¹ U suprotnosti spram društvenog sklopa koji počiva na robnoj razmjeni i novcu. (Uspor. str. 160. ovoga rada.)

vrijeme svoje proizvodnje, *prije* njezina dovršenja — živio“. („Kao zemljoposjednik javlja se on kao izravno opskrbljen nužnim potrošnim fondom. Kao obrtnički majstor on ga je naslijedio, zaslužio, uštedio — a kao šegrt on je tek učenik i ne javlja se još uopće kao pravi, samostalni radnik, nego patrijarhalno dijeli hranu sa svojim majstorom. . .“)

„To su sada“, nastavlja se u „Rohentwurf“, „historijske pretpostavke s kojima je radnik kao slobodni radnik . . . zatečen nasuprot objektivnim uvjetima proizvodnje kao njegovu *nevlasništvu*, kao *tuđem vlasništvu*, kao za sebe bitkujućoj *vrijednosti*, kao kapitalu. Ali s druge strane postavlja se pitanje, koji su uvjeti nužni da on nasuprot sebi nalazi kapital?“²²

„U pojmu je kapitala, u njegovu nastanku“, glasi odgovor, „da on polazi od *novca* i stoga od mogućnosti da egzistira u obliku novca. U njemu je isto tako to da on proizlazi iz cirkulacije, da se javlja kao proizvod cirkulacije. Tvorba kapitala stoga ne polazi od zemljišnog vlasništva (ovdje jedino *zakupca*, ukoliko je on trgovac poljoprivrednim proizvodima); ni od ceha (iako u posljednjoj točki postoji mogućnost²³); nego od mogućnosti trgovanja i zelenašenja.“²⁴ Osobito prvo tvori nužni uvjet za razvitak kapitalističkog načina proizvodnje, budući da ovaj „pretpostavlja proizvodnju za trgovinu, prodaju na veliko, a ne pojedinačnim kupcima, dakle, i trgovca koji ne kupuje radi zadovoljenja svoje osobne potrebe, nego akte kupnje mnogih koncentrira u jedan akt kupnje.“ S druge pak strane djelovao je razvitak mogućnosti trgovanja na to „da je proizvodnji sve više davao karakter usmjerenosti na razmjensku vrijednost“, i time pokopao stare proizvodne odnose. (U tom smislu govori Marx o „razrješavajućem djelovanju“ trgovine i mogućnosti trgovanja.²⁵) Ipak, to je djelovanje „uzeto za sebe. . . nedostatno da posreduje i objasni prelaz jednog načina proizvodnje u drugi“²⁶ (to jest feudalnog u kapitalistički). („Inače bi“, čitamo u „Rohentwurf“, „stari Rim, Bizant etc. završili svoju povijest slobodnim radom i kapitalom ili bi štoviše započeli

²² „Grundrisse“, str. 396—398.

²³ Ukoliko se naime „pri razrješavanju cehova pojedini cehovski majstori preobražavaju u industrijske kapitaliste; međutim to je rijedak slučaj i tako je to po prirodi stvari. U cjelini cehovstvo propada, majstor i pomoćnik, tamo gdje nadolaze kapitalist i radnik.“ (Ibid., str. 405.)

²⁴ Ibid., str. 404.

²⁵ Tako već u „Grundrisse“, str. 741—742. (Uspor. napomenu 17. na str. 186. ovoga rada.)

²⁶ „Das Kapital“, III, str. 339.

jednu novu. I tamo bijaše razrješavanje starih odnosa vlasništva skopčano s razvitkom novčarstva — trgovine etc. Ali umjesto do industrije, ovo je razrješavanje u stvari²⁷ dovelo do prevlasti zemlje nad gradom.“²⁸)

Dakle, nije novčano bogatstvo kao takvo bilo ono koje je trgovce i vlasnike novca 15—16. stoljeća učinilo kapitalistima. Ono je štoviše pretpostavljalo historijski proces rastavljanja proizvodnih sredstava od rada i radnika. Tek kada je taj proces „dosegnuo stanovitu razinu, moglo se je novčano blago postaviti kao posrednik između tako oslobođenih objektivnih uvjeta života i oslobođenih, ali također *lišenih* i *osamljenih*, radnih snaga i jedni-ma kupovati druge“²⁹. Tek je ovdje, dakle, bila moguća „prvobitna akumulacija“ proizvodnih uvjeta na strani kapitalista.

Nipošto kao neko stvaranje iz ničega (kako to u osnovi lebdi pred očima gradanske ekonomije³⁰). „Proces razrješavanja koji je masu individuuma neke nacije etc. preobrazio u *dynamei** slobodne najamne radnike — samo njihovim ne vlasništvom na rad i na prodaju njihova rada prisiljene individuume — *ne* pretpostavlja s druge strane to da su dosadašnji izvori dohotka. . . tih individuuma *iščezli*, nego obratno to da je *samo* njihova primjena postala druga. . .“ Jer, „toliko je jasno: isti proces koji je masu individuuma rastavio od njihovih dosadašnjih — na ovaj ili onaj način³¹ — afirmativnih odnosa spram objektivnih uvjeta rada, te odnose negirao, a ove individuume time preobrazio u *slobodne radnike*, isti je proces objektivne uvjete rada — tlo, sirovinu, sredstva za život, instrumente rada, novac ili sve to — *dinamey* oslobodio od njihove *dosadašnje povezanosti* s individuumima koji su sada lišeni tih uvjeta“. Taj proces „bijaše rastavljanje dotada povezanih elemenata — njegov rezultat nije stoga to da

²⁷ U originalu: „in fact“.

²⁸ „Grundrisse“, str. 405. — Uspor. „Das Kapital“, III, str. 344.: „U antičkome svijetu rezultiralo je djelovanje trgovine i razvitak trgovačkog kapitala uvijek robovskom privredom; već prema ishodišnoj točki također i samo preobražajem nekog patrijarhalnog, na proizvodnju neposrednih sredstava opstanka usmjerenog robovskog sistema u sistem usmjeren na višak vrijednosti. Suprotno tome u modernome svijetu on se završava u kapitalističkom načinu proizvodnje. Iz toga slijedi da su ti rezultati bili uvjetovani još i sasvim drugim okolnostima osim razvitkom trgovačkog kapitala.“

²⁹ „Grundrisse“, str. 408.

³⁰ Uspor. „Das Kapital“, II, str. 141—142. (Smithov nazor o stvaranju zalihe.)

* Po mogućnosti.

³¹ U originalu: „d'une manière ou d'une autre“.

neki od elemenata iščezava, nego da se svaki od njih pojavljuje u negativnom odnošenju spram drugog; slobodni radnik (po mogućnosti) na jednoj strani, kapital (po mogućnosti) na drugoj strani“. Rastavljanje predmetnih uvjeta rada od mase onih koji su bili preobraženi u slobodne radnike mora se stoga „isto tako pojaviti kao osamostaljenje tih uvjeta samih na suprotnome polu“.³²

„Stoga ne može“, nastavlja Marx, „ništa biti gluplje nego shvaćati ovu *pratorbu* kapitala“ (to znači prvobitnu akumulaciju) „kao da je ona nagomilala i stvorila objektivne uvjete proizvodnje — sredstva za život, sirovine, instrumente — i ponudila ih njih *lišenim* radnicima³³ . . . nego se njegova pratorba dogodila jednostavno time što je on kao novčani imetak egzistirajuća vrijednost bio omogućen historijskim procesom razrješavanja starog načina proizvodnje da, s jedne strane, kupi objektivne uvjete rada, s druge strane, da sam živi rad zamijeni za novac sa oslobođenim radnicima. Svi su ti momenti prisutni³⁴; samo njihovo rastavljanje jest historijski proces, proces rastavljanja, i on je *taj* koji omogućuje novcu da se preobrazi u *kapital*.³⁵ Sam novac, ukoliko on sudje-

³² „Grundrisse“, str. 402—403.

³³ „Na prvi je pogled jasno“, spominje Marx u jednoj napomeni, „kakav bi to bljutavi krug bio kad bi s jedne strane radnici, koje kapital mora zaposliti da bi sebe postavio kao kapital, tek morali biti stvoreni, tek morali biti pozvani u život njegovim nagomilavanjem, kad bi čekali na njegovo. Neka bude!, dok s druge strane on sam ne bi bio sposoban nagomilavati bez tuđeg rada, u najboljem bi slučaju mogao nagomilati svoj vlastiti rad, tj. dakle sam egzistirati u obliku ne-kapitala i ne-novca; budući da rad, prije egzistencije kapitala, može sebe sama oploditi samo u oblicima kao što je oblik obrtničkog rada, male agrikulture etc., ukratko u providnim oblicima koji ne mogu ili mogu nagomilavati samo štednjom; u oblicima koji dopuštaju samo maleni višak proizvoda i najvećim ga dijelom troše.“ (Ibid., str. 406.)

³⁴ To vrijedi i za instrumente rada: jer, „novčano bogatstvo niti je pronašlo niti proizvodilo predilicu i tkalački stan. Ali lišeni svoje zemlje i tla, predilac i tkalac dopali su, sa svojim razbojima i kolovratima, vlasti novčanog bogatstva etc.“ (Ibid., str. 407.)

³⁵ „Način kako se novac preobražava u kapital“, čitamo dalje u tekstu, „pokazuje se često historijski potpuno . . . opipljivo tako što npr. trgovac tkalce i prelce, koji su se dotada bavili tkanjem i pređenjem kao seoskim usputnim obrtom, pušta da rade za njega i njihov sporedni obrt čini svojom glavnom zaradom; zatim pak postaje siguran u njih i dovodi ih pod svoju vlast kao najamne radnike. Da ih zatim odvuče od njihovih postojbina i objedini ih u jednoj kući za rad, daljnji je korak. Kod tog jednostavnog procesa jasno je da on za tkalca i prelca nije pripremio ni sirovinu, ni instrument, ni sredstva za život. Sve što je on učinio jest to da ih je postupno ograničio na vrstu rada u kojem oni postaju ovisni o prodaji, o kupcu, trgovcu i konačno još proizvode samo za i pomoću njega. On je prvobitno kupio njihov rad

luje u povijesti, jest to samo utoliko što on sam zahvaća u taj proces kao najenergичnije sredstvo rastavljanja i utoliko sudjeluje u uspostavljanju *očerupanog*, objektivno *slobodnog* radnika; ali sigurno ne time da za njih *stvара* objektivne uvjete njihove egzistencije; nego ukoliko pomaže da se njihovo rastavljanje od tih sredstava — njihov bezvlasništvo — ubrza.“³⁶

Kapitalu na tom stupnju stoga nije svojstveno „ništa drugo do okupljanje ruku i instrumenata koje nalazi. On ih aglomerira pod svoju vlast. To je njegovo *zbijsko nagonilavanje*; nagonilavanje radnika na točkama pokraj njihovih instrumenata.“³⁷ Na svaki način: „od historijske osnove od koje ovaj proces proizlazi“ (manufaktura etc.) „može se ova koncentracija događati samo u tom obliku da se ovi radnici zbiju kao najamni radnici, to znači kao takvi koji moraju prodavati svoju radnu snagu jer im njihovi proizvodni uvjeti nastupaju nasuprot samostalno kao tuđe vlasništvo, tuđa moć, . . . (jer) se raspolaganje njima posredstvom novca nalazi u rukama pojedinačnih posjednika novca ili robe, koji po tome bivaju *kapitalisti*“.³⁸ Ali ovdje se mora razlikovati između kapitalističkog oblika i sadržaja toga procesa. Jer općenit je uvjet rada kao takvog „da. . . životna sredstva za radnika moraju biti tu prije nego što se nova proizvedu“ i da „proizvodi njegova rada moraju tvoriti sirovinu i sredstva rada njegove reprodukcije“. A samo u kapitalizmu poprima ova zalihа proizvodnih i životnih sredstava oblik roba i kapitala. „Ali kod ekonomа izriče se nužno uvijek kao svojstvo *stvari* ono što je svojstvo, karakteristika *kapitalističkog načina proizvodnje*, dakle samog kapitala, ukoliko on izražava određeni odnos proizvođača međusobno i spram njihova proizvoda.“³⁹

Pri kraju još jedna napomena: U populariziranju Marxove ekonomije često se poglavlje o „prvobitnoj akumulaciji“ razmatra kao po sebi vrlo važan, ali u osnovi ipak izvan prave ekonomske

samo posredstvom kupnje njihovih proizvoda; čim se oni ograničavaju na proizvodnju ove razmjenske vrijednosti i tako moraju neposredno proizvoditi razmjenske vrijednosti, svoj rad moraju potpuno razmjenjivati za novac da bi mogli opstati, zapadaju oni pod njegovu vlast a na kraju iščezava i privid kao da mu oni prodaju svoje proizvode. On kupuje njihov rad i oduzima im vlasništvo tek na proizvodu, često i na instrumentu, ili im ga pušta kao prividno vlasništvo da bi smanjio svoje vlastite proizvodne troškove.“ (Ibid., str. 409—410.)

³⁶ Ibid., str. 408—409.

³⁷ Ibid., str. 407.

³⁸ „Theorien“, III, str. 267.

³⁹ Ibid., str. 266—267.

analize padajući, samo *historijski* Marxov ekskurs. Ništa ne može biti pogrešnije.⁴⁰

Izjesno je da je, prije nego što se kapitalistički način proizvodnje uopće mogao potvrditi, prvobitno jedinstvo između proizvođača i proizvodnih uvjeta moralo biti rastrgano, morali su prvi s posjedom ovih proizvodnih uvjeta, a time njihova „radnog fonda“, izgubiti „također i funkciju akumuliranja“.⁴¹ S toga stajališta prvobitna je akumulacija jedan od elemenata koji konstituiraju sam kapitalski odnos i stoga je „sadržana u pojmu kapitala“.⁴² Ali iz toga ne slijedi da ovaj proces rastavljanja između radnika i proizvodnih sredstava, koji sačinjava bit ove akumulacije, imamo razmatrati kao neku, jednom za svagda zaključenu, još samo historijsku činjenicu! Obratno: „Ako je kapital jednom tu, tada se iz načina same kapitalističke proizvodnje razvija održavanje i reprodukcija tog rastavljanja na sve većem stupnju, dok se ne dogodi povijesni obrat.“⁴³ To se događa putem stalnog kapitaliziranja viška vrijednosti, „po čemu povećani proizvodi rada, koji su istodobno njegovi objektivni uvjeti, uvjeti reprodukcije, neprestano nastupaju naspram rada kao *kapital*, kao njemu otuđene, njime gospodareće i u kapitalistu individualizirane moći. Ali time postaje također specifičnom funkcijom kapitalista da akumu-

⁴⁰ Čudnovato je da se to izvrnuto shvaćanje nalazi i kod Rose Luxemburg. „Marx dakako posebno obrađuje“, piše ona u svojem glavnom djelu, „kako proces prisvajanja nekapitalističkih proizvodnih sredstava tako i proces preobražavanja seljaštva u kapitalistički proletarijat. Cijelo 24. poglavlje u I. svesku ‚Kapitala‘ posvećeno je opisivanju postanka engleskog proletarijata, poljoprivredne kapitalističke klase zakupnika kao i industrijskog kapitala. Istaknutu ulogu u posljednjem procesu u Marxovu opisu igra pljačkanje kolonijalnih zemalja cvrpskim kapitalom. Ali sve je to uočeno samo pod vidnim kutom takozvane ‚primitivne akumulacije‘. Pokazani procesi ilustriraju kod Marxa genezu, sate radanja kapitala, oni ocrtavaju porodajne bolove izlaženja kapitalističkog načina proizvodnje iz krila feudalnog društva. Čim on daje teoretsku analizu procesa kapitala — proizvodnje i cirkulacije — vraća se on neprestano svojoj pretpostavci: općenitoj i isključivoj vladavini kapitalističke proizvodnje.“ („Die Akumulation des Kapitals“, 1923, str. 413—414.)

⁴¹ „Theorien“, III, str. 413—414.

⁴² „Ali da bi postao, kapital pretpostavlja stanovitu akumulaciju koja leži već u samostalnoj suprotnosti opredmećenog rada naspram živog rada; u samostalnoj opstojnosti ove suprotnosti. Akumulaciju koja je nužna za postajanje kapitala, koja je dakle već kao pretpostavka — kao moment — prihvaćena u njegov pojam, treba razlikovati . . . od akumulacije kapitala koji je postao kapital, gdje već moraju biti prisutne kapitale.“ („Grundrisse“, str. 226.; uspor. *ibid.*, str. 484.)

⁴³ To znači: dok komunističko društvo nije uređeno.

lira, tj. da dio viška proizvoda preobrazi u proizvodna sredstva.“ (U ovom smislu govori „Rohentwurf“ o „specifičnoj akumulaciji kapitala“, pod čime treba razumjeti od kapitalista proizlazeće „davanje materijala za“ novi „višak rada“, za proširenu reprodukciju.⁴⁴) Ali ova akumulacija predstavlja „samo kao proces koji dalje teče ono što se u prvobitnoj akumulaciji javljalo kao poseban historijski proces, kao proces nastajanja kapitala i kao prijelaz iz jednog načina proizvodnje u drugi“.⁴⁵

Ali ne samo to. Ako preobrazba novca u kapital s jedne strane pretpostavlja historijski proces prvobitne akumulacije, „tada je s druge strane efekt kapitala i njegova procesa da sebi podvrgne svu proizvodnju i da svuda razvije i provede rastavljenost između rada i vlasništva, između rada i objektivnih uvjeta rada“.⁴⁶ Daljnje nastupanje kapitalističkog načina proizvodnje nema stoga za posljedicu samo postupno uništenje obrtničkog rada, malog proizvodnog zemljoposjeda etc., nego također „gutanje malih kapitalista od velikih i dekapitaliziranje prvih“. I ovdje ponovno imamo posla s istim procesom rastavljanja koji „se otvorio s prvobitnom akumulacijom, zatim se javlja kao neprekidni proces u akumulaciji i koncentraciji kapitala i . . . konačno se izražava kao centraliziranje već postojećih kapitala u malo ruku i kao dekapitaliziranje mnogih“.⁴⁷ Proces koji će samo s otklanjanjem samog kapitalizma, to znači s uspostavljanjem iskonskog jedinstva između proizvođača i njihovih proizvodnih uvjeta, doći svome kraju.

⁴⁴ To naravno ne znači kao da je jedino kapitalu svojstveno to da dijele viška proizvoda primijeni za proširenu reprodukciju. „Jer to je bljutavo . . . vidjeti to kao specifično za kapital, da predmetni uvjeti živoga rada uopće moraju biti prisutni — bilo da su dani prirodom ili povijesno proizvedeni.“ Stoga specifična akumulacija kapitala „ne znači to kao da on opredmećeni višak rada oploduje umjesto da ga, kao primjerice egipatski kraljevi ili etrurski plemićki popovi, ulažu (izdaju) u piramide etc.“ („Grundrisse“, str. 337.)

U kapitalizmu dakle funkcija proširenja proizvodnje zapada kapitaliste, ona se predstavlja kao preobrazba viška proizvoda u kapital. (Baš po tome razlikuje se ovo proširenje proizvodnje od onoga ranijih epoha.) „A iz toga zaključuje ovca od ekonomista“, ruga se Marx, „da ova operacija, kad ne bi išla na ovaj nesložni, specifični način, ne bi uopće mogla ići; reprodukcija na višem stupnju u njegovoj je glavi neodvojiva od kapitalističkog oblika te reprodukcije — akumulacije.“ („Theorien“, III, str. 268. — Uspor. također *ibid.*, str. 2—413.)

⁴⁶ *Ibid.*, str. 268.

⁴⁶ „Grundrisse“, str. 411.

⁴⁷ „Das Kapital“, III, str. 256. (Uspor. identično mjesto u „Theorien“, III, str. 268.)

PRILOG KRITIČKOM OCJENJIVANJU MARXOVE TEORIJE NADNICE

1. *Marxova teorija nadnice*

Kao i njegovi prethodnici, i Marx razlikuje između vrijednosti i cijene radne snage (ili, da govorimo s klasicima, između „prirodne“ i „tržišne cijene rada“). Cijena radne snage jest nadnica za rad, ukoliko zavisi samo od odnosa ponude i potražnje na tržištu radne snage; vrijednost radne snage suprotno tome — jest ona prosječna veličina sa kojom stvarno plaćena nadnica u dužim vremenskim razdobljima teži da se izjednači i stoga je nezavisna od ponude i potražnje.

Ali čime je određena vrijednost radne snage? Kao i vrijednost svih roba, svojim proizvodnim troškovima. Ali budući da radna snaga „egzistira samo kao podobnost živoga individuuma“¹, budući da je ona nerazdvojiva od svoga nosioca, samoga radnika, njezini se proizvodni troškovi očito razrješavaju u one troškove koji se zahtijevaju „da se radnik kao radnik održi“ i „rod radnika ovjekovječi“; a to su — ako ne gledamo na, za većinu radnika, relativno skromne troškove priučavanja — prije svega sredstva za život, koja služe za uzdržavanje radnika i njegove obitelji, za njezinu ishranu, odijevanje, stanovanje etc. U tom je smislu vrijednost radne snage određena vrijednošću „nužnih sredstava za život“ i na kraju krajeva količinom rada koji je u njima otjelovljen.

Utoliko se određenje vrijednosti radne snage podudara s određenjem vrijednosti svih ostalih roba. Razlika se pokazuje tek kada pitamo za opseg životnih sredstava potrebnih za uzdrža-

¹ „Das Kapital“, I, str. 185.

vanje radnika, odnosno za „nužne potrebe“ na kojima se ona temelje.

Jasno je da suma „nužnih životnih sredstava“ mora na svaki način dostajati „da radni individuum održi u njegovu normalnom stanju života“², da ovdje dakle (po sretnoj terminologiji *Otta Bauera*³) imamo razlikovati između energije utrošene u pukom „procesu života“ radnika i energije utrošene u „procesu rada“. (Ako se nadomjesti samo prva, ako se dodatno izdavanje energije koje prouzrokuje sam radni napor ne nadoknadi — ili se nadoknadi samo nedovoljno, tada se može dogoditi samo iskrivljena reprodukcija radne snage, i tako se cijena radne snage spušta ispod njezine vrijednosti.) — Nadalje je očito da takozvane „prirodne potrebe same, kao ishrana, odijevanje, grijanje, stanovanje itd. . . . već prema klimatskim i drugim prirodnim zesebujnostima neke zemlje“, mogu biti vrlo različite.⁴

Ali radi li se u stvari samo o „prirodnim“ potrebama i jesu li one identične s „nužnim“ potrebama u nacionalno-ekonomskom smislu? Ta nacionalna ekonomija nije prirodna, nego društvena znanost; ona stoga ne pita koje su potrebe „po sebi“ ili sa stajališta fiziologije nužne, nego koje odgovaraju „uobičajenom“, društveno danom načinu života radnika u nekoj određenoj zemlji i u neko određeno vrijeme. Ipak je „opseg takozvanih nužnih potreba, kao i način njihova zadovoljavanja, sam *historijski proizvod* i stoga najvećim dijelom ovisi o kulturnom stupnju neke zemlje, uz ostalo također bitno o tome pod kojim je uvjetima, i stoga s kavim navikama i životnim zahtjevima, oblikovala klasa slobodnih radnika“. A opseg ovih potreba, dodajmo, zavisi naravno također i od novonastalih životnih zahtjeva koje radništvu uspijeva proslijediti u njihovoj sindikalnoj i političkoj borbi protiv kapitalističke klase, u slučaju da uspjesi koje postižu nisu samo prolazne naravi i uspijevaju se učvrstiti. U tom smislu ističe Marx izričito „historijski i moralni element“ koji ulazi u određenje vrijednosti radne snage.⁵

Ali što slijedi iz toga što se — za razliku od ostalih roba — „vrijednost radne snage tvori od dva elementa, od kojih je jedan zgoljno fizički a drugi historijski ili društveni“?⁶ Ništa drugo do

² Ibid., str. 185.

³ O. Bauer, „Rationalisierung und Fehlrationalisierung“, str. 170—171

⁴ „Das Kapital“, I, str. 185.

⁵ Ibid.

⁶ Marxovo predavanje „Lohn, Preis und Profit“ (uspor. MEW, sv. 16., str. 147.)

to da su zakoni stvaranja nadnice (kako *Engels* kaže) „elastični“, da se vrijednost radne snage mora kretati unutar određenih granica. „Njezina najniža granica određena je fizičkim elementom, tj. radnička klasa, da bi nastavila svoju fizičku egzistenciju, mora primiti za svoj život i svoje povećanje apsolutno nužne predmete potreba. Vrijednost ovih apsolutno nužnih predmeta potrebe tvori stoga najdonju granicu vrijednosti rada“.⁷ A njegova gornja granica? Ona se, jer su ljudske potrebe vrlo rastezljive, iz tih potreba ne može odrediti. O tome čitamo kod Marxa:

„Što se tiče profitne stope, ne postoji ni jedan zakon koji određuje njezin minimum. Mi ne možemo reći koja je najdonja granica njezina pada. A zašto ne možemo utvrditi tu granicu? Zato što smo svakako u stanju utvrditi *minimalne* nadnice, ali ne i *najviše* nadnice. Mi samo možemo reći da, ako su dane granice radnoga dana, najveća mjera profita odgovara fizičkom minimumu nadnica; i da pri danim nadnicama najveća mjera profita odgovara takvom opsegu radnoga dana koji je još spojiv s fizičkim snagama radnika. Najviša mjera profita stoga je ograničena fizičkim minimumom nadnice i fizičkim maksimumom radnoga dana. Jasno je da je između obiju granica ove *najviše profitne stope* moguća golema ljestvica varijacija. Određenje njezina stvarnog stupnja odlučuje se samo neprestanom borbom između kapitala i rada; kapitalist stalno pokušava nadnice pritisnuti na njihovu fizičku najnižu mjeru a radni dan protegnuti na njegovu fizičku najvišu mjeru, dok radnik stalno vrši pritisak u suprotnom smjeru. Pitanje se razrješava u pitanje o razmjernim snagama onih koji se bore.“⁸

Navedeno mjesto ne treba naravno razumjeti tako kao da ekonomski uopće nema najviše granice vrijednosti radne snage i povećanja nadnice. Takva granica postoji i ona je dapače vrlo usko povučena. Ali ona se ne može izvesti ni iz vrste i opsega društveno danih životnih zahtjeva radnika, ni iz apstraktno shvaćene veličine nacionalnog proizvoda koji je za podijeliti, nego samo iz prirode samog kapitala. Jer nije to jednostavno tako da radništvo i kapital predstavljaju dvije autonomne moći čiji respektivni „udjeli“ u nacionalnom proizvodu zavise jedino od njihove svagdašnje snage; nego je radništvo u kapitalizmu unaprijed podvrgnuto ekonomskoj moći kapitala i njegov se „udio“ mora samo je po sebi razumljivo, upravljati prema „udjelu“ kapitala.

⁷ Ibid. (Tekst ovog predavanja mi citiramo po starom prijevodu u „Ausgewählte Schriften“, I (1934, uspor. MEW, sv. 16., str. 147.)

⁸ Ibid., str. 149.

Zbiljska najviša granica nadnice za rad stoga je dana pomoću visine profita i, točnije, kretanjem profitne stope. Ili, kako to glasi kod *Rose Luxemburg*:

„Cijela kapitalistička privreda, dakle prije svega kupovanje radne snage, ima za svrhu: proizvodnju profita. Određena profitna stopa kao svrha proizvodnje prethodi dakle kao dana iznajmljivanju radnika i istodobno stvara u prosjeku najvišu prepreku do koje se nadnice mogu penjati. Ali u profitu je prisutna i tendencija da se na trošak radničke nadnice on beskrajno poveća, to znači da nju reducira na goli egzistencijalni minimum. Između ovih najisturenijih točaka kreće se nadnica nagore ili nadolje, već prema odnosu ponude prema potražnji, to znači raspoloživih radnih snaga spram veličine kapitala spremnog za proizvodnju.“⁹

Da je to zbiljski smisao Marxove teorije nadnice, zamijećeno je već odavna od mnogih građanskih ekonomista. Tako je *Werner Sombart* pisao u svojoj polemici protiv *Juliusa Wolfa*:

„Wolf je očito zapao u zabludu da teoriji marksizma pripada tvrdnja da nadnica za rad mora nužno ostati normirana vrijednošću najnužnijih životnih sredstava; on dapače ponovno pronalazi ‚vječni zakon nadnice‘ kod Marxa, iako ne po riječima, ali po sadržaju. No jedva da se može zamisliti iskrivljenije shvaćanje. Neka se čitaju gnjevni Marxovi napadi na zastupnike vječnih zakona nadnice. Ali i bez ovih izričitih opomena *Wolf* je ipak iz cjelokupne Marxove teorije trebao steći uvjerenje da je samo jedan jedini zakon nadnice marksizmu bitan: ‚Nadnica za rad ne može se nikada popeti toliko visoko da bi kapitalist izgubio interes za proizvodnju.‘“¹⁰

Sombartov članak bio je na svaki način napisan još devedesetih godina prošlog stoljeća. Ali od tada mnogi su socijalisti toliko mnogo „još naučili“, da uopće ne mogu razlikovati Marxovu teoriju nadnice od Lassaleovih „vječnih zakona nadnice“ pa ovu teoriju izlažu u maniri *Juliusa Wolfa* u smislu „fiziološkog minimuma egzistencije“! Tako se primjerice kod *Fritza Sternberga*

⁹ Rosa Luxemburg, „Ausgewählte Reden und Schriften“, II, str. 99. — Uspor. Karl Kautsky, „Karl Marx, ökonomische Lehren“, 1906., str. 236.: „Ali nadnica se nikada ne može tako visoko popeti da ugrozi sam višak vrijednosti. Potražnja radne snage biva izazvana pod kapitalističkim načinom proizvodnje potrebom kapitala za samooplodnjom, za proizvodnjom viška vrijednosti. Kapital stoga neće nikada kupiti radnu snagu za cijenu koja isključuje proizvodnju viška vrijednosti.“

¹⁰ Citirano po: K. Diehl, „Sozialökonomische Erläuterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung“, II, str. 76.

može čitati: „Nadnica radnika varira, kako je Marx to formulirao, sa svojim proizvodnim troškovima, to jest sa standardom s kojim se ona upravo još može održati.“¹¹ Ako je pisac koji se proglašava marksistom tako loše informiran, što se onda može očekivati od „uništavatelja Marxa“ *sans phrase*?

2. Marx o kretanju nadnice za rad

A) Općeniti uvjeti porasta nadnica

Kako pak stoji stvar s drugom *Sternbergovom* tvrdnjom, po kojoj „industrijska koncentracija i akumulacija kapitala“ ne bi vodila „porastu realnih nadnica“, nego njihovu padu?¹² Može li se prema njemu narem u ovoj točki imati povjerenja?

Spomenuti Marxovi izrazi nalaze se najprije u 15. poglavlju I. sveska „Kapitala“, u kojem on istražuje „veličinski odnos cijene radne snage¹³ i viška vrijednosti“. Iz toga se saznaje „da su relativne veličine cijene radne snage i viška vrijednosti uvjetovane trima okolnostima: 1) *duljinom radnog dana* ili ekstenzivnom veličinom rada; 2) *normalnim intenzitetom rada* ili njegovom intenzivnom veličinom. tako da se određeni kvantum rada troši u određeno vrijeme; 3), konačno, *proizvodnom snagom rada*, tako da prema razvojnom stupnju proizvodnih uvjeta isti kvantum rada u isto vrijeme isporučuje veći ili manji kvantum proizvoda“.¹⁴

¹¹ Fritz Sternberg, „Marx und die Gegenwart“, str. 13—14.

* Bez fraze.

¹² „Industrijska koncentracija i akumulacija kapitalizma dovode doduše do povišenja proizvodnosti rada, ali po njemu ne vode do penjanja realnih nadnica. Suprotno. . .“ (Ibid.)

¹³ To što se je Marx ovdje ograničio na cijenu radne snage imalo je svoje dobre razloge koji se mogu uvidjeti iz mjesta u „Theorien“ citiranog na str. 94. ovoga rada. On je to učinio, jer je — da ne bi suvišno komplicirao istraživanje zakona stvaranja viška vrijednosti — morao vrijednost radne snage najprije shvatiti „kao nešto fiksno, kao danu veličinu“. Od ove metodološke premise polazi i Marxov „Kapital“, to znači da se u njemu obraduje okruže „uobičajenih nužnih životnih sredstava prosječnog radnika“, a u tom smislu i vrijednost radne snage, kao „konstantna veličina“. („Das Kapital“, I, str. 542.) Što naravno ne znači da se u konkretnoj kapitalističkoj stvarnosti „prosječno okruže nužnih životnih sredstava“ ne može mijenjati, dakle na primjer rasti! Ali taj slučaj htio je Marx razmotriti tek u planiranom „specijalnom učenju o najamnome radu“, da je mogao doći do toga da i taj dio svoga plana izvede.

¹⁴ „Das Kapital“, I, str. 542.

Treba zapamtiti: promjena u svakom od ovih triju faktora može po Marxu voditi porastu realnih nadnica!

Što se najprije tiče promjena u trajanju radnoga dana, tu je očito da pri produljenju radnoga dana istodobno mogu rasti kako višak vrijednosti tako i nadnica koju radnik prima za svoj dnevni napor — „bilo za jednaki, bilo za nejednaki prirast“.¹⁵

„Ako se uzme neka dana veličina i podijeli se na dva dijela“, čitamo u *Theorien*, „tada je jasno da jedan dio može rasti samo ukoliko drugi opada i vice versa. Ali pri rastućim veličinama to nipošto nije slučaj. A radni dan je takva rastuća veličina tako dugo dok nije izborni normalni radni dan. Kod takvih veličina mogu oba dijela“ (to jest kako „plaćeni“, nadnici za rad odgovarajući, tako i „neplaćeni“, višku vrijednosti odgovarajući dio) „rasti, bilo jednakomjerno ili nejednakomjerno. Rast jednoga nije uvjetovan smanjenjem drugoga i vice versa. To je tada također“ (ne gledajući na povećanje radnoga intenziteta) „jedini slučaj gdje nadnica za rad i višak vrijednosti, *oboje*, mogu *rasti*, također je moguće da oni jednakomjerno mogu rasti po razmjenskoj vrijednosti. (Po upotrebnoj vrijednosti razumije se samo po sebi).¹⁶

Čini se da ovaj slučaj u sadašnjosti (poslije poraza fašizma) nije zanimljiv, budući da danas u Evropi nije na dnevnom redu produljenje, nego skraćivanje radnoga dana. Ali kada se pomisli kakvu golemu količinu prekobrojnih sati daju u sadašnjem razdoblju prosperiteta radnici u većini kapitalističkih zemalja, mora se i ovoj Marxovoj varijanti dati ništa manji aktualitet, budući da se povećanje realnih nadnica u tim zemljama (gdje je ono prisutno) bez sumnje može svesti također na prekobrojne sate.

Svakako je neusporedivo važnija druga Marxova varijanta, koja se odnosi na povećanje radnoga intenziteta. O tome se kaže u „Kapitalu“:

„Rastući intenzitet rada pretpostavlja povećano trošenje rada u istom vremenskom razdoblju. Intenzivni radni dan otjelovljuje se stoga u više proizvoda nego manje intenzivni s jednakim brojem

¹⁵ Ibid., str. 549.

¹⁶ „Theorien“, II, str. 410. — Na svaki način povećanje vrijednosti radne snage u takvom je slučaju često samo prividno: „Dnevna je vrijednost radne snage naime . . . procijenjena na njezinu normalnom prosječnom trajanju ili na normalnom životnom razdoblju radnika i na odgovarajućoj, normalnoj, ljudskoj prirodi primjerenom pretvorbi životne supstancije u kretanju. Do stanovite točke može se od produljenja radnoga dana neodvojivi veći utrošak radne snage kompenzirati većom naknadom. Preko te točke utrošak raste u geometrijskoj progresiji i odmah bivaju razoreni svi uvjeti reprodukcije i djelatnosti radne snage.“ („Das Kapital“, I, str. 549.)

sati. S povećanom proizvodnom snagom isporučuje doduše i isti radni dan više proizvoda. Ali u posljednjem slučaju pada vrijednost pojedinog proizvoda, jer on stoji manje rada nego prije; u prvom slučaju ostaje ona nepromijenjena, jer proizvod prije i poslije stoji jednako mnogo rada. Broj proizvoda raste ovdje bez padanja njihove cijene. . . Isti radni dan ne predstavlja se kao prije u jednom konstantnom, nego u jednom varijabilnom vrijednosnom proizvodu, intenzivni dvanaestsatni radni dan npr. u 7 šilinga, 8 šilinga itd., umjesto u 6 šilinga, kako dvanaestsatni radni dan običnog intenziteta. Jasno je: ako *varira vrijednosti proizvod radnoga dana*, uzmimo od 6 na 8 šilinga, tada mogu *oba dijela tog vrijednosnog proizvoda*, cijena radne snage i višak vrijednosti, *istodobno rasti*, bilo u jednakom ili nejednakom razmjeru. . . Povećanje cijene radne snage ne uključuje ovdje nužno povećanje njezine cijene preko njezine *vrijednosti*.“ (To znači da u tom slučaju može rasti i vrijednost radne snage.)

S druge strane može povećanje cijene radne snage povremeno „biti praćeno *padom* njezine vrijednosti“. To se događa uvijek „kada povećanje cijene radne snage ne kompenzira njezino ubrzano trošenje“.17 — Ovako ili onako, da li kao posljedice rastuće intenzivnosti rada raste samo cijena ili i vrijednost radna snage, u oba slučaja može uslijediti porast realnih nadnica. Ali koliko je ova varijanta važna, može se uvidjeti iz toga što se visoke realne nadnice radnika u vodećim kapitalističkim zemljama bez dvojbe mogu svesti na periodički porast intenzivnosti rada (kako je to istaknuo još *Henryk Grossmann* u svojoj pogođenoj kritici *Sternbergova „Imperialismusa“*).18

Sada dolazimo do najvažnije varijante: do promjena u odnosu radne nadnice i viška vrijednosti koje izviru iz rastuće proizvodnosti rada. O tome čitamo u 15. poglavlju:

„Vrijednost radne snage određena je vrijednošću stanovitog kvantuma životnih sredstava. Ono što se mijenja s proizvodnošću rada jest *vrijednost* tih životnih sredstava, ne njihova *masa*. Masa sama može, pri rastućoj proizvodnosti rada, za radnika i kapitalista *istovremeno i u istom odnosu rasti*, bez bilo kakve promjene veličine između cijene radne snage i viška vrijednosti. Ako je prvobitna vrijednost radne snage 3 šilinga i iznosi li nužni rad 6 sati, ako je višak vrijednosti isto tako 3 šilinga ili višak rada iznosi također 6 sati, tada bi podvostručenje u proizvodnosti rada, pri jednakoj

17 Ibid., str. 547.

18 U „Grünbergs Archiv“, 1928.

podjeli radnoga dana, cijenu radne snage i višak vrijednosti ostavilo *nepromijenjenim*. Samo što bi se svako od njih predstavljalo u dvostruko tolikim, ali razmjerno jeftinijim upotrebnim vrijednostima. Iako bi *cijena* radne snage bila *nepromijenjena*, oba bi se popela iznad njezine *vrijednosti*.“ Kad bi suprotno tome *pala* „cijena radne snage, ali ne do njezinom novom vrijednošću dane minimalne granice od 1 1/5 šilinga, nego na 2 šilinga 10 pencea, 2 šilinga 6 pencea itd., ta bi padajuća cijena još uvijek predstavljala rastuću masu životnih sredstava. Cijena radne snage mogla bi tako uz rastuću proizvodnost rada stalno padati s istovremenim napredujućim rastom životnih sredstava radnika.“¹⁹ (A stupanj toga rasta zavisio bi očito „od realne težine koju pritisak kapitala s jedne strane — otpor radnika s druge strane, stavljaju na posudu vage“.)

Baš ova posljednja varijanta — slučaj u kojem se nadnica za rad samo djelomično podešava padu vrijednosti radne snage izazvanom rastućom proizvodnošću rada i time osigurava stanovitu, manju ili veću, kompenzaciju radnicima, posebno je teoretski i praktički zanimljiv. Mi ipak znamo da po Marxovoj teoriji nadnice vrijednost fiziološki nužnih životnih sredstava određuje samo najdonju granicu vrijednosti radne snage, dok se njezina gornja granica ustanovljava pomoću „odnosa snaga boraca“, to znači kapitala i radništva. Primjereno tome Marx u *Theorien* naglašava „da radnici sami doduše ne mogu spriječiti“ (iz povišenja proizvodnosti rada rezultirajuće) „obaranje nadnice — njezine vrijednosti — ali ne dopuštaju da se ona obori apsolutno na minimum, štoviše, iznuđuju neki kvantitativni udio u napretku općega bogatstva“.²⁰ A još odlučnije kaže se u Marxovu predavanju „Lohn, Preis und Profit“:

„Zbog povećane proizvodnosti rada mogla bi ista količina prosječno dnevno nužnih predmeta potrebe pasti od 3 na 2 šilinga ili, zahtijevala bi se umjesto 6 samo 4 sata radnoga dana za to da se proizvede protuvrijednost vrijednosti dnevno nužnih predmeta potrebe. Radnik bi tada bio u stanju za 2 šilinga kupiti upravo toliko životnih sredstava koliko je prije mogao kupiti za 3 šilinga. U stvari, *vrijednost* bi *rada* opala, ali bi ova smanjena vrijednost raspolagala istom količinom robe kao i ranije. . . Iako bi apso-

¹⁹ „Das Kapital“, I, str. 545—546. — Ovdje imamo teoretsku formulu na koju se svakako najvećim dijelom može svesti porast realnih nadnica u vodećim kapitalističkim zemljama u drugoj polovici 19. i u našem stoljeću.

²⁰ „Theorien“, III, str. 306.

lutni način života radnika ostao isti, njegova bi *relativna* nadnica i time njegov *relativni društveni položaj*, u usporedbi s relativnim društvenim položajem kapitalista, opao.“ Kad bi se ipak „radnik suprotstavio tom obaranju relativne nadnice, tada bi on samo stremio za tim da ishodi udio na povećanim proizvodnim snagama svoga vlastitog rada i da održi svoje ranije odgovarajuće mjesto na društvenoj ljustvici.“²¹

Iz toga mora slijediti da radnici — u stanovitom stupnju — mogu participirati u razvoju proizvodnosti rada. Na svaki način, Marx kategorički osporava učenje američkog nationalekologa *Careya*, koje je ovaj zastupao već 1835., „da nadnica za rad raste i pada kao i proizvodnost rada“. „Cijela naša analiza proizvodnje viška vrijednosti“, kaže on, „pokazuje neukusnost ovog zaključivanja. . .“²² Jer „s rastućom proizvodnošću rada . . . ide ruku pod ruku sniženje cijene radnika, dakle rastuća stopa viška vrijednosti — pa makar i realna nadnica za rad rasla“. Ova pak „nikada ne raste razmjerno s proizvodnošću rada“.²³ (Kad bi to bilo pravilo, tada stopa viška vrijednosti ne bi nikada mogla porasti — tada bi proizvodnja „relativnog viška vrijednost, a time i sam kapitalizam, bila nemoguća!²⁴) Nije nikakvo čudo da današnji građanski ekonomski samo tvrde da postoji striktni paralelizam realnih nadnica i proizvodnosti rada a da za to ne mogu navesti nikakve zbiljske dokaze.

Toliko o analizi sadržanoj u 15. poglavlju. Vidi se da svaka od ovdje navedenih varijanata u sebi krije mogućnost porasta

²¹ „Lohn, Preis und Profit“, str. 142.

²² „Das Kapital“, I, str. 587.

²³ Ibid., str. 631. — „Svakako ne mora se zamišljati da, zato što u nekoj danoj zemlji relativna vrijednost rada raste i pada u obrnutom odnosu spram proizvodnosti rada, nadnica za rad u različitim zemljama stoji u obrnutom odnosu spram proizvodnosti rada. Upravo je obratno. Što je produktivnija jedna zemlja naspram druge na svjetskom tržištu, to su, usporedene s drugim zemljama, u njoj više nadnice za rad. Ne samo nominalna, nego i realna nadnica za rad u Engleskoj viša je nego na kontinentu. Radnik jede više mesa, zadovoljava više potreba. . . Ali nadnica za rad nije u Engleskoj viša u odnosu na proizvodnost engleskog radnika.“ („Theorien“, II, str. 8.)

²⁴ Uspor. protiv A. Braunthala upereni članak Natalije Moszkowske, „Zur Verelendungstheorie“ („Die Gesellschaft“, 1930.): „Braunthal osporava . . . relativno pogoršanje životnog položaja onih koji ne posjeduju naspram onih koji posjeduju, odnosno rastući nerazmjer između činjeničnog i tehnički mogućeg održavanja života radnika u tijeku kapitalističkog razvitka. . . Smisao navedenih riječi očito je ovaj: Da stopa viška vrijednosti ili izrabljivanja ne raste za vrijeme kapitalističkog razvoja (ili barem ne od kada postoji organiziranje proletarijata); suprotno, ona ostaje manje ili više na istome nivou. . .“ (Op. cit., str. 235.)

realnih nadnica. Marx bijaše dakle — usprkos *Sternbergu* — daleko od toga da poriče takvu mogućnost. Obratno, koliko je on mnogo s njom računao, može se posebno uvidjeti iz njegovih izvodenja posvećenih akumulaciji kapitala, na što sada prelazimo.

B) Konjunktorni ciklus i kretanje nadnice

Ovdje je dovoljno doslovce navesti jedno podulje ali vrlo važno mjesto iz 23. poglavlja I. sveska „Kapitala“ (Odjeljak 1.: „Pri nepromijenjenom sastavu kapitala potražnja radne snage raste s akumulacijom“).

„*Porast kapitala*“ — kaže se ovdje — „uključuje porast njegova promjenljivog ili u radnu snagu pretvorenog sastavnog dijela. . . Budući da kapital godišnje proizvodi višak vrijednosti od kojeg se dio godišnje pripaja originalnom kapitalu, budući da taj priraštaj i sam godišnje raste s rastućim opsegom kapitala koji se već nalazi u funkciji i budući da se, konačno, pod novim poticajima nagona za bogaćenjem, npr. otvaranjem novih tržišta, novih sfera ulaganja kapitala uslijed novorazvijenih društvenih potreba itd., *razmjer akumulacije* može iznenada povećati *pukom promjenom podjele viška vrijednosti ili viška proizvoda u kapital i dohodak*, tada akumulacijske potrebe kapitala mogu premašiti porast radne snage ili broja radnika, potražnja radnika može premašiti njihovu ponudu i stoga se nadnice za rad mogu popeti. To se dapače mora dogoditi. . . Budući da se svake godine zapošljava više radnika nego prethodne, prije ili kasnije mora nastupiti moment u kojem potrebe akumulacije počinju premašivati običnu ponudu rada, u kojem dakle nastupa dizanje nadnica.“

Sigurno je da se pod takvim „radnicima povoljnim uvjetima akumulacije *odnos zavisnosti* kapitala predijeva u podnošljive. . . oblike. Umjesto da postaje intenzivniji s porastom kapitala, on biva samo ekstenzivniji, tj. sfera eksploatacije i gospodstva kapitala samo se proširuje s njegovom vlastitom dimenzijom i brojem njegovih *podataka*. Od njihova vlastitog viška proizvoda, koji se neprekidno povećava i koji se u sve većoj mjeri pretvara u dodatni kapital, vraća im se tada veći dio u obliku platežnih sredstava, tako da oni mogu proširiti krug svojih uživanja, bolje se opskrbiti odijelom, namještajem itd. i stvoriti male novčane rezervne fondove. Ali, kao što bolje odijevanje, ishrana, postupak i veći pecu-

lium* ne ukidaju odnos zavisnosti i eksploataciju za roba, tako ih ne ukidaju ni za najamnog radnika. Rastuća cijena rada uslijed akumulacije kapitala govori u stvari samo to da opseg i težina zlatnog lanca²⁵, koji je radnik samome sebi već iskovaio, dopuštaju njegovu slabiju zategnutost.“ Ona znači „u najboljem slučaju samo kvantitativno smanjenje neplaćenog rada koji radnik mora odraditi. To smanjenje ne može nikada dospjeti do točke u kojoj bi bio ugrožen sam sistem.“

Jer: „Ili cijena rada produžuje da se diže, jer njezino povećanje ne ometa napredak akumulacije. . . U tom je slučaju očito da smanjivanje neplaćenog rada nipošto ne ometa širenje vladavine kapitala. — Ili, to je druga strana alternative, akumulacija popušta uslijed dizanja cijene rada, jer žaoka rada otupljuje. Akumulacija opada. Ali s njezinim opadanjem iščezava uzrok njezina opadanja, naime disproporcija između kapitala i izrabljive radne snage. Mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje dakle sam otklanja prepreke koje on prolazno stvara. Cijena rada pada ponovno na razinu koja odgovara *potrebama oplodnje kapitala*, bilo da je ta razina ispod, iznad ili je jednaka razini koja je vrijedila kao normalna prije nego što je nastupilo dizanje nadnice za rad.“

„Povećanje cijene rada ostaje dakle“, zaključuje Marx, „zastvoreno u granice, koje temelj kapitalističkoga sistema ne samo da puštaju nedirnutim, nego također osiguravaju njegovu reprodukciju na sve višoj razini. Zakon kapitalističke akumulacije izražava u stvari dakle samo to da njezina *priroda* isključuje svako takvo smanjenje u stupnju eksploatacije rada ili svako takvo povećanje cijene rada koje bi ozbiljno moglo ugroziti stalnu reprodukciju odnosa kapitala i njegovu reprodukciju na sve opsežnijoj i široj razini.“²⁶

Neka nam čitatelj oprostí ovaj podulji citat. Ali on je bio nuždan da bi se pokazalo da je Marx podcrtavao ne samo mogućnost, nego i nužnost dizanja realnih nadnica u fazi prosperiteta industrijskog ciklusa. Svakako, u citiranom odsječku „rastuća potražnja za radnom snagom“ istražuje se pod pretpostavkom „nepromijenjenog sastava kapitala“. U razmatranje se dakle još ne uvlači egzistencija „industrijske rezervne armije“. Ali to da

* Imetak roba stečen uzgrednim radom.

²⁵ Metafora preuzeta od utopijskog socijalista Braya. (Vidi: „Arbeit-slohn“, str. 540.)

²⁶ „Das Kapital“, I, str. 641., 645—648. i 649.

ova činjenica pretstavlja samo jedno suprotno djelovanje, koje doduše tendenciju opisanu u navedenom odsječku značajno modificira, ali je ne ukida, vidjet ćemo iz onoga što slijedi.²⁷ Ali prije toga moramo još ukratko razmotriti od Marxa postavljenu, vrlo značajnu, doktrinu „relativne nadnice“.

3. Marxovo učenje o relativnoj nadnici

Već 1849. piše Marx u svojem predavanju *Lohnarbeit und Kapital*: „Niti nominalna nadnica za rad, tj. suma novca za koju se radnik prodaje kapitalistu, niti realna radna nadnica, tj. suma roba koju on za taj novac može kupiti, ne iscrpljuje u nadnici za rad sadržana odnošenja. Nadnica za rad određena je prije svega još svojim odnosom spram dohotka, spram profita kapitalista — razmjerne, relativne nadnice za rad. Realna nadnica za rad izražava cijenu rada u odnosu spram cijena ostalih roba, relativna nadnica za rad suprotno tome udio neposrednoga rada u novoproduciranoj vrijednosti u odnosu spram udjela koji od toga pripada nagomilanom radu, kapitalu.“

I dalje: „Neka kuća može biti velika ili mala, tako dugo dok su kuće koje je okružuju isto tako male ona zadovoljava sve društvene zahtjeve za stanom. Ali uzdigne li se pokraj male kuće neka palača, malena se kuća stroza na kolibu. Mala kuća sada dokazuje da njezin vlasnik ne postavlja nikakve ili samo najskromnije zahtjeve; i ona može ići u visinu koliko hoće, ako susjedna palača ide u visinu u istoj ili čak u većoj mjeri, stanovnik će se razmjerno manje kuće osjećati sve neugodnije, nezadovoljnije, potisnuto u svoja četiri zida.“

Ali na isti način stoji stvar s položajem radništva u kapitalizmu: „Realna nadnica za rad može ostati ista, ona se može penjati, a relativna nadnica za rad može uza sve to padati. Pretpostavimo npr. da su sva životna sredstva opala u cijeni za dvije trećine, dok se dnevna nadnica spustila samo za trećinu, dakle npr. od tri marke na dvije marke. Iako radnik s ove dvije marke raspoláže većom sumom roba nego prije s tri marke, njegova se je nadnica za rad ipak u odnosu spram dohotka kapitalista sma-

²⁷ I u III. svesku svoga djela, gdje Marx, kao što je poznato, napušta pretpostavku nepromjenljivog organskog sastava kapitala, ponovno se ističe nužnost povećanja nadnice u fazi prosperiteta industrijskog ciklusa. (Na primjer: „Das Kapital“, III, str. 262.)

njila. Profit kapitalista . . . povećao se je za jednu marku, tj. za oskudniju sumu razmjenskih vrijednosti, koju on plaća radniku, mora radnik proizvoditi veću sumu razmjenskih vrijednosti nego ranije. Udio kapitalista u razmjeru s udjelom rada je porastao. Podjela društvenog bogatstva između kapitala i rada postala je još nejednakomjernija. S istim kapitalom kapitalist komandira većom kvantitetom rada. Moć klase kapitalista nad klasom radnika je porasla, društveni položaj radnika pogoršao se je, za jedan stupanj još je niže potisnut pod položaj kapitalista.“²⁸

Ovo što je do sada rečeno ne predstavlja ništa bitno novo, budući da se slični misaoni tokovi nalaze već kod *Ricarda*²⁹, *Cherbulieza*³⁰ i drugih. Ali ono što je tu bitno, to je posebna težina koju je Marx pridavao kategoriji „relativne nadnice“, kao i dalekosežni teoretski i praktični zaključci koje je on iz toga izvukao. Jer samo se kod Marxa može naći (od *Rose Luxemburg* tako nazvani³¹) „zakon tendencijskog pada relativne nadnice“, kojim se nužno sve više povećava „uzajamna distancija“ između radničke i kapitalističke klase — o čemu se prije svega radi³² — i čije se

²⁸ „Lohnarbeit und Kapital“, str. 411—414.

²⁹ Uspor. u „Theorien“ (II, str. 426.) mjesto citirano iz Ricarda: „Nije apsolutna količina proizvoda koja svakoj klasi pripada ona po kojoj možemo točno mjeriti stopu profita, rente, nadnice za rad, nego je to količina rada koja se zahtijeva za proizvodnju tih proizvoda. Poboľšanjem mašinerije i poljodjelstva može se ukupni proizvod podvostručiti; ali ako se nadnica, renta i profit isto tako podvostruče, njih će troje stajati međusobno u istome odnosu kao i prije i ni o jednome se neće moći reći da se je relativno promijenio. Ali da nadnica nije sudjelovala u cjelokupnom porastu, da je ona, umjesto što se je podvostručila, porasla samo za polovicu. . . , tada bih ja držao za točno da kažem . . . da je nadnica opala ukoliko je profit porastao; jer, da smo imali neko nepromjenljivo mjerilo za mjerenje vrijednosti proizvoda, tada bismo našli da na radničku klasu otpada manja vrijednost, a na kapitalističku klasu veća nego što su one prije primale.“ — „Jedna je od najvećih Ricardovih zasluga“, kaže u povodu toga Marx, „to što je razmatrao relativnu nadnicu za rad i fiksirao je kao kategoriju. Dotada razmatrala se je nadnica samo jednostavno, a radnik zato kao životinja. Ovdje pak on se razmatra u svojem socijalnom odnosu.“ (Ibid., str. 420—421.)

³⁰ Uspor. „Theorien“, III, str. 387—388.

³¹ Vidi: Rosa Luxemburg, „Ausgewählte Reden und Schriften“, II, str. 100.

³² Uspor. „Grundrisse“, str. 491.: „Kasnije u borbi obiju klasa — koja se s razvitkom radničke klase nužno pojavljuje — postaje odlučujuće važno mjerenje međusobne distancije, koja je izražena upravo samom nadnicom za rad kao proporcijom.“ Jer: „Položaj klasa međusobno više je uvjetovan proporcionalnim nadnicama nego apsolutnom visinom nadnice.“ („Theorien“, II, str. 420—421.)

posljedice stoga mogu prevladati samo socijalističkom transformacijom društva.

Rosi Luxemburg pripada slava da je ovu stranu Marxove teorije nadnice metnula pod pravo svjetlo. U njezinu djelu *Einführung in die Nationalökonomie* čitamo:

„Kapitalistička proizvodnja ne može učiniti ni koraka naprijed, a da ne smanji udio radnika u društvenom proizvodu. Sa svakim novim izumom tehnike, sa svakim poboljšanjem mašina, sa svakom novom primjenom pare i elektriciteta u proizvodnji i u saobraćaju biva udio radnika na proizvodu manji a udio kapitalista veći.“ To je „potpuno nevidljiva moć, jednostavno mehaničko djelovanje konkurencije i robne proizvodnje koje radniku otima sve veću porciju njegova proizvoda. . . Osobna uloga izrabljivača još je vidljiva tamo gdje se radi o apsolutnoj nadnici, tj. o realnom održanju života. Neko smanjenje nadnice koje uvodi opadanje realnog održavanja života radnika vidljivi je atentat kapitalista protiv radnika i ovi će, tamo gdje sindikat proteže svoje djelovanje, odgovoriti odmah borbom. . .“

Ali sasvim je drukčije kada se radi o nevidljivom opadanju relativne nadnice provedenom putem pukog tehničkog napretka, pomoću izuma, uvođenja mašina, poboljšanjem saobraćajnih sredstava etc:

„Djelovanja svih tih napredaka na relativnu nadnicu radnika nadaju se . . . potpuno mehanički iz robne proizvodnje i iz robnog karaktera radne snage. . . Borba protiv opadanja relativne nadnice znači stoga također borbu protiv robnog karaktera rada, tj. protiv kapitalističke proizvodnje u cjelini. Borba protiv pada relativne nadnice nije dakle više borba na tlu robne proizvodnje, nego revolucionarna, razorna navala protiv opstanka te privrede, ona je socijalistički pokret proletarijata.“³³

Sada biva jasno zašto se Marx tako odlučno borio protiv *Lassaleova* „vječnog zakona nadnice“. Ne samo zato što je on bio izgrađen na *maltuzijanskom* učenju o stanovništvu i što je protuslovio činjenicama; nego i zato što je taj zakon sasvim previđao kategoriju „relativne nadnice“ i revolucionarne ciljeve koji se iz toga nadaju. Vlastito Marxovo ekonomsko učenje završilo je spoznajom da je sistem najamnoga rada u temelju „sistem ropstva, i to ropstva koje biva u istoj mjeri grublje u kojoj se razvijaju društvene proizvodne snage rada, bez obzira na to da

³³ Rosa Luxemburg, *ibid.*, str. 717. i 719—720.

li bi radnik sada primao bolju ili lošiju plaću³⁴, i da se stoga zla toga sistema mogu ukloniti samo ukidanjem samog najamnog rada.

„I nakon što je taj uvid u našoj partiji“, piše on ogorčeno u *Pismu o Gothskom programu*, „sve više krčio put, vraćaju se natrag Lassaleovoj dogmi. . . To je kao kad bi među robovima koji su konačno došli iza tajne ropstva i započeli pobunu neki zastarjelim predodžbama zahvaćeni rob na program pobune napisao: Ropstvo se mora ukinuti jer davanje hrane robovima u sistemu ropstva ne može prekoračiti stanoviti donji minimum!“³⁵

Toliko o učenju o „relativnoj nadnici“. Bilo je važno razmotriti to učenje, jer se tek time diskusija Marxove teorije nadnice može staviti u ispravne okvire.³⁶ Pokazuje se da za ekonomsku (i političku) teoriju marksizma nije odlučno to da li realne nadnice rastu ili opadaju — koliko god inače ovo specijalno pitanje moglo biti važno; a kada kritičari Marxovi svoje napade koncentriraju baš na ovu točku, oni samo dokazuju kako su slabo prodrli u zbiljski duh njegove teorije nadnice.

4. *Industrijska rezervna armija kao regulator nadnice*

Do sada mogli smo se samo ograničiti na iznašanje Marxovih misaonih tokova; ali sada dolazimo na točku gdje se čine opravdane neke kritičke ograde.

One se nipošto ne odnose na bit stvari. Jer egzistencija industrijske rezervne armije u kapitalizmu ne može se pobijati; isto tako ne može se pobijati vrlo važan utjecaj koji ona vrši na oblikovanje nadnice. Ipak, toj temi posvećena poglavlja 3. i 4. glave o akumulaciji (I. sveska), kako nam se čini, pokazuju neke rupe koje su mogle voditi krivim predodžbama i stvarno su do njih dovele.

³⁴ „Kritik des Gothaer Programms“, MEW, sv. 19., str. 26.

³⁵ Ibid., str. 25—26.

³⁶ „Konačno znači to shvatiti samo polovicu zakona nadnice, ako se je upoznao samo kretanje apsolutne nadnice. Zakon mehaničkog spuštanja relativne nadnice s napretkom proizvodnosti rada dovršava tek kapitalistički zakon nadnice do njegova zbiljskog domašaja.“ (Rosa Luxemburg, *ibid.*, str. 725.) Napominjemo samo kao kuriozitet da Henryk Grossmann baš Rosi Luxemburg prebacuje „nevjerojatno, barbarsko sakaćenje osnovnih elemenata Marxove teorije nadnice („Das Akkumulation- und Zusammenbruchsge-
setz“, str. 585.).

Što naučava Mørx u tim poglavljima? Kao prvo, da bi s pretkom kapitalističke proizvodnje nužno povezano povećanje organskog sastava kapitala moralo voditi do razmjernog smanjenja promjenljivog dijela kapitala određenog za kupovanje radne snage. Izvjesno je da se kapitalistička proizvodnja uvijek sve više širi, a time, promatrano u duljim razdobljima, raste i potražnja radne snage; ali ona raste u jednoj „stalno se smanjujućoj proporciji“. Sasvim drugačije bijaše u dječje doba kapitalizma: „Sastav kapitala mijenja se vrlo postupno. Njegovoj akumulaciji odgovarao je dakle u cjelini razmjerni porast potražnje za radom.“³⁷ Ali to bijaše doba u kojem je promjenljivi, u nadnicama za rad uloženi kapital još snažno nadmašivao kapital uloženi u mašineriji, to znači „tamo gdje je još prevladavala manufaktura, a velika industrija bila još u povojima“.³⁸ Tada se još s *Adamom Smithom* moglo misliti da je akumulacija kapitala identična sa stalno rastućom potražnjom za radom i stalnim povećanjem nadnice za rad, a da se razina nadnice određuje jednostavno pomoću odnosa apsolutnog broja radničkog stanovništva spram veličine proizvodnoga kapitala.

Na svaki način: Razvitak velike industrije odbacio je to optimističko shvaćanje. Kapitalisti bijahu sada prisiljeni „pod prijetnjom propasti“ da uvijek uvode nove mašine a već postojeće da poboljšavaju; ali „poboljšanje mašinerije znači činiti ljudski rad suvišnim“.³⁹ Proširenjem mašinerije mora se postupno mijenjati odnos postojanog dijela kapitala spram promjenljivog, i to sve više u korist prvog. Ali budući da je „potražnja rada određena ne opsegom cjelokupnog kapitala, nego njegovim promjenljivim dijelom, *tada ona dakle progresivno pada s porastom cjelokupnog kapitala* — umjesto da kao prije toga . . . , razmjerno njemu raste. Ona opada relativno s veličinom cjelokupnog kapitala i u ubrzanom progresiji s porastom te veličine.“⁴⁰ Tendencija pomoću koje se objašnjava empirijski dana činjenica relativno prekomjernog stanovništva, to znači stanovništva koje premašuje srednje potrebe oplodnje kapitala, radničkog stanovništva koje se u kriznim vremenima iskazuje kao golema besposlena vojska, koja u višem prosperitetu gotovo nestaje, ali je stalno prisutna⁴¹ i njezino

³⁷ „Das Kapital“, I, str. 661.

³⁸ „Theorien“, III, str. 329.

³⁹ Engels, „Anti-Dühring“, str. 255.

⁴⁰ „Das Kapital“, I, str. 658.

⁴¹ Čak i na visini današnje faze prosperiteta ima u Sjedinjenim Državama još uvijek milijun besposlenih!

bijedno ishranjivanje opterećuje dijelom društvo a dijelom zaposleno radništvo.

Kakva funkcija pripada ovom prekomjernom stanovništvu u kapitalističkoj proizvodnji?

Ono je kapitalu neophodno iz dva razloga. Prvo: ono mu stavlja na raspolaganje „za njegove rastuće potrebe oplodnije . . . stalno pripravan izrabljivi ljudski materijal“, koji on može, već prema stanju konjunktura, zaposliti ili ostaviti na ulici. „Kapitalističkoj proizvodnji nipošto ne dostaje količina raspoložive radne snage koju isporučuje prirodni priraštaj stanovništva. Ona treba za svoju slobodnu igru jednu *od ove prirodne prepreke nezavisnu industrijsku rezervnu armiju*.“⁴² I kao drugo: Industrijska rezervna armija djeluje istodobno kao snažan regulator nadnice koji zahtjeve za nadnicama radništva drži na uzdi. Jer u razvijenom kapitalizmu baš je „*relativna prenapućenost . . . pozadina na kojoj se kreće zakon ponude i potražnje. Ona zatvara prostor za igru toga zakona u ograde koje apsolutno pogoduju gladi za eksploatacijom kapitala.*“⁴³ U vrijeme privredne stagnacije i početnog naleta pritište ona na „aktivnu radničku armiju“ tako što joj ne dopušta da previše napregne svoje zahtjeve za nadnicom; a u kriznim vremenima ona je vrlo često sprečava u tome da upotrijebi svoje pravo na štrajk, da bi odbila ofenzivu kapitala protiv održanja života radništva. U tom smislu „regulirana su općenita kretanja nadnice za rad isključivo ekspanzijom i kontrakcijom industrijske rezervne armije, koje odgovaraju mijeni razdoblja industrijskog ciklusa.“ Ona nisu regulirana „kretanjem apsolutnog broja radničkog stanovništva, nego promjenljivim odnosom u kojem se radnička klasa raspada na aktivnu i rezervnu armiju, povećanjem

⁴² „Das Kapital“, I, str. 664.

⁴³ Ibid., str. 668. — Sasvim drugačije bijaše u prošlom stoljeću u pravim kolonijama, to jest u zemljama koje su — kako Sjeverna Amerika, Australija itd. — bile naseljene bijelim doseljenicima. „U kolonijalnim zemljama“, čitamo u Marxovu predavanju „Lohn, Preis und Profit“, „zakon ponude i potražnje povoljan je za radnike. Otuda relativno visoki standard nadnica u Sjedinjenim Državama. Kapital može tamo pokušati učiniti sve što se može. Njega ne može spriječiti to što se tržište rada stalno prazni stalnim pretvaranjem najamnih radnika u nezavisne, samostalne seljake. Položaj najamnog radnika za veliki je dio Amerikanaca samo prolazni stadij, koji oni u roku kraćeg ili duljeg vremena sa sigurnošću napuštaju.“ („Lohn, Preis und Profit“, str. 149—150.) Ova izuzetna situacija radnika u Sjevernoj Americi davno je naravno prestala; ipak se sadašnje visoke nadnice tamošnjih radnika uz ostalo trebaju objašnjavati i ovom historijskom okolnošću.

i smanjenjem relativnog opsega prekomjernog stanovništva, stupnjem u kojem je ona čas apsorbirana, čas ponovno oslobođena“.⁴⁴

To je u najopćenitijim crtama sadržaj učenja o industrijskoj rezervnoj armiji. Uz to treba primijetiti još slijedeće:

Kao prvo, jasno je da se iz proste činjenice razmjernog smanjenja promjenljivog dijela kapitala još nipošto ne mogu izvlačiti zaključci u pogledu veličine i specifične težine industrijske rezervne armije. Tu sve zavisi od konkretnih odnosa; s jedne strane od razmjera i tempa u kojem raste organski sastav, kao i od duljine „medustanki u kojima akumulacija djeluje kao puko proširenje proizvodnje na danoj tehničkoj osnovi“⁴⁵ i s druge strane od snage samoga procesa akumulacije. Stoga je lako moguće da, tamo gdje je kapital u snažnoj ekspanziji i gdje kapitalističkoj klasi stoji na raspolaganju veliko unutarnje (ili vanjsko) tržište, potražnja za radnim snagama tako jako raste da time štetne posljedice industrijske rezervne armije bivaju bitno ograničene. (Vidi razvitak sjedinjenih država Sjeverne Amerike do velike privredne krize godine 1929.)

Drugo: Marx sam ukazuje na jednom drugom mjestu na to, da u razdobljima prosperiteta industrijska rezervna armija biva više ili manje apsorbirana, to znači da gotovo iščezava.⁴⁶ Time dakle bivaju ukinuta i njezina djelovanja na razinu nadnice, ili barem bitno ograničena.

Kao treće: U poglavlju o akumulaciji (I. sveska) vrlo se jako naglašava okolnost da „kapital brže“ može povećavati „svoju ponudu rada: . . . nego svoju potražnju za radom“, utoliko što on produljenjem radnoga vremena istiskuje veću količinu rada iz istog broja zaposlenih radnika. „Prekomjerni rad zaposlenog dijela radničke klase“, kaže se ovdje, „puni redove njezine rezerve, dok obratno povećani pritisak koji posljednja svojom konkurencijom vrši na prvu ovu prisiljava na prekomjerni rad i podvrgavanje pod diktat kapitala. . . *Proizvodnja relativnog prekomjernog stanovništva ili pretvaranje radnika u suviše napreduje stoga još brže od ionako razvitkom akumulacije ubrzanog tehničkog*

⁴⁴ „Das Kapital“, I, str. 666.

⁴⁵ Ibid., str. 658.

⁴⁶ „Obratno u periodu prosperiteta. . . Ne samo da raste konzumacija nužnih životnih sredstava; radnička klasa (u koju sada aktivno ulazi njezina cijela rezervna armija) momentalno uzima učešća u konzumaciji luksuznih artikala koji su joj inače nedostupni, osim toga i u klasi nužnih sredstava potrošnje, koja inače predstavljaju „nužne“ potrošne artikle samo za kapitalističku klasu. . .“ (Ibid., II, str. 409.)

preobražaja proizvodnoga procesa i odgovarajućeg proporcionalnog smanjenja promjenljivog dijela kapitala naspram postojanog.⁴⁷ Ali jasno je da ovaj faktor ubrzanja stvaranja industrijske rezervne armije danas više ne može igrati istu ulogu kao u Marxovo vrijeme, budući da je radničko zakonodavstvo i uvođenje 48-satnog, odnosno 40-satnog tjedna onemogućilo izrabljivačku praksu kapitala u pogledu produljenja radnog vremena.

I konačno: Već u „Kapitalu“ ukazuje se na ulogu sindikata koji „nastoje organizirati plansko zajedničko djelovanje između zaposlenih i nezaposlenih da bi slomili ili oslabili ruinirajuće posljedice onog prirodnog zakona kapitalističke proizvodnje“ (to znači prekomjernog radničkog stanovništva) „na njihovu klasu“.⁴⁸ Ali koliko se jače mora ova strana sindikalne djelatnosti isticati danas!

Vidi se: Ovdje se radi o faktorima koji djelomično mogu kompenzirati štetna djelovanja industrijske rezervne armije na oblikovanje nadnice i koji su sigurno doprinijeli tome da životni standard radništva u vodećim kapitalističkim zemljama ne samo da nije opao, nego je obratno mogao biti znatno povećan. Ali Marx baš te faktore (iz metodologijskih razloga) ne razmatra.⁴⁹ Okolnost koja je briljantna izvođenja o industrijskoj rezervnoj armiji morala krivo osvijetliti i koja je mnoge Marxove pristaše navela na pomisao da se tu ne radi o opisu opće historijske tendencije, nego o konkretnoj prognozi za slijedeća desetljeća. A to je svakako bio razlog tome zašto građansko-reformistička karikatura Marxovih shvaćanja, kako se ona javlja u liku takozvane „teorije osiromašenja“, nije od strane marksista nikada mogla biti ispravno isporučena!

5. Takozvana „teorija osiromašenja“

Ali nije li Marx sam postavio „teoriju osiromašenja“ i ne pripada li ona stupovima nosiocima Marxova sistema?

Nipošto. Protiv toga govori već činjenica da je autor „Kapitala“ tako energično osporavao koncepciju „fiziološkog egzisten-

⁴⁷ Ibid., I, str. 658.

⁴⁸ Ibid., str. 669.

⁴⁹ Ipak, upozorimo na rečenicu gdje se s obzirom na industrijsku rezervnu armiju kaže: „Ovo je apsolutni, općeniti zakon kapitalističke akumulacije. Jednako kao i svi drugi zakoni on biva u svojem ozbiljenju modificiran raznolikim okolnostima, čija analiza ovamo ne spada.“ (Ibid., str. 674.)

cijalnog minimuma“ (a otuda i *Lassaleov* „vječni zakon nadnice“). A bez koncepcije fiziološkog egzistencijalnog minimuma ne može se teorija o neizbježivom apsolutnom „osiromašenju“ radničke klase ni zamisliti. Dakle, ili jedno ili drugo: Ili se prihvaća da je Marx koncepciju fiziološkog minimuma odbijao, a tada mu se ne smije prikriti takozvana teorija osiromašenja; ili se pak čvrsto stoji uz posljednju pretpostavku, a tada se Marxa mora — protiv čiste savjesti — označiti pristašom „vječnog zakona nadnice“. . . A upravo je to ono što navjestitelji legende o Marxovoj „teoriji osiromašenja“ čine i oduvijek su činili.

No, mi želimo ovdje ostati na području teorije. Ono o čemu se dakle radi nije pitanje kako su Marx i *Engels* u ovom ili onom momentu prosuđivali konkretno kretanje nadnica u Engleskoj i na kontinentu,⁵⁰ nego samo i jedino pitanje: da li se iz ekonomskog sistema marksizma, iz razvojnih zakona kapitalističke proizvodnje kako ih je postavio Marx, nadaje nužnost napredujućeg apsolutnog pogoršanja položaja radničke klase (ili njezina „osiromašenja“)? Da li je točno da po Marxu — kako primjerice tvrdi *Sternberg* — koncentracija i akumulacija kapitala mora voditi ne do uspona, nego obrnuto do pada realnih nadnica? A ovu posljednju tvrdnju treba — već s obzirom na Marxovo protivljenje koncepciji fiziološkog egzistencijalnog minimuma — energično odbaciti.

Međutim: I veliki mislioci mogu često biti nedosljedni i postavljati međusobno proturječne teoreme. Ono o čemu se dakle radi jest to da li se u ekonomskoj misaonoj zgradi Marxovoj doista mogu naći misaoni tokovi koji ukazuju na neizbježivost jednog ne samo relativnog, nego i apsolutnog pogoršanja položaja radničke klase u kapitalizmu.⁵¹

U obzir dolaze naravno samo prava ekonomska Marxova djela koja je on napisao u svojem zrelom dobu, kao „Grundrisse“ (1857—58.), *Theorien über den Mehrwert* (1861—1863.) i „Das Kapital“. Jer još u *Komunističkom manifestu*, pisanom godine 1847., može se čitati: „Kmet je sebe učinio članom komune u kmetstvu, kao što se je malogradanin učinio buržujem pod jarmom feudalističkog apsolutizma. Suprotno tome, moderni radnik, umjesto da se s napretkom industrije uzdiže, spušta se sve dublje

⁵⁰ Vidjet ćemo kasnije da su oni tendencije ovog kretanja nadnica, već prema konkretnim okolnostima, prosuđivali vrlo različito (i često vrlo pesimistički).

⁵¹ Mi ne govorimo o nekom „osiromašenju“, jer nam se taj termin (osobito u vezi s riječju „relativno“) čini proturječan i jer zavodi u bludnju.

ispod uvjeta svoje vlastite klase. Radnik biva pauperom, a pauperizam se razvija još brže nego stanovništvo i bogatstvo.⁵²

Samo, u *Komunističkom manifestu* nalazi se i učenje o minimumu nadnice za rad⁵³, koje je Marx, kao što je poznato, kasnije opovrgnuo. Osim toga: kakvo god golemo značenje imao *Manifest* kao duhovno-povijesni dokument, ipak nitko neće baš u njemu tražiti kvintesenciju Marxovih ekonomskih učenja. Navedeno mjesto ne može stoga u našem slučaju dokazati ništa i bolje je držati ga na odstojanju. Vratimo se dakle Marxovim pravim ekonomskim djelima.

Ovdje se još može raditi samo o poznatom pasusu iz „Kapitala“, koji glasi: „... Unutar *kapitalističkog sistema* provode se sve metode za povišenje društvene proizvodne snage rada na trošak individualnog radnika; sva sredstva za razvoj proizvodnje prevrću se u sredstva vladanja i eksploatacije proizvođača, otupljuju radnika u djelomičnog čovjeka, obščašćuju ga pretvaranjem u privjesak mašine, uništavaju s mukom njegovu rada i njegov sadržaj, otuđuju mu duhovne potencije radnoga procesa u istoj mjeri u kojoj posljednjem znanost biva pripojena kao samostalna potencija... Ali sve metode za proizvodnju viška vrijednosti istodobno su metode akumulacije i svako proširenje akumulacije biva obratno sredstvo za razvitak ovih metoda. Iz toga slijedi da se položaj radnika, *kakav god bio njihov broj*, velik ili malen, mora pogoršati u onoj mjeri u kojoj kapital akumulira“.

I sada slijedi tako često citirana, ali najčešće iz sklopa istrgnuta, rečenica: „Zakon konačno, koji *relativno prekomjerno stanovništvo* ili *industrijsku rezervnu armiju* stalno drži u ravnoteži s opsegom i energijom akumulacije, prikiva radnika čvršće za kapital nego što Prometeja Hefestovi klinovi prikivaju za stijenu. Započinje jedna akumulaciji kapitala ogovarajuća akumulacija bijede. Akumulacija bogatstva na jednom polu jest dakle istodobno akumulacija bijede, radne muke⁵⁴, ropstva, neznanja, brutalizir-

⁵² „Das Kommunistische Manifest“, MEW, sv. 4., str. 473.

⁵³ Ibid., str. 476.: „Prosječna cijena najamnoga rada jest minimum nadnice za rad, tj. ona suma sredstava za život koja su nužna da radnika kao radnika održe na životu. Dakle, ono što najamni radnik prisvaja svojom djelatnošću dostaje samo za to da se ponovno stvori njegov goli život.“

⁵⁴ Uspor. „Das Kapital“, I, str. 672.: „Treća kategorija relativno suvišnog stanovništva, stagnantna, tvori dio aktivne radničke armije, ali s potpuno neredovitim zaposlenjem... nju karakterizira maksimum rada i minimum plaće. Njezin osnovni oblik... upoznali smo pod rubrikom kućni rad.“

ranja i moralne degradacije na suprotnome polu, tj. na strani klase koja svoj vlastiti proizvod proizvodi kao kapital“.⁵⁵

Bilo je nužno citirati cijeli ovaj pasus, jer je on u stvari jedini iskaz u „Kapitalu“ na koji se s prividom opravdanja mogu nadovezivati oni Marxovi kritičari koji mu pripisuju „teoriju osiromašenja“.⁵⁶ Dakako, pogleda li se bolje, tada mora i ovaj privid ispariti. Jer što zbilja govori citirano mjesto? Da li se možda posljednjom rečenicom, koja govori o „akumulaciji bijede“, negira prethodna rečenica koja utvrđuje jedno samo relativno pogoršanje položaja radnika? Nipošto. Posljednja rečenica samo govori da istodobno s rastom akumulacije raste i industrijska rezervna armija, da dakle sve veći dijelovi radništva postaju suvišni i stoga zapadaju u bijedu, neznanje, brutaliziranje i moralnu degradaciju. „Akumulacija bijede“ odnosi se dakle jedino na ovaj „Lazarov sloj radničke klase“⁵⁷, a ne na radničku klasu kao cjelinu! (Inače

[Uostalom: potpuno je pogrešno industrijsku rezervnu armiju . . . identifikirati s „besposlenošću“, kako to čini (op. cit., str. 55.) Sternberg. Ova dva pojma nipošto se ne pokrivaju.]

⁵⁵ „Das Kapital“, I, str. 675. — Nešto izmijenjena posljednja se rečenica ponavlja na str. 790—791. Tu se kaže: „Sa stalno opadajućim brojem magnata kapitala. . . raste masa bijede, pritiska, sluganstva, izopačenosti, izrabljivanja, ali i otpor stalno rastuće i samim mehanizmom kapitalističkog proizvodnog procesa školovane, okupljane i organizirane radničke klase.“

⁵⁶ Fritz Sternberg našao je svakako još jedno mjesto koje on citira na str. 261. svoje knjige. Tu se kaže: „Marx primjerice piše u ‚Lohn, Preis und Profit‘: ‚Ovih nekoliko naznaka‘ (o rastućem organskom sastavu kapitala) ‚dostajat će da se pokaže da upravo razvitak moderne industrije mora spustiti vagu za dobro kapitalista protiv radnika i da u skladu s time opća tendencija kapitalističke proizvodnje ne smjera k tome da podigne prosječnu normalnu nadnicu, nego da je spusti, tj. da vrijednost rada stisne više ili manje na njegovu minimalnu granicu.‘“ — Sternberg međutim mudro ispušta slijedeću rečenicu, koja glasi: „Ako stvari u tome sistemu imaju ovu tendenciju, znači li to da radnička klasa treba odustati od svojeg otpora protiv nasrtaja kapitala i prestati sa svojim nastojanjima da iz prilika koje se nadaju izvuče najviše za djelomično poboljšanje svojeg položaja? Kad bi ona to učinila, bila bi stiješnjena u bezrazličnu masu slomljenih gladuša kojima se više ne može pomoći.“ („Lohn, Preis und Profit, str. 151.) Vidi se da stvar drugom rečenicom dobiva sasvim drugi izgled i da bi se, po Marxu, tendencija kapitalističke proizvodnje da vrijednost radne snage pritisne na njezinu najdonju granicu mogla provesti samo tada kad ne bi bilo nikakve suprotne tendencije, naime akcije radničke klase!

⁵⁷ Uspor. slijedeće mjesto u „Kapitalu“: „Što je veće društveno bogatstvo, funkcionirajući kapital, opseg i energija njegova rasta. . . to je veća rezervna armija. . . Ali što je veća ova rezervna armija u odnosu spram aktivne radne armije, to je masivnije konsolidirano prekomjerno stanovništvo čija bijeda stoji u obratnu razmjeru spram njihove radne muke. Konačno, što je brojniji lazarski sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, to je veći oficijelni pauperizam.“ (Ibid., str. 673.)

bi se moralo prihvatiti da Marx baš od ovog radništva koje je sve više „u neznanju, brutalizirano i moralno degradirano“ očekuje provođenje socijalizma — što je mogao tvrditi samo *Bakunjin*, a ne Marx!)

To da je Marx uostalom u vrijeme objavljivanja I. sveska, iz kojeg je uzet gornji citat, jedva mogao misliti na neko apsolutno „osiromašenje“ radničke klase u cjelini dokazuje usporedba sa tri godine ranije pisanom „*Inauguraladresse*“, gdje se kaže: „U stvari, s promijenjenim lokalnim bojama i u pomlađenom mjerilu ponavljaju se engleske činjenice u svim industrijskim i naprednim zemljama kontinenta. Od 1848. u svima njima nečuveni razvoj industrije i neslućeno proširenje izvoza i uvoza. . . U svima, kao i u Engleskoj, penju se *realne nadnice*, tj. životna sredstva koja se novčanom nadnicom mogu namicati, za manjinu radničke klase, dok u najvećem broju slučajeva penjanje *novčane nadnice* nije značilo zbiljski porast komfora. . . Svuda se mase radničke klase spuštaju dublje barem u istom razmjeru u kojem klase nad njima idu uvis.“ (Dakle ponovno jedno ukazivanje na to da je Marx već u ono vrijeme računao s mogućnošću samo relativnog pogoršanja položaja radništva.) „I tako je sada u svim zemljama Evrope istina . . . da nikakav razvitak mašinerije, nikakva kemijska otkrića, nikakva primjena znanosti u proizvodnji, nikakvo poboljšanje sredstava komunikacije, nikakve nove kolonije, nikakvo iseljavanje, nikakvo otvaranje tržišta, nikakva slobodna trgovina, niti sve te stvari uzete zajedno ne mogu ukloniti bijedu radnih masa⁵⁸, nego da štoviše, obratno, na današnjoj krivoj osnovi svaki svježiji razvoj proizvodnih snaga rada mora težiti tome“ (u smislu učenja o „relativnoj radnoj nadnici“) „da produbi socijalne kontraste i zaoštri socijalne suprotnosti“.⁵⁹

To je zbiljsko Marxovo shvaćanje koje je, kako to potvrđuju privredno-povijesna istraživanja, odgovaralo tadašnjem (1849—1864.) položaju. Ako je pak Marx 1864. tako ocjenjivao položaj evropskog radništva, tada se sigurno ne može sa *Sternbergom*, *Stracheyjem*⁶⁰ i drugima prihvatiti da je on tri godine kasnije,

⁵⁸ Marx govori ovdje svakako o „bijedi“ radničkih masa; ono o čemu se radi jest, da li se po njemu ta „bijeda“ s razvitkom kapitalizma mora zaoštriti; jer samo tada mogla bi se njemu pripisati neka „teorija osiromašenja“.

⁵⁹ „Inauguralna adresa“, MEW, Bd. 16, str. 9.

⁶⁰ Osobito nam se neshvatljivom čini Stracheyjeva kritika. Jer, šta da se na primjer kaže na njegove tvrdnje da — po Marxu — „ne samo da neće biti poboljšanja u uvjetima najamnih radnika, kako raste totalna proizvodnja, nego kapitalizam kao da će prekoračiti svoje vlastite normalne

u „Kapitalu“, dospio do teorije po kojoj realne nadnice pod svim okolnostima opadaju, a situacija radničke klase da se napredujući, ne samo relativno nego i apsolutno mora pogoršati! Utoliko manje što mi posjedujemo iskaze utemeljitelja marksizma iz poznijeg vremena koji su — što moramo pretpostavljati — *Sternbergu* i *Stracheyju* ostali nepoznati, a koji dokazuju upravo suprotno onome što ovi tvrde. Tako je *Engels*, još za života *Marxova* i sigurno u sporazumu s njime⁶¹, pisao 14 godina poslije pojave I. sveska, dakle 1881.: „Velika zasluga Trade-Unionsa u njihovoj borbi za visoke nadnice i smanjenje radnoga vremena sastoji se u tome da oni teže za tim da održe i podižu životni standard. U londonskom Ostendu ima takvih struka čiji rad nije manje kvalificiran i isto je toliko težak kao rad zidara i njihovih pomoćnika, a ipak oni primaju jedva polovicu njihovih nadnica. Zašto? Jednostavno zato što jedna moćna organizacija stavlja neku grupu u položaj kao normu prema kojoj se ravnaju njezine nadnice da bi održala razmjerno visok životni standard, dok druga grupa, neorganizirana i nemoćna kakva jest, mora sebe prepustiti ne samo neophodnoj, nego i samovoljnoj prevlasti poduzetnika... Zakon nadnice nije dakle od te vrste da bi povukao nepokretnu čvrstu liniju. Unutar određenih granica on nipošto nije neumoljiv. U svim vremenima (izuzevši velike depresije) ima u svakoj privrednoj grani stanovit slobodan prostor u okviru kojeg se visina nadnice može promijeniti rezultatima borbe između obiju partija što se bore. Nadnice se u svakom slučaju utvrđuju pogađanjem, a kod pogađanja ima onaj koji najdulje i najdjelotvornije pruža otpor najveće izgleda da dobije više od onoga što mu pripada. Ako se pojedinačni radnik pokušava pogoditi s kapitalistom, on će lako biti prevaren i prepušten je njemu na milost i nemilost; ali kada radnici jedne cijele proizvodne grane stvore snažnu organizaciju, među sobom skupe neki fond da bi bili u stanju u slučaju nužde poduzetniku pružiti otpor i time sebe staviti u položaj da nastupe naspram poduzetnika kao snaga, samo tada imaju radnici izgleda da dobiju barem malo od onoga

zakone i obarati će životni standard radnika ispod njegove istinske vrijednosti, koja bijaše na razini opstanka“ („Contemporary Capitalism“, str. 119.)? Ta iz kojeg je *Marxova* spisa *Strachey* sve to izvadio? — Ili, uzmimo njegovo objašnjenje poznatog spora o „vječnom zakonu nadnice“; da je naime *Marx* samo zato istupio protiv *Lassallea*, jer je on sindikalnu organizaciju radnika htio iskoristiti za „revolucionarno obaranje kapitalizma“ — ma koliko da je kao teoretičar isto tako vjerovao u učenje o „fiziološkom minimumu nadnice“ kao i *Lassalle*. . . itd., itd.

⁶¹ Vidi: MEW, sv. 35., str. 19—20.

što se u ekonomskoj strukturi današnjeg društva može označiti kao „pravedna najamnina za pravedan dnevni posao“.⁶²

Tako Engels 1881. To je dakle bilo konzekventno kada je 10 godina kasnije (1891.) protiv stava Erfurtskog programa: „Sve veći bivaju broj i bijeda proletera“ primijetio: „Organizacija radnika, njihov stalno rastući otpor možda će porastu bijede suprotstaviti stanovit nasip. Ali ono što sigurno raste, jest nesigurnost egzistencije.“⁶³ (Formulacija za kojom možemo i moramo baš danas posezati.) Jer u jednom dijelu kapitalističkog svijeta stvarno je neposrednoj, fizičkoj bijedi radnika „suprotstavljen nasip“.⁶⁴ Promatrač koji gleda kroz ružičaste naočale mogao bi možda iz toga zaključiti da je — u protuslovlju s *Komunističkim manifestom* — buržoazija vodećih kapitalističkih zemalja svakako u stanju „svojim robovima osigurati egzistenciju, pa makar samo unutar ropstva“ i da je stoga vladavina kapitala konačno učvršćena. Ali ublaženje ili štoviše uklanjanje fizičke bijede nije još sve. Ono što prijeti radništvu i najnaprednijih kapitalističkih zemalja prije svega — i više nego ikada — jest nesigurnost njegove egzistencije — činjenica da ono mora produljivati svoj opstanak u sjeni pustopašnih kriza i još pustopašnijih ratova; a protiv tog zla u kapitalizmu nije izrastao nikakav lijek. . . .

No — mogu li se navedeni *Engelsovi* izrazi sjediniti s bilo kakvom „teorijom osiromašenja“? Izvjesno je da ne mogu. Pa ni tada, kad bi se te izraze htjelo shvatiti kao puki „okršaj pri uzmicanju“, kao neku vrstu samokritike koju su utemeljitelji marksizma vršili na svojim ranijim stavovima. Jer u tom slučaju ostalo bi nejasno, zašto se danas još uopće trebalo boriti protiv teorije koju je *sam Engels* odbacio već 1881.?

Toliko o takozvanoj „teoriji osiromašenja“. Vidi se: već s „filološke“ strane ta se teorija mora uputiti u područje znanstvenih nesporazuma. Ali ono o čemu se zbilja radi nije naravno to kako interpretiraju riječ „bijeda“ u Marxovim djelima, nego: da li se Marxu pripisana „teorija osiromašenja“ može objediniti s njegovim određenjem vrijednosti radne snage, s njegovom polemikom protiv „vječnog zakona vrijednosti“, s njegovim izvođenjima o penjanju realnih nadnica s rastućim intenzitetom i pro-

⁶² Engels, MEW, sv. 19., str. 252—253.

⁶³ Engels, MEW, sv. 22., str. 231.

⁶⁴ Ali sjetimo se sjevernoameričkih Crnaca od kojih milijuni kubere takvim životom koji se po današnjim mjerilima može označiti samo kao „bijeda“.

izvodnošću rada etc. etc.? A ovdje se zacijelo smijemo odvažiti na tvrdnju: čak da je Marx stvarno ikada postavio neku „teoriju osiromašenja“, ona bi se — kao duhu i sadržaju njegove teorije nadnice proturječna — morala osporavati!

To nikako ne treba značiti da je legenda o Marxovoj „teoriji osiromašenja“ nastala iz ničega, da ona nema nikakva realnog supstrata. Jer i znanstveni nesporazumi imaju svoju logiku, povezani su najčešće s bilo kakvim zbiljskim stanjem stvari koje je njihovu nastanku dalo poticaja. Tako i u ovom slučaju. Ono što je zbilja postojalo (i što je ovako ili onako moralo obojiti i teoretska shvaćanja onoga vremena), bijaše naizgled beznadan položaj evropskog radništva četrdesetih do šezdesetih godina prošlog stoljeća. Napretci bijahu relativno tako maleni i provodili su se takvim puževljim tempom, stvarna pak bijeda radničkih masa bijaše još uvijek tako bezgranična da su svi socijalisti (a osobito svi revolucionarni socijalisti) onoga doba vrlo pesimistički prosuđivali perspektivu nekog pažnje vrijednog poboljšanja materijalnog položaja radništva u kapitalizmu, pa su tako naginjali prognozi „osiromašenja“. I Marx je naravno bio u toku tih empirijskih činjenica i njegova se znanstvena veličina pokazuje baš u tome što se on u svojoj ekonomskoj teoriji tako malo njima dao voditi! . . . Ali nešto se Marxovim kritičarima mora priznati: da su i Marx (i *Engels*) često precjenjivali težinu faktora koji pritiskuju položaj radnika i da su zato samo oklijevajući imali na umu mogućnost nekog značajnog dizanja životnog standarda radnika čak i u vodećim kapitalističkim zemljama. U tom smislu mogu strogi kritičari (koji uvijek imaju prednost da pišu gotovo stotinu godina poslije Marxa i *Engelsa*) predbaciti obojici mislilaca „nedostatno predviđanje“. Ali da to s Marxovom teorijom nadnice kao takvom nema nikakve veze, to bi trebalo biti jasno i njima.

6. Zrnice istine u „teoriji osiromašenja“

Time mi naravno ne želimo reći da u kapitalističkoj zbiljnosti nema nikakvih tendencija osiromašenju; ima ih više nego dovoljno — samo se mora znati gdje ih treba tražiti. Takve tendencije nastupaju jasno u dvije sfere: prvo (vremenski), u svim kriznim vremenima i drugo (permanetno), u takozvanim nerazvijenim područjima svijeta, u koja ne ubrajamo samo Južnu i Centralnu Ameriku, Aziju i Afriku, nego i kapitalistički zaostale zemlje

Srednje i Zapadne Evrope (Grčka, dijelovi Italije, Španjolska, Portugal).

Što se tiče osiromašenja radništva u svim kriznim vremenima, o tome ne treba trošiti suviše riječi. Čak i radnička aristokracija svijeta — sjevernoamerička radnička klasa — nije u tom pogledu neranjiva, kako pokazuju iskustva dvanaestogodišnje privredne krize od 1929—40. godine. (Čak godine 1940. bilo je u Sjedinjenim Državama još uvijek 10 milijuna nezaposlenih!) Svakako, građanski historičari nerado se toga sjećaju, više vole prelaziti preko tog delikatnog predmeta. . . Ali ne samo to, štoviše ni industrijska rezervna armija za njih ne egzistira, jer se ne pojavljuje u službenim statistikama o nadnicama. Međutim, već je *Rosa Luxemburg* o tome pisala: „Pri prikazivanju kapitalističkih odnosa nadnice potpuno je pogrešno uzimati u obzir samo stvarno plaćene nadnice zaposlenih industrijskih radnika. . . Cijela rezervna armija nezaposlenih, od prolazno nezaposlenih kvalificiranih radnika sve do najdubljeg siromaštva i oficijelnog pauperizma, ulazi u određenje odnosa nadnice kao punovažan faktor.“ Jer „najdonji slojevi slabo ili potpuno nezaposlenih radnika i otpuštenih nisu neki odbirak, . . . nego su oni pomoću svih međučlanova rezervne armije unutarnjom živom vezom povezani s najbolje situiranim industrijskim radničkim slojem. Ta unutarnja povezanost brojčano se iskazuje putem redovitog porasta donjih slojeva rezervne armije u vrijeme loših poslova i u njihovu prikupljanju u boljoj konjunkturi, nadalje, putem relativnog smanjenja broja onih koji pribjegavaju javnoj potpori za siromašne s razvitkom klasne borbe i otuda povećanjem samoosjećaja u proleterskoj masi.“ A otuda: „Životni položaj najdonjih slojeva proletarijata biva. . . pokretan istim zakonima kapitalističke proizvodnje, povlačen gore dolje, a proletarijat tvori tek zajedno sa širokim slojem seoskih radnika kao i sa svojom armijom nezaposlenih i sa svim slojevima, od najgornjih do najdonjih, organsku cjelinu, socijalnu klasu na čijim se različitim stupnjevima nevolje i pritiska može ispravno shvatiti kapitalistički zakon nadnice.“⁶⁵

Ali učini li se to, ako se položaj radnika ne uzima u obzir samo u razdoblju prosperiteta, nego i u kriznim razdobljima i ne samo položaj zaposlenih, nego i nezaposlenih radnika, tada će naravno slika koju stvaraju privredni teoretičari što uljepšavaju stanje izgledati mnogo ozbiljnije — tada se više neće moći poricati

⁶⁵ Rosa Luxemburg, op. cit., I, str. 724—725.

ni prisutnost snažnih tendencija osiromašenju u kapitalizmu današnjice.

Do istih zaključaka dovodi nas i promatranje takozvanih „nedovoljno razvijenih područja“. Doduše vrlo je lijepo da industrijski radnici u Sjedinjenim Državama najčešće posjeduju vlastite kućice i automobile; ali kako to da radnici u susjednoj Latinskoj Americi nemaju ništa tome slično i najčešće se moraju zadovoljiti s neljudski niskim nadnicama? Kako dolazi do toga da sjevernoamerički radnik vrlo često zarađuje deset puta toliko koliko primjerice njegov klasni drug u Guatemali? I ima li uopće smisla pisati učene rasprave o navodnom neprekidnom poboljšanju položaja radništva u kapitalizmu ako se pri tome uzima u obzir samo životni standard u visoko razvijenim i najrazvijenijim kapitalističkim zemljama? — Ta, reći će se, upravo ove zemlje karakteristične su za kapitalizam, baš jedino u tim zemljama može se položaj radništva sagledati kao „normalan“; a kada se područja kao što je Guatemala uzdignu do istog stupnja proizvodnosti rada, tada će i radnicima tih područja pripasti blagoslovi kapitalizma u liku visokih realnih nadnica. . . Međutim, ono čime se ovdje bavimo nije ono što bi jednom moglo biti, nego ono što stvarno jest — ne položaj radništva u kapitalističkom mileniju snova, nego u zbiljskom kapitalističkom svijetu kako on danas postoji. I kao drugo: Tko može reći da je upravo položaj sjevernoameričkih, australskih, engleskih radnika „normalan“, a suprotno tome onaj radnika ostalog svijeta „abnormalan“? Ne tvori li kapitalistički svijet cjelinu čiji su sastavni dijelovi kako visokorazvijene (najčešće vladajuće) tako i nerazvijene (podjarmljene, izrabljivane) nacije? I nije li visoki životni standard radništva u najrazvijenijim zemljama najvećim dijelom uvjetovan baš time što radnici drugih zemalja takav standard nemaju?

Ovdje moramo posegnuti za Marxovim učenjem o izrabljivanju kapitalistički nedovoljno razvijenih (prije svega zemljoradničkih naroda) od visokokapitalističkih nacija. Ne misli se primjerice na kolonije i polukolonije u striktnom smislu, nego na zemlje koje doduše mogu biti politički „nezavisne“, ali ipak bivaju privredno izrabljivane od određenih kapitalističkih sila. I to također u slučaju kada te zemlje nisu prisiljene na sklapanje za njih štetnih ugovora etc. i ako one u osnovi ne predstavljaju ništa drugo (kao na primjer Guatemala) do područje vladavine stanovitih inozemnih dioničkih društava. Drugim riječima: Radi se o izrabljivanju koje se nipošto ne mora služiti političkim sred-

stvima pritiska, da, koje uopće nije smjerano, nego se provodi jednostavno snagom ekonomskih zakona koji djeluju u kapitalizmu.

Ta o kojim se zakonima radi? Ponajprije o zakonu vrijednosti. Znamo da se po zakonu vrijednosti kao društveno potreban broji samo onaj rad koji se zahtijeva za proizvodnju „bilo koje upotrebne vrijednosti s postojećim društveno-normalnim proizvodnim uvjetima i društvenim prosječnim stupnjem spretnosti i intenziteta rada“.⁶⁶ Unutar jedne zemlje izjednačuju se razlike u intenzitetu i proizvodnosti rada u neki društveni prosječni stupanj. Ali tako nije na svjetskom tržištu! Ovdje „intenzivniji nacionalni rad u usporedbi s manje intenzivnim“ ne proizvodi samo „... u istom vremenu više vrijednosti, koja se izražava u više novca“; ovdje zakon vrijednosti biva „još više... modificiran time što se na svjetskom tržištu *proizvodniji* nacionalni rad broji također kao intenzivniji, tako često proizvodnija nacija nije prisiljena konkurencijom da prodajnu cijenu svoje robe spusti na njezinu vrijednost“.⁶⁷ Rezultat toga jest to da se između raznih nacija zbiva nejednaka razmjena, tako da se primjerice „tri radna dana neke zemlje razmjenjuju za jedan neke druge... Ili, kao što se unutar neke zemlje odnosi kvalificirani, komplicirani rad spram nekvalificiranog, jednostavnog, tako se mogu odnositi radni dani različitih zemalja. U tom slučaju izrabljuje bogatija zemlja siromašniju (pa makar posljednja razmjenom dobivala⁶⁸) — „jednako kao što tvorničar koji se koristi kakvim novim izumom prije njegova poopćavanja... specifičnu višu proizvodnu snagu rada koji primjenjuje oplođuje kao višak rada“, dakle postiže ekstra dobit.⁶⁹ Samo što su ovdje ove ekstra dobiti, što nije slučaj s pojedinačnim tvorničarem, gdje su prolazne, trajne prirode. Bogatija zemlja stječe na taj način sirovine i proizvode koji bi nju stajali mnogo više kada bi ih morala proizvoditi na vlastitom području, biva dakle time oslobođena svih teškoća geografskog položaja etc. Kakav pak gubitak znači ova nejednaka razmjena za siromašniju zemlju, koja tako stalno mora darivati dio svoga nacionalnog rada, nije potrebno ni raspravljati.

Henryk Grossmann vjeruje uostalom da se može navesti još jedan razlog zašto zemlje zaostale u međunarodnom saobraćaju bivaju izrabljivane od visokokapitalističkih, a taj bi razlog bio

⁶⁶ „Das Kapital“, I, str. 54.

⁶⁷ Ibid., str. 584.

⁶⁸ „Theorien“, III, str. 101.

⁶⁹ „Das Kapital“, III, str. 248.

nejednakost sastava njihovih kapitala. Ukoliko naime u međunarodnom saobraćaju postoji tendencija k izjednačivanju profitnih stopa, tada „se robe kapitalistički visokorazvijene zemlje, dakle zemlje s prosječno višim organskim sastavom kapitala, prodaju za proizvodne cijene koje su stalno više od vrijednosti, dok, obratno, robe zemalja s nižim organskim sastavom kapitala pri slobodnoj konkurenciji bivaju prodavane za proizvodne cijene koje u pravilu moraju biti niže od njihove vrijednosti. . . Na taj se način na svjetskom tržištu unutar sfere cirkulacije postižu *prijenosi* viška vrijednosti proizvedenog u nerazvijenoj zemlji na kapitalistički razvijenije. . .“⁷⁰ Do istog je zaključka došao i *Otto Bauer* u svojem „Einführung in die Volkswirtschaftslehre“: „Nije istina“, kaže on ovdje, „da narodi razmjenjuju robe za čiju je proizvodnju potrebno jednako mnogo rada. Ta u cijenama su skriveni dobiti i gubici u razmjeni. Zemlje s razvijenijom industrijom — to su zemlje koje postižu dobiti u razmjeni na račun agrarnih zemalja. To znači da se razvijene zemlje bogate na račun poljoprivrednih zemalja.“⁷¹

Jasno je da dobiti u razmjeni koje visokokapitalističke nacije ulove u svom prometu sa zaostalim zemljama mogu dijelom biti primijenjene za to da se radnicima visokokapitalističkih nacija učine stanoviti ustupci s obzirom na nadnice. Prostor „unutar kojeg se visina nadnice može izmijeniti rezultatima borbe između obiju partija koje se međusobno bore“⁷² biva time povećan — ne gledajući na niže cijene roba uvezenih iz zaostalih zemalja, koje mogu dijelom dobro doći i radnicima zemlje koja ih uvozi. Ili, kako to kratko i jezgrovito izgovara *Otto Bauer* u citiranom djelu: „Radnicima u naprednijim zemljama ide bolje; zašto je to tako? Napredne zemlje postižu razmjenske dobiti, one se obogaćuju na trošak zaostalih zemalja.“⁷³ Iz čega naravno ne treba

⁷⁰ „Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz“, str. 431—432. — Uspor. Marxove „Grundrisse“, str. 755.: „Iz toga što profit može stajati ispod viška vrijednosti. . . slijedi da ne samo individualni kapitalisti, nego i nacije mogu neprestano uzajamno razmjenjivati, također ponavljati neprekidno razmjenu na stalno rastućoj razini a da zbog toga ne trebaju jednako-mjerno dobivati. Jedna od njih može stalno prisvajati dio viška rada druge, za koji dio ona u razmjeni ništa ne uzvraća. . .“

⁷¹ *Otto Bauer*, op. cit., str. 165.

⁷² Uspor. str. 357. ovoga rada.

⁷³ Op. cit., str. 164. — Ovdje citirano gledište *Otta Bauera*, čini se, svakako protuslovi shvaćanju koje je on zastupao na briselskom kongresu II. Internacionalne godine 1928. O tome čitamo u jednom članku *L. Birkenfelda* u „Grünbergs Archiv“, 1930, str. 154.: „Lenjinistička teorija radničke aristokracije“, misli *Birkenfeld*, „previdjela je — kao što su to učinili Helen

slijediti da možda radnici visokokapitalističkih zemalja moraju bezuvjetno činiti zajedničku frontu sa svojom vlastitom kapitalističkom klasom⁷⁴; nego samo da 1. povišenje standarda — ukoliko ono potječe iz tog izvora — ne može biti dodijeljeno proletarijatu svih zemalja, nego da štoviše počiva na nižem životnom standardu zaostalih zemalja; i da 2. ovo dizanje životnog standarda u vodećim zemljama može trajati samo tako dugo dok agrarne i kolonijalne zemlje svijeta zaostaju u svome privrednom razvoju. Ali danas se vidi jasnije nego ikada „da nijedna zemlja ne želi ostati agrarna, jer ne želi dopustiti da bude trajno izrabljivana od industrijskih država. S tim problemom“, zaključuje *Otto Bauer*, „ne može kapitalizam izaći na kraj. Agrarne zemlje odustat će od industrijaliziranja tek onda kada više ne budu izrabljivane. Ali to se u kapitalizmu ne može postići. Taj problem može riješiti tek socijalizam.“⁷⁵

7. Zaključna napomena

Kad smo ovako upoznali i drugu stranu medalje, možemo zaključiti naše istraživanje. Ali neka je dopuštena još jedna napo-

i *Otto Bauer*“ (u „Kampf“, 1928, str. 393. i dalje.) — „da su kamati koje npr. Amerika izvlači iz Evrope infinitezimalne veličine u usporedbi s masama viška vrijednosti američkih kapitalista koje oni mogu stvoriti iz rada američkih radnika zbog visoke proizvodnosti tamošnjeg rada. Malo dana nakon što je *Otto Bauer* u Bruxellesu na to bio upozorio, vjerovao je boljševički vođa *Buharin* na kongresu Komunističke Internacionale da je taj prigovor osporio. *Otto Bauer*, kazao je on, pitao bi: gdje bi bile švedske kolonije kad bi dio švedskih radnika primao najviše nadnice u Evropi? Temelj radničke aristokracije — odvrća *Buharin* — tvore osim kolonijalnih profita, i diferencijalni profiti kapitalista čija poduzeća rade s višom prosječnom proizvodnošću.“

⁷⁴ Sklonost k tome svakako je — kako uči povijest radničkoga pokreta — vrlo jaka! Uspor. Engelsovo pismo Marxu od 7. 10. 1858., u kojem on iskazuje bojazan „da se engleski proletarijat sve više pograđanšćuje, tako će ova najgrađanskija od svih nacija, čini se, konačno dospjeti do toga da će uz buržoaziju imati jednu građansku aristokraciju i jedan građanski proletarijat. Kod nacije koja eksploatira cijeli svijet to je svakako u stanovitoj mjeri opravdano.“ (MEW, sv. 29., str. 358.) A 23 godine kasnije on se je ponovno tužio: „British working man* upravo ne želi dalje, on mora biti prodman događajima, gubitkom industrijskog monopola. En attendant, habeat sibi**.“ (MEW, sv. 35., str. 20.)

⁷⁵ *Otto Bauer*, op. cit., str. 166.

* Britanski radnik.

** Čekajući, imati će sebe.

mena: Sigurno ne može teško pasti da se pokaže površni, u grubom empirizmu zaronjeni karakter danas uobičajene kritike Marxa kako se ona primjerice nudi u publicističkim radovima *Sternberga* i *Stracheyja*. To je ipak (da upotrijebimo jedan *Engelsov* izraz) „pure* pučkoškolski rad“. Mnogo je važniji i zanimljiviji naravno studij same Marxove teorije nadnice. A u tom pogledu nadamo se da smo pokazali da se tu radi o jednoj pravoj umjetničkoj i fino raščlanjenoj misaonoj zgradi koja se — usprkos znatnu vremenskom razmaku koji nas dijeli od njezina nastanka — još i danas rado vidi i pruža analitičke instrumente velike oštine. Svakako, s tom su teorijom (kako smo to vidjeli pri razmatranju učenja o „industrijskoj rezervnoj armiji“) povezane i stanovite opasnosti koje prije svega proizlaze iz nedovoljnog posvećivanja pažnje metodologijskoj izgradnji Marxova djela. Ali radi se o nedostacima koji ne dodiruju osnovu teorije i nipošto ne stoje na putu njezinoj plodnosnoj primjeni i daljnjem razrađivanju. Svakako, onaj tko u nacionalnoj ekonomiji pokazuje interes samo za površinu i traži jednom za svagda dane odgovore tome striktno znanstvena i bitno dijalektička Marxova teorija nadnice ne može prijati; ali „čitatelju koji misli“ (na kojeg je Marx apelirao u Predgovoru I. svesku svoga djela⁷⁶) mora njezino studiranje još uvijek prirediti velik teoretski užitak.

* Čisti.

⁷⁶ „Ja naravno pretpostavljam čitatelje“, pisao je Marx, „koji žele nešto novo naučiti, dakle i sami žele misliti.“ („Das Kapital“, I, str. 12)

Četvrti dio

ODSJEK O PROCESU CIRKULACIJE

PRETHODNA NAPOMENA

Sada dolazimo do odsječka Rohentwurfa koji u najopćenitijim crtama odgovara II. svesku kasnijeg djela, dakle bavi se procesom cirkulacije kapitala.

Ovdje se najprije mora napomenuti da je, kada smo u pretposljednem poglavlju govorili o „postalom“ kapitalu (za razliku od „nastajućeg“), tada to bio takoreći predujam jednog mnogo kasnijeg rezultata istraživanja. Jer mi još nipošto nismo prešli preko stupnja „nastajućeg“ kapitala! „Gotovi lik“ kapitala pretpostavlja naime da ovaj nema već iza sebe samo proces svoje vlastite proizvodnje, nego i proces svoje cirkulacije. U tom smislu pretstavlja cirkulacija nužni moment u samooblikovanju kapitala — ona „je istodobno njegovo nastajanje, njegov rast, njegov životni proces“.¹ A o „postalom“ ili „gotovom“ kapitalu može tek biti riječi, čim kapital stupa „takoreći iz svoga unutarnjeg organskog života u vanjske životne odnose“², čim dakle istraživanje napreduje od analize „kapitala općenito“ do analize „mnogih kapitalija“, do „kapitala u njegovoj realnosti“.

Već iz rečenoga slijedi da se u ovome odsjeku može raditi samo o apstraktnom razmatranju procesa cirkulacije — o novim oblicima koji kapitalu narastaju za vrijeme njegova kružnog toka, a osobito za vrijeme njegova boravljenja u sferi cirkulacije. Svakako ne smije se za moment zaboraviti da „u zbiljnosti. . . ova sfera“ predstavlja „sferu konkurencije, kojom, promatra li se ona u svakom pojedinačnom slučaju, vlada slučajnost; gdje dakle unutarnji zakon, koji se u tim slučajevima ostvaruje i njima ravna, . . .

¹ „Grundrisse“, str. 416.

² „Das Kapital“, III, str. 54.

samim pojedinačnim agentima proizvodnje ostaje nevidljiv i nerazumljiv“.³ Ali baš zbog toga mora znanstveno istraživanje procesa cirkulacije najprije apstrahirati od svih pojava konkurencije da bi taj proces moglo shvatiti u njegovu čistom liku, u njegovoj „jednostavnoj osnovnoj formi“.

Marx razvija pojam kapitalске cirkulacije s dvaju gledišta. Prvo, pod time se razumijeva boravak kapitala u pravoj sferi cirkulacije, dakle na tržištu robe i rada. Ali drugo — također kružni tok kapitala kroz ukupnost njegovih faza, čemu pripada, osim prave faze cirkulacije, i faza njegova procesa proizvodnje. Iz obaju gledišta nadaju se različita formalna određenja koja modificiraju zakone polučene u prethodnom odsječku i čija je temeljita analiza stoga nenadoknativa za razumijevanje cjelokupnoga procesa kapitalističke proizvodnje.

³ Ibid., str. 836. — Uspor. također ibid., str. 53—54.

PRIJELAZ IZ PROCESA PROIZVODNJE
U PROCES CIRKULACIJE KAPITALA
EKSKURS O PROBLEMU REALIZACIJE
I O PRVOJ SHEMI REPRODUKCIJE

Za razliku od II. sveska konačnog djela, odsječak „Rohentwurf“ koji se bavi procesom cirkulacije kapitala započinje jednim ekskursom koji, strogo uzevši, prelazi okvire apstraktne analize procesa cirkulacije i novih formalnih određenja kapitala što u njemu nastaju, ali koji se usprkos tome mora sagledati kao dobrodošla dopuna ove analize. To je ekskurs o problemu realizacije i o krizama suviše proizvodnje, koji se nalazi na stranicama 305—326.

„Sada smo vidjeli“, tako započinje taj ekskurs, „kako je kapital pomoću *procesa oplodnje* 1. održao svoju vrijednost, . . . 2. oplodio se, stvorio višak vrijednosti. Kao rezultat ovog jedinstva procesa proizvodnje i oplodnje javlja se sada. . . sam kapital, kako on proizlazi kao proizvod iz procesa čija pretpostavka on bijaše, . . . i to“ (kao) „*viša vrijednost*, jer sadrži više opredmećenoga rada od one od koje se prvobitno pošlo. Ova vrijednost kao takva jest *novac*. Međutim to je slučaj samo *po sebi*, on nije postavljen kao takav;¹ ono što je najprije *postavljeno*, prisutno jest neka roba s određenom (ideelnom) cijenom, tj. koja egzistira samo ideelno kao određena novčana svota i koja se tek u razmjeni kao takva treba *realizirati*, dakle, tek ponovno mora ući u proces jednostavne cirkulacije da bi bila postavljena kao *novac*.“²

„Točno promatran“, nastavlja Marx, javlja se stoga „*proces oplodnje* kapitala . . . istodobno kao njegov proces *obezvrjeđivanja*, kao njegovo demonetiziranje.“³ Jer — svojim stupanjem u proces

¹ Uspor. nap. 71. na strani 142/I ovoga rada.

² „Grundrisse“, str. 305—306. (Uspor. str. 174. i dalje ovoga rada.)

³ U originalu: „its demonetisation“.

proizvodnje kapital je izgubio svoj lik novca i može ga ponovno steći samo u procesu cirkulacije. Na svaki način, sada „kapitalist više ne stupa jednostavno u proces cirkulacije kao onaj tko razmjenjuje, nego kao *proizvođač* naspram drugih koji razmjenjuju kao naspram *potrošača*. Oni trebaju razmjenjivati svoj novac da bi dobili svoju robu za svoju potrošnju, dok on razmjenjuje svoj proizvod da bi dobio njihov novac. Uzmimo da taj proces propada — mogućnost tog propadanja u pojedinačnom slučaju dana je pukim razdvajanjem prodaje i kupnje —, tada se je novac kapitalista pretvorio u bezvrijedan proizvod i ne samo da nije dobio novu vrijednost, nego je izgubio i svoju prvobitnu vrijednost. Bez obzira na to dogodi li se to ili ne — obezvrjeđivanje svakako tvori moment procesa oplodnje⁴; to leži naprosto već u tome što proizvod procesa u svojem neposrednom obliku nije *vrijednost*, nego tek ponovno mora stupiti u cirkulaciju da bi se kao takav realizirao. Ako je dakle proizvodnim procesom kapital reproduciran kao vrijednost i nova vrijednost, on je istodobno tako postavljen kao *ne-vrijednost*, kao ono što tek *razmjenom treba biti pretvoreno u vrijednost*. . . *Kao roba* uopće kapital sada dijeli sudbinu robe; postaje slučajno to da li se ona razmjenjuje za novac ili ne; da li se njezina *cijena* realizira ili ne realizira.“⁵

Tako dolazimo do problema realizacije i u njemu uključenog problema kriza. „U samome proizvodnome procesu, gdje kapital stalno ostaje pretpostavljen kao vrijednost“, kaže se dalje u „Rohentwurfu“, „javila se je njegova oplodnja potpuno zavisnom samo od odnosa njega kao opredmećenog rada spram živog rada; tj. od odnosa kapitala spram najamnog rada. Ali sada kao proizvod, kao roba, javlja se on zavisnim od cirkulacije, koja leži izvan toga procesa. . . Kao roba mora on 1. biti *upotrebna vrijednost*, a kao takav predmet potreba, objekt potrošnje; 2. mora on za svoj ekvivalent — u novcu — biti razmijenjen. Nova vrijednost može se realizirati tek u prodaji.“⁶

⁴ Od ovog obezvrjeđivanja koje tvori moment samoga procesa oplodnje (Marx upotrebljava riječ u ovom smislu samo u „Rohentwurfu“) treba razlikovati obezvrjeđivanje kapitala koje rezultira iz povećanja proizvodne snage rada. „Vrijednost je“, čitamo u Marxovu pismu Engelsu od 14. 8. 1851., „prvobitno određena prvobitnim proizvodnim troškovima. . . Ali jednom proizvedenome proizvodu cijena se određuje troškovima koji su potrebni da se on reproducira. A troškovi reprodukcije padaju stalno i utoliko brže što je doba više industrijsko. Dakle, zakon stalnog obezvrjeđivanja same kapitalne vrijednosti“ . . . (MEW, sv. 27., str. 313.)

⁵ „Grundrisse“, str. 306.

⁶ Ibid., str. 307.

Oba uvjeta poznata su nam već iz analize jednostavne robne cirkulacije. Tamo smo vidjeli: „Kao sredstvo razmjene roba mora biti upotrebna vrijednost, ali to treba ona postati samo izvanj-štenjem, budući da ona nije upotrebna vrijednost za onoga u čijoj je ruci roba, nego za onoga koji je zamjenjuje kao upotrebnu vrijednost. Njezina upotrebna vrijednost sastoji se za njezina posjednika samo u njezinoj razmjenljivosti, ospoljivosti za opseg u njoj reprezentirane razmjenske vrijednosti.“⁷ „Isti odnos treba dakle biti odnos roba kao bitno jednakih, *samo kvantitativno* različitih veličina, treba biti njihovo izjednačavanje kao materijalizacije općenitog radnog vremena i treba istovremeno biti njihov odnos kao kvalitativno različitih stvari, kao posebnih upotrebni- h vrijednosti za posebne potrebe, ukratko, on mora biti odnos koji njih kao zbiljske upotrebne vrijednosti razlikuje.“⁸ Ovo protuslov-lje između upotrebne i razmjenske vrijednosti, koje se je otvorilo još u robi i u jednostavnoj robnoj cirkulaciji, oživljava sada, kada je riječ o cirkulaciji kapitala, u novom obliku. „Ali ovaj put to protuslovlje više nije postavljeno, kako u“ (jednostavnoj) „cirkulaciji, samo tako da je ono *samo formalna razlika*⁹, nego je odmje- renost pomoću upotrebne vrijednosti ovdje čvrsto određena kao odmjeranost cjelokupnom potrebom razmjenjivača za taj proiz- vod“, . . . tako da „je u samoj njegovoj *prirodnoj kakvoći* dana *mjera* njegove prisutnosti. Da bi bila prevedena u općenitu formu“, tj. u formu novca, „smije“ od kapitala proizvedena „upotrebna vrijednost biti prisutna samo u nekom određenom kvantitetu; kvantitetu čija mjera ne leži u radu u njoj *opredmećenome*, nego proizlazi iz *njezine prirode kao upotrebne vrijednosti*, i to kao *upo- trebne vrijednosti za druge*.“¹⁰ To znači: „Kao određena, jedno- strana, kvalitativna upotrebna vrijednost, npr. pšenica“, pro- izvod kapitala „se zahtijeva samo u određenome kvantitetu, tj. u stanovitoj mjeri. Ova pak mjera dana je dijelom kvalitetom njegove upotrebne vrijednosti — njegovom *specifičnom* korisnošću, upotrebljivošću — dijelom“ (pomoću) „broja razmjenjivača koji imaju potrebu za tom određenom potrošnjom. (Broj potrošača pomnožen veličinom njihove potrebe za tim *specifičnim* proiz- vodom.)“ Jer „upotrebna vrijednost po sebi nema bezmjernost vrijednosti kao takve. Stanoviti predmeti mogu se konzumirati

⁷ Ibid., str. 927.

⁸ „Zur Kritik“, str. 30.

⁹ U tom smislu da je roba pretrpjela promjenu oblika (R-N i N-R).

¹⁰ „Grundrisse“, str. 310.

samo do stanovitog stupnja i oni su predmeti potrebe. . . Kao *upotrebna vrijednost* ima stoga proizvod u sebi samome neku granicu — baš prepreku danu potrebom — ali koja se sada ne mjeri na potrebi proizvođača, nego na cjelokupnoj potrebi razmjenjivača.¹¹ Gdje pak ova ukupna potreba zakazuje, proizvod kapitala prestaje biti upotrebna vrijednost a dosljedno tome i kapital.¹²

Toliko o društvenoj potrebi kao o prepreki realizacije. Proizvod kapitala ne mora međutim biti samo objekt potrošnje, nego također mora „biti razmijenjen za svoj ekvivalent — u novcu“,¹³ čime se nadaje daljnja prepreka realizaciji. Budući da je naime „prvobitno cirkulacija bila pretpostavljena kao čvrsta veličina — kao veličina određenog opsega — s druge pak strane kapital je u proizvodnom procesu stvorio neku novu vrijednost, čini se kao da za ovu u stvari ne može postojati ekvivalent.“ „Višak vrijednosti. . . zahtijeva višak ekvivalenta“, a on se pak mora stvoriti proizvodnjom. Kapital ima tako „kao vrijednost prepreku. . . jednako u tuđoj proizvodnji, kao što je kao upotrebna vrijednost ima u tuđoj potrošnji; ovdje je njegova mjera u kvantumu potražnje za specifičnim proizvodom, tamo u kvantumu opredmećenoga rada koji egzistira u cirkulaciji.“ „Ravnodušnost vrijednosti kao takve naspram upotrebne vrijednosti dovedena je tako u lošu poziciju, jednako kao što je s druge strane u takvu poziciju dovedena mjera vrijednosti kao opredmećeni rad uopće.“¹⁴

Sada slijedi nama već poznati¹⁵ blistavi opis „propagandističkih“ i „civilizatorskih“ tendencija kapitala, u kojem Marx pokazuje kako nezasićni nagon za oplodnjom tjera kapital na to da stvori „krug cirkulacije. . . koji se proširuje samom proizvodnjom“ i da „izaziva stalno sve više viška rada . . . kao dopunu sebi samome“; i kako s druge strane isti nagon za oplodnjom ima za posljednicu to da se (stvaranjem novih i usavršavanjem postojećih potreba) „krug potrošnje unutar cirkulacije isto tako proširuje kao što se prije proširivao proizvodni krug.“ Tako nastaje privid kao da bi prije opisane prepreke mogle biti otklonjene razvitkom samog kapitalističkog načina proizvodnje. Međutim: Iz toga što kapital nastoji srušiti sve prepreke na koje nailazi, „pa ih je stoga

¹¹ Već ovdje načine Marx temu koju kasnije ponovno susrećemo u III. svesku „Kapitala“ (str. 194., 203. i 648—649.).

¹² „Grundrisse“, str. 308—309.

¹³ Ibid., str. 301.

¹⁴ Ibid., str. 307—310.

¹⁵ Uspor. 15. poglavlje.

ideelno“, po tendenciji, „premašio, nipošto ne slijedi da ih je on *realno* prevladao“, da one prestaju opstojati.¹⁶ Obratno: Ako smo ranije u kapitalu uočili neko „jedinstvo procesa proizvodnje i procesa oplodnje“, to se sada s najvećim naglaskom mora istaknuti „da *ovo* *jedinstvo proizvodnje i oplodivanja* nije *neposredno*, nego je samo kao *proces*“ . . . kojim se njemu imanentna *protuslovlja* doduše „neprekidno ukidaju“ („silom ukidaju . . . iako se to ukidanje do stanovite točke javlja samo kao mirno izjednačivanje“), „ali i stalno iznova proizvode. . .“.¹⁷ Kako taj proces konkretno protječe, svakako je „drugo pitanje“, koje ne spada u razmatranje „kapitala općenito“. Ono na što se na ovom stupnju istraživanja nadolazi „jest ponajprije utvrđivanje egzistencije protuslovlja“ i dokazivanje da su kako ova protuslovlja tako i tendencije koje ih vremenski prevladavaju po sebi već sadržane u „jednostavnom pojmu kapitala“ — tako da njihovo kasnije izvođenje treba gledati kao razvijanje iz ove jezgre.¹⁸

Na ovoj apstraktnoj ravni bavi se Marx u „Rohentwurfu“ problemom prekomjerne proizvodnje. „Cijeli spor o tome, je li suvišna proizvodnja moguća i nužna na stajalištu kapitala“, kaže on ovdje, „vrti se oko toga da li proces oplodnje kapitala u proizvodnji neposredno postavlja svoju oplodnju u cirkulaciji; da li je njegova oplodnja postavljena u *procesu proizvodnje* njegova *realna* oplodnja“. Građanski ekonomski dijele se ovdje na dva tabora. Oni koji, kao *Ricardo*, proizvodnju shvaćaju kao neposredno identičnu sa samooplodnjom kapitala — dakle ne brinu se ni za prepreke potrošnje, ni za postojeće prepreke same cirkulacije, ukoliko ona mora na svim točkama predstaviti protuvrijednosti, i na umu imaju samo razvitak proizvodnih snaga i porast industrijskog stanovništva — ponudu bez obzira na potražnju —, . . . oni su shvatili pozitivnu bit kapitala ispravnije i dublje od onih koji, kao *Sismondi*, naglašavaju prepreke potrošnje i postojećeg kruga protuvrijednosti; iako je posljednji dublje pojmiu borniranost na kapitalu utemeljene proizvodnje, njezinu negativnu jednostranost.“ Naravno, i u *Ricarda* postoji „sumnja“¹⁹ da razmjenska vrijednost nije vrijednost izvan razmjene i da se kao vrijednost očuva samo kroz razmjenu; ali on razmatra prepreke koje proizvodnju tako pogađaju kao slučajne, prepreke koje će biti prevla-

¹⁶ „Grundrisse“, str. 313.

¹⁷ *Ibid.*, str. 309. i 310—311.

¹⁸ *Ibid.*, str. 266. i dalje.

¹⁹ U originalu: „a suspicion“.

dane. On dakle shvaća prevladljivost takvih prepreka samih u u biti kapitala, iako on često u izvođenjima postaje apsurdan; dok *Sismondi*, obratno, ne samo da naglašava nalaženje prepreka, nego i njihovo stvaranje od samog kapitala, koji tako zapada u protuslovlja — za koja on sluti da moraju dovesti do njegova sloma.²⁰ On bi stoga htio prepreke proizvodnje postaviti izvana, običajem, zakonom etc., koje, baš kao samo izvanjske i umjetne prepreke, kapital nužno obara. S druge strane *Ricardo* i cijela njegova škola nisu nikada pojmlili zbiljske *moderne krize*, u kojima se ovo proturječje odterećuje u velikim olujama, koje sve više ugrožavaju njega samog kao temelj društva i same proizvodnje.²¹

Već iz ovog sučeljavanja *Sismondijevih* i *Ricardovih* nazora lako je uočiti u kojem se smjeru mora kretati Marxovo rješenje problema. Protiv *Ricarda* on će uvijek ponovno upozoravati na „temeljno protuslovlje“ kapitalizma: na „siromaštvo i potrošnu ograničenost masa nasuprot nagonu kapitalističke proizvodnje da razvije proizvodne snage, kao da samo apsolutna mogućnost potrošnje društva tvori njihovu granicu“.²² Krize kod njega stoga „nisu kao kod *Ricarda* slučajevi, nego bitno izbijanja imanentnih proturječja na visokoj razini i u određenim razdobljima“.²³ Protiv *Sismondija*, pak, Marx će naglasiti „univerzalnu tendenciju“ i „pozitivnu bit“ kapitala i primjereno tome shvatiti (periodičku) prevladanost „prepreka sfere razmjene“ kao sadržane „u biti kapitala“ samog. U nama već poznatom smislu, prema kojem protuslovlja kapitalizma on stalno „ukida“, ali isto tako neprekidno — i to na sve široj osnovi — „postavlja“, dok ona konačno ne dovode do njegova obaranja i prijelaza u jednu „višu formu socijalne proizvodnje“.

Baš s ovog gledišta kritizira Marx apologetske pokušaje ekonomista (*J. Mill, Ricardo, Say, MacCulloch*), koji odbijaju mogućnost općenitih kriza suvišne proizvodnje. Budući da ovu kritiku poznajemo iz Marxova „Kapitala“ i osobito iz njegovih „Theorien“ (svezak II.), nije potrebno iscrpnije ulaziti u odgovarajuće stranice u „Grundrisse“ (str. 314—317. i 326). Marx prije svega predbacuje ekonomima da oni — da bi otklonili mogućnost „kriza suvišne proizvodnje“ — izbjegavaju sva specifična svojstva kapita-

²⁰ U originalu: „downbreak“.

²¹ Ibid., str. 314. — Uspor. poznatu karakteristiku *Sismondija* u „Theorien“, III, str. 50—51. (I tamo se *Sismondi* suprotstavlja *Ricardu*.)

²² „Das Kapital“, III, str. 501.

²³ „Theorien“, III, str. 51.

lističkog načina proizvodnje, njihova pojmovna određenja, a cirkulaciju kapitala izjednačuju s jednostavnom robnom cirkulacijom, čak s neposrednom razmjenskom trgovinom. „Moment oplodivanja ovdje je potpuno izbačen, a proizvodnja i potrošnja jednostavno su suprotstavljene, tj. pretpostavljena je proizvodnja bazirana direktno na upotrebnoj vrijednosti, dakle ne na kapitalu.“²⁴ S druge pak strane teže građanski ekonomisti tome da je svuda „gdje ekonomski odnos . . . uključuje suprotnosti, . . . jedinstvo protuslovlja“, naglašavaju moment jedinstva a same suprotnosti odbijaju. Na taj način biva „jedinstvo suprotnosti neposrednim identitetom tih suprotnosti“²⁵ — „manira mišljenja čija kritika“, kako kaže Marx negdje drugdje, „ne spada u ekonomiju, nego u logiku“.²⁶ Tako npr. ekonomisti naglašavaju „tendenciju kapitala da se podijeli u točne proporcije“ (*na različite proizvodne grane*), ali namjerno zaboravljaju da je „isto tako njegova nužna tendencija“ — „budući da on bezmjerno stremlji višku rada, višku proizvodnosti, višku potrošnje etc. — da izađe preko proporcije“.²⁷ Svakako, kada bi proizvodnja u kapitalizmu uspijevala po nekom općenitom, unaprijed određenom planu, tada „se u stvari ne bi mogla dogoditi suvišna proizvodnja“.²⁸ Ali, budući da je to *contradictio in adjecto*, budući da povećanje kapitalističke proizvodnje „nije neposredno upravljano i određeno potrebama društva“, kapital je na nuždan način „isto tako stalno postavljanje kao i ukidanje proporcionalne proizvodnje“²⁹ proporcionalnost unutar kapitalističke proizvodnje proizlazi „kao neprekidni proces

²⁴ „Grundrisse“, str. 316.

²⁵ „Theorien“, III, str. 84. i 96. — Uspor. *ibid.*, II, str. 501: „Ako na primjer kupnja i prodaja, ili kretanje metamorfoze robe, predstavlja jedinstvo dvaju procesa ili štoviše protjecanje jednog procesa kroz dvije suprotne faze, dakle, bitno je jedinstvo dviju faza, tada je to kretanje isto tako bitno njihovo rastavljanje i njihovo uzajamno osamostaljivanje. Budući da oni sada ipak pripadaju zajedno, to se osamostaljenje pripadnih momenata može pojaviti samo silovito, kao razorni proces. Baš je kriza ono u čemu se odjelovljuje njihovo jedinstvo, jedinstvo razlučenih. Samostalnost koju međusobno pripadni i upotpunjavajući se momenti jedan spram drugog poprimaju silovito se uništava. Kriza dakle manifestira jedinstvo međusobno osamostaljenih momenata. Nikakva se kriza ne bi dogodila bez ovog unutarnjeg jedinstva prividno međusobno ravnodušnih momenata. Ali ne, kaže apologetski ekonomist. Budući da se događa jedinstvo, ne može se dogoditi kriza. Što ponovno ne znači da jedinstvo suprotstavljenih momenata isključuje suprotnost.“

²⁶ „Zur Kritik“, str. 77.

²⁷ „Grundrisse“, str. 316.

²⁸ „Theorien“, III, str. 115. (Uspor. str. 538. ovoga rada.)

²⁹ „Grundrisse“, str. 317. (Uspor. str. 538. ovoga rada.)

iz neproporcionalnosti“.³⁰ Građanskoj apologetici mora se stoga uzvratiti da pojedini momenti procesa oplodivanja doduše iznutra pripadaju zajedno, ali da se oni „mogu naći ili ne, mogu sakriti ili ne, mogu odgovarati ili ne“ — i da je već njihova „ravnodušna samostalna uzajamna egzistencija osnova protuslovlja“ (i kriza).³¹

„Međutim“, nastavlja Marx „mi još nipošto nismo završili. Protuslovlje između proizvodnje i oplodivanja — čije je jedinstvo kapital po svome pojmu — mora se shvatiti još imanentnije od naprosto ravnodušne, prividno nezavisne pojave pojedinačnih momenata procesa, ili štoviše totaliteta procesa jednih spram drugih.“ To znači da s pukim ukazivanjem na općenitu, apstraktnu mogućnost kriza još ništa nije učinjeno; vrijedi štoviše „dokazati da kapital sadrži posebno ograničenje proizvodnje — koje proturječi njegovoj općenitoj tendenciji da goni preko svake njezine granice“. To je već dovoljno „da se otkrije temelj *suviše proizvodnje*, temeljno proturječenje razvijenoga kapitala; da bi se uopće otkrilo da on nije, kako ekonomisti misle, *apsolutni* oblik za razvijanje proizvodnih snaga“.³² Ali posebno ograničenje sastoji se u tome što isti nagon za oplodnjom kapitala, koji njega sili na to da proizvodnju bezgranično (tj. bez obzira na raspoloživo tržište i plativu potražnju) proširi, njega prisiljava da sužava sferu razmjene, „tj. mogućnost oplodnje, realizacije u proizvodnom procesu postavljene vrijednosti“. Protuslovlje koje *Sismondi* shvaća, „grubo . . . a ipak s druge strane u stanovitoj mjeri točno“, „kao protuslovlje proizvodnje radi proizvodnje i jedne proizvodnje koja eo ipso isključuje apsolutni razvitak proizvodne snage.“³³

Sada Marx prelazi na to da svoju tezu pobliže utemelji. On kaže da je jedna od temeljnih pretpostavaka kapitalističke proizvodnje to da kapital prije svih stvari mora ući u razmjenu s radnikom, dakle, da mora postaviti nužni *rad*. „Samo tako on se oploduje i stvara višak vrijednosti.“ S druge pak strane „on postavlja nužni rad samo ako i ukoliko *on stvara višak rada*“³⁴ i *ovaj* može realizirati *kao višak vrijednosti*. On dakle postavlja višak rada kao uvjet za nužni, a višak vrijednosti kao granicu za opredmećeni rad, vrijednost uopće. . . On dakle ograničava . . . rad i stvaranje vrijednosti, i to s istog razloga s kojega i ukoliko

³⁰ „Das Kapital“, III, str. 267.

³¹ „Grundrisse“, str. 317—318.

³² *Ibid.*, str. 318.

³³ „Theorien“, III, str. 80.

³⁴ U originalu: „jest“.

on postavlja višak rada i višak vrijednosti. On dakle po svojoj prirodi postavlja *prepreku* za rad i stvaranje vrijednosti, koja stoji u protuslovlju s njegovom tendencijom da ih beskrajno proširi. A ukoliko on isto tako postavlja sebi *specifičnu* prepreku kao što s druge strane preko *svake* prepreke tjera, on je živo protuslovlje.³⁵

Ali ako kapital, čitamo u slijedećem pasusu, „čini s jedne strane višak rada i *svoju razmjenu s viškom rada* uvjetom nužnoga rada. . . — s te strane dakle već sužava i uvjetuje sferu razmjene — tada je s druge strane za njega isto tako bitno to da ograničava konzum radnika na ono što je nužno za reprodukciju njegove radne sposobnosti — da vrijednost koja izražava *nužni rad učini* preprekom oplodnje radne sposobnosti i otuda *razmjenske sposobnosti radnika* i da nastoji odnos ovog nužnog spram viška rada reducirati na minimum.“³⁶ Tendencija koja se nadaje iz kapitalova bezgraničnog nagona za oplodnjom, a u stvari ponovno mora završiti na ograničenju njegove razmjenske sfere.

Isto tako stoje stvari s proizvodnom snagom: „S jedne strane tendencija je kapitala, nužno, da nju najviše povećava da bi povećao *relativni višak radnog vremena*. S druge strane time je smanjeno nužno radno vrijeme, dakle razmjenska sposobnost radnika. Nadalje. . . relativni višak vrijednosti raste u mnogo manjem razmjeru nego proizvodna snaga, a taj se razmjer smanjuje utoliko jače ukoliko je više proizvodna snaga već podignuta.“³⁷ *Ali masa proizvoda raste u istom razmjeru*“ kao i proizvodna snaga. . . „Ali u istoj mjeri u kojoj raste masa proizvoda, raste i teškoća da se oplodi radno vrijeme u njima sadržano — jer se penje potražnja za konzumom.“³⁸

„Kapital postavlja dakle“, kaže Marx sažimajući problem, „*nužno radno vrijeme* kao prepreku za razmjensku vrijednost žive radne sposobnosti; *višak radnog vremena* kao prepreku za nužno radno vrijeme, a *višak vrijednosti* kao prepreku za višak radnog vremena; dok on istodobno tjera preko svih tih prepreka“, zaboravlja ih i od njih apstrahira. . . „Hinc* suvišna proizvodnja: tj. iznenadno sjećanje³⁹ na sve ove nužne momente na kapitalu utemeljene proizvodnje; stoga njihovom zaboravljanju slijedi opće

³⁵ „Grundrisse“, str. 324. (Uspor. nap. 14. na str. 293.)

³⁶ „Grundrisse“, str. 324—325.

³⁷ Uspor. 16. poglavlje ovoga rada.

³⁸ „Grundrisse“, str. 325.

* Odatle.

³⁹ Odjek Hegelove terminologije. (Uspor. Lukács, „Der Junge Hegel“, str. 655.)

obezvrjeđivanje. Istodobno s time kapitalu je postavljena zadaća da započinje od nekog višeg stupnja razvitka proizvodnih snaga etc., s novim pokušajem, s njegovim sve većim slomom⁴⁰ kao kapitala. Stoga je jasno da se kapital, što je viši njegov razvitak, utoliko više javlja kao prepreka proizvodnje — a otuda i potrošnje — ne gledajući na druga protuslovlja koja ga puštaju da se javlja kao nesnosna prepreka proizvodnje i prometa.⁴¹

Protuslovlje između proizvodnje i oplodivanja utemeljeno je dakle u prirodi samog kapitala, u oprečnom uzajamnom odnosu nužnog rada i viška rada. Što je veći višak rada, to je manji (uzeto relativno) nužni rad; ali utoliko je manja i mogućnost realiziranja viška proizvoda. U tom je smislu (ne računajući ni s kakvim preprekama) kapitalov nagon za oplodnjom „identičan sa zaprečavanjem sfere razmjene“.⁴²

Ali ako je to tako, ako kapital sam ograničavanjem potrošnje radnika postavlja prepreku realizaciji u proizvodnom procesu stvorenog viška vrijednosti, kako je onda uopće moguć razvitak kapitalizma? Kako to da kapital može izbjegnuti stanje permanentne krize? Ne mora li se ovdje — polazeći od ovih premisa — možda sa *Sismondijem* i ruskim „narodnjacima“ objašnjavati da je realiziranje viška vrijednosti u kapitalizmu na dulji rok nemoguće — jer se višak proizvoda odlaže u inozemstvu, u razmjeni s drugim narodima?⁴³

Mi se ponajprije želimo ograničiti na metodologijsku kritiku ovog prigovora. Oni koji ovako argumentiraju previdaju naime da kapitalistička privreda u svome realitetu pretpostavlja konkurenciju — dakle sferu u kojoj pri analizi „kapitala općenito“ dobivena apstraktna određenja bivaju tek ozbiljena, ali istodobno modificirana („posredovana“).

I ova povezanost postaje jasna pomoću Marxova „Rohentwurf“. Drugačije nego u pretkapitalističkim stanjima, kaže se u spomenutom ekskursu, u kapitalističkom načinu proizvodnje potrošnja je „na svim točkama. . . posredovana razmjenom, a rad nema nikada neposrednu upotrebnu vrijednost za onoga tko radi. Njezina cijela baza jest rad kao razmjenska vrijednost i stvarajući razmjensku vrijednost.“ Najamni radnik je stoga (za razliku od proizvođača ranijih doba) „sam jedan samostalni centar cirkula-

⁴⁰ U originalu: „collapse“.

⁴¹ „Grundrisse“, str. 325. i 319.

⁴² Ibid., str. 324—325.

⁴³ Vidi 30. poglavlje ovoga rada.

cije, onaj koji razmjenjuje, postavlja razmjensku vrijednost i razmjenom — dobiva“. Ali baš zbog toga javlja se nasuprot svakom kapitalistu, „s iznimkom njegovih vlastitih radnika, . . . ukupna masa svih drugih radnika ne kao radnici, nego kao potrošači, posjednici razmjenskih vrijednosti (nadnica za rad⁴⁴), novca što ga oni razmjenjuju za njegovu robu⁴⁵ . . . Oni tvore proporcionalno vrlo velik dio — iako ne tako velik kako se to obično uzima⁴⁶, ako se ima u vidu pravi industrijski radnik — potrošača. Što je veći njihov broj — broj industrijskog stanovništva — i masa novca kojom oni raspoložu, utoliko je veća sfera razmjene za kapital.“ (A mi znamo „da je tendencija kapitala da što više poveća masu industrijskog stanovništva.) Svakako, „odnos jednog kapitalista spram radnika *drugog kapitalista*. . .“ ne mijenja „ništa na odnosu kapitala uopće spram rada. Svaki kapitalist zna za svog radnika da on ne stoji nasuprot njemu kao proizvođač spram potrošača pa želi njegovu potrošnju, i.e. njegovu razmjensku sposobnost, njegovu nadnicu⁴⁷ što više ograničiti.⁴⁸ On naravno želi radnike *drugih* kapitalista kao što veće potrošače *svoje* robe. Ali odnos *svakog* kapitalista spram *svoga* radnika jest *odnos uopće kapitala i rada*, bitni odnos.“ S tog gledišta stoga je u osnovi „iluzija — *istinito* za pojedinog kapitalista za razliku od svih drugih — da *osim njegovih* radnika sva ostala radnička klasa stoji naspram njega kao *potrošač* i *razmjenjivač*, ne kao radnik. . . Zaboravlja se da, kako *Malthus* kaže⁴⁹, „sama činjenica profita kod

⁴⁴ U originalu: „Salär“.

⁴⁵ „Upravo to razlikuje kapital od odnosa gospodstva, da radnik stupa naspram njega kao potrošač i kao onaj tko postavlja vrijednost, u obliku posjednika novca, u obliku novca“, da on „biva jednostavnim centrom cirkulacije — jednim od beskrajno mnogo njezinih centara, u čemu je njegovo određenje radnika pogašeno.“ (Ibid., str. 323.)

⁴⁶ U originalu: „not quite so great as is generally imagined“.

⁴⁷ U originalu: „sein Salär“.

⁴⁸ U suprotnosti s ovime moglo bi se možda uputiti na primjer američke automobilske industrije, koja je, kako je poznato, u posjedu triju firma koje sigurno žele vidjeti radnike koje zapošljavaju također kao kupce svojih automobila. Samo, tako dugo dok u jednoj industrijskoj grani ima više poduzetnika, može se nadati i nadat će se svaki od njih da će upravo radnicima svojih konkurenata utrapiti svoju robu i primjereno tome nastojat će „što više ograničiti“ nadnice (a prema tome i razmjensku sposobnost) svojih vlastitih radnika.

⁴⁹ Doista se ne radi o riječima samog Malthusa, nego o jednoj napomeni izdavača njegovih „Principles“, Ottera, koja glasi: „Potražnja stvorena od proizvodnog radnika ne može nikada biti adekvatna potražnja, jer ona ne može ići do punog opsega onoga što on proizvodi. Ako to može, onda nema profita, a dosljedno tome ni motiva za njegovo zapošljavanje. Postojanje

proizvodnje neke robe pretpostavlja potražnju koja prelazi potražnju radnika koji ju je proizveo⁶ i da otuda „potražnja radnika ne može nikada biti adekvatna potražnja“. ⁵⁰ Ipak je rečena „iluzija“ od velike važnosti:

Budući da naime, čitamo dalje u „Rohentwurfu“, „jedna proizvodnja stavlja u pokret drugu i tako sebi stvara potrošače u radnicima tuđeg kapitala, tada se za svaki pojedinačni kapital potražnja radničke klase koja je postavljena samom proizvodnjom javlja kao adekvatna potražnja.⁵¹ Ova samom proizvodnjom postavljena potražnja tjera nju unaprijed preko *proporcije* u kojoj bi ona morala proizvoditi s obzirom na radnika, s jedne strane; mora je tjerati preko toga; s druge strane — iščezne li ili se povuče *potražnja koja prekoračuje potražnju samih radnika*,⁵² tada nastupa slom⁵³. Kapital sam promatra tada potražnju putem radnika — i.e. plaćanje nadnice,⁵⁴ na čemu ova potražnja počiva — ne kao dobit, nego kao gubitak. Tj. *imanentni odnos između kapitala i rada* čini sebe važećim. Tu je i *konkurencija kapitalija*, njihova uzajamna ravnodušnost i međusobna samostalnost, koja vodi k tome da se pojedinačni kapital ne odnosi spram radnika totalnog ostalog kapitala kao spram radnika: hinc biva izgnan preko točne proporcije.“⁵⁵

„Sasvim je isto i sa samom proizvodnjom“, čitamo u jednoj napomeni uz to, „koja je proizvedena potražnjom za sirovinom, mašinerijom, sredstvima komunikacije i za pomoćnim materijalom koji se troši u proizvodnji, za bojom, ugljenom, lojem, sapunom etc. Ova potražnja kao ona koja plaća, kao ona koja postavlja vrijednost, adekvatna je i dovoljna tako dugo dok proizvođači međusobno razmjenjuju. Njezina neadekvatnost pokazuje se odmah čim konačni proizvod nalazi svoju granicu na neposrednoj i konačnoj potrošnji.⁵⁶ I ovaj *privid*, koji tjera preko točne proporcije, utemeljen je u biti kapitala koji se, kako to treba opsežnije razviti kod konkurencije, od sebe sama odbija; on *jest* mnoštvo

profita uz svaku robu pretpostavlja potražnju širu od potrošnje rada koji ju je proizveo. Ed.“ (T. R. Malthus, „Principles of Political Economy etc.“, 1836, str. 405. — Vidi „Grundrisse“, str. 1008., redak, napomena uz str. 321., 16—22.)

⁵⁰ U originalu citirano na engleskom jeziku.

⁵¹ U originalu: „adequate demand“.

⁵² U originalu: „die Nachfrage exterior to the demand of the labourer“.

⁵³ U originalu: „collapse“.

⁵⁴ U originalu: „Salärs“.

⁵⁵ „Grundrisse“, str. 322—323.

⁵⁶ Uspor. *ibid.*, str. 533. i 67.

potpuno međusobno ravnodušnih kapitala.⁵⁷ Ukoliko jedan kapitalist od drugog *kupuje*, robu kupuje ili prodaje, oni stoje u jedno-stavnom odnosu razmjene; međusobno se ne odnose kao kapital. *Točna* (umišljena) proporcija, u kojoj oni međusobno moraju razmjenjivati da bi se konačno mogli oploditi kao kapital, leži *izvan* njihova međusobnog odnosa.⁵⁸

Toliko o „nužnim“, „imanentnim“ preprekama kapitalističkog načina proizvodnje, kako one dolaze do izraza u krizama suvišne proizvodnje. Jasno je da se ovdje nipošto ne radi o apsolutnim, nego o takvim preprekama koje se kao takve pokazuju tek u stalnom kretanju, u stalnoj borbi oprečnih tendencija. S tog pak stajališta pitanje o uvjetima koji omogućuju relativnu (periodičkim krizama prekidanu) ravnotežu reproducirajućeg se kapitalističkog sistema nije samo teoretski dopustivo, nego je od najvećeg interesa za ekonomsku znanost. Ova ravnoteža mora se dati izraziti nekom shemom — a baš takva shema nalazi se u nalazi se u stvari već u Marxovu „Rohentwurfu“.

Marx ovdje⁵⁹ dijeli ukupni kapital društva u 5 klasa, koje su reprezentirane kapitalistima A, B, C, E i D. Prva dvojica su tvorničari sirovina, treći proizvodi mašine, četvrti životna sredstva za radnike a peti luksuzne proizvode određene za potrošnju samih kapitalista. Organski sastav kapitala u svih je 5 proizvodnih grana isti: 75p + 25pr (pri čemu se p raspada na 2/3 u sirovine i 1/3 u strojeve). Stopa izrabljivanja također je jednaka — 100%. Tako dobivamo slijedeću shemu:

	strojevi	sirovina	rad	višak proizvoda
A) 1. tvorničar sirovina	20	40	20	20
B) 2. tvorničar sirovina	20	40	20	20
C) tvorničar strojeva ⁶⁰	20	40	20	20
E) radničke potrebe ⁶²	20	40	20	20
D) proizvođač viška	20	40	20	20

⁵⁷ Uspor. napom. 119. na str. 62.

⁵⁸ „Grundrisse“, str. 323—324.

⁵⁹ Ibid., str. 345.

⁶⁰ U originalu: „Maschinist“.

Kako se sada prema ovoj shemi provodi reprodukcija? Kapitalist E „razmjenjuje svoj cijeli proizvod od 100; za nadnicu za rad 20 za svoje vlastite radnike, 20 za radnike tvorničara sirovine A, 20 za radnike tvorničara sirovine B, 20 za radnike tvorničara strojeva C, 20 za radnike proizvođača viška D; za to razmjenjuje on 40 za sirovine, 20 za strojeve⁶¹, 20 dobiva on za radničke potrebe⁶² i 20 mu ostaje za kupnju viška proizvoda⁶³, od čega on sam živi. Jednako tako ostali u odnosu.“ (Tj., svaki od oba tvorničara sirovine prima 40 na sirovinu — budući da on ovu može upotrijebiti direktno, bez razmjene, za novu proizvodnju⁶⁴ — a 60 razmjenjuje za proizvode drugih kapitalista; dok „strojar“ i „proizvođač viška“ mogu svaki dobiti samo 20 — u strojevima odnosno u luksuznim dobrima — i svaki razmjenjuje 80.) Svaki od kapitalista tada je u stanju da nastavi u slijedećoj godini proizvodnju na istoj razini.⁶⁵

U ovoj peteročlanoj shemi „Rohentwurfa“ nije teško prepoznati prototip iz „Kapitala“⁶⁶ i iz „Theorien“⁶⁷ poznate nam sheme jednostavne reprodukcije. Naime, ako s jedne strane oba proizvođača sirovina i „strojara“ i s druge strane proizvođače sredstava za život i luksuza sažmemo u dvije posebne grupe, tada dobivamo shemu:

	strojevi	sirovina	rad	višak proizvoda
I. Industrija proizv. sredstava	60	120	60	60
II. Industrija sredstava za život	40	80	40	40
ili	I. 180 p + 60 pr. + 60 v			
	II. 120 p + 40 pr. + 40 v			

Kapitalisti prvog odjela mogu 180p — budući da on egzistira u prirodnom liku proizvodnih sredstava — direktno upotrijebiti

⁶¹ Shema apstrahira od stalnog kapitala.

⁶² U originalu: „Arbeiter necessities“.

⁶³ U originalu: „Surplus produce“.

⁶⁴ Pretpostavljeno je da se radi o sirovinama koje ponovno mogu služiti za proizvodnju sirovina. (Isto se odnosi na strojeve kapitalista C.)

⁶⁵ Ibid., str. 345—346.

⁶⁶ „Das Kapital“, II, str. 396—397.; III, str. 843—847.

⁶⁷ „Theorien“, III, str. 234—246. (Uspor. također MEW, sv. 30., str. 362—367., kao i u dodatku pojedinačnog izdanja „Kapitala“ od 1848., str. 533—536., otisnute Marxove „Tableaux Economique“ iz godine 1863.)

za reprodukciju; isto tako ne trebaju 40pr. i 40 v drugog odjela napustiti granice tog odjela. Ali ono što se između oba odjela mora razmijeniti jesu 60pr i 60v prvoga, kao i 120p drugoga odjela. Tako dobivamo uvjete jednadžbe koja izražava glatko odvijanje reprodukcije: $pr_1 + v_1 = p_2$ — kao i u shemi reprodukcije II. sveska „Kapitala“.

Ali kako stoje stvari s proširenom reprodukcijom ili, kapitalistički izraženo, s akumulacijom? (Jer, ako bi 5 kapitalista sheme „potrošili cijeli višak, bili bi oni na kraju tamo gdje su bili i na početku i višak vrijednosti njihova kapitala ne bi rastao“ — što bi protuslovalo svrsi kapitalističke proizvodnje.) Mora se dakle konstruirati posebna shema proširene reprodukcije, a u „Rohentwurfu“ nalazi se već jedna na brzinu nabačena naznaka takve sheme.⁶⁸ Ta naznaka pokazuje očite pogreške u računanju; ali jasno je što Marx hoće reći. To je slijedeće:

Kao prvo, mora se, da bi se mogao dogoditi prijelaz od jednostavne k proširenoj reprodukciji, ograničiti barem proizvodnja „proizvođača viška“ D. Jer, ako je svaki kapitalist od svojeg viška vrijednosti 20 potrošio samo 10, a deset akumulirao, onda proizvođač viška D može sada proizvesti 50 (5×10) jedinica luksuzne robe. (Tako je već prijelaz k proširenoj reprodukciji povezan s krizom.) A kao drugo, mora svaki kapitalist (A, B, C i E) od akumuliranih 10 vrijednosnih jedinica u istoj proporciji kao i ranije primijeniti 5 za sirovine, 2,5 za strojeve i 2,5 za nadnicu za rad. I samo ako ove proporcije bivaju zadržane, dana je „realna mogućnost većeg oplodivanja — proizvodnje nove i veće vrijednosti“. Inače bi kapitalisti koji proizvode sredstva za život i luksuz E i D proizvodili previše — „naime previše u odnosu spram proporcije dijela kapitala određenog za radnike, ili previše u odnosu spram dijela kapitala što ga konzumiraju kapitalisti (previše u odnosu u kojem oni moraju kapital povećati. . .)“ To znači: dogodila bi se „opća hiperprodukcija“, „ne zato što bi bilo proizvedeno relativno premalo roba koje su za konzumaciju radnika ili kapitalista, nego jer je od *obiju* proizvedeno previše — previše *ne za potrošnju*“ koja odgovara zbiljskim potrebama, „nego za održanje *ispravnog* odnosa između *potrošnje i oplodivanja*; *premnogo za oplodivanje*.“⁶⁹

„Drugim riječima“, nastavlja Marx, „na nekom danom stajalištu razvitka proizvodnih snaga (jer će on odrediti odnos nužnoga

⁶⁸ „Grundrisse“, str. 346.

⁶⁹ Ibid., str. 346—347.

rada spram viška rada) zbiva se fiksni odnos, u kojem se proizvod dijeli u četiri dijela⁷⁰ — odgovarajuće sirovini, mašineriji, nužnome radu, višku rada — i konačno višak proizvoda⁷¹ sam u dio koji pripada potrošnji i na jedan drugi koji ponovno biva kapitalom. Ova unutarnja pojmovna dioba kapitala pojavljuje se pri razmjeni tako da se održavaju određene i ograničene — iako u toku proizvodnje stalno promjenljive — proporcije za razmjenu kapitala među sobom. . . Na svaki način time su dane kako suma razmjene koja se može dogoditi tako i proporcije u kojima svaki od ovih kapitala mora kako razmjenjivati tako i proizvoditi. Ako je odnos nužnoga rada spram postojanog dijela kapitala npr. kao u gornjem primjeru“ (tj. kao u shemi) . . . „tada smo vidjeli da kapital koji zajedno radi za potrošnju kapitalista i radnika ne smije biti veći od $1/5 + 1/10$ od 5 kapitala. . . Isto je tako dan odnos u kojem svaki kapital mora razmjenjivati s drugim, koji predstavlja određeni moment njega samoga. Konačno, u kojem svatko uopće mora razmjenjivati.“⁷²

Međutim: Ono što shema ima u vidu jest samo „unutarnje“, „pojmovno“ dijeljenje kapitala, dakle uvjete koji čine mogućom ravnotežu rastom zahvaćenog kapitalističkog sistema. U zbiljnosti ti se uvjeti mogu ostvariti samo uz stalne smetnje. Jer „razmjena po sebi i za sebe daje ovim pojmovno međusobno određenim momentima ravnodušan opstanak“, tako da se oni razvijaju „nezavisno jedan od drugoga“; „njihova unutarnja nužnost *pojavljuje se*“ stoga tek „u krizi koja njihov ravnodušni uzajamni privid silovito dokrajčuje“.⁷³

To međutim nije jedina opasnost koja prijeti oplodnji kapitala. Budući da su „proporcije za razmjenu između kapitala“ određene „odnosom nužnoga rada spram viška rada“, i budući da taj odnos sam zavisi od razvitka proizvodnih snaga, to svaka „revolucija u proizvodnim snagama“ mora dovesti neku promjenu u spomenutim proporcijama razmjene. Napreduje li proizvodnja usprkos tome „ravnodušno dalje“ (a baš bezmjerni nagon za povećanjem kapitala pušta nju uvijek nanovo da prelazi preko svih „ispravnih“ proporcija), „tada se konačno mora na jednoj ili na drugoj strani ispostaviti minus, negativna veličina“. Jer

⁷⁰ U originalu: „in einen Teil“.

⁷¹ U originalu: „die Surplusarbeit“.

⁷² Ibid., str. 347.

⁷³ Ibid., str. 347—348. (I pojam „ravnodušnost“, koji uvijek iznova susrećemo u „Rohentwurfu“, uzet je iz Hegelove „logike“.)

„prepreka ostaje uvijek to da se razmjena zbiva tako — dakle i proizvodnja — da odnos viška rada naspram nužnoga ostaje isti — jer to je = ostajanju jednakom oplodnje kapitala“.⁷⁴ Odagna li se ipak proizvodnja preko te prepreke, tada u nekom određenom momentu mora doći do „općeg obezvrjeđivanja ili uništenja kapitala“. Kriza se dakle razrješava „u zbiljskom smanjenju proizvodnje, živoga rada — da bi se uspostavio ispravan odnos između nužnoga i viška rada, na čemu u posljednjoj instanciji sve počiva“ . . . „Oboje je stoga postavljeno u biti kapitala; kako obezvrjeđivanje kapitala. . . tako i njegovo ukidanje i uspostavljanje uvjeta za oplodivanje kapitala.“⁷⁵

Toliko o ekskursu „Rohentwurfa“ koji se bavi problemom realizacije i krizama prekomjerne proizvodnje. Ono što vjerujemo da smo iz toga naučili jesu dvije stvari: prvo, da mnogo diskutirane Marxove sheme reprodukcije imaju samo tu svrhu da pokažu kako se — unutar ograničenih vremenskih razdoblja s relativno nepromjenljivom proizvodnom tehnikom i nepromijenjenim stupnjem izrabljivanja rada — može zbivati i proširena reprodukcija, ukoliko se zadržavaju određene razmjenske proporcije između obaju glavnih odjela društvene proizvodnje; da je dakle svako „harmonično“ izlaganje ovih shema pogrešno. I drugo, u razmotrenom ekskursu ističe se prije svega naglasak što ga je Marx stavio na protuslovlje između bezgraničnog nagona oplodnje kapitala i ograničene moći potrošnje kapitalističkoga društva. Jedna točka preko koje su mnogi pisci iz marksističkog tabora prelazili ili su je promatrali kao samo sporednu, ma koliko da je ona neophodna za razumijevanje Marxova učenja o krizama. Ali to je tema kojom smo se iscrpnije bavili u VII. dijelu ovoga rada.

⁷⁴ Ibid., str. 348.

⁷⁵ Ibid., str. 35. „Kretanje u kojem se to zbiljski događa“, nadodaje Marx, „može se razmatrati tek kad se razmatra realni kapital, tj. konkurencija etc. — zbiljski realni uvjeti.“

VRIJEME CIRKULACIJE I NJEGOV UTJECAJ NA ODREĐENJE VRIJEDNOSTI

U prethodnom poglavlju opisani dio „Rohentwurfa“ predstavljao je u osnovi samo navješćivanje i prethodno obrađivanje onih kompleksa pitanja koja su tek u jednom mnogo kasnijem stadiju istraživanja, poslije zaključivanja samog „Rohentwurfa“, trebala biti dovedena svojem konačnom rješenju.¹ Njegova svrha bijaše da istakne prepreke i teškoće procesa realizacije, koje se nadaju već iz razmatranja „kapitala općenito“, ali koje do sada bijahu „prisutne samo kao mogućnosti“ i stoga su samo „kao mogućnosti“ mogle biti ukinute.

Ali ono o čemu je u odsječku „Rohentwurfa“ posvećenom procesu cirkulacije prije svega riječ, jest težnja „da se prikaže sfera cirkulacije . . . s obzirom na formalna određenja koja ona stvara“, da bi se na taj način „pokazao razvitak onog lika kapitala koji u njoj napreduje“.² Ali u tu svrhu mora se (kao u prijašnjem odsječku) pretpostaviti „da kapital prolazi kroz svoj proces cirkulacije na normalan način“, da dakle — kolike god bile teškoće realizacije — „kapitalistima uspijeva prodaja proizvedene robe i ponovna preobrazba iz nje odriješnog novca u kapital. . .“. Pretpostavka koja nipošto nije proizvoljna, nego odgovara „zbijskom događanju“, ukoliko se reprodukcija kapitala stvarno zbiva.³

¹ Sjetimo se da je izvorni Marxov plan obradu kriza predviđao tek u posljednjoj (šestoj) knjizi djela.

² U tome je sam Marx vidio („Das Kapital“, III, str. 836.) zadaću i pravi sadržaj II. sveska „Kapitala“ — (Uspor. „Grundrisse“, str. 423.: „Cirkulacija kako je mi promatramo jest proces preobrazbe, kvalitativni proces vrijednosti . . . ukoliko se unutar tog procesa preobrazbe kao takvog — u ovom prelaženju iz jednog određenja u drugo — stvaraju nova određenja.“)

³ „Das Kapital“, I, str. 589. i 590.

Istraživanje proizvodnog procesa pokazalo je da se oplodnja kapitala sastoji isključivo u prisvajanju neplaćenog tuđeg rada i da se stupanj te oplodnje na najegzaktniji način mjeri veličinom radnicima istisnutog viška rada. Ali, je li to jedino značenje koje ima vremenski faktor u proizvodnji? Ne mora li se možda cjelokupno vrijeme boravljenja kapitala u proizvodnome procesu, pa makar ono ne predstavljalo izravno vrijeme rada, sagledati kao ono koje stvara vrijednost i višak vrijednosti?

Ovdje se misli na razliku između trajanja samog proizvodnog procesa — proizvodno vrijeme — i trajanja radnog vremena nužnog za stvaranje proizvoda s druge strane.⁴ Tako mi npr. nalazimo u „poljoprivredi (a u većem ili manjem stupnju i u mnogim drugim proizvodnim granama) s uvjetima samog proizvodnog procesa dane prekide, stanke u radnom vremenu, koje na nekoj danoj točki mora ponovno započeti da bi proces vodilo dalje ili ga završilo; stalnost proizvodnog procesa ovdje se ne podudara s kontinuitetom radnoga procesa.“ Ili pak, „pošto je proizvod gotov⁵, može biti potrebno da on dulje vrijeme mora odležati, pri čemu treba razmjerno malo rada, da bi bio prepušten prirodnim procesima, npr. vino“.⁶ Pri različitim proizvodima može se dakle upotrijebiti isto radno vrijeme, a proizvodno vrijeme može ipak pokazati znatne razlike koje — jer one razdoblja obrata⁷ različitih poduzeća različito oblikuju — moraju biti „kompenzirane“, ako jednaka veliki kapitali trebaju izbacivati jednako velike profite. Međutim, „ovo pitanje spada“, kaže Marx, „očito zapravo tek u izjednačavanje profitne stope“.⁸ Ipak želi on već sada otkloniti predodžbu po kojoj „prirodna okolnost, koja kapital u nekoj određenoj proizvodnoj grani sprečava⁹ da se u isto vrijeme

⁴ Vidi „Das Kapital“, II, pogl. 13. — U „Rohentwurf“ se ova razlika samo površno obrađuje — baš koliko je bilo potrebno da se pokaže njezin utjecaj na oplodu kapitala. Isto se tako iz odgovarajućih strana rukopisa vidi kako Marx ovu razliku tek razrađuje. (Tako se npr. na str. 417. proizvodno vrijeme još identificira s radnim vremenom, što se kasnije unesenom opaskom „pogrešno“ korigira.)

⁵ U originalu: „is finished“.

⁶ „Grundrisse“, str. 496.

⁷ Vidi slijedeće poglavlje.

⁸ „Grundrisse“, str. 561.

⁹ Nepodudaranje proizvodnog vremena s radnim vremenom može uopće počivati samo na prirodnim uvjetima koji ovdje izravno stoje na putu oplodnji rada, tj. prisvajanju viška rada od kapitala. Ove zapreke na njegovu putu ne konstituiraju naravno nikakvu *advantages**, nego de son point de vue** gubitak.“ („Grundrisse“, str. 562.)

* Korist. ** S njegova gledišta.

s istim kvantumom rada razmijeni kao i neki drugi kapital u drugoj proizvodnoj grani, bilo kako može doprinijeti tome da *poveća* njegovu vrijednost. Vrijednost, dakle ni višak vrijednosti, nije jednaka vremenu koje traje proizvodna faza, nego radnome vremenu utrošenom za vrijeme ove proizvodne faze, opredmećenome i živome. Jedino posljednje — i to u razmjeru u kojem je ono spram opredmečenog utrošeno — može stvoriti višak vrijednosti, jer je višak radnog vremena. . .¹⁰ A upravo zbog toga ne može se proizvodnom vremenu — kao različitom od radnoga vremena — pripisati uloga stvaranja vrijednosti.

Toliko o značenju vremenskog faktora, ukoliko se radi o boravljenju kapitala u proizvodnoj sferi. Ali kapital mora — poslije dovršenja proizvodne faze — boraviti u sferi cirkulacije, što, kako je poznato, isto stoji vremena. Kako sada stoje stvari s ovim izdatkom vremena, kako on djeluje na stvaranje vrijednosti i na oplodnju kapitala?

Ovdje ponajprije treba zapamtiti: „*Cirkulacija se zbiva u prostoru i vremenu.*“ U tom smislu treba razlikovati između „prostorne“ ili „realne“ i prave „ekonomske“ cirkulacije. Prva — fizičko donošenje proizvoda na tržište — „pripada, ekonomski promatrano, u sam proizvodni proces“, može se gledati „kao preobrazba proizvoda u robu“. Jer „proizvod je zbilja gotov čim stigne na tržište. Kretanje pomoću kojeg tamo dolazi pripada još njegovim troškovima proizvodnje.“¹¹ Na svaki način, transport mijenja „samo opstanak“ proizvoda „s obzirom na mjesto“. Ali i to je „isto tako prostorno kretanje, ako metal stvaram u rudnicima ili robe u mjestu njihove potrošnje“.¹² Ukoliko transport donosi proizvod na tržište, „daje mu on. . . neku novu upotrebnu vrijednost (a to vrijedi sve tamo do prodavača na malo koji važe, mjeri, pakuje i tako proizvodu daje oblik za potrošnju)¹³ — i ova nova upotrebna vrijednost stoji radnog vremena, stoga je istodobno razmjenska vrijednost“.¹⁴ No s ovog gledišta transport

¹⁰ Ibid., str. 561.

¹¹ Ibid., str. 432—433.

¹² Ibid., str. 422. — „Zamisli li se isti kapital kao proizvodan i transportan, tada oba akta padaju u neposrednu proizvodnju, a cirkulacija . . . bi tek počela čim bi on“, proizvod, „bio donesen na svoje odredišno mjesto“. (Ibid.)

¹³ Isto stajalište zastupa Marx i u „Kapitalu“ (pogl. 6/III u II. i pogl. 17. u III. svesku).

¹⁴ „Grundrisse“, str. 528—529. — Svakako, „čim je“ transportirana „roba prispjela na svoje odredišno mjesto, ta je promjena, koja se je dogodila

ne konstituira „nikakav posebni slučaj“ u suprotnosti spram neposredne proizvodnje — iako se transportna industrija svakako razlikuje od drugih sfera ulaganja proizvodnog kapitala time „što se ona javlja kao trajanje nekog proizvodnog procesa *unutar* procesa cirkulacije i *za* proces cirkulacije“.¹⁵

Za razliku od „realne“ cirkulacije, koja proizvode donosi na mjesto njihove potrošnje i tek ih time čini robama, prava „ekonomska“ cirkulacija samo je „kvalitativni proces vrijednosti“, promjena oblika kroz koju vrijednost prolazi različitim fazama“.¹⁶ I ova cirkulacija zahtijeva vremena — naime „vrijeme koje nužno stoji preobrazba robe u novac i novca ponovno u robu“.¹⁷ Ali ne *ulazi* li baš time „neki moment vrijednosnog određenja koji je nezavisan od rada, ne polazi izravno od njega, nego potječe od same cirkulacije?“¹⁸

Sigurno, odgovara Marx. „Ukoliko obnavljanje proizvodnje zavisi od prodaje gotova proizvoda“, od „preobrazbe robe u novac i ponovne preobrazbe novca u proizvodne uvjete“, i ukoliko zadržavanje u sferi cirkulacije tvori nužni odsječak u životnom toku kapitala, zavisi on naravno „od brzine cirkulacije, od *vremena* u kojem se ona obavlja, od toga koliko proizvoda može biti proizvedeno u nekom danom vremenskom razdoblju, kako se često kapital može oploditi u nekom danom vremenskom razdoblju, reproducirati i oploditi svoju vrijednost“. Ovo „očito nije uvjet koji je postavljen izravno samim proizvodnim procesom“.¹⁹ Tako je na prvi pogled jasno da je isto ako kapital od, uzmimo, 100 talira učini četiri optoka u godini i svaki put donese 5% dobiti (ne gledajući na moguću akumulaciju) „kao kad bi kapital četiri puta veće mase s istom kamatnom stopom . . . izvršio jedan optok u godini; svaki put 20 talira“. (U originalu: 20%) „Brzina optoka — ako su ostali proizvodni uvjeti jednaki — nadomješta dakle *masu* kapitala.“²⁰ U tom smislu nalikuje „češći optok kapitala u

s njezinom upotrebnom vrijednošću, iščezla i izražava se samo još u njezinoj višoj cijeni, u poskupljenju robe. Iako sada realni rad ovdje nije na upotrebnoj vrijednosti ostavio nikakav trag, on je ipak u razmjenskoj vrijednosti ovog materijalnog proizvoda realiziran i tako vrijedi za ovu industriju, kao i za druge sfere materijalne proizvodnje, da se ona otjelovljuje u robi. . .“ („Theorien“, I, str. 388.)

¹⁵ „Das Kapital“, II, str. 153.

¹⁶ „Grundrisse“, str. 423. i 520.

¹⁷ Ibid., str. 518.

¹⁸ Ibid., str. 418.

¹⁹ Ibid., str. 436.

²⁰ Ibid., str. 417—418. (Uspor. nap. 11. na str. 176.)

nekom danom vremenskom razdoblju. . . češćem ponavljanju žetve za vrijeme prirodne godine u južnijim krajevima, ako se usporedi sa sjevernijim“²¹ Brzina je cirkulacije dakle od najveće važnosti za kapital, budući da od nje očito zavisi brzina proizvodnog procesa i u skladu s time, „ako ne vrijednosti“ same, „tada do stanovitog stupnja masa vrijednosti.“²²

Ali u kojem smislu djeluje ovdje vrijeme cirkulacije na određene vrijednosti? Vratimo se na primjer sa žetvom. Govorili smo o zemljama gdje naklonost klime dopušta češće žetve. Ali dopuštaju li npr. „realni uvjeti proizvodnje pšenice u nekoj danoj zemlji samo jednu žetvu, tada nikakva brzina cirkulacije ne može iz toga napraviti dvije žetve.“ Kad bi se suprotno tome u zemlji sa samo jednom žetvom dogodila „zapreka u cirkulaciji, kad zakupnik ne bi mogao svoju pšenicu prodati dovoljno rano. . . , proizvodnja bi zastala“, a time bi bio ugrožen i utržak jedne žetve.²³ Tj. ono najviše do čega može dovesti ubrzanje cirkulacije jest umanjivanje zapreka reprodukcije kapitala koje leže u samoj njegovoj prirodi. Ta vrijeme cirkulacije kapitala nije ništa drugo do vrijeme njegova obezvrjeđivanja²⁴; skрати li se prvo, skraćuje se i drugo. Iz toga sigurno ne može slijediti da je time oplodnja kapitala postala veća, nego samo da je njegovo obezvrjeđivanje postalo manje!

„Razlika“, kaže Marx dalje, „pokazuje se jednostavno u ovome: Ako se ukupnost od kapitala komandiranog radnog vremena postavi na minimum, uzmimo na beskonačno ∞ , tako da nužno radno vrijeme predstavlja jedan beskrajno mali a višak radnog vremena beskrajno veliki dio tog ∞ , tada bi to bio maksimum oplodnje kapitala, a to je tendencija kojoj on teži. S druge strane kad bi vrijeme cirkulacije kapitala bilo postavljeno = 0, kad bi se različiti stupnjevi njegove preobrazbe zbivali isto tako brzo u realnosti kao u mislima, tada bi to isto tako bio maksimum faktora u kojem bi proizvodni proces mogao biti ponovljen, dakle maksimalni broj procesa oplodnje kapitala u nekom određenom razdoblju. Ponavljanje proizvodnog procesa bilo bi samo ogra-

²¹ Ibid., str. 418.

²² Ibid., str. 436.

²³ Ibid., str. 443.

²⁴ Uspor. početak prethodnog poglavlja. — „Kao što zrno sjemena gubi svoju neposrednu upotrebnu vrijednost kada je stavljeno u zemlju, obezvrijeđeno je kao neposredna upotrebna vrijednost, tako je obezvrijeđen kapital od dovršenja proizvodnog procesa do njegova ponovnog preobražaja u novac i od ovog ponovno u kapital.“ („Grundrisse“, str. 418.)

ničeno vremenom koje on sam traje, koje protječe u preobražavanju sirovine u proizvod.“ Kad bi suprotno tome „ili višak radnog vremena ili nužno vrijeme bilo = 0, kad bi nužno radno vrijeme apsorbiralo svo vrijeme ili kad bi se proizvodnja mogla zbivati bez rada, tada ne bi egzistirala ni vrijednost, ni kapital, ni stvaranje vrijednosti“.²⁵ „Otuda je jasno da je vrijeme cirkulacije, promatrano apsolutno, odbitak od maksimuma oplodnje, <apsolutna oplodnja. To je. . . nemoguće da bilo kakva brzina cirkulacije ili bilo kakvo skraćenje vremena cirkulacije treba stvarati oplodnju,> od oplodnje postavljene samom proizvodnom fazom. Maksimum koji bi brzina cirkulacije, kad bi se popela na ∞ , mogla učiniti bilo bi da vrijeme cirkulacije postavi kao = 0, tj. da samu sebe ukine. Ona dakle ne može biti pozitivni, vrijednost stvarajući element, budući da bi njezino ukidanje — cirkulacija bez vremena cirkulacije — bilo maksimum oplodnje, njezina negacija = najvišoj poziciji proizvodnosti kapitala.“²⁶ Vrijeme cirkulacije može štoviše na stvaranje vrijednosti i oplodnju kapitala samo na negativan način utjecati, ukoliko njegovim ubrzanjem ili usporenjem samo biva skraćeno ili produljeno vrijeme tokom kojeg kapital ne može utrošiti proizvodni rad niti sebe oploditi.²⁷ „Promatrano s ove strane, vrijeme cirkulacije ne dodaje ništa vrijednosti, . . . ne javlja se kao vrijeme koje postavlja vrijednost pored radnog vremena.“²⁸

Ali kako je s troškovima cirkulacije, s izdacima živog ili opredmećenog rada koji proizlaze „iz prolaženja različitih ekonomskih momenata kao takovih“? Ovdje vrijedi „opći zakon. . . da svi troškovi cirkulacije koji izviru samo iz preobrazbe oblika robe ovoj posljednjoj ne dodaju nikakvu vrijednost. To su naprosto troškovi realizacije vrijednosti ili za njezino prelaženje iz jednog oblika u drugi. U ovim troškovima izloženi kapital (uključujući i rad kojim on komandira) spada u faux frais* kapitalističke proizvodnje. Njihovo namirenje mora se postići iz viška proizvoda i tvori, gledajući cijelu kapitalističku klasu, odbitak od viška vrijednosti ili viška proizvoda, isto tako kao što je za nekog radnika vrijeme koje on treba za kupovanje svojih životnih sredstava izgubljeno vrijeme.“²⁹

²⁵ Ibid., str. 437.

²⁶ Ibid., str. 523—524.

²⁷ Uspor. „Das Kapital“, II, str. 128.

²⁸ „Grundrisse“, str. 519.

* Lažne troškove.

²⁹ „Das Kapital“, II, str. 150.

„Rohentwurf“ pokazuje to zorno slijedećim primjerom: „Kad bi od dvaju individuuma svaki sam bio proizvođač svoga proizvoda, a njihov rad počivao na podjeli rada tako da bi oni međusobno razmjenjivali, te oplodnja proizvoda zavisila . . . od razmjene, tada očito vrijeme koje njih stoji razmjena, npr. uzajamno trgovanje, obračunavanje prije nego što su trgovinu ugovorili, ne bi ni najmanje dodavalo ni njihovim proizvodima, ni razmjenskim vrijednostima tih proizvoda.³⁰ Kada bi A naspram B isticao to da mu razmjena oduzima toliko i toliko, isto bi učinio B naspram A. Svatko od njih gubi baš toliko vremena u razmjeni koliko i drugi. Vrijeme razmjene njima je zajedničko vrijeme. Kad bi A zahtijevao 10 talira za proizvod — njegov ekvivalent — i 10 talira za vrijeme koje on troši da bi od B dobio 10 talira, ovaj bi ga proglasio zrelim za ludnicu.“ Jer gubitak vremena koji obojica trpe zbog operacije razmjene proizlazi jednostavno „iz podjele rada i nužnosti razmjene“³¹ i stoga se mora javljati kao odbitak od njihove proizvodne djelatnosti. („Kad bi A sve sam proizvodio, ne bi on gubio dio svog vremena time da razmjenjuje s B ili da svoj proizvod preobražava u novac a novac ponovno u robu.“) Ako pak proizvođači utvrde „da bi uštedjeli vrijeme ako neku treću osobu C uguraju kao posrednika između sebe, koji bi svoje vrijeme trošio za proces cirkulacije“ (to bi naravno bilo kad ne bi to učinili samo A i B, nego veći broj proizvođača), tada „bi svaki od njih. . . morao jednu porciju svoga proizvoda prepustiti C-u. Ono što bi oni pri tome mogli dobiti, bilo bi samo *više ili manje gubitka*.“³² Pravi troškovi cirkulacije dakle, zaključuje Marx, „ne mogu nikada povećati vrijednost“, „ne mogu se razriješiti u proizvodni rad“. Oni su faux frais robne proizvodnje i kao takvi neodvojivi od kapitalističkog načina proizvodnje.³³ U tom smislu treba shvaćati također „trgovački posao i još više³⁴ navčarski posao“. Ukoliko oni naime svojim posredovanjem smanjuju troškove razmjenc, „doprinosu oni proizvodnji

³⁰ „Ako posjednici roba . . . nisu kapitalisti, nego samostalni neposredni proizvođači, tada je vrijeme utrošeno na kupnju i prodaju odbitak od njihova radnog vremena, pa su oni stoga uvijek nastojali (u starome vijeku kao i u srednjem vijeku) takve operacije odgoditi za blagdane.“ (Ibid., str. 132.)

³¹ „Zato je pogrešno“, precizira Marx kasnije svoju misao, „kada J. St. Mill promatra troškove cirkulacije kao nužnu cijenu za podjelu rada. Oni su samo troškovi samonikle podjele rada koja ne počiva na zajedništvu vlasništva, nego na privatnom vlasništvu.“ („Grundrisse“, str. 526.)

³² Ibid., str. 518—519. i 526.

³³ Ibid., str. 518. i 527.

³⁴ U originalu: „still more“.

ne time što bi stvarali vrijednost, nego time što *umanjuju negaciju stvorene vrijednosti*. . . Osposobljavaju li oni proizvođače da stvore više vrijednosti nego što bi mogli bez ove podjele rada, i to toliko više da ostaje stanovit višak poslije plaćanja ove funkcije, tada su oni faktički povećali proizvodnju. Ali vrijednosti su tada povećane ne zato što su operacije cirkulacije stvorile vrijednost, nego zato što su one apsorbirale manje vrijednosti nego što su to učinile u drugom slučaju. Ali one su nuždan uvjet proizvodnje kapitala.“³⁵

Kako pak stoji s vremenom koje kapitalist sam gubi u razmjeni? Ne treba li ga razmatrati kao „radno vrijeme“ i time kao „ono koje stvara vrijednost“? Nikako, jer „kapitalist — tj. reprezentant kapitala, personificirani kapital on jest samo ukoliko se on spram kada odnosi kao spram tuđeg i prisvaja tuđi rad i postavlja ga“ . . . Činjenica „da radnik mora raditi višak rada identična je s time da kapitalist ne treba raditi i tako je njegovo vrijeme postavljeno kao ne-radno vrijeme; da on također ne radi ni *nužno* vrijeme. Radnik mora raditi višak vremena da bi smio opredmetiti radno vrijeme nužno za svoju reprodukciju. . . S druge je strane stoga i nužno vrijeme kapitalista *slobodno* vrijeme, vrijeme koje se ne zahtijeva za neposredni opstanak.“ A baš zbog toga, kaže Marx, „tiče nas se, ekonomski gledano“, vrijeme koje kapitalist troši za razmjenu roba što ili je proizveo „upravo toliko, koliko i vrijeme koje on provede sa svojom Lorette“.³⁶ Ako je time *money**, tada je sa stajališta kapitala samo tuđe radno vrijeme ono koje je svakako u najtočnijem smislu riječi³⁷ *money* za kapital.“ Vrijeme cirkulacije „prekida vrijeme tokom kojeg kapital može prisvajati tuđe radno vrijeme — i jasno je da ovo relativno obezvrjeđivanje kapitala ne može ništa doprinijeti njegovoj oplodnji, nego samo od nje može oduzeti; ili ukoliko cirkulacija stoji kapital objektivirano tuđe radno vrijeme, vrijednost. (Na primjer, jer on mora platiti nekome drugome koji preuzima ovu funkciju.) U oba slučaja vrijeme cirkulacije dolazi u obzir ukoliko je ono ukidanje, negacije tuđeg radnog vremena“³⁸; a u oba slučaja pokazuje se ono kao prepreka proizvodnosti kapitala i kao odbitak od viška radnog vremena i viška vrijednosti.

³⁵ Ibid., str. 527.

³⁶ „Inače bi se još moglo uobraziti“, zapaža Marx dalje u tekstu, „da bi kapitalist mogao dati sebi nadoknaditi vrijeme za koje on ne zaslužuje novac kao najamni radnik nekog drugog kapitalista. . . “

* Vrijeme novac.

³⁷ U originalu: „im eigentlichsten Worte“.

³⁸ Ibid., str. 527—528.

Ali ne bivaju li razlike u oplodivanju, koje se nadaju za različite kapitale iz različitosti njihova vremena cirkulacije — jednako kao i na početku ovog poglavlja spomenuta razlika proizvodnog vremena i radnog vremena — izjednačene pomoću opće profitne stope?³⁹ Izvjesno. „Sve dok kapital ostaje fiksiran u liku gotova proizvoda, on ne može djelovati kao kapital, on je *negirani* kapital. . . To se dakle za kapital javlja kao gubitak, kao relativni gubitak njegove vrijednosti, jer njegova se vrijednost sastoji baš u procesu oplodivanja. . . Zamislimo sada *mnoge* kapitale u posebnim poslovnim granama koje su sve *nužne* (a to bi se pokazalo u tome što bi, kada bi kapital odselio iz jedne poslovne grane u masama, ponuda proizvoda u toj grani pala ispod potražnje i stoga bi se tržišna cijena popela iznad prirodne, „tj. iznad proizvodne cijene“), i neka jedna poslovna grana zahtijeva npr. da kapital a dulje odleži u obliku obezvrijeđenosti, tj. da je vrijeme u kojem on izvršava različite faze cirkulacije dulje nego u svim drugim poslovnim granama — tada bi taj kapital a manju novu vrijednost, koju bi on mogao stvoriti, promatrao kao pozitivan gubitak, kao kad bi imao toliko veće izdatke da proizvede istu vrijednost. On bi stoga zahtijevao⁴⁰ razmjerno višu razmjensku vrijednost za svoje proizvode nego drugi kapitali, da bi podijelio istu stopu dobiti. Ali to bi se u stvari⁴¹ moglo dogoditi samo ukoliko bi se gubitak podijelio na druge kapitale. . .“

„Stoga nije ništa apsurdnije“, nastavlja Marx, „nego zaključiti da zato što kapital sebi nadoknađuje svoje *izuzetno* vrijeme cirkulacije, . . . da sada kapitali uzeti zajedno, *kapital* može iz ništa načiniti nešto, od jednog minusa plus — od minus — viška radnoga vremena ili minus-viška vrijednosti višak-viška vrijednosti. . . Način kako kapitali uz ostalo obračunavaju svoj alikvotni udio u *višku vrijednosti* — ne pomoću viška radnog vremena koje su one postavile u djelo, nego i po vremenu *koje je njihov kapital kao takav radio*, tj. odležao, nalazio se u fazi obezvrijeđenosti — ne mijenja naravno ni najmanje sumu viška vrijednosti

³⁹ Marx na različitim mjestima „Rohentwurfa“ ulazi u pitanje općenite profitne stope (ili prosječne profitne stope), iako ova tema, kako već znamo, prema prvobitnom planu ne spada u razmatranje „kapitala općenito“, nego u razmatranje „mnogih kapitala“. Stoga nije slučajno da se u konačnom Marxovu djelu prosječna profitna stopa obrađuje tek u III. svesku, gdje se prikazivanje sve više približava konkretnim oblikovanjima kapitala, tj. sferi konkurencije. (Vidi također poglavlje 25. ovoga rada.)

⁴⁰ U originalu: „chargieren“.

⁴¹ U originalu: „in fact“.

koju oni međusobno imaju za podijeliti. Sama ta suma ne može porasti time što je ona manja nego što bi bila da je kapital a, umjesto što je odležao; stvarao višak vrijednosti. . . Ovo *odležavanje* biva kapitalu a također nadoknađeno samo ako ono nužno proizlazi iz uvjeta posebne proizvodne grane i stoga se s obzirom na kapital uopće javlja kao otežanje oplodivanja, kao *nužna prepreka* njegova oplodivanja uopće.⁴²

A na jednom drugom mjestu „Rohentwurfa“ kaže se: „Ako se zamisli Jedan kapital ili se različiti kapitalije neke zemlje promatraju kao Jedan kapital (nacionalni kapital) za razliku od onoga drugih zemalja⁴³, tada je jasno da vrijeme u kojem taj kapital ne djeluje kao produktivan, tj. ne postavlja vrijednost, umanjuje vrijeme oplodivanja koje stoji na dispoziciji kapitalu. Ono se javlja . . . kao negacija ne zbiljski postavljenog vremena oplodivanja, nego *moгуćег* vremena oplodivanja, tj. moguće ako je vrijeme cirkulacije = 0. Sada je jasno da nacionalni kapital vrijeme u kojem on sebe ne umnogostručava ne može promatrati kao vrijeme u kojem sebe umnogostručava — isto tako kao što neki izolirani seljak npr. vrijeme u kojem on ne može žeti, sijati, u kojem se njegov rad prekida, ne može promatrati kao vrijeme koje njega obogaćuje.“ „To što kapital“, nadodaje Marx, „pošto on sebe promatra, a to je nužno, neovisnim od rada, od absorpcije rada po njemu, kao proizvodnog, kao plodonosnog“, što on „sebe prihvaća kao plodonosnog u svako vrijeme a svoje vrijeme cirkulacije obračunava kao vrijeme koje stvara vrijednost — sasvim je druga stvar.“⁴⁴ Zašto pak ovaj privid nastaje i mora nastati, pokazat će se tek pri razmatranju „sekundarnog procesa oplodivanja“, tj. profita i općenite profitne stope.⁴⁵

Pri kraju još jedna napomena. Ovo što je rečeno u ovom poglavlju treba primijeniti naravno i na novac i cirkulaciju novca. „Sam novac“, čitamo u „Rohentwurfu“, „ukoliko se on sastoji od plemenitih metala ili ako njegova proizvodnja uopće — kao na primjer u samoj cirkulaciji papira — stvara troškove, ukoliko on sam stoji radnog vremena, ne dodaje ništa vrijednosti razmije-

⁴² Ibid., str. 444—446.

⁴³ Uspor. str. 65—69. ovoga rada.

⁴⁴ U originalu: „is quite another thing“. („Grundrisse“, str. 554—555.) — Uspor. „Das Kapital“, II, str. 128.: „Ono pak što politička ekonomija vidi jest ono što se pojavljuje, naime djelovanje vremena opticaja na proces oplodnje kapitala uopće. Ona to negativno djelovanje shvaća kao pozitivno jer su njegove posljedice pozitivne.“

⁴⁵ Vidi pogl. 25. ovoga rada.

njenim predmetima — razmjenskim vrijednostima; nego su njegovi troškovi odbitak od tih vrijednosti, odbitak koji razmjenjivači moraju podijeliti na alikvotne dijelove.“⁴⁶ A na jednom drugom mjestu: „Promatran s obiju strana, kako on dolazi u cirkulaciji kapitala, kako kao sredstvo cirkulacije tako i kao realizirana vrijednost kapitala, novac pripada troškovima cirkulacije ukoliko je on sam radno vrijeme koje se troši da se s jedne strane skрати vrijeme cirkulacije, s druge strane, ukoliko predstavlja kvalitativni moment cirkulacije — povratnu preobrazbu u sebe kao za sebe bitkujuću vrijednost. On ni s jedne strane ne povećava vrijednost. Po jednoj strani on je dragocjena forma koja stoji radnog vremena, dakle odbija se od viška vrijednosti i predstavlja vrijednost. Po drugoj strani on se može promatrati kao stroj koji šteti vrijeme cirkulacije i tako oslobađa vrijeme za proizvodnju. Ukoliko pak on sam kao takav stroj stoji rada i jest proizvod rada, reprezentira on nasuprot kapitalu faux frais de la production. On figurira među troškovima cirkulacije.“ Otuda težnja kapitala „da ga ukine u njegovu naslijeđenom, neposrednom realitetu i preobrazi u nešto samo po kapitalu *postavljeno*, isto tako ukinuto, *ideelno*.“⁴⁷ Ali zašto se ova tendencija ne može potpuno provesti, vidjeli smo iz Marxovih iskaza citiranih u 9. poglavlju, a na to ćemo se vratiti još u poglavlju o kamati i profitu.⁴⁸

⁴⁶ „Grundrisse“, str. 519.

⁴⁷ „Grundrisse“, str. 563. — „Ukidanje novca u njegovoj neposrednoj formi“, kaže se dalje u tekstu, „javlja se kao zahtjev novčane cirkulacije koja je postala momentom cirkulacije kapitala; jer u svojem neposredno pretpostavljenom obliku on je prepreka cirkulacije kapitala. Cirkulacija bez vremena cirkulacije, to je tendencija kapitala; odatle potječe i postavljanje instrumenata koji služe samo skraćanju vremena cirkulacije u formalna određenja postavljena po kapitalu. . .“ (Ibid., str. 563. do 564.

⁴⁸ Vidi pogl. 27. ovoga rada.

OBRTAJ KAPITALA I VRIJEME OBRTAJA KONTINUITET KAPITALISTIČKE PROIZVODNJE I DIJELJENJE KAPITALA U PORCIJE

Već smo češće isticali da se životni tok kapitala nipošto ne ograničava na pravi proizvodni proces, nego da isto toliko uključuje njegov proces cirkulacije. „Oni tvore dva velika odsjeka njegova kretanja koje se pojavljuje kao totalitet ovih dvaju procesa. S jedne je strane radno vrijeme, s druge vrijeme cirkulacije. A cjelina kretanja javlja se kao jedinstvo radnog vremena i vremena cirkulacije, kao jedinstvo proizvodnje i cirkulacije. Ovo jedinstvo samo je kretanje, proces. Kapital se javlja kao ovo procesirajuće jedinstvo proizvodnje i cirkulacije, jedinstvo koje se mora razmatrati kako kao cjelina njegova proizvodnog procesa, tako i kao određeni razvoj. . . koji se vraća u sebe samo.“¹

Drugim riječima: Kružni tok kapitala — pod čime razumijemo kretanje kapitala kroz njegove različite faze (od predujma kapitalne vrijednosti do njezina povratka) može se imati u vidu s dvaju gledišta: ili kao upojedinjeni, u sebi zaključeni događaj ili kao isti kružni tok u svojoj periodičnosti, u svojem stalno ponavljanju. Oba načina razmatranja primijenio je Marx u II. svesku konačnog djela. Prvi u I. odsječku II. sveska „Kapitala“, gdje je Marxu bilo do toga da istraži „oblike koje kapital u svojem kružnom toku neprestano poprima i odbacuje“ kao i „različite oblike samog tog kružnog toka“.² (Okolnost da se kružni tok

¹ „Grundrisse“, str. 513—514.

² „Das Kapital“, II, str. 353. — Ovdje treba spomenuti, da baš u I. odsjeku II. sveska obrađena tema („Metamorfoze kapitala i njihov kružni tok“) — čija lektira pričinja tolike teškoće, a koja sigurno predstavlja vrhunac primjene dijalektičke metode — u „Rohentwurfu“ (osim mjestimičnih napomena) još potpuno nedostaje, zbog čega prikazivanje procesa cirkulacije u „Rohentwurfu“ mnogostruko trpi.

kapitala neprestano ponavlja ovdje nije mogla analizi pružati ništa bitno.) Drugačije stoje stvari u slijedećem II. odsječku II. sveska, gdje Marx želi pokazati „kako unutar ove bujice i sukcesije oblika“ svaki industrijski kapital „istodobno, iako u promjenljivu opsegu“, nastupa u likovima proizvodnog kapitala, novčanog kapitala i robnog kapitala, pri čemu ti likovi „ne samo da se uzajamno izmjenjuju, nego se različiti dijelovi cjelokupne kapitalске vrijednosti stalno nalaze i fungiraju jedni kraj drugih u tim različitim stanjima“.³ To je moglo biti prikazano samo ako kružni tok kapitala nije bio shvaćen kao poseban odsjek, nego kao cjelina kretanja procesirajuće kapitalске vrijednosti.

„Kružni tok kapitala, shvaćen ne kao upojedinjeni događaj, nego određen kao periodički proces“, čitamo u istom II. svesku, „predstavlja njegov obrtaj. Trajanje tog obrtaja dano je sumom njegova proizvodnog vremena i njegova optičajnog vremena. Vremenska suma tvori obrtajno vrijeme kapitala. Ona stoga mjeri međuvrijeme između jednog razdoblja kružnog toka cjelokupne kapitalске vrijednosti i onog koje slijedi; periodičnost u životnom toku kapitala ili, ako se hoće, vrijeme obnavljanja, ponavljanja procesa oplodnje odnosno proizvodnje iste kapitalске vrijednosti.“⁴

Kakvo značenje ima sada obrtaj kapitala u optičajnom procesu kapitalističke privrede?

Važnost ovoga pitanja pokazat će se osobito u toku daljnjeg istraživanja, kada dođemo do prikazivanja specifičnih načina obrtaja stalnog i cirkulirajućeg kapitala⁵ i, zatim, do poblizjeg određenja prosječne profitne stope.⁶ Ovdje dostaje da se kratko rekapitulira ono što je već velikim dijelom izvedeno u prethodnom poglavlju.

Budući da je vrijeme obrtaja kapitala jednako sumi njegova proizvodnog vremena i njegova vremena cirkulacije, tada se samo po sebi razumije da razlike u trajanju obrtaja mogu potjecati od obaju faktora — dakle, kako od proizvodnog vremena tako i od vremena cirkulacije.

Što se tiče proizvodnog vremena, ovdje treba spomenuti dvije okolnosti. Kao prvo, razlike u trajanju rada koje različiti proizvodi zahtijevaju za svoje proizvođenje. Jedan proizvod može biti dovršen za jedan tjedan, neki drugi možda tek poslije neko-

³ „Das Kapital“, ibid.

⁴ Ibid., str. 156—157.

⁵ Vidi slijedeće poglavlje.

⁶ Vidi 25. poglavlje ovoga rada.

liko mjeseci — iako je dnevno utrošeno radno vrijeme u oba slučaja isto. Ova razlika u radnim razdobljima⁷ zahtijevanim za stvaranje obaju proizvoda mora naravno za sobom povući i neku razliku u razdobljima obrtaja odgovarajućih kapitala.⁸ Ali kao drugo, ovdje treba upozoriti na nama već poznatu razliku između proizvodnog i radnog vremena. Radi se, kao što znamo, o prekidima proizvodnoga procesa „nezavisnim od duljine radnoga procesa, uvjetovanim prirodom proizvoda i samog njegova stvaranja“, prekidima „za vrijeme kojih je predmet rada podvrgnut manje ili više trajnim prirodnim procesima — on mora pretrpjeti fizikalne, kemijske, fiziološke promjene, za kojih je radni proces sasvim ili djelomično suspendiran“.⁹ Proizvodno vrijeme ovdje je veće od radnog vremena i jasno je „da se već prema duljini proizvodnog vremena koje se ne sastoji od radnog vremena“ produljuje i razdoblje obrtaja kapitala.¹⁰ I konačno, ovdje treba spomenuti i podjelu kapitala u stalni i cirkulirajući, koja proizlazi iz različitosti tvarnih likova u kojima egzistira proizvodni kapital, čime se obrtaj kapitala — kako ćemo vidjeti u slijedećem poglavlju — podvrgava značajnim modifikacijama.

Svakako, još se znatnijima pokazuju razlike u razdobljima obrtaja što dolaze iz vremenskog trajanja faze cirkulacije. Vidjeli smo: „Što je brža cirkulacija, što je kraće vrijeme cirkulacije, to češće može isti kapital ponoviti proizvodni proces. U nekom određenom ciklusu obrtaja kapitala stoji dakle suma od njega stvorenih vrijednosti (dakle i viška vrijednosti. . .) u *direktnom odnosu spram radnog vremena i u obrnutom spram vremena cirkulacije*. . . , ukupna je vrijednost = radnom vremenu pomnoženom brojem obrtaja kapitala.“ Ili, od kapitala stvorena vrijednost ne pojavljuje se sada više jednostavno određena radom primijenjenim po proizvodnom procesu, „nego koeficijentom proizvodnog procesa; tj. brojem koji izražava kako se on često u nekom danom

⁷ „Govorimo li o radnome danu, tada mislimo na duljinu radnoga vremena za kojeg radnik troši svoju radnu snagu, dnevno mora raditi. Govorimo li suprotno tome o radnom razdoblju, tada to znači broj supripadnih radnih dana koji se u nekoj određenoj poslovnoj grani zahtijevaju za to da se isporuči gotov proizvod. Proizvod svakog radnog dana ovdje je samo djelomičan proizvod, koji se dan za danom dalje izvodi i tek na svršetku duljeg ili kraćeg razdoblja radnog vremena dobiva svoj gotovi lik, 'on jest gotova upotrebna vrijednost.“ („Das Kapital“, II, str. 233.)

⁸ Vidi 12. pogl. II. sveska „Kapitala“.

⁹ Ibid., str. 241.

¹⁰ Ibid., str. 242.

vremenskom razdoblju ponavlja.¹¹ Ali iz toga slijedi da čak i uz kapital jednake veličine, jednakog organskog sastava kapitala i jednake stope viška vrijednosti trajanje obrtajnog razdoblja može biti vrlo različito — da je dakle u tom smislu (kako se kaže u „Rohentwurfu“) vrijeme cirkulacije „samo proizvodni moment, ili se štoviše pojavljuje kao granica proizvodnje“.¹²

Ali ono do čega je nama zapravo stalo u ovom poglavlju jest nešto drugo — jedno novo protuslovlje kapitalističkog načina proizvodnje koje na svjetlo dana donosi nužnost cirkulacije i vremena cirkulacije.

Vidjeli smo da kapital „po svojoj prirodi čuva svoj kapitalski karakter upravo time što on stalno fungira u ponovljenom proizvodnom procesu kao kapital“.¹³ Stoga se „stalni kontinuitet“ procesa, nesprečavano i tekuće prelaženje vrijednosti iz jednog oblika u drugi, ili jedne faze procesa u drugi, . . .“ javlja „kao temeljni uvjet za proizvodnju utemeljenu na kapitalu u sasvim drugom stupnju nego pri svim ranijim oblicima proizvodnje“.¹⁴ Naravno, ovaj bi kontinuitet proizvodnje bio najbolje zajamčen kad bi nužnost cirkulacijskog vremena uopće otpala. To ipak nije moguće, budući da je u prirodi kapitala da stvarno „prolazi kroz različite faze cirkulacije, i to ne u predodžbi, gdje se jedan pojam nezadrživo¹⁵ prevrće u drugi brzinom misli, nego kao stanja koja su vremenski međusobno udaljena. On mora neko vrijeme biti zakukuljen prije nego uzmogne letjeti kao leptir. Iz prirode kapitala proizlazeći uvjeti njegove proizvodnje dakle sebi proturječe.“¹⁶ Oni u praksi (ne gledajući na kredit) mogu „biti posredovani samo time. . . da se kapital dijeli na porcije, od kojih jedna *cirkulira kao gotov proizvod*, a druga *se reproducira u proizvodnom procesu*, i te se porcije izmjenjuju; ako se jedna vraća u fazu P (proizvodni proces), druga tu fazu napušta. Taj se proces zbiva danomice, kao i u velikim međuprostorima. . . Cijeli kapital i cjelokupna vrijednost reproducirani su čim su obje porcije prošle kroz proizvodni proces i proces cirkulacije ili, također, čim druga porcija ponovno stupa u cirkulaciju. Time je ishodišna točka konačna točka. Obrtaj stoga zavisi od veličine kapitala ili štoviše¹⁷

¹¹ „Grundrisse“, str. 520—521.

¹² Ibid., str. 521.

¹³ Ibid., str. 307.

¹⁴ Ibid., str. 433.

¹⁵ U originalu: „in no time“.

¹⁶ Ibid., str. 446—447.

¹⁷ U originalu: „rather“.

... od ukupne sume obiju porcija. Tek kad je ona reproducirana, dovršen je cijeli obrtaj; inače je dovršena samo $1/2$, $1/3$, $1/x$, već prema razmjeru stalno cirkulirajućeg dijela.¹⁸

„Pitanje je“, nastavlja Marx, „koji po redu dio kapitala može sada stalno biti uposlen u proizvodnji? Za vrijeme cijele godine?“ — „Ova stvar mora se riješiti jednom vrlo jednostavnom jednačbom, na koju ćemo se vratiti kasnije. . .¹⁹ Toliko je međutim jasno. Označimo sa p_v proizvodno vrijeme a sa c_v vrijeme cirkulacije. Kapital C . C ne može istodobno biti u svojoj proizvodnoj fazi i u svojoj cirkulacijskoj fazi. Treba li on nastaviti s proizvodnjom za vrijeme dok cirkulira, tada se on raspada na dva dijela, od kojih je jedan u proizvodnoj fazi a drugi u cirkulacijskoj fazi; kontinuitet procesa održava se na taj način da je, kad je dio a stavljen u ono određenje, dio b stavljen u ovo. Porcija koja se stalno nalazi u proizvodnji neka je x . Tako je $x = C - b$ (b neka je dio kapitala koji se nalazi u cirkulaciji). Kad bi c_v , vrijeme cirkulacije bilo $= 0$, tada bi b bilo isto tako $= 0$ a $x = C$ (b dio kapitala što se nalazi u cirkulaciji): C (cjelokupni kapital) $= c_v$ (vrijeme cirkulacije) : p_v (proizvodno vrijeme); tj. u odnosu vremena cirkulacije spram proizvodnog vremena odnose se dijelovi kapitala koji se nalaze u cirkulaciji spram ukupnog kapitala.“²⁰

Međutim: Dijeljenjem kapitala na porcije postignuto je samo to da ne mora cijeli kapital za vrijeme cirkulacije prekinuti svoj proces proizvodnje, da bi se održao kontinuitet toga procesa. (Kad to ne bi bilo tako, cijela bi kapitalaska vrijednost svojom cjelokupnom vrijednosnom veličinom fungirala najprije kao novčani kapital, zatim kao proizvodni kapital i konačno kao robni kapital, tako bi se proizvodnja odvijala „umjesto kontinuirano . . . na mahove i obnavljala bi se samo poslije vremenskih odsjeka slučajne duljine, već prema tome da li su oba stadija procesa cirkulacije²¹ apsolvirana brže ili sporije.“²² Stanje koje se javlja kao isključeno već tehničkom osnovom kapitalističke proizvodnje.) Ipak podjela kapitala u porcije ne može spriječiti to da u svakom

¹⁸ Ibid., str. 533. (Uspor. nap. 164. na str. 35.)

¹⁹ Vidi 15. poglavlje II. sveska „Kapitala“ („Wirkung der Umschlagszeit auf die Grösse des Kapitalvorschusses“).

²⁰ „Grundrisse“, str. 557—558.

²¹ Misle se stadiji: $N-R$ ili točnije $\frac{A}{PM}$ (Kupovanje radne snage i proizvodnih sredstava) i R^2-G' (povratna preobrazba u proizvodnji povećane kapitalске vrijednosti u njezinu izvornu novčanu formu).

²² „Das Kapital“, II, str. 105—106.

kapitalističkom poduzeću dijelovi kapitala stalno odležavaju i stoga se ne mogu oploditi.²³ Stoga je nužna tendencija kapitala da poboljšanim komunikacijama, razvitkom sistema kredita etc. skрати vrijeme cirkulacije ili da postavi jednu „cirkulaciju bez cirkulacijskog vremena“. Aspekt na koji ćemo ponovno doći u 27. poglavlju („Fragmentarno o kamati i kreditu“).

Budući da vrijeme obrtaja kapitala obuhvaća kako njegovo radno vrijeme tako i njegovo cirkulacijsko vrijeme, ništa nije lakše od toga da se ono za što je zaslužno prvo stavlja na račun drugoga i tako kapitalu pripiše neki „od njegova proizvodnog procesa i stoga od eksploatacije rada nezavisni mistični izvor samooplođivanja, koje njemu pritječe iz sfere cirkulacije“.²⁴ Na svaki način na tome počivaju kako iluzije samih kapitalista tako i iluzije ekonomista zahvaćenih njihovim načinom predočivanja.

²³ „Djelovanje obrtaja na proizvodnju viška vrijednosti, dakle i profita. . . , može se ukratko sažeti tako, da zbog vremenskog trajanja potrebnog za obrtaj ne može cijeli kapital istodobno biti upotrijebljen u proizvodnji; da dakle jedan dio kapitala stalno leži, bilo u obliku novčanog kapitala, sirovinskih zaliha, dovršenog ali ne još prodanog robnog kapitala ili u obliku još ne dospjelih potraživanja: da u aktivnoj proizvodnji, dakle u stvaranju i prisvajanju viška vrijednosti djelatni kapital stalno biva za taj dio prikraćivan a stvoreni i prisvojeni višak vrijednosti stalno biva u istom razmjeru umanjivan.“ („Das Kapital“, III, str. 80. — Citirano poglavlje sačinio je Engels.)

²⁴ „Das Kapital“, II, str. 128. (Uspor. „Grundrisse“, str. 534.)

ODREĐENJA OBLIKA STALNOG I OPTICAJNOG (TEKUĆEG) KAPITALA

1.

U svojem predgovoru III. svesku „Kapitala“ ukazuje Engels na uobičajeni nesporazum, po kojem Marx „želi definirati tamo gdje razvija“ i po kojem se uopće „kod Marxa smiju tražiti jednom za svagda valjane definicije“. „Ta razumije se samo po sebi“, kaže on, „da tamo gdje se stvari i njihovi uzajamni odnosi ne shvaćaju kao fiksni, nego kao promjenljivi, i njihove misaone slike, pojmovi, bivaju isto tako podvrgnuti promjeni i preobražaju; da ih se ovdje ne začahuruje u ukočene definicije, nego ih se razvija u njihovu historijskom odnosno logičkom procesu tvorbe.“¹

Koliko je ta opaska točna, može se možda najbolje i najzornije uvidjeti iz Marxova razmatranja pojmovne razlike između stalnog i optičajnog kapitala.

Prisjetimo se: U proizvodnom procesu kapitala radilo se prije svega o njegovoj oplodnji — za ovu pak bila je važna samo razlika između opredmećenog i živog rada. Samo pomoću posljednjeg mogla se je vrijednost kapitala ne samo održati nego i povećati. Zbog toga bijaše i analiza ograničena na razliku, odlučnu za oplodivanje, između postojanog i promjenljivog kapitala.²

¹ „Das Kapital“, III, str. 20. — Uspor. 11. pogl. II. sveska, koje se bavi „Teorijama o stalnom i optičajnom kapitalu“, str. 228.: „Ovdje se ne radi o definicijama pod koje se supsumiraju stvari. Radi se o određenim funkcijama koje se izražavaju u određenim kategorijama.“

² „Mi smo gore podijelili kapital na postojanu i promjenljivu vrijednost; to je uvijek točno kada se on promatra unutar proizvodne faze, i.e. u svojem neposrednom procesu oplodivanja.“ („Grundrisse“, str. 542.)

Ali oplodivanje tvori samo jednu etapu u životnom toku kapitala. Promatrana kao cjelina, kapitalistička se proizvodnja sastoji mnogo više od stalnog izmjenjivanja svoje proizvodne i cirkulacijske faze, ona je jedinstvo proizvodnje i cirkulacije. „Ovo je jedinstvo samo kretanje, proces“, a subjektom je toga kretanja kapital — „vrijednost koja zahvaća preko različitih faza ovog kretanja, u njima se održava i umnogostručuje“. ³ „Prelaženje od jednog momenta do drugog javlja se kao poseban proces, ali svaki je od tih procesa prelaženje u drugi. Kapital je tako postavljen kao procesirajuća vrijednost koja u svakom momentu jest kapital, . . . kao *optičajni kapital*⁴ — u svakom momentu kapital, kružeći iz jednog određenja u drugo.“ Po toj se strani „sav kapital . . . prvobitno optičajni kapital, proizvod cirkulacije kao i ono što proizvodi cirkulaciju. . .“⁵ „Optičajni kapital“ „stoga ponajprije nije *poseban* oblik kapitala, nego je on kapital *kao kapital*. . . kao subjekt opisanog kretanja, koje je on sam kao svoj vlastiti proces oplodnje“.⁶

Međutim: Kapital nije samo jedinstvo proizvodnje i cirkulacije, nego „isto tako njihova *razlika*, i to prostorno i vremenski raspršena razlika“. Ako je dakle kapital „kao cjelina cirkulacije⁷ *optičajni kapital*, prelaženje iz jedne faze u drugu, on je isto tako u svakoj fazi postavljen u jednoj određenosti, kao izopćen u poseban lik koji je negacija njega kao subjekta cijelog kretanja. . . Ne-cirkulirajući kapital, *stalni* kapital, zapravo *ustaljeni* kapital — fiksiran u jednoj od različitih određenosti, faza kroz koje je prošao.“ Dokle god naime kapital „ostaje u jednoj od tih faza, sama ta faza ne pojavljuje se kao tekuća (a svaka ima svoje trajanje), on nije cirkulirajući, ustaljen je. Dokle god on ostaje u procesu proizvodnje, on nije sposoban za cirkulaciju i virtualiter je obez-

³ Ibid., str. 514.

⁴ Marx ovdje i nadalje upotrebljava izraz „capital circulant“. (Najbolji njemački prijevod ovog izraza, kako ga Marx ovdje upotrebljava — dakle za razliku od „optičajnog“ ili „tekućeg“ kapitala u uobičajenom smislu — bio bi možda „kružeći“ („kreisendes“) ili „kružni“ („kreislaufendes“) kapital. — Uspor. „Das Kapital“, II, str. 155.: „ . . . povratak kružeće kapitalne vrijednosti.“)

⁵ „Grundrisse“, str. 435. — Uspor. „Das Kapital“, II, str. 159.: „Mi smo vidjeli da je uopće cijela kapitalna vrijednost zahvaćena stalnom cirkulacijom i u tom je smislu stoga sav kapital optičajni kapital.“

⁶ „Grundrisse“, str. 514.

⁷ Pod „cirkulacijom“ ovdje treba razumjeti kretanje kapitala kroz sve njegove faze. (Uspor. „Grundrisse“, str. 416.: „Razmotrimo sada cirkulaciju ili optičaj kapitala kao cjeline. . .“)

vrijeden. Dokle god ostaje u cirkulaciji, on nije proizvodno sposoban, ne postavlja vrijednost, ne procesira kao kapital. Dokle god ne može biti bačen na tržište, on je učvršćen kao proizvod, . . . Dokle god mora ostati na tržištu, on je ustaljen kao roba. Konačno, kada proizvodni uvjeti ostaju u svojem obliku kao uvjeti i ne ulaze u proizvodni proces, on je ponovno ustaljen i obezvrijeđen. Kapital kao subjekt koji prolazi kroz sve faze, kao pokretno jedinstvo, procesirajuće jedinstvo cirkulacije i proizvodnje, jest *optičajni kapital*; kapital kao sam izopćen u svakoj od tih faza, kao postavljen u svojim *razlikama*, jest *ustaljeni kapital*, *angažirani kapital*. Kao cirkulirajući kapital sam on se ustaljuje a kao ustaljeni kapital on cirkulira. "Razlikovanje optičajnog i stalnog kapitala stoga „ponajprije nije ništa drugo. . . do sam kapital postavljen pod oba određenja, jednom kao jedinstvo procesa, a zatim kao njegova posebna faza. . .“⁸ A oba aspekta potpuno su realna — budući da kapital predstavlja isto tako jedinstvo proizvodnje i cirkulacije kao i njihovu razliku i budući da kako kontinuitet tako i prekidanje toga kontinuiteta leži „u određenju kapitala kao cirkulirajućeg, procesirajućeg“.⁹

Toliko o pojmovima „optičajnog“ (kružićeg) i „ustaljenog“ kapitala kako se oni nadaju iz razmatranja cjelokupnog kretanja kapitala. Jasno je da se ovdje još ne radi o „dvjema posebnim vrstama kapitala“, nego o „različitim formalnim određenjima istog kapitala“.¹⁰ „Isti kapital javlja se. . . uvijek u oba uvjeta, što se izražava tako da se njegov jedan dio javlja u jednom, a drugi u drugome, jedan dio kao učvršćen a drugi kao cirkulirajući; cirkulirajući ne u smislu uzetom ovdje, kao kad bi se on nalazio u *pravoj cirkulacijskoj fazi*, nego da se on u fazi u kojoj se nalazi kao u *tekućoj fazi*, kao procesirajućoj, fazi koja prelazi u drugu; ni u jednoj nije kao takav utvrđen i tako je zadržan u svojem cjelokupnom procesu. Na primjer: Industrijalac primjenjuje samo dio raspoloživog mu kapitala. . . u proizvodnji, jer neki drugi treba određeno vrijeme prije nego se vrati iz cirkulacije. Dio koji procesira u proizvodnji tada je cirkulirajući; a onaj što se nalazi u cirkulaciji ustaljeni. . . Doduše čas jedan, čas drugi dio stupa u ovo određenje. . . , ali njegov cjelokupni kapital stalno je postavljen u oba određenja.“

⁸ Ibid., str. 514. i 515. — Odjek ovih izvođenja nalazi se u „Kapitalu“, II, str. 56., dolje.

⁹ „Grundrisse“, str. 555.

¹⁰ Ibid., str. 515.

Međutim: „Budući da se ova granica koja proizlazi iz prirode samog procesa oplodivanja . . . mijenja prema okolnostima, i kapital se više ili manje može približiti svojem adekvatnom određenju kao cirkulirajući; budući da raspadanje u oba ova određenja . . . proturječi tendenciji kapitala za najvećom oplodnjom, pronalazi on već izume¹¹ za skraćenje faze ustaljenosti; s druge strane, umjesto da oba njegova određenja istodobno usporedno postoje, *ona se izmjenjuju*. U jednoj periodu proces se javlja kao potpuno tekući — u periodu najizrazitijeg oplodivanja kapitala; u drugoj, reakciji na prvu, uspostavlja se drugi moment utoliko silovitije — perioda najizrazitijeg obezvrjeđivanja kapitala i zastajanja proizvodnog procesa. Momenti u kojima se oba određenja javljaju jedno uz drugo tvore tek samo međurazdoblja između ovih silovitih prijelaza i obrtaja.“ „Vrlo je važno“, napominje tom prilikom Marx, „da se ova određenja optičajnog i ustaljenog kapitala shvate kao *formalna određenja* kapitala uopće, budući da mnoštvo pojava građanske ekonomije — periode ekonomskog ciklusa. . . , djelovanje nove potražnje, čak djelovanje koje proizvode novo zlato i srebro na opću proizvodnju — ostaje nepojmljivo.“¹² Jer „ne koristi govoriti o stimulansu koji daje australsko zlato ili neko novo otkriveno tržište. Kada ne bi bilo u prirodi kapitala da nikada nije potpuno zaposlen, tj. da je stalno parcijalno *ustaljen*, obezvrjeđen, neproizvodan, tada ga nikakvi stimulansi ne bi mogli nagnati na veću proizvodnju.“¹³

2.

Navedeno razlikovanje („ustaljenog“ i „optičajnog“ kapitala) nije međutim dostatno ako se okrenemo pravom procesu cirkulacije, kretanju kapitala izvan proizvodne faze. Ovdje se naime pokazuje da različiti sastavni dijelovi kapitala cirkuliraju na različite načine i zato također iskazuju različita vremena obrtaja. Tako sredstvo za rad (strojevi etc.) ne napušta nikada mjesto proizvodnje (dakle, ostaje tamo „ustaljeno“), a cirkulira samo njegova vrijednost, ukoliko se ona sukcesivno i u komadima prenosi na proizvod. Ali sasvim drugačije cirkuliraju preostala pro-

¹¹ U originalu: „contrivances“.

¹² Ibid., str. 516—517.

¹³ Ibid., str. 517.

izvodna sredstva (sirovinski i pomoćni materijali¹⁴) kao i promjenljivi kapital predujmljen u kupnji radne snage. Putem tih različitih načina cirkulacije poprima prvi faktor oblik „stalnog“, a ostali oblik „optičajnog“ ili „tekućeg“ kapitala. Dakle, dok su nam se do sada stalni i optičajni kapital „javljali samo kao različita prolazna određenja kapitala, . . . kao promjenljivi oblici istog kapitala u različitim fazama njegova obrtaja, . . . oni su sada otvrdnuli u njegove posebne načine egzistencije“, u dvije različite vrste kapitala. Ukoliko se sada „neki kapital razmatra u nekoj određenoj proizvodnoj grani, on se javlja podijeljen u ove dvije porcije ili se raspada u određenoj proporciji u ove dvije vrste kapitala“¹⁵ „Biti ustaljen ili optičajan javlja se kao posebna određenost kapitala izvan određenosti da jest kapital. Ali on mora“, naglašava Marx, „napredovati do te osobitosti“¹⁶, a to je povezano sa specifičnom upotrebom vrijednosću ovih sastavnih dijelova kapitala.

Ukoliko smo naime do sada istraživali sudbinu kapitala u proizvodnoj sferi, tvarne razlike različitih proizvodnih elemenata dolazile su u obzir samo ukoliko se radilo o pravom radnom procesu. Tu smo razlikovali između sredstva za rad, radnog materijala i živoga rada. Suprotno tome u procesu tvorbe vrijednosti javljali su se sastavni dijelovi kapitala koji reprezentiraju ove proizvodne elemente kao puki vrijednosni kvanti koji su se međusobno razlikovali samo po tome što su jedni bili određeni kao „postojane“ vrijednosti a drugi (kapital uloženi u kupnju radne snage) kao „promjenljivi“. Sada pak — u kategorijama tekućeg i stalnog kapitala — „javlja se međusobni odnos faktora koji je bio samo kvantitativan . . . kao kvalitativna razlika kapitala samoga

¹⁴ Na svaki način, „sredstvo za proizvodnju koje nije sredstvo za rad u pravom smislu, npr. pomoćna materija, sirovina, poluproizvod etc., odnosi se s obzirom na odbitak vrijednosti i stoga s obzirom na način cirkulacije svoje vrijednosti kao sredstvo za rad, tako je ono isto tako tvarni nosilac, egzistencijalni oblik stalnog kapitala“. („Das Kapital“, II, str. 161.)

¹⁵ „Grundrisse“, str. 590. — Uostalom, napominje Marx u „Rohentwurf“, „ne izmjenjuju se“ ni „kod ljudskog tijela, kao ni kod kapitala, . . . pri reprodukciji različite porcije u jednakom razdoblju; krv se obnavlja brže od mišića, mišić brže od kostiju, koje se s te strane mogu promatrati kao stalni kapital ljudskoga tijela“. (Ibid., str. 562.)

¹⁶ Ibid., str. 539. — Uspor. Marxov plan strukture na str. 186. u „Grundrisse“, točka I, 2: „Uposebljenje kapitala a) capital circulant, capital fixe. . .“

i kao određujuća za njegovo cjelokupno kretanje (obrtaj)¹⁷. Jer neki je kapital „stalan“ samo ukoliko on u proizvodnom procesu stvarno poprima lik nekog sredstva za rad, po čemu je dana baš određena vrsta njegova odbitka vrijednosti od proizvoda a otuda i vrsta njegova obrtaja. „Posebna priroda upotrebne vrijednosti u kojoj egzistira vrijednost, ili koja se sada javlja kao tijelo kapitala, pojavljuje se ovdje sama kao ona koja određuje oblik i akciju kapitala; koja nekom kapitalu daje neko posebno svojstvo naspram drugog; koja ga uposebljava.“¹⁸ To znači: ovdje se ponovno iskazuje upotrebna vrijednost „sama kao ekonomska kategorija“. No tim pitanjem mi smo se već iscrpnije bavili u I. dijelu ovoga rada (u poglavlju o ulozi upotrebne vrijednosti u ekonomiji) i zato samo upućujemo na ono što je tamo rečeno.

3.

Kako „Rohentwurf“ pojmovnu razliku između stalnog i tekućeg kapitala u potankosti razvija, ovdje ne treba izlagati, budući da rezultate Marxova istraživanja ovog pitanja, i to u savršenijoj formi, znamo već iz II. sveska „Kapitala“. Mi se zato ograničavamo na one točke u kojima izlaganje „Rohentwurfa“ odstupa od onoga u „Kapitalu“, odnosno gdje stariji rukopis ističe aspekte koji u samom „Kapitalu“ ostaju u sjeni.

Najprije ono što je kasnijim djelom nadmašeno. Po „Rohentwurfu“ optičajni se kapital sastoji, prvo, od sirovina i pomoćnih materijala i, drugo, od takozvanog approvisionnementa, tj. od radničkih sredstava za život.¹⁹ Ova posljednja objektom su tzv. „male“ cirkulacije za razliku od prave ili „velike“ cirkulacije kapitala.²⁰ „To je stalno cirkulirajući dio kapitala. . . koji ni za

¹⁷ Ibid., str. 583. („Razlikovanje kapitala po njegovoj zgoljno stvarnoj strani sada je uzeto u sam njegov oblik i javlja se kao ono što ga diferencira.“ — Ibid., str. 590.)

¹⁸ Ibid., str. 539—540.

¹⁹ „ . . . Approvisionnement, kako to naziva Cherbuliez“, jesu naime „proizvodi koji su pretpostavljeni da radnik kao radnik živi i da je sposoban živjeti za vrijeme proizvodnje, prije nego što se stvori nov proizvod“. To je „novac izražen u obliku predmeta za trošenje, upotrebne vrijednosti“, koji radnik dobiva „od kapitalista u aktu razmjene između njih.“ (Ibid., str. 207.)

²⁰ „Unutar cirkulacije kao cjelokupnog procesa možemo razlikovati između velike i male cirkulacije. Prva obuhvaća cijelo razdoblje od momenta kada kapital istupa iz proizvodnog procesa pa dok se u njega ne vrati. Druga je kontinuirana i zbiva se stalno istovremeno sa samim proizvodnim pro-

trenutak ne ulazi u njegov proces reprodukcije i stalno ga prati. . . Approvisionnement radnika proizlazi kao proizvod iz proizvodnog procesa, kao rezultat; ali kao takav on nikada ne ulazi u proizvodni proces jer on. . . neposredno ulazi u potrošnju radnika i neposredno se za nju razmjenjuje. To je dakle kako u razlici sirovine tako i spram radnog instrumenta optičajni kapital kat exohen“.²¹

Tako „Rohentwurf“. A kako je na isto pitanje odgovoreno u II. svesku „Kapitala“? Naravno, Marx i tamo ističe da je „novac koji kapitalist plaća radniku za upotrebu radne snage u stvari samo općenita ekvivalentna forma za nužna radnička sredstva za život“. „Utoliko se promjenljivi kapital sastoji od sredstava za život“. Ali je „sam radnik taj koji novac dobiven za svoju radnu snagu pretvara u sredstva za život da bi ih ponovno preobrazio u radnu snagu i održao se na životu. . .“ Ono što suprotno tome kapitalist kupuje i troši u proizvodnom procesu „nisu radnikova sredstva za život, nego njegova radna snaga sama“ . . . „Nisu dakle radnikova sredstva za život ona koja dobivaju određenost tekućeg kapitala u suprotnosti spram stalnog. To nije ni njegova radna snaga, nego je to u njoj uloženi vrijednosni dio proizvodnog kapitala, koji pomoću oblika svojeg obrtaja poprima taj karakter zajednički s nekim i u suprotnosti s drugim sastavnim dijelovima postojanog kapitala.“²² (To znači time što taj vrijednosni dio, isto kao i vrijednost sirovina i pomoćnih materijala, svaki put sasvim ulazi u vrijednost proizvoda i zato mora iz njega biti sasvim nadoknađen.)

Ali u „Kapitalu“ se osvjetljavaju i razlozi koji su građansku ekonomiju doveli do toga da radnička sredstva za život odredi kao „optičajni“ kapital u suprotnosti spram stalnog kapitala. Te razloge treba prije svega potražiti u klasnom karakteru ove ekonomije, u njezinu instinktivnom strahu od toga da preduboko prodre u „tajnu stvaranja profita“. „Predujmljeni kapital biva uopće premetnut u proizvodni kapital, tj. on poprima lik proizvodnih elemenata koji su sami proizvod ranijeg rada. (Pod time

cesom. To je onaj dio kapitala koji se isplaćuje, razmjenjuje za radnu sposobnost.“ (Ibid., str. 565.)

²¹ Ibid., str. 567. „Ovdje je“, zaključuje se u citiranom pasusu, „jedini moment u kružnom toku kapitala u kojem potrošnja neposredno ulazi unutra. . . Ovdje dakle nalazimo — pomoću odnosa kapitala spram žive radne sposobnosti i spram prirodnih uvjeta održanja posljednje — optičajni kapital određen i sa strane upotrebne vrijednosti, kako direktno ulazi u individualnu potrošnju i od nje je kao proizvod istrošen.“ (Ibid., str. 567.)

²² „Das Kapital“, II, str. 166.

radna snaga.) . . . Postave li se sada umjesto same radne snage, u koju se je promjenljivi dio kapitala premetnuo, radnikova sredstva za život, tada je jasno da se ta sredstva za život kao takva u odnosu na tvorbu vrijednosti ne razlikuju od drugih elemenata proizvodnoga kapitala. . . Sredstva za život ne mogu sama oploditi svoju vrijednost ili joj dodati višak vrijednosti. Njihova vrijednost, kao i vrijednost drugih elemenata proizvodnoga kapitala, može se ponovno pojaviti samo u vrijednosti proizvoda. Oni joj ne mogu dodati više vrijednosti od one koju sami posjeduju.“ Dakle time što „se kao tekući sastavni dio proizvodnoga kapitala ne određuje vrijednost uložena u radnoj snazi, nego vrijednost uložena u sredstvima za život, učinjeno je poimanje razlike između promjenljivog i postojanog kapitala, dakle poimanje kapitalističkog procesa uopće, nemogućim. Određenje ovog dijela kapitala, da bude promjenljivi kapital u suprotnosti prema u predmetnim tvorcima proizvoda uloženom, postojanom kapitalu, pokapa se pod određenje da u radnoj snazi uloženi dio kapitala s obzirom na obrtaj pripada tekućem dijelu proizvodnog kapitala. Pokapanje je učinjeno potpunim ukoliko su umjesto radne snage radnikova sredstva za život nabrojena kao element proizvodnoga kapitala.“²³

Ali kod samog Marxa figurirala su još u „Rohentwurfu“ radnikova sredstva za život ili „approvisionnement“ stalno kao sastavni dio optičajnog kapitala! Ovdje naravno nikakvu ulogu nije mogao igrati navedeni razlog, budući da je Marx upravo u „Rohentwurfu“ prvi put razvio pojmove promjenljivog i postojanog kapitala, čime je njegovo učenje o višku vrijednosti tek dobilo svoj konačni lik. Izvor zablude mora dakle biti negdje drugdje. On je po našem mišljenju u zanemarivanju ili u nedovoljno oštru isticanju (u II. svesku „Kapitala“ razvijenog) gleda da se kod razlike između tekućeg i stalnog kapitala „isključivo radi o razlikama proizvodnog kapitala u procesu tvorbe pro-

²³ Ibid., str. 214—216. — Uspor. ibid., str. 223—224.: „Zbiljska tvar kapitala uloženog u nadnici za rad jest sam rad, odjelovljujuća se radna snaga koja stvara vrijednost, živi rad koji kapitalist razmjenjuje za mrtvi, opredmećeni rad i pripaja ga svojem kapitalu, čime se tek vrijednost koja se nalazi u njegovim rukama preobražava u sebe samu oplodujuću vrijednost. . . Učini li se suprotno tome bitnim određenjem dijela kapitala uloženog u nadnicu za rad sekundarno i njemu s jednim dijelom postojanog kapitala (sirovine i pomoćni materijali) zajedničko određenje optičajnog kapitala, . . . tada se ni dio kapitala uložen u nadnici za rad ne mora sastojati materijalno od radne snage koja se odjelovljuje, nego od materijalnih elemenata koje radnik kupuje svojom nadnicom, dakle od dijela društvenog robnog kapitala koji ulazi u potrošnju radnika — od sredstava za život.“

izvoda i vrijednosti, koje same ponovno proizvode razlike u njegovu obrtaju i njegovoj reprodukciji“.²⁴ Drugim riječima: „Rohentwurf“ djelomice zapada još u istu pogrešku za koju je Marx kasnije korio *Adama Smitha*, da je on naime „tekući kapital u suprotnosti spram stalnog pobrkao s oblicima kapitala koji pripadaju cirkulacijskoj sferi, s cirkulacijskim kapitalom.“²⁵ . . . On stoga brka robni kapital s tekućim sastavnim dijelovima proizvodnog kapitala, a tu se samo po sebi razumije da tamo gdje društveni proizvod poprima oblik robe radnikova sredstva za život . . . moraju biti isporučena iz robnoga kapitala“²⁶ (i s tog se gledišta pojavljuju kao pripadna „opticajnom“ kapitalu).²⁷

4.

Pozabavimo se sada jednim aspektom koji je čini se u „Rohentwurfu“ mnogo oštrije razrađen nego u „Kapitalu“, a koji se odnosi na stalno rastuće značenje koje pridolazi stalnom kapitalu u razvijenom kapitalističkom načinu proizvodnje.²⁸

²⁴ Ibid., str. 191.

²⁵ Pod „cirkulacijskim kapitalom“ razumije se u II i III. svesku „Kapitala“ „kapitalska vrijednost u svojim oblicima pripadnim procesu cirkulacije (robni kapital i novčani kapital). Novčani kapital i robni kapital mogu još više fungirati kao kapital, i cirkulirati još brže, ali oni mogu postati tekući kapital za razliku od stalnog tek onda kada se oni preobrazu u tekuće sastavne dijelove proizvodnog kapitala. Ali budući da oba ova oblika kapitala obitavaju u cirkulacijskoj sferi, ekonomija od Ad. Smitha . . . nadalje dala se je zavesti i pobrkala ih s tekućim dijelom proizvodnog kapitala pod kategorijom cirkulacijskog kapitala. Oni su u stvari cirkulacijski kapital u suprotnosti spram proizvodnog, ali oni nisu opticajni kapital u suprotnosti spram stalnog.“ („Das Kapital“, II, str. 168.) A tek pri analizi „mnogih kapitala“, dakle u sferi konkurencije, dobivaju pojmovi stalnog i opticajnog kapitala jedan prošireni smisao, tako da se mogu odnositi također i na „stalni i opticajni kapital nekog trgovca“ („Das Kapital“, III, str. 298—300.).

²⁶ „Das Kapital“, II, str. 214.

²⁷ Zato „Rohentwurf“ o „cirkulirajućim proizvodima nekog tvorničara strojeva kaže: „Za njega su oni capital circulant — za tvorničara koji njih“, tj. strojeve, „treba u proizvodnome procesu capital fixe, jer su za onog proizvod, a samo za ovog proizvodni instrument.“ („Grundrisse“, str. 611., također str. 613—614.) Savim drugačije glasi to u „Kapitalu“: „Tako je stroj, kao proizvod tvorničara strojeva, robni oblik njegova kapitala, robni kapital za njega; i dokle god leži u tom obliku, nije on ni tekući ni stalni kapital. Kad je prodan tvorničaru kojemu je namijenjen, postaje on stalni sastavni dio jednog proizvodnog kapitala.“ („Das Kapital“, II, str. 207.)

²⁸ Mjesta koja se ovdje razmatraju već su djelomice uzeta u obzir u 17. poglavlju.

Radi se o razvitku sredstva za rad u mašineriju, odnosno u strojni sistem. „Dokle god sredstvo za rad u pravom smislu riječi“, kaže Marx u „Rohentwurfu“, „ostaje sredstvo za rad onako kako ga je kapital neposredno, historijski uzeo u svoj proces oplodnje, trpi ono formalnu promjenu samo time što se ono sada ne javlja samo po svojoj stvarnoj strani kao sredstvo za rad, nego istodobno kao jedan cjelokupnim procesom kapitala određeni njegov način opstanka — kao stalni kapital.“²⁹ Ono ipak ne ostaje kod ove formalne promjene: „Uzeto u proizvodni proces kapitala, sredstvo za rad prolazi . . . kroz različite metamorfoze, od kojih je posljednja *stroj* ili štoviše *automatski sistem mašinerije*“.³⁰ Ali u stroju, i još više u mašineriji kao automatskom sistemu, „sredstvo za rad preobraženo je po svojoj upotrebi . . . u egzistenciju adekvatnu stalnome kapitalu³¹ i kapitalu uopće, a oblik u kojem je ono kao neposredno sredstvo za rad bilo uzeto u proizvodni proces kapitala ukinut je u kapitalu odgovarajućem i od njega postavljenom obliku.“ Dakle tek u mašineriji „stupa opredmećeni rad nasuprot živome stvarno kao prevladavajuća moć i kao njegova aktivna supsumcija pod sebe, ne samo njegovim privravanjem već u samom realnom proizvodnom procesu“; i tek ovdje pojavljuje se „opredmećeni rad neposredno . . . ne samo u obliku proizvoda ili u obliku radnog sredstva primijenjenog proizvoda, nego kao proizvodna snaga sama“ . . . „Akumulacija znanja i umještosti, općenitih proizvodnih snaga društvenog mozga tako je nasuprot radu apsorbirana u kapitalu i stoga se javlja kao svojstvo kapitala i određenje stalnog kapitala,³¹ ukoliko on kao pravo sredstvo za proizvodnju stupa u proizvodni proces. *Mašinerija* se dakle javlja kao najadekvatniji oblik stalnog kapitala, a stalni kapital³¹ . . . kao *najadekvatniji oblik kapitala uopće*.“³² A baš zbog toga „mjeri se već

²⁹ U originalu: „capital fixe“.

³⁰ „Grundrisse“, str. 583—584.

³¹ U originalu: „capital fixe“.

³² Ibid., str. 585—586. Stvar se svakako drugačije predstavlja ako imamo u vidu smanjenu cirkulacijsku sposobnost stalnog kapitala. Jer „baš u ovom određenju kao stalni kapital — tj. u određenju u kojem je kapital izgubio svoju pokretljivost i biva identificiran s nekom određenom upotrebnom vrijednošću, koja mu otima njegovu sposobnost transformacije — predstavlja se razvijeni kapital. . . najfrapantnije.“ Ali s tog stajališta ne odgovara stalni kapital „pojmu kapitala, koji je kao vrijednost ravnodušan naspram svakog određenog oblika upotrebne vrijednosti i svaku od njih može poprimiti ili napustiti kao ravnodušnu inkarnaciju“, tako da se s obzirom na ovo „capital circulant javlja kao adekvatan oblik kapitala nasuprot capital fixe.“ „Ovo je protuslovlje“, dodaje Marx, „ljupko. Treba razviti.“ (Ibid., str. 571. i 586.)

dosegnuti stupanj načina proizvodnje koji počiva na kapitalu. . . postojećim opsegom stalnog kapitala; ne samo njegovim kvantitetom, nego i njegovim kvalitetom.“³³

Međutim, i razvitak stalnog kapitala u nekom drugom smjeru, nastavlja Marx, može služiti kao mjerilo za razinu kapitalističke proizvodnje: „Predmet proizvodnje usmjerene izravno na upotrebnu vrijednost, a isto tako izravno usmjerene na razmjensku vrijednost, jest sam proizvod koji je određen za potrošnju. Ali dio proizvodnje usmjeren na proizvođenje stalnog kapitala“ „ne proizvodi neposredne predmete užitka, niti neposredne razmjenske vrijednosti. *To dakle zavisi od već dosegnutog stupnja proizvodnosti — od toga da jedan dio proizvodnog vremena dostaje za neposrednu proizvodnju — da se sve veći dio primjenjuje na proizvodnju sredstava za proizvodnju.* To spada k tome da društvo može čekati; da može sustegnuti veliki dio već stvorenog bogatstva, kako neposrednome užitku tako i proizvodnji određenoj za neposredni užitak, da taj dio primijeni za *ne neposredno proizvodni* rad (unutar samog materijalnog proizvodnog procesa). . . Kao što veličina relativnog viška vrijednosti zavisi od proizvodnosti nužnoga vremena, tako veličina radnoga vremena primijenjenoga na proizvodnju stalnog kapitala — živoga ili opredmećenoga radnog vremena — zavisi *od proizvodnosti radnoga vremena određenog za izravnu proizvodnju proizvoda.*³⁴ *Višak stanovništva* (s toga gledišta),³⁵ kao i *višak proizvodnje* uvjeti su za to. To znači, rezultat vremena primijenjenog na neposrednu proizvodnju mora biti relativno prevelik da se upotrijebi neposredno za reprodukciju u tim industrijskim granama primijenjenog kapitala. Što manje stalni kapital neposredno donosi plodova, zahvaća u *neposredni* proizvodni proces, to veći mora biti taj relativni višak populacije i višak proizvodnje; dakle više za gradnju željeznica, kanala, vodovoda, telegrafa etc. nego za mašineriju djelatnu izravno u neposrednom proizvodnom procesu.“³⁶

A na jednom drugom mjestu: „Ukoliko je proizvodnja stalnog kapitala i po svojoj tvarnoj strani neposredno usmjerena ne na proizvodnju neposrednih upotrebnihi vrijednosti, niti na proiz-

³³ Ibid., str. 603.

³⁴ „Radno vrijeme primijenjeno na proizvodnju capital fixea odnosi se, unutar proizvodnog procesa samoga kapitala, spram onog primijenjenog na proizvodnju capital circulanta kao višak rada spram nužnoga.“ (Ibid., str. 597.)

³⁵ Dakle ne u smislu „rezervne industrijske armije“.

³⁶ „Grundrisse“, str. 594—595.

vodnju vrijednosti koje se zahtijevaju za reprodukciju kapitala — dakle u samome stvaranju vrijednosti ponovno relativno reprezentiraju upotrebnu vrijednost — nego na proizvodnju sredstava za stvaranje vrijednosti. . . (proizvodnja vrijednosti stvarno je postavljena u samom predmetu proizvodnje kao svrha. . .), tada je to sadržano u proizvodnji stalnog kapitala *da kapital na jednoj višoj potenciji nego u proizvodnji opticajnog kapitala sebe postavlja kao samosvrhu* i javlja se djelotvoran kao kapital. Stoga je i po ovoj strani dimenzija koju stalni kapital već posjeduje i koju njegova proizvodnja već zauzima u cjelokupnoj proizvodnji mjerilo razvoja bogatstva utemeljenog na proizvodnom načinu kapitala.³⁷

Navedena mjesta daju bez sumnje dragocjenu dopunu II. svesku Marxova „Kapitala“. Svakako, „Rohentwurf“ ide još dalje; on dodatno ocrtava sliku jednog društva gdje je razvitak mašinerije i općenitih proizvodnih uvjeta³⁸ toliko uspješan da se više „ne javlja neposredni rad koji sam čovjek obavlja, niti vrijeme koje on radi, nego prisvajanje njegove vlastite općenite proizvodne snage. . . kao veliki stup temeljac proizvodnje i bogatstva“, u kojem dakle sam zakon vrijednosti mora iščeznuti. Ali na ove teme doći ćemo tek kasnije (u poglavlju: „Historijska prepreka zakona vrijednosti“).

5.

Do sada bijaše riječ o promjenama koje kapitalistički proizvodni proces doživljava s razvitkom stalnog kapitala. Kako pak djeluje taj razvitak — dakle stalni porast i rastuće značenje u obliku mašinerije etc. postavljene vrijednosti — u procesu cirkulacije kapitala?

Općeniti odgovor glasi: „Kod opticajnog kapitala reprodukcija je određena cirkulacijskim vremenom; kod stalnog kapitala cirkulacija je određena vremenom u kojem on kao upotrebna vrijednost, u svojem stvarnom opstanku, biva istrošen unutar proizvodnog akta, tj. vremenom unutar kojeg on mora biti reproduciran.“³⁹ Ali tom razlikom biva „vrijeme obrtaja u opticajni

³⁷ Ibid., str. 597—598.

³⁸ Pod „općim“ ili „zajedničkim“ proizvodnim uvjetima razumiju se u „Rohentwurfu“ ceste, kanali, željeznice etc. (Ibid., str. 431—432.)

³⁹ Ibid., str. 573.

i stalni kapital uposebljenog cjelokupnog kapitala bitno modifikirano⁴⁰. Sastoji li se npr. (da posegnemo za jednim od računskih primjera „Rohentwurfa“) neki kapital od 10000 funti sterlinga, od čega je 5000 stalni kapital a 5000 optičajni — i obrće li se posljednji jednom godišnje, prvi jednom u 5 godina — tada se je „u 20 mjeseci obrnuo cjelokupni kapital od 10000, iako se stalni kapital nadomješta tek za 5 godina. Ovo vrijeme obrtaja vrijedi ipak samo za ponavljanje proizvodnog procesa. . . , ne za reprodukciju samog kapitala.“⁴¹ Jer kapital sam nije naravno nadomješten prosječnim obrtanjem,⁴² i tek na kraju pete godine nalazi se zbilja kapitalist „u posjedu svojeg cjelokupnog kapitala s kojim je započeo proizvodni proces“. Dakle, iako „je njegov kapital djelovao u stvaranju viška vrijednosti, kao kad bi on bio sav obrnut u 20 mjeseci, sam je cjelokupni kapital reproduciran tek za 5 godina. Prvo određenje obrtaja *važno je za odnos u kojem se on oploduje*; drugo pak unosi jedan novi odnos koji kod optičajnog kapitala uopće ne postoji. „Naime, budući da optičajni kapital ulazi sasvim u cirkulaciju i potpuno se iz nje vraća, tada je on realiziran isto tako često kao kapital kako je često realiziran kao višak vrijednosti ili kao višak kapitala. A budući da stalni kapital nikada kao upotrebna vrijednost ne ulazi u cirkulaciju, a kao vrijednost samo u onoj mjeri kako on sebe kao upotrebnu vrijednost konzumira, tada on nipošto nije reproduciran čim je *postavljena vrijednost određena prosječnim vremenom obrtaja*. Obrtaj optičajnog kapitala mora se 5 puta dogoditi u 5 godina prije nego što je stalni kapital reproduciran; tj. razdoblje optoka⁴³ optičajnog kapitala ponavlja se 5 puta tamo gdje se optok stalnog jednom ponavlja, a *cjelokupni prosječni obrtaj kapitala — 20 mjeseci — mora se 3 puta ponoviti prije nego što je stalni kapital reproduciran*.⁴⁴ Što je dakle veći dio kapitala koji se sastoji od stalnog kapitala —

⁴⁰ Ibid., str. 574.

⁴¹ Ibid., str. 605—606.

⁴² To se pokazuje i kod samog optičajnog kapitala: „Ako se neki kapital od 100,4 puta godišnje obrće i donosi otuda 20%, kao neki kapital od 400 koji samo jednom cirkulira, tada je kapital prije kao i poslije na kraju godine prvi 100 a drugi 400, iako je on djelovao u proizvodnji upotrebni vrijednosti, kao i u postavljanju viška vrijednosti, kao četiri puta veći kapital. Ukoliko ovdje brzina obrtaja nadomješta veličinu kapitala, tada to jasno pokazuje kako je samo količina u pokret stavljenog viška rada, i da je rad uopće onaj koji određuje stvaranje vrijednosti kao i stvaranje viška vrijednosti, a ne veličina kapitala za sebe.“ (Ibid., str. 606.)

⁴³ U originalu: „revulsions“.

⁴⁴ Uspor. „Das Kapital“, II, str. 183—185.

tj. što više djeluje kapital u njemu odgovarajućem načinu proizvodnje, s većom primjenom proizvedene proizvodne snage — i što je dugotrajniji stalni kapital, tj. što je dulje njegovo vrijeme reprodukcije, što više njegova upotrebna vrijednost odgovara njegovu određenju — to češće mora onaj dio kapitala koji je određen kao cirkulirajući *ponavljati periodu svojeg obrtaja*, i *to je dulje ukupno vrijeme koje kapital treba za izvršenje svoje cjelokupne cirkulacijske pruge*. Zbog toga je⁴⁵ *kontinuitet* proizvodnje postao izvanjskom nužnošću za kapital, s razvitkom one njegove porcije koja je određena kao stalna. Za optičajni kapital prekidanje je, ako ono ne traje toliko dugo da ruiniira njegovu upotrebnu vrijednost, samo prekidanje u stvaranju viška vrijednosti. Ali u *stalnom* kapitalu prekidanje je, ukoliko⁴⁶ u međuvremenu njegova upotrebna vrijednost nužno biva relativno⁴⁷ neproizvodno uništavana, tj. a da se ne nadomješta kao vrijednost, destrukcija same njegove originalne vrijednosti. Stoga je tek s razvitkom stalnog kapitala pojmu kapitala odgovarajući kontinuitet proizvodnog procesa postavljen kao *conditio sine qua** za njegovo održanje; odatle isto tako kontinuitet i stalni rast potrošnje.⁴⁸

Ali to nije sve. „S formalne strane još je važniji“, kaže Marx, drugi rezultat do kojeg nas dovodi istraživanje utjecaja stalnog kapitala na vrijeme obrtaja. „Ukupno vrijeme prema kojem mjerimo obrtaj⁴⁹ optičajnog kapitala bijaše godina — kao što je vremenska jedinica u kojoj mjerimo rad dan. To smo učinili zato što je godina više ili manje prirodno vrijeme reprodukcije ili trajanja proizvodne faze za reprodukciju najvećeg dijela biljnih sirovina koje se koriste u industriji. Obrtaj optičajnog kapitala određuje se stoga brojem obrtaja u godini kao ukupnom vremenu.“⁵⁰ U zbiljnosti pak „započinje optičajni kapital svoju

⁴⁵ U originalu: „Hence“.

⁴⁶ U originalu: „so far“.

⁴⁷ U originalu: „relativement“.

* Uvjet bez kojeg se ne može.

⁴⁸ „Grundrisse“, str. 606—607.

⁴⁹ U originalu: „return“.

⁵⁰ „Ukoliko je proizvodni proces kapitala istodobno tehnološki proces — proizvodni proces naprosto —; naime proizvodnja određenih upotrebnihih vrijednosti određenim radom, ukoliko, na način određen samom tom svrhom; ukoliko se od svih ovih proizvodnih procesa kao najfundamentalniji javlja onaj pomoću kojeg tijelo sebi reproducira nužnu razmjenu tvari, tj. stvara sredstva za život u fiziološkom smislu; ukoliko se taj proizvodni proces podudara s poljoprivredom; ova također istovremeno direktno (kao u pamuku, lanu etc.) ili indirektno, posredstvom životinja koje hrani (svila, vuna etc.), isporučuje veliki dio sirovina za industriju (zapravo sve koje ne pripadaju

reprodukciju na kraju svakog obrtaja i ako broj obrtaja u toku godine utječe na cjelokupnu vrijednost, tada se fata* koje on proživljava za vrijeme svakog obrtaja javljaju doduše kao određujuća za uvjete pod kojima on ponovno započinje reprodukciju, ali svaki za sebe je jedan njegov potpuni životni akt. Čim je kapital natrag preobražen u novac, može se npr. . . . iz jedne proizvodne grane baciti u drugu, tako da se reprodukcija, promatrana tvarno, ne ponavlja u istom obliku.“

„Ulaženjem stalnog kapitala unutra“, nastavlja Marx, „to se mijenja, pa se ni vrijeme obrtaja“ optičajnog „kapitala, ni jedinica kojom se mjeri broj njegovih obrtaja⁵¹ godina, više ne javljaju kao vremenska mjera za kretanje kapitala. Ta jedinica sada je mnogo više određena vremenom reprodukcije koje se zahtijeva za stalni kapital i stoga njegovim cjelokupnim vremenom cirkulacije koje mu je potrebno da kao vrijednost uđe u cirkulaciju i u svojem se vrijednosnom totalitetu iz nje vrati. Reprodukcija optičajnog kapitala mora se za sve to vrijeme *i tvarno dogodati u istom obliku*, a broj njegovih nužnih obrtaja. . . *podijeljen je na dulji ili kraći niz godina*. Stoga je jedna dulja cjelokupna perioda postavljena kao jedinica u kojoj se mjere njegovi obrtaji, a njihovo ponavljanje stoji sada ne u izvanjskoj, nego nužnoj povezanosti s tom jedinicom.“⁵² (Marx već u „Rohentwurfu“ uzima da se tu radi o približno desetgodišnjem razdoblju.⁵³ Ali od kakve je važnosti ta okolnost, vidi se odatle „što je ciklus kroz koji industrija prolazi (otkada je stalni kapital razvijen u velikoj mjeri) u jednom plus ou moins** desetgodišnjem razdoblju povezan s tom tako određenom *fazom cjelokupne reprodukcije kapitala*“,⁵⁴ tako

ekstraktivnoj industriji); ukoliko je reprodukcija u agrikulturi u umjerenom zoni (domovini kapitala) povezana s općenitom zemaljskom cirkulacijom; tj. žetve su najčešće jednom godišnje; tada se godina (samo što se ona različito računa za različite proizvodnje) prihvaća kao općenito vremensko razdoblje kojim se mjere i obračunavaju sume obrtaja kapitala. . .“ (Ibid., str. 533.) — Uspor. „Das Kapital“, II, str. 157—157.)

* Sudbine.

⁵¹ U originalu: „worin deren Anzahl“.

⁵² „Grundrisse“, str. 607—608.

⁵³ Uspor. Marxovu diskusiju s Engelsom o toj temi: MEW, sv. 29., str. 291—293.

** Više ili manje.

⁵⁴ „Grundrisse“, str. 608.

da prosječno vrijeme u kojem se mašinerija obnavlja predstavlja istodobno jedan od određujućih razloga za periodičnost kriza.⁵⁵ Misaoni tok koji — dalje razvijen — nalazimo ponovno u II. svesku „Kapitala“⁵⁶.

⁵⁵ „Mi ćemo naći i drugih određujućih razloga. Ali ovo je jedan. I ranije je bilo dobrih i loših vremena za industriju, kao i za poljoprivredu. Ali u karakteristične periode, epohe podijeljeni višegodišnji industrijski ciklus pripada velikoj industriji.“ (Ibid., str. 608.)

⁵⁶ „Das Kapital“, II, str. 185.

Peti dio
**PLODONOSNI KAPITAL. PROFIT
I KAMATA**

PREOBRAZBA VIŠKA VRIJEDNOSTI U PROFIT. OPĆA PROFITNA STOPA

Kako pokazuje već naslov, posljednji odsječak „Rohentwurfa“ (str. 631. i dalje) odgovara u stanovitom smislu kasnijem II. svesku „Kapitala“. Međutim samo u stanovitom smislu; jer — ne gledajući na nacrtni karakter ovog odsječka¹ kategorije profita i kamate ovdje se razmatraju samo ukoliko se te kategorije nadaju iz analize „kapitala općenito“. U tome se dakle sastoji kardinalna razlika između ovog odsječka i kasnijih odsječaka 1—3 III. sveska „Kapitala“.²

Odsječak o profitu i kamati započet je slijedećim pasusom koji se pričinja vrlo „hegelovskim“: „Kapital je sada“ (to znači nakon što je opisao svoj puni kružni tok) „postavljen kao jedinstvo proizvodnje i cirkulacije, . . . ne realizira se samo kao vrijednost koja reproducira i stoga perenira, nego i kao vrijednost koja postavlja vrijednost. Apsorpcijom živoga radnog vremena u sebe s jedne strane i njemu pripadnog kretanja cirkulacije (u kojoj se kretanje razmjene postavlja kao njegovo vlastito, kao imanentni proces opredmećenoga rada), odnosi se on spram sebe samog kao spram onoga što postavlja novu vrijednost, što proizvodi vrijednost. On se odnosi kao razlog spram viška vrijednosti, koji je ono njime

¹ Od cijelog odsječka od preko 130 stranica posvećeno je profitu i kamati najviše 40 stranica. Preostale stranice bave se poviješću teorije novca, „rekapituliranjem“ učenja o višku vrijednosti etc. — Ovdje treba svakako uzeti u obzir i prethodne odsječke „Rohentwurfa“, budući da oni sadrže mnoge eksurse koji pripadaju odsječku III. („Vrlo velik dio onoga što pripada ovamo“, kaže o tome Marx na str. 632., „razvijeno je prije. Anticipirano treba staviti ovdje.“)

² Uspor. str. 32, 33/I ovoga rada.

utemeljeno.³ . . . U nekom određenom razdoblju . . . proizvodi kapital neki određeni višak vrijednosti — određen ne samo viškom vrijednosti koji on postavlja u nekom proizvodnom procesu, nego i brojem ponavljanja proizvodnog procesa ili njegove reprodukcije u određenom razdoblju. Prihvaćanjem u njegov reproduktivni proces cirkulacije, svojim kretanjem izvan neposrednog proizvodnog procesa višak vrijednosti se više ne *pojavljuje*⁴ postavljen njegovim“, kapitalovim, „jednostavnim, neposrednim odnošenjem spram živoga rada; taj odnos pojavljuje se štoviše kao samo jedan moment njegova cjelokupnog kretanja. Kapital . . . stoga ne mjeri više novoproduzvenu vrijednost njezinom realnom mjerom, odnosom viška rada spram nužnoga, nego sobom samim kao njezinom pretpostavkom. Neki kapital neke određene vrijednosti proizvodi u određenom razdoblju neki određeni višak vrijednosti. Višak vrijednosti tako mjerem vrijednošću pretpostavljenoga kapitala, kapital tako postavljen kao vrijednost koja se oploduje — jest *profit*. . . , a *stopa profita* određena je stoga proporcijom njegove vrijednosti spram vrijednosti kapitala.“⁵

To što Marx ovdje govori može na prvi pogled izgledati kao umjetna aprioristička konstrukcija: u zbilji pak razvija on ovdje prvi put isti misaoni slijed koji u mnogo dotjeranijem obliku ponovno nalazimo u „Kapitalu“ (i u „*Theorien*“) i koji tvori temelj njegova učenja o profitu, naime: Kategoriju profita ništa ne treba pobrkati s kategorijom *viška vrijednosti* (kako su to činili još klasici).⁶ Profit se štoviše mora pojmiti kao „*sekundarni*, izvedeni, . . . dalje u smislu kapitala razvijeni oblik viška vrijednosti“ — „građanski oblik u kojem su tragovi njegova nastajanja pogašeni“.⁷ A i o ovom obliku vrijedi ono što Marx kaže za „sve po-

³ Potpuno slično kaže se u „Kapitalu“: predujmljeni novčani kapital „postavljen je kao kapital svojim odnosom spram jednog drugog dijela G'-a“, oplodnog kapitala, „kao spram nečega od njega postavljenog, od njega kao uzroka prouzročnog, kao spram posljedice koje je on razlog.“ „Das Kapital“, II, str. 50. — Uspor. napom. 109. na str. 58. ovoga rada.

⁴ „Bit se mora pojaviti.“ (Hegelova „Logika“, II, str. 101.) — Uspor. „Das Kapital“, I, str. 564.: „Pojavni oblik. . . za razliku od bitnog odnosa koji se pojavljuje. . .“

⁵ „Grundrisse“, str. 631—632.

⁶ Svakako, isprva se još i u samom „Rohentwurfu“ (i to u odsječku o proizvodnom procesu, str. 248—250.) izrazi „profitna stopa“ i „stopa viška vrijednosti“ strogo ne razlučuju i štoviše identificiraju se.

⁷ „Grundrisse“, str. 489. i 648. — Svakako se ne smije previdjeti da kasnije preobražavanje viška vrijednosti u oblik profita predstavlja „samo daljnji razvoj izvrtanja subjekta i objekta koje se zbiva već za vrijeme proizvodnog procesa“. Već tamo, kaže Marx, „vidjeli smo sveukupne proizvodne

javne oblike i njihovu skrivenu pozadinu“: „Prvi se reproduciraju neposredno spontano, kao posve obični *misaoni oblici* — drugu pak mora tek znanost *otkriti*.“⁸

„U svojem neposrednom obliku“ profit svakako nije „ništa do suma viška vrijednosti izražena kao proporcija spram totalne vrijednosti kapitala“.⁹ Ali iz toga slijedi da 1. cjelokupna suma profita (kapitalističke klase¹⁰) nikada ne može biti veća od cjelokupne mase viška vrijednosti, a da 2. — promatran kao profitna stopa — profit mora „u svim okolnostima. . . izraziti proporciju *dohotka*“ „koja je manja od *zbiljske proporcije viška vrijednosti*. Jer u svim okolnostima on se mjeri cjelokupnim kapitalom, koji je uvijek veći od onoga utrošenog u nadnici za rad¹¹ i razmijenjenog za živi rad“¹². . . Profitna stopa stoga ne izražava „nikada zbiljsku stopu u kojoj kapital eksploatira rad, nego uvijek jedan mnogo manji razmjer“. Ona bi mogla „samo tada izraziti zbiljsku stopu viška vrijednosti kada bi sav kapital bio naprosto preobražen u nadnicu za rad, . . . dakle kad ne bi samo sirovina bila

snage rada predstavljene kao proizvodnu snagu kapitala. S jedne se strane vrijednost, prošli rad personificira u kapitalistima; s druge strane pojavljuje se, obrnuto, radnik kao zgoljno predmetna proizvodna snaga, kao roba.“ A baš zato „što se na jednom polu cijena radne snage javlja u preobraženom obliku nadnice za rad, javlja se na suprotnom polu višak vrijednosti u preobraženom obliku profita.“ („Das Kapital“, III, str. 55. i 46.) — Usporedi Marxovo pismo Engelsu od 30. 4. 1868.: „Budući da se pomoću oblika nadnice za rad sav rad ukazuje kao plaćen, njegov se neplaćeni dio nužno ukazuje kao da ne izvire iz rada, nego iz kapitala, i ne iz njegova promjenljivog dijela, nego iz ukupnog kapitala. Po tome višak vrijednosti dobiva oblik profita.“ (MEW, sv. 32., str. 71.)

⁸ „Das Kapital“, I, str. 564.

⁹ „Grundrisse“, str. 653. — Tek u toku istraživanja pokazat će se kako — zbog tvorbe općenite profitne stope — „izvanštenje dalje napreduje i kako se profit i numerički predstavlja kao veličina različita od viška vrijednosti“. („Das Kapital“, III, str. 58.) — Uspor. „Theorien“, III, str. 474.: „Preobrazbom profita u prosječni profit, stvaranjem općenite profitne stope i s time povezanim preobražajem vrijednosti u proizvodne cijene, postaje dalje profit posebnog kapitala ne samo po izrazu, kao razlika profitne stope od stope viška vrijednosti, nego po supstanciji, tj. ovdje po kvantitetu, različit od samog viška vrijednosti što ga je posebni kapital proizveo u svojoj posebnoj proizvodnoj sferi. Promatra li se pojedinačni kapital, ali i cjelokupni kapital u nekoj posebnoj sferi, tada ne samo da se privida, nego profit sada faktički jest različit od viška vrijednosti.“

¹⁰ „Profit kako ga mi ovdje razmatramo, tj. kao profit kapitala, ne nekog pojedinačnog kapitala na račun drugoga, nego kao profit kapitalističke klase. . .“ („Grundrisse“, str. 653.)

¹¹ U originalu: „wages“.

¹² Ibid., str. 653. i 639.

= 0, nego i sredstva za proizvodnju“. Ali taj slučaj „ne može se pojaviti na podlozi načina proizvodnje koji odgovara kapitalu.“¹³

Budući da se tako profitna stopa (za razliku od profita kao takvog) unaprijed po veličini razlikuje od stope viška vrijednosti, zakoni njezina kretanja ne podudaraju se „tako neposredno i jednostavno“ sa zakonima stope viška vrijednosti, kako bi se u prvi mah moglo učiniti.¹⁴ „Profitna stopa može padati, iako se realni višak vrijednosti penje. Profitna stopa može se penjati, iako realni višak vrijednosti pada.“¹⁵ To slijedi već iz toga što se stopa profita obračunava na totalnoj vrijednosti kapitala. Ona je stoga „određena 1. veličinom samog viška vrijednosti; 2. odnosom živoga rada spram akumuliranog“¹⁶ (dakle vrijednosnim sastavom kapitala). I konačno, djeluju i razlike u vremenu obrtaja na veličinu proizvedenog viška vrijednosti, a otuda i na profitnu stopu.

Iz rečenoga proizlazi da jedna te ista profitna stopa može počivati na vrlo različitim stopama viška vrijednosti i da se, obratno, „jedna te ista stopa viška vrijednosti može izraziti u najrazličitijim stopama profita“.¹⁷ Stupanj eksploatacije rada može dakle u različitim proizvodnim granama biti isti a stopa viška vrijednosti pokazivati time istu visinu; ali budući da organski sastav kapitala varira u svakoj proizvodnoj grani, ove će proizvodne grane proizvoditi vrlo različite mase viška vrijednosti, a ove mase predstavljaju se u vrlo različitim profitnim stopama.¹⁸ Ali upravo „nejednakost profita u različitim industrijskim granama za kapitale jednake veličine, i.e. nejednakost profitne stope, jest uvjet i pretpostavka za izjednačavanja konkurencije“.¹⁹

Tako dolazimo do problema općenite profitne stope i do proizvodnih cijena različitih od vrijednosti. Sjetimo se *Böhm-Bawerkove* tvrdnje da između trećeg i prvog sveska „Kapitala“ postoji „nerazrješivo proturječje“ i da u trećem svesku razvijeno učenje o prosječnom profitu u osnovi treba shvatiti kao odstupanje, kao „anticipiranu samoobranu“. *Hilferding* je na to odvratio

¹³ Ibid., str. 648.

¹⁴ „Theorien“, II, str. 428.

¹⁵ „Grundrisse“, str. 633.

¹⁶ U originalu: „accumulated“. (Ibid., str. 702.)

¹⁷ „Das Kapital“, III, str. 77.

¹⁸ S druge strane: „Ako kapitali u kojima sastavni dijelovi stoje u različitim odnosima, dakle i proizvodna snaga, daju iste postotke na kapital, tada zbiljski višak vrijednosti mora biti vrlo različit u različitim granama.“ („Grundrisse“, str. 299.)

¹⁹ Ibid., str. 647.

da je odsječak trećeg sveska o kojem je riječ bio sačinjen već godine 1865., dakle dvije godine prije pojave prvoga sveska. Sada ćemo vidjeti da je rješenje problema prosječne profitne stope postignuto već u „Rohentwurfu“ od 1857—1858., dakle prije nego što je Marx došao do toga da piše svoju teoriju vrijednosti! Tako čitamo u „Rohentwurfu“: „Budući da se profit kapitala realizira samo u cijeni koja. . . se plaća za upotrebnu vrijednost koju je on stvorio, profit je dakle određen *pretekom dobivene cijene iznad cijene koja pokriva ulaganja*“, tj. iznad „cijene koštanja“. ²⁰ „Budući da se nadalje ova realizacija zbiva samo u razmjeni, tada *profit* za pojedinačni kapital *nije nužno ograničen njegovim viškom vrijednosti*, u njemu sadržanim viškom rada; nego on stoji u odnosu spram preteka cijene koji on dobiva u razmjeni. On može *razmijeniti* više od svoga *ekvivalenta*, pa je *tada profit veći od njegova viška vrijednosti*. To može biti tako samo ukoliko drugi razmjenjivač ne dobiva ekvivalent.“ S druge strane profit može biti i manji od viška vrijednosti, tj. „on može egzistirati za kapital a da se njegovi zbiljski proizvodni troškovi — tj. cjelina od njega u pogon stavljenoga viška rada — ne realiziraju.“ Ali „ukupni višak vrijednosti, kao i *ukupni profit*, jer samo je *višak vrijednosti sam drugačije obračunan*, ne može nikada putem ove operacije rasti niti opadati; *time se ne modificira* on sam, nego samo *njegova podjela među različite kapitalne*“ ²¹

Kako sada uspijeva ta podjela? Odgovor na to daje ekskurs u odsječku „Rohentwurfu“ posvećenom cirkulacijskom procesu: „Jedna *općenita stopa profita*“, kaže se ovdje, „moguća je uopće samo po tome što je stopa profita u jednoj poslovnoj grani prevelika a u drugoj premala; tj. što se dio viška vrijednosti — koji odgovara višku rada — prenosi od jednog kapitalista na drugog. Ako je u 5 poslovnih grana (A, B, C, D i E) . . . stopa profita

²⁰ „Nasuprot profitu javlja se vrijednost kapitala pretpostavljenog u proizvodnji kao predujam — proizvodni troškovi koji se u proizvodu moraju nadoknaditi. Poslije odbijanja dijela cijene koji njih nadoknađuje, preostatak tvori profit. Budući da višak rada. . . kapital ne stoji ništa, dakle ne svrstava se pod vrijednosti koje on predujmljuje. . . , tada taj višak rada, koji je uključen u proizvodne troškove proizvoda i tvori izvor viška vrijednosti, dakle i profita — ne figurira među proizvodnim troškovima kapitala. Oni su jednaki samo zbiljski od njega predujmljenim vrijednostima, a ne u proizvodnji prisojenoj i u cirkulaciji realiziranom višku vrijednosti. Proizvodni troškovi sa stajališta kapitala nisu stoga zbiljski proizvodni troškovi, baš zato što njega višak rada ne stoji ništa. Pretek cijene proizvoda nad cijenom proizvodnih troškova daje njemu profit.“ („Grundrisse“, str. 646.)

²¹ Ibid., str. 645—646.

respektivna 15%, 12%, 10%, 8%, 5%, tada je prosječna stopa 10%; ali da bi ona egzistirala u realitetu, moraju kapitalist A i B 7% dati onima D i E, naime 2 D-u i 5 E-u, dok kod C stvar ostaje po starome. Jednakost neposredne „stope profita na isti kapital od 100 nemoguća je, budući da su odnosi viška rada potpuno različiti, već prema proizvodnosti rada i odnosu između sirovine, mašinerije i nadnice za rad i prema opsegu u kojem se uopće mora proizvoditi. . . Kapitalistička klasa dijeli tako u stanovitom stupnju ukupni višak vrijednosti“, tako da kapitalisti u njemu učestvuju „jednakomjerno prema odnosu *veličine* svoga kapitala, umjesto prema zbilja stvorenom višku vrijednosti od kapitala u pojedinim poslovnim granama“. „Veći profit — koji proizlazi iz zbiljskog viška rada unutar neke proizvodne grane, iz zbiljski stvorenoga viška vrijednosti — biva potiskivan konkurencijom na prosječni nivo“, dok se „minus viška vrijednosti u drugoj poslovnoj grani izvlačenjem kapitala iz nje. . . izjednačuje“ „na isti nivo. . . To se realizira pomoću odnosa cijena u različitim poslovnim granama, koje u jednoj *padaju ispod* svoje vrijednosti, a u drugoj se *penju iznad* nje.“²² Otuda proizlazi privid kao da jednaka suma kapitala u nejednakim poslovnim granama stvara *jednak višak rada* ili *višak vrijednosti*.“²³ Međutim, nadodaje Marx, ovo pitanje spada tek „u odsjek o konkurenciji“ „mnogih kapitala, a ne još ovdje“²⁴, gdje se bavimo samo „profitom kapitala naprosto“ (dakle, kapitalom i profitom „općenito“).²⁵

„Prije ko je potrebno“, napominje Marx dalje, „to objasniti; budući da podjela viška vrijednosti među kapitalima. . . — ta *sekundarna* ekonomska operacija — izaziva fenomene koji se u običnoj ekonomiji brkaju s primitivnim“ (treba glasiti: „primarnim“). . .“ („Jasno je da pri izjednačivanju profitne stope ulaze druga određenja. Ali ovdje se ne radi o pod eli viška vrijednosti, nego o njegovu stvaranju.“²⁶ Ali oba su stupnja istraživanja nužna, jer baš „po tome što se učenje o višku dobiti nije razmatralo čisto u dosadašnjoj ekonomiji, nego je pobrkano s učenjem o realnom

²² U ovom smislu govori Marx već u „Rohtwurfu“ o „cijeni kao o tržišnoj cijeni ili kao o općenitoj cijeni“. (Ibid., str. 550.) — Izraz „proizvodna cijena“ pojavljuje se tek u „Theorien“. (Uspor. uz to napomenu Kautskog na str. 15—16. III. sveska „Theorien“, kao i Marxovo pismo Engelsu od 2. 8. 1982., MEW, sv. 30., str. 265—266.

²³ „Grundrisse“, str. 339.

²⁴ Ibid., str. 339. i 646.

²⁵ Ibid., str. 673.

²⁶ Ibid., str. 525. i 521.

profitu, koje završava na participaciji u kojoj različiti kapitali participiraju u općenitoj profitnoj stopi, nastala je velika konfuzija i mistifikacija“.²⁷ Tako i kod *Ricarda*, čija teorija profita baš zbog toga nije mogla prevladati proturječe između određenja vrijednosti proizvoda relativnim radnim vremenom i između „realnog postavljanja cijena u praksi“, jer on „ne poima sam profit kao derivativni, sekundarni oblik viška vrijednosti“.²⁸

Ovo nas dovodi do pitanja o odnosu Marxova učenja o profitu spram *Ricardova* (i uopće klasičnog učenja o profitu). Razlika između obaju učenja upada u oči. Dok je *Ricardova* škola doživjela neuspjeh baš na protuslovlju između određivanja vrijednosti radom i činjenice općenite profitne stope, za Marxa je ovo protuslovlje bilo ishodišna točka jednog novog učenja o profitu. On ne pokušava, kao rikardovci, zakon vrijednosti „spasiti nasilnom apstrakcijom od protuslovlja pojave“,²⁹ nego suprotno tome dokazuje kako se posredovanjem općenite profitne stope „na temelju razmjenske vrijednosti razvija od nje različita tržišna cijena ili, točnije, kako se zakon razmjenske vrijednosti ozbiljuje

²⁷ Ibid., str. 576. — Ovdje treba prije svega upozoriti na iluziju proizašlu „iz dijeljenja viška vrijednosti na prosječne porcije“, po kojoj „svi dijelovi kapitala jednakomjerno donose profit.“ Izvjesno, „uzmем li totalnu vrijednost gotovoga proizvoda, tada mogu svaki dio usporediti s njemu odgovarajućim dijelom uloga; a stopa postotka koju zauzima profit“ u odnosu spram „cijelog proizvoda jest naravno isto tako stopa postotka za alikvotni dio proizvoda. . . To očito ne znači kao da, ako ja na 100 dobijem 10%, zgoditak na svakom dijelu od 100 iznosi toliko da je cjelokupna suma 10%.“ Ali, „ne vidi se kakvu korist ovaj račun treba donijeti.“ (Ibid., str. 611. i 461—462.) Ova iluzija pojavljuje se apsurdno u „nevjerojatnoj zamisli Dr. Pricea“ (1772.), po kojoj „bi jedan penny posuđen u vrijeme rođenja našeg spasitelja na kamatu od 5% već sada porastao na veću sumu od one koja bi bila sadržana u 150 milijuna Zemalja, od kojih bi svaka bila od suhoga zlata“. Price je bio zaveden na ovu zamisao time što je „promatrao kapital, bez obzira na uvjete reprodukcije i rada, kao samodjelatni automat, kao broj koji se naprosto sam povećava. . .“ Međutim, „identitetom viška vrijednosti i viška rada postavljena je . . . kvalitativna granica za akumulaciju kapitala: cjelokupni radni dan, svagda prisutni razvoj proizvodnih snaga i stanovništva, koje ograničava broj istovremeno izrabljivih radnih dana. Shvati li se suprotno tome višak vrijednosti u bespojmovnoj formi kamate, tada je granica samo kvantitativna i ruga se svakoj fantaziji. . . Nemogućnost Priceova povećavanja kamate uvidjeli su ekonomski iz prakse; u njoj napravljena blunder* nije nikada nadoknađena.“ („Das Kapital“, III, str. 408., 409. i 412.) — Do posljednje rečenice citirano je mjesto, s manjim stilističkim izmjenama, preuzeto iz „Rohentwurf“ („Grundrisse“, str. 278. i 726—727.) u „Kapital“.

²⁸ „Grundrisse“, str. 452.

²⁹ „Das Kapital“, I, str. 325.

* Glupost.

samo u svojoj vlastitoj suprotnosti“.³⁰ Zato će se shvatiti duboko zadovoljstvo koje je Marx izrazio baš u pogledu ovog doprinosa njegove teorije, u pismu *Engelsu* od 14. siječnja 1858. „Uostalom, stvari se“, kaže se u tom pismu, „dobro razvijaju. Npr. razorio sam cijelo učenje o profitu, kako je ono do sada bilo. U *metodi* obrađivanja mnogo mi je značilo to što sam čistim slučajem³¹ ponovno prolistao *Hegelovu* Logiku.“ On još dodaje: „Ako ikada ponovno dođe vrijeme za takve poslove, imao bih veliko veselje da na dva ili tri arka učinim dostupnim običnom ljudskom razumu ono *racionalno* na metodi koju je Hegel otkrio ali istodobno mistificirao.“³²

Mi sada znamo u čemu se je sastojalo „razaranje“ ranijeg učenja o profitu: u spoznaji profita kao nužnog „pojavnog oblika“ viška vrijednosti. Marxovo rješenje problema općenite profitne stope zahtijevalo je mnoge međučlanove; ono nije pretpostavljalo samo teoriju o proizvodnim cijenama i cijenama koštanja, nego i točno shvaćanje obrtaja kapitala i prije svega problema viška vrijednosti! Osvjetljavanje problema viška vrijednosti ne bijaše s druge strane moguće tako dugo dok nije bila spoznata fundamentalna razlika između promjenljivog i postojanog kapitala, što je opet pretpostavljalo otkriće dvostrukog karaktera rada sadržanog u robama itd. Svi ovi međučlanovi nedostaju kod *Ricarda* i klasika. Nije nikakvo čudo da *Ricardo* „na *neposredan* način nastoji dokazati međusobnu kongruenciju ekonomskih kategorija³³“, da on „silom“ želi stopu profita i stopu viška vrijednosti: i reducirati jednu na drugu.³⁴ Zato se on muči „da neporecive empirijske fenomene direktno, jednostavnom formalnom apstrakcijom, izvede iz općenitog zakona. . . Puk je iz toga zaključio da su teoretski istine apstrakcije koje protuslove zbiljskim odnosima. Umjesto da vidi obratno, da *Ricardo* ne ide dovoljno daleko u ispravnoj apstrakciji i stoga je nagnan na krivu.“³⁵ Drugim riječima: *Ricardu* je nedostajala dijalektička oštrina da shvati kapital kao „procesirajuće jedinstvo“ i da razvije njegova protuslovlja.

³⁰ „Zur Kritik“, str. 48.

³¹ U originalu: „by mere accident“.

³² MEW, sv. 29., str. 260. — To da je „prelistavanje“ *Hegelove* „Logike“ doprinijelo ne samo rješenju problema profita, nego i mnogim drugim problemima, mogli smo češće utvrditi u toku ovoga rada.

³³ „Theorien“, II, str. 162. („Oblik posredovanja on nije istražio nigdje.“) — „Grundrisse“, str. 233.

³⁴ „Theorien“, III, str. 332.

³⁵ *Ibid.*, I, str. 61. i II, str. 440.

Osnovni nedostatak *Ricardova* učenja o profitu leži dakle u njegovoj nedostatnoj metodi, zbog koje je Marx to učenje mogao „razoriti“. U tom se smislu usluga koju mu je pri tome učinila *Hegelova* „*Logika*“ ne može dovoljno visoko cijeniti!³⁶

³⁶ S pravom kaže jedan uviđavan Marxov kritičar: „Sve pore njegova sistema prožima njegov filozofijski temeljni nazor. S Hegelovom metodom, s Hegelovim načinom mišljenja, s Hegelovim pojmovima ide on na svoj objekt istraživanja, građansko društvo. . .“ (E: Preiser, „Das Wesen der Marxschen Krisentheorie“, str. 272.)

ZAKON PADAJUĆE PROFITNE STOPE I TENDENCIJA SLOMA KAPITALIZMA

Drugo fundamentalno pitanje ekonomije, čije se rješenje nalazi već u rukopisu od 1857—1858., jest pitanje tendencijskog pada profitne stope.

I ovo rješenje nastalo je u toku razračunavanja s *Ricardovom* teorijom. Kao i svi klasici i *Ricardo* naglašava da s akumulacijom kapitala „prirodna tendencija profita smjera k opadanju“.¹ Ali odakle ta tendencija, što njoj leži u temelju?

Jasno je da *Ricarda* nije moglo zadovoljiti objašnjenje smanjivanja profitne stope koje je dao *Adam Smith*. „*Adam Smith*“, čitamo u „*Rohentwurfu*“, „objasnio je opadanje profitne stope iz činjenice međusobne konkurencije pojedinačnih kapitala. Na to mu je *Ricardo* uzvratilo da konkurencija doduše može reducirati profit na prosječni nivo u različitim poslovnim granama, da može izjednačiti stopu, ali da ona ne može obarati samu tu prosječnu stopu.“ „*Smithov* stav“, nastavlja *Marx*, „ispravan je utoliko ukoliko će se u konkurenciji — akciji kapitala na kapital — tek realizirati² kapitalu imanentni zakoni, njegove tendencije.“³ Ali on je pogrešan u smislu u kojem ga on razumije, kao da konkurencija nameće kapitalu izvanjske, izvana unesene zakone koji nisu njegovi vlastiti zakoni. Konkurencija može permanentno obarati profitnu stopu u svim granama industrije ako . . . i ukoliko se opći i permanentni, kao zakon djelujući pad profitne stope može pojmiti također prije konkurencije i bez obzira na konkurenciju.“ „Htjeti jednostavno objasniti“ unutarnje zakone kapitala „iz kon-

¹ *Ricardo*, op. cit., str. 66—67.

² Usporedi str. 135/I i dalje ovog rada.

³ U originalu: „tendencies“.

kurencije znači priznati da ih se ne razumije.“⁴ Ali koji je to, po samom *Ricardu*, zakon iz kojeg se nadaje tendencija spram pada profitne stope?

Prisjetimo se da *Ricardo* ne poznaje ni razliku između postojanog i promjenljivog kapitala⁵, ni razliku između profitne stope i stope viška vrijednosti i da, nadalje, po njegovoj teoriji profiti i nadnice mogu rasti i opadati samo u obrnutom odnosu jedni spram drugih. Odatle njegov stav „da nikakva akumulacija kapitala ne može trajno obarati profit, ako nije dan trajni uzrok povećavanja nadnica“.⁶ Ali pod kojim uvjetima može nadnica za rad (koja kod *Ricarda* u pravilu ostaje jednaka cijeni nužnih radničkih sredstava za život) stalno rasti po vrijednosti (ne po upotrebnoj vrijednosti) — tako da bi dio radnoga dana koji radnik radi za sebe rastao, a da bi drugi dio što ga on gratis daje kapitalistu opadao? To je očito „moguće samo, . . . ako se povećava vrijednost sredstava za život u kojima se izlaže njegova nadnica za rad. Ali vrijednost industrijskih roba stalno pada zbog razvoja proizvodnih snaga. Stvar se dakle može objasniti samo otuda što se vrijednost glavnog sastojka sredstava za život — hrane — stalno povećava“.⁷ To pak (po *Ricardu*) dolazi „otuda što poljoprivreda postaje sve neplodotvornija. . . Napredujuće opadanje profita povezano je stoga sa napredujućim porastom u stopi zemljišne rente.“⁸

Iz rečenoga proizlazi da *Ricardovo* objašnjenje zakona o smanjivanju profitne stope počiva na dvjema pretpostavkama: 1. na maltuzijanskom prihvaćanju sve manje plodonosnosti poljoprivrede ili progresivnog pogoršavanja tla kojim se ona koristi; i 2. na „krivoj pretpostavci da je stopa profita jednaka stopi rela-

⁴ „Grundrisse“, str. 637—638.

⁵ Zbog toga on također „nigdje ne dotiče niti poznaje razliku organskog sastava unutar pravog procesa proizvodnje.“ („Theorien“, II, str. 375.)

⁶ Ricardo, op. cit., str. 174. (Uspor. „Theorien“, II, str. 468—469.)

⁷ Uspor. Ricardo, op. cit., str. 66.: „... teorija da profiti ovise o visokim ili niskim nadnicama, nadnice o cijeni sredstava za život a cijena sredstava za život prvenstveno o cijeni hrane, jer sve ostale potrepštine mogu biti povećane gotovo bezgranično“. — Usporedi također ibid., str. 178.: „... može se dodati da je jedini odgovarajući i stalni uzrok porasta nadnica rastuća teškoća u namicanju hrane i potrepština za rastući broj radnika“.

⁸ „Theorien“, II, str. 441. — „Padajuću stopu profita prati stoga nominalni rast nadnica za rad i realni rast zemljišne rente.“ („Grundrisse“, str. 638. — Uspor. također ibid., str. 642.)

tivnog viška vrijednosti⁹, da ona može rasti ili opadati samo u obrnutom odnosu spram rasta ili opadanja nadnice za rad¹⁰.

Kao što je poznato, Marx odbacuje *Ricardovo* rješenje problema. Ovdje se ne može ulaziti u mnogostruke razloge koje on za to navodi.¹¹ Za nas je tu važno samo to da je *Ricarda* njegova pogrešna teorija profita spriječila u tome da „objasni jedan od najznačajnijih fenomena moderne proizvodnje“¹² — tendencijski pad profitne stope. „Budući da je *Ricardo* . . . stavio jednostavno u isti koš višak vrijednosti i profit, a budući da se višak vrijednosti može konstantno smanjivati, *tendencijski* se smanjivati ako se smanjuje odnos viška rada spram nužnoga rada, tj. spram rada koji se zahtijeva za reprodukciju radne sposobnosti, to je pak moguće samo sa smanjenjem proizvodne snage rada, prihvaća *Ricardo* to da, dok proizvodna snaga rada u industriji s akumulacijom kapitala raste, ona u poljoprivredi opada. Iz ekonomije bježi on u organsku kemiju.“¹³

Kako je pak Marx riješio ovo pitanje? Već u prvom odsjeku „Rohentwurf“ pita se on, u vezi s jednim od brojčanih primjera, na kojem on želi objasniti razliku između profitne stope i stope viška vrijednosti: „Nije li, drugačije shvaćeno, nešto ipak točno u tim brojevima?“ . . . Ne može li se „višak vrijednosti povećavati, iako se on smanjuje spram cjelokupnog kapitala?“¹⁴ „Cjelina“, kaže on kasnije u izravnoj polemici s *Ricardom*, „rješava se jednostavno time što profitna stopa nema u vidu apsolutni višak vrijednosti, nego višak vrijednosti u odnosu spram primijenjenog kapitala, i što je porast proizvodne snage popraćen smanjenjem onog dijela kapitala koji reprezentira životna sredstva¹⁵ radnika u odnosu spram onog dijela koji reprezentira nepromjenljivi“, tj. postojani „kapital;“¹⁶ da stoga nužno, ukoliko opada odnos primije-

⁹ Marx ovdje govori o „relativnom višku vrijednosti“, jer Ricardo „pretpostavlja radni dan kao nepromijenjen“ i stoga u razmatranje uvodi samo promjene relativnog viška vrijednosti. („Theorien“, II, str. 441.)

¹⁰ Ibid., str. 442.

¹¹ Čitatelj će to naći osim u „Grundrisse“ (str. 239., 288., 452—453., 490., 637—640. i 642.) i u „Theorien“ (II, str. 440—442., 464., 467—468., 542—547.; III, str. 101—102. i 346.), te u „Das Kapital“ (III, str. 269—270.).

¹² „Grundrisse“, str. 453.

¹³ Ibid., str. 639.

¹⁴ Ibid., str. 283. i 284.

¹⁵ Uspor. str. 419. ovog rada.

¹⁶ O početnim kolebanjima u „Rohentwurf“ s obzirom na termine „postojani“ i „promjenljivi“ kapital vidi str. 422. i dalje ovoga rada.

njenog cjelokupnog rada spram kapitala, . . .“ opada „također i onaj dio rada koji se pojavljuje kao višak rada ili višak vrijednosti“.¹⁷ Drugim riječima: Budući da stopa profita nipošto nije identična sa stopom viška vrijednosti, mora se neprekidnim revolucioniranjem proizvodne tehnike, povećavanjem proizvodnosti prouzročeno smanjenje promjenljivog kapitala u odnosu spram postojanog također izraziti u opadajućoj profitnoj stopi. (Zaključak koji se, kako ističe Marx u svojem pismu *Engelsu* od 30. travnja 1868., nadaje jednostavno iz „zakona povećanog porasta postojanog dijela kapitala u odnosu spram promjenljivog“, razvijenog pri izlaganju proizvodnog procesa iz organskog sastava kapitala koji se povećava.¹⁸) „Rast proizvodne snage rada istoznačan je sa a) rastom relativnog viška vrijednosti ili relativnog viška radnog vremena koje radnik daje kapitalu; b) sa smanjenjem radnog vremena potrebnog za reprodukciju radne sposobnosti; c) sa smanjenjem onog dijela kapitala koji se uopće razmjenjuje za živi rad, uspoređenog s onim njegovim dijelovima koji kao opredmećeni rad i pretpostavljena vrijednost sudjeluju u proizvodnom procesu. Profitna stopa stoji otuda u obrnutom razmjeru spram porasta relativnog viška vrijednosti ili relativnog viška rada, spram razvitka proizvodnih snaga i spram veličine kapitala primijenjenog u proizvodnji kao postojani kapital.“¹⁹. . . „Dakle u istom odnosu u kojem u proizvodnom procesu kapital kao kapital zauzima u proporciji spram neposrednog rada veći prostor, dakle, što više raste relativni višak vrijednosti — snaga kapitala koja stvara vrijednost — utoliko više *pada stopa profita*.“²⁰

Na svaki način, spuštanje profitne stope održava se u zbiljnosti samo „po tendenciji, kao i svi ekonomski zakoni“²¹ i sprječavano je mnogim „uzrocima koji suprotno djeluju“. „U razvijenom kretanju kapitala ima momenata“, čitamo u „Rohentwurfu“, „koji to kretanje“, tj. spuštanje profitne stope, „zadržavaju na drugi način nego što to čine krize. Tako npr. neprekidno padanje vrijednosti jednog dijela egzistirajućeg kapitala; preobražavanje

¹⁷ „Grundrisse“, str. 453.

¹⁸ MEW, sv. 32., str. 73—74. (Uspor. „Das Kapital“, I, str. 651.)

¹⁹ „Grundrisse“, str. 649.

²⁰ Ibid., str. 633.

²¹ „Das Kapital“, III, str. 184. Uspor. ibid.: „Ali u teoriji se pretpostavlja da se zakoni kapitalističkog načina proizvodnje odvijaju čisto. U zbiljnosti postoji uvijek samo približavanje; ali to je približavanje to veće što je kapitalistički način proizvodnje razvijeniji i što je manje zaprljan ostacima ranijih ekonomskih stanja.“

velikog dijela kapitala u stalni kapital²², koji ne služi kao agent direktne proizvodnje; neproizvodno rasipanje velike porcije kapitala itd. . . . Isto se tako zadržava pad „profitne stope“ stvaranjem novih proizvodnih grana gdje je potrebno više neposrednog rada u odnosu spram kapitala ili gdje proizvodna snaga rada još nije razvijena. . . (Isto tako monopoli). . . To što, nadalje, opadanje profitne stope može biti zadržano time što otpadaju postojeći odbici od profita, npr. smanjenje poreza, smanjenje zemljišne rente itd., ne spada doduše ovamo, ma koliko da je praktički značajno, jer i to su porcije profita pod drugim imenima ali privojene od drugih osoba, ne od samih kapitalista.“²³

Poblize istraživanje pokazalo bi da se ovi, ovdje samo kao primjeri navedeni, momenti što kočće pad profitne stope sadržajno gotovo podudaraju s momentima navedenim u III. svesku „Kapitala“. Ono do čega je nama ovdje stalo jest to da je Marx izvorno smatrao da razmatranje tih momenata leži izvan okvira analize „kapitala općenito“. Zato se u kasnije nastalom rukopisu „Theorien“ kaže: „Proces padanja profitne stope ubrzo bi kapitalističku proizvodnju doveo u čor-sokak kad paralizirajuće tendencije, koje se ovdje ne izvode — to spada u poglavlje o konkurenciji kapitala“ — „ne bi neprekidno, pored centripetalne snage, ponovno djelovale decentralizirajuće.“²⁴ Tek u III. svesku „Kapitala“ posvećeno je — u sklopu izmjene plana djela — tim usporavajućim tendencijama posebno poglavlje. (Pogl. 14.: „Uzroci koji suprotno djeluju.“) Ali ni ovdje se ne obrađuje jedan tako važan moment kao što je smanjenje vrijednosti kapitala krizama; jer „opširnija analiza krize“, kako Marx ponovno ističe u „Kapitalu“²⁵ i u „Teorijama“²⁶, „ne ulazi u naše razmatranje“.

Vidjeli smo: u suprotnosti spram *Ricarda*, koji zbiljski razlog tendencijskog pada profitne stope podmeće prirodi²⁷, Marx tvrdi da se taj pad može objasniti samo time „što se, iako se radnik više ili jednako izrabljuje, dio kapitala što se razmjenjuje za živi rad relativno smanjuje.“²⁸ Međutim kapital može — unutar određenih granica — kompenzirati opadanje profitne stope povećanom masom profita. O tomč čitamo u „Rohentwurfu“: „*Masa*

²² U originalu: „capital fixe“.

²³ „Grundrisse“, str. 636—637.

²⁴ „Theorien“, III, str. 305.

²⁵ „Das Kapital“, III, str. 377. i 839.

²⁶ „Theorien“, II, str. 469. i 485.

²⁷ „Das Kapital“, III, str. 251—252.

²⁸ „Theorien“, III, str. 237.

*profita*²⁹, tj. višak vrijednosti, promatra li se izvan svoga formalnog odnošenja ne kao proporcija, nego kao jednostavna vrijednosna veličina bez odnosa na neku drugu, rast će u prosjeku *ne kao stopa profita, nego kao veličina kapitala*. Ako dakle stopa profita stoji u obrnutom odnosu spram vrijednosti kapitala, stajat će *suma profita* spram njega u izravnom odnosu. Samo što je i ovaj stav istinit tek za neki ograničeni stupanj razvoja proizvodne snage kapitala ili rada. Neki kapital od 100 s profitom od 10% daje manju sumu profita nego kapital od 1000 s profitom od 2%. U prvom je slučaju suma 10, u drugome 20, tj. masa profita velikog kapitala dvostruko je veća od mase profita deset puta manjeg kapitala, iako je profitna stopa manjega pet puta veća od profitne stope većega. Ali kad bi profit većeg kapitala bio samo 1%, bila bi suma profita 10, kao i za deset puta manji kapital, jer je profitna stopa smanjena u istom razmjeru u kojem je povećana njegova veličina. Kad bi profitna stopa za kapital od 1000 bila samo 0,5%, tada bi suma profita bila samo upola tako velika kao suma profita manjeg kapitala, iznosila bi 5, jer je profitna stopa 20 puta manja.³⁰ Dakle, općenito izraženo: Smanjuje li se profitna stopa za veći kapital, ali ne u odnosu s njegovom veličinom, tada raste masa profita. Smanjuje li se profitna stopa u odnosu s njegovom veličinom, tada masa profita ostaje ista kao i u manjeg kapitala; ne mijenja se. Smanjuje li se stopa profita u većem razmjeru nego što raste veličina kapitala, tada se masa profita većeg kapitala u usporedbi s manjim smanjuje isto toliko koliko se smanjuje profitna stopa.³¹

Zakon padajuće profitne stope, kaže Marx zaključno, „u svakom je pogledu najvažniji zakon moderne političke ekonomije, . . . koji usprkos svojoj jednostavnosti do sada nikada nije bio pojmljen, a još je manje bio svjesno izrečen. . . S historijskog stajališta to je najvažniji zakon.“³² On naime znači „da već postojeća materijalna, već izgrađena, u obliku stalnog kapitala³³ egzistirajuća proizvodna snaga, kao što je znanost³⁴, stanovništvo

²⁹ U originalu: „der gross profit“ (u cijelom citatu).

³⁰ Marx ovdje u osnovi ponavlja Ricardov argument („Works“, str. 68—69.), koji citira kasnije u „Rohentwurfu“ („Grundrisse“, str. 641—642.) i u „Kapitalu“ (III, str. 234.).

³¹ „Grundrisse“, str. 634.

³² Uspor. „Das Kapital“, III, str. 253. („Misterij oko kojeg se vrti cijela politička ekonomija od Adama Smitha nadalje“), i MEW, sv. 32., str. 74. („pons asini cijele dosadašnje ekonomije“).

³³ U originalu: „capital fixe“.

³⁴ U originalu: „scientific power“.

etc., ukratko svi uvjeti . . . za reprodukciju bogatstva, tj. za bogati razvoj socijalnog individuuma —, da od samog kapitala u njegovu historijskom razvitku provedeno razvijanje proizvodnih snaga dopijeva na stanovitu točku koja ukida samooplođivanje kapitala umjesto da ga postavlja.³⁵ Razvijanje proizvodnih snaga iznad stanovite točke biva preprekom za kapital; dakle, kapitalski odnos biva preprekom za razvitak proizvodnih snaga rada. Prispjevši na ovu točku, kapital, tj. najamni rad, stupa u isti odnos spram razvitka društvenog bogatstva i proizvodnih snaga kao i cehovstvo, kmetstvo, ropstvo i on kao okov biva nužno odstranjen. Posljednji oblik sluganstva što ga poprima ljudska djelatnost, oblik najamnog rada s jedne i kapitala s druge strane, time se odstranjuje a samo to odstranjenje rezultat je kapitalu primjerena načina proizvodnje; materijalni i duhovni uvjeti negacije najamnog rada i kapitala, koji su sami već negacija ranijih oblika nezrele društvene proizvodnje, i sami su rezultat svoga proizvodnog procesa. U ostrim protuslovljima, krizama, grčevima izražava se rastuća neprimjerenost proizvodnog razvitka društva spram njegovih dosadašnjih proizvodnih odnosa. Silovito uništenje kapitala, ne pomoću njemu izvanjskih odnosa, nego kao uvjet njegova samoodržanja, primjereni je oblik kojim se njemu savjetuje³⁶ da odstupi i da napravi mjesta višem stupnju socijalne proizvodnje.³⁷

S ovom prognozom „sloma“³⁸ u osnovi završava treći odsjek „Rohentwurf“.

³⁵ Budući da je spuštanje profitne stope, kaže se na istom mjestu „Rohentwurf“, „istoiznačno s razmjernim smanjenjem neposrednog rada spram veličine opredmećenog rada koji on reproducira i ponovno postavlja, to će se od strane kapitala pokušati sve da se oskudnost razmjera živog rada spram veličine kapitala uopće nadoknadi tako da se on poveže s pretpostavljenim kapitalom smanjenjem dobitaka nužnoga rada i što većim proširenjem količine viška rada s obzirom na cjelokupni primijenjeni rad. Otuda će najveći razvitak proizvodne snage zajedno s golemim povećanjem postojećeg bogatstva koincidirati sa smanjenjem vrijednosti kapitala, s degradacijom radnika i s najvećim iscrpljenjem njihovih životnih snaga.“ („Grundrisse“, str. 636.)

³⁶ U originalu: „advice“.

³⁷ U originalu: „to be gone, and to give room to a higher state of social production“. („Grundrisse“, str. 635—636.) — Paralelna redakcija posljednje rečenice na engleskom glasi: „These contradictions lead to explosions, cataclysms, crises, in which by momentaneous suspension of labour and annihilation of a great portion of capital the latter is violently reduced to the point, where it can go on. . . Yet, these regularly recurring catastrophes lead to their repetition on a higher scale, and finally to its violent overthrow.“ (Ibid.)

³⁸ Tvrdnja da Marx nije postavio nikakvu „teoriju sloma“ vraća nas dakako prije svega na revizionističko tumačenje Marxova ekonomskog sistema prije i poslije prvog svjetskog rata. U tom pogledu ne može se dovoljno visoko cijeniti teoretska zasluga Rose Luxemburg i Henryka Grossmanna.

FRAGMENTARNO O KAMATI I KREDITU

1. U kojoj je mjeri prvobitni plan predviđao obradu ovih tema

Ono što još imamo raspraviti jesu neke stranice „Rohentwurf“ koje Marx posvećuje istraživanju kamate i kamatonosnog kapitala.

Kratkoća ovog istraživanja (u cijelosti tu nema više od četiri stranice — ne gledajući na brojne napomene koje se nalaze raspršene u cijelom rukopisu) ne objašnjava se samo žurbom s kojom je Marx radio na dovršenju skice niti okolnošću da je on, upravo kada se je rukopis približavao svršetku, obolio¹ zbog prekomjerna rada, nego prije svega karakterom samog djela. Mi ipak znamo da „Rohentwurf“ u osnovi nije trebao prijeći okvire „kapitala općenito“, što je unaprijed isključivalo neko detaljnije razmatranje kamatonosnog kapitala — a još više ulogu koju on igra u modernom sistemu kredita. Kategorija kredita mogla je stoga biti u „Rohentwurfu“ samo dodirnuta (nadovezujući se na istraživanje profita i općenite profitne stope), dok je analiza sistema kredita — primjereno prvobitnom planu — trebala uslijediti tek poslije obrade konkurencije, dakle u 3. odsječku „*Knjige o kapitalu*.“²

Ovoj nakani ostao je Marx vjeran i u svojem drugom velikom rukopisu (onome od 1862—1863.). Tako u odsječku III. sveska

¹ Uspor. Marxovo pismo Engelsu od 29. 3. 1858.: „Ja sam posljednja dva tjedna ponovno vrlo bolehljiv i liječim jetru. Dugotrajni rad noću i mnoštvo sitnih ljutnja danju, koje rezultiraju iz ekonomskih uvjeta mojeg kućanstva, izazivaju u posljednje vrijeme česte recidive.“ (MEW, sv. 29., str. 309.)

² Vidi Marxove navode na str. 175. i 186. „Grundrisse“.

„Theorien“, koji obrađuje profit i kamatu, čitamo: „Daljnje istraživanje o kamati i njezinu odnosu spram profita ne spada ovamo; isto tako malo kao i istraživanje u kojem se odnosu profit dijeli na industrijski profit i kamatu.“³ A 7 stranica dalje: „Općenito profitnoj stopi odgovara naravno općenita kamatna stopa ili neki općeniti kamatnjak. Ovdje naša namjera nije da nju dalje razvijamo, budući da analiza kamatnog kapitala ne spada u ovaj općeniti⁴, nego u odsječak o *kreditu*.“⁵ Primjereno tome mi u „Theorien“ ne nalazimo — ne gledajući na mjestimične napomene — istraživanje o kreditu, njegovoj ulozi i oblicima. Marx se ovdje ograničava na to da pokaže 1. da u modernom društvu kategorija kamate pretpostavlja puni razvitak industrijskog kapitala, i da 2. baš u kamatonosnom kapitalu „izvanjštenje“ kapitalskog odnosa, njegovo fetišiziranje doseže svoj vrhunac. Inače se u „Theorien“ iznova naglašava da analiza kredita kao takvoga može biti dana tek na nekom kasnijem stupnju istraživanja. „Ovdje imamo“, kaže se u II. svesku „Theorien“, „samo razmatrati oblike kroz koje prolazi kapital u svojim različitim razvojem. Dakle, realni odnosi unutar kojih se zbiva zbiljski proizvodni proces nisu razvijeni. . . Konkurencija kapitala se ne razmatra, isto tako ni kreditni sistem. . .“⁶ (Uspor. slično mjesto isto tu, po kojem bi se „realna kriza“ mogla prikazati samo iz „realnog kretanja kapitalističke proizvodnje, konkurencije i kredita“).⁷ „Dakle, *kredit* je ono“ čitamo u istome svesku, „u čemu kapital biva stavljen na raspolaganje cijeloj kapitalističkoj klasi svake sfere, ne u odnosu spram kapitalskog vlasništva kapitalista — dok se u konkurenciji pojedinačni kapital pojavljuje samostalno naspram drugoga — koji je isto tako rezultat kao i uvjet kapitalističke proizvodnje, a to nam daje lijep prelaz iz *konkurencije* kapitala u kapital kao kredit.“⁸ (Za razumijevanje Marxova plana izvanredno važna rečenica.)

³ „Theorien“, III, str. 447.

⁴ Tj. onome koji se bavi „kapitalom općenito“.

⁵ Ibid., str. 454. — U stvari, u citiranome dijelu „Theorien“ nedostaje bilo kakvo istraživanje o tome kako se zbiva dijeljenje cjelokupnog profita u industrijski profit i kamatu i kako se oblikuje odnos kamatne stope spram općenite profitne stope. Takvo istraživanje nalazi se tek u 22. pogl. III. sveska „Kapitala“ (370—378.).

⁶ „Theorien“, II, str. 493. (Doslovni tekst ovog — i slijedećeg — mjesta iz „Theorien“ naveli smo već na str. 89.)

⁷ Ibid., str. 513. — Uspor. *ibid.*, str. 534.

⁸ *ibid.*, str. 208.

Vidi se: „*Theorien*“ se još čvrsto drže početnoga plana djela. Tek III. svezak „Kapitala“ ide izvan toga plana, tek ovdje bivaju okviru „kapitala općenito“ u izvornom Marxovu smislu daleko nadmašeni.⁹ Jer ako prva četiri poglavlja 5. odsječka toga sveska razvijaju u bitnome iste misaone tokove koje je Marx obradio već u završnom dijelu „*Theorien*“¹⁰, to će se ipak u daljnjim poglavljima III. sveska „Kapitala“ (pogl. 25—35.) iscrpnije ući u razvijanje sistema kredita; u kratkom 27. poglavlju — „s obzirom na“ sam „industrijski kapital“, a u slijedećim „s obzirom na kamatonosni kapital kao takav“.¹¹ Na svaki način, morao je baš ovaj dio Marxova rukopisa biti izravno redigiran¹² od Engelsa i zato se teško može reći da li je i koliko od toga Marx odredio za „moguće nastavljanje djela“. Iako 25. poglavlje, koje se bavi „kreditom i fiktivnim kapitalom“, započinje rečenicama: „Opširna analiza kreditnog sistema i instrumenata koje on sebi stvara (kreditni novac itd.) leži izvan našeg plana. Ovdje treba istaknuti samo neke točke, koje su nužne za karakteristiku kapitalističkog načina proizvodnje uopće.“¹³ Ali još kategoričnije glasi to u I. odsječku III. sveska (poglavlje „Povisivanje vrijednosti i obezvrje-

⁹ Uspor. str. 30/I i dalje ovoga rada.

¹⁰ Vidi „*Theorien*“, III, str. 489. i dalje.

¹¹ „Mi smo do sada razmatrali razvitak kreditnog sistema — i u njemu sadržano latentno ukidanje kapitalnog vlasništva — uglavnom s obzirom na industrijski kapital. U slijedećim poglavljima razmatramo kredit s obzirom na kamatonosni kapital kao takav, kako njegov utjecaj na ovaj tako i oblik koji on pri tome poprima. . .“ („*Das Kapital*“, III, str. 457.)

¹² Engels o tome izvještava u Predgovoru III. svesku: „Najveću teškoću pričinjao je V. odsječak, koji i obrađuje najzamršeniji predmet cijele knjige. . . Ovdje nema. . . gotove skice, niti bilo kakve sheme čiji bi se okviru trebali ispuniti, nego samo pokušaj razrađivanja koji više nego jednom završava u nesređenoj gomili bilježaka, napomena, materijala u izvancima.“ (Ibid., str. 12.) — Dalje saznajemo da su samo poglavlja 21—29. i 36. bila „uglavnom razrađena“, dok su poglavlja 30—35. tek morala biti temeljito redigirana. (Ibid., str. 13—14.)

¹³ Ibid., pogl. III., str. 413. — Uspor. također početak 22. poglavlja (o „Dijeljenju profita, o kamatnoj stopi i o „prirodnoj“ stopi kamatne stope“): „Predmet ovoga poglavlja, kao i uopće sve pojave kredita koje valja kasnije obrađivati, ovdje se ne može istraživati u pojedinostima. Konkurencija između zajmoprimaca i pozajmitelja i iz toga rezultirajuća kolebanja novčanog tržišta padaju izvan područja našeg razmatranja. Kružni tok kojim prolazi kamatna stopa za vrijeme industrijskog ciklusa pretpostavlja za svoje prikazivanje prikazivanje samog tog ciklusa, što se isto tako ne može ovdje izložiti. Isto vrijedi i za veće ili manje približavanje izjednačavanju kamatne stope na svjetskom tržištu. Ovdje imamo posla samo s time da razvijemo samostalni lik kamatonosnog kapitala i osamostaljenje kamate naspram profita.“ (Ibid., str. 370.)

divanje, osjobađanje i povezivanje kapitala“): „Fenomeni koje mi istražujemo u ovom poglavlju pretpostavljaju za svoje potpuno razvijanje sistem kredita i konkurenciju. . . Ali ovi konkretniji oblici kapitalističke proizvodnje mogu se prikazati opširno samo kada je pojmljena općenita priroda kapitala; osim toga njihovo prikazivanje leži izvan plana našega djela i pripada njegovu mogućem nastavljanju.“¹⁴

2. „Rohentwurf“ o kamatonosnom kapitalu

Bilo kako bilo — ono što smo rekli dovoljno objašnjava fragmentarni karakter onih razmatranja koja Marx u „Rohentwurfu“ posvećuje kamatonosnom kapitalu i sistemu kredita. Ono o čemu se ovdje za njega jedino radi jest to da pokaže da razvitak samoga kapitala mora dovesti do cijepanja viška vrijednosti u industrijski profit i kamatu i do „osamostaljenja kamate naspram profita“. Nadalje, da već analiza „kapitala općenito“ pruža u zametku bitna pojmovna određenja iz kojih se treba razviti učenje o profitu.

Ali nije li kategorija kamate mnogo starija od kategorije profita? Ne naglašava li uvijek iznova Marx „historijsku preegzistenciju kamatonosnog kapitala“ u usporedbi s pravim industrijskim kapitalom?¹⁵

Znamo da je posebna funkcija novca kao platežnog sredstva „da razvija kamatu a time novčani kapital“.¹⁶ Već jednostavna robna cirkulacija ispostavlja odnose „po kojima izvanjštenje robe biva vremenski odvojeno od realizacije njezine cijene“. Na taj način „nastaje među posjednicima roba odnos vjerovnika i dužnika, koji doduše tvori samoniklu¹⁷ osnovu kreditnog sistema, ali može biti potpuno razvijen prije nego što posljednji egzistira.“¹⁸ Jer „pozajmljivanja i davanja zajma bilo je i u ranijim stanjima i lihva je dapače najstarija od prethistorijskih formi kapitala.

¹⁴ „Das Kapital“, III, str. 120.

¹⁵ Ibid., str. 380. — Uspor. *ibid.*, str. 389.: „Sada pak egzistira kamatonosni kapital historijski kao gotova, naslijeđena forma, a otuda kamata kao dovršeni podoblik kapitalom proizvedenoga viška vrijednosti, mnogo prije nego što je egzistirao kapitalistički proizvodni način i njemu odgovarajuće predodžbe o kapitalu i profitu.“

¹⁶ Ibid., str. 611—612. — Kao drugi izvor kreditnog sistema označila bi se trgovina novcem, u vezi s kojom se razvija „upravljanje kamatonosnog kapitala. . . kao posebna funkcija trgovaca novcem“. (*Ibid.*, str. 416.)

¹⁷ U smislu: spontano izrasle.

¹⁸ „Das Kapital“, I, str. 149. i „Zur Kritik“, str. 119.

Ali pozajmljivanje i davanje zajma isto tako malo konstituira *kredit* kao što *radenje* konstituira *industrijski rad* ili *slobodni najamni rad*. Kao bitan, razvijen proizvodni odnos javlja se kredit *historijski* također samo na kapitalu ili najamnome radu utemeljenoj cirkulaciji. . . *Lihva*, iako u svojoj pograđanštenoj formi, kapitalu prilagođenoj formi, i sama oblik kredita, u svojoj je predgrađanskoj formi mnogo više *izraz nedostatka kredita*.¹⁹

Ono o čemu se dakle radi jest različita društvena uloga kamatonosnog kapitala u kapitalizmu i u pretkapitalističkim stanjima. „Davanje specifične razlike“, kaže Marx protiv *Storchove* napomene o kreditu, „znači ovdje kako *logičko* razvijanje tako i davanje ključa za razumijevanje *historijskog*.“²⁰ Ono, naime, što „kamatonosni kapital, ukoliko on tvori bitan moment kapitalističkoga načina proizvodnje, razlikuje od lihvarskog kapitala“ jesu prije svega „promijenjeni uvjeti pod kojima on fungira i otuda naspram zajmodavca stupa potpuno promijenjen lik onoga tko uzima zajam“. Lihvar pozajmljuje malim proizvođačima (obrtnicima i prije svega seljacima) koji posjeduju svoje radne uvjete i, drugo, „rastrošnim velikanima“, najviše zemljovlasnicima; moderna banka pozajmljuje kapitalistima. „Čak i kada neki čovjek bez imetka dobiva kredit kao industrijalac ili trgovac, događa se to s povjerenjem da će on fungirati kao kapitalist, da će prisvajati neplaćeni rad s pozajmljenim kapitalom. Kredit mu se daje kao potencijalnom kapitalistu.“ — S druge pak strane pretpostavlja moderni kredit potpuni razvitak robne proizvodnje i cirkulacije. Obratno lihvarjenje: „Što je neznatnija uloga koju igra cirkulacija u društvenoj reprodukciji, to bolje cvate lihvarjenje.“²¹

Iz ovoga što je rečeno postaje jasno kako je krivo brkati današnji kapital s njegovim „pretpotopnim“ likom. „Visina kamate u Indiji za obične seljake“²², čitamo u „Rohentwurfu“, „nipošto ne pokazuje visinu profita. Nego da profit kao i dio same nadnice za rad biva prisvajan u obliku kamate od lihvara.“²³ Stoga je operacija gospodina *Careya* sasvim dostojna njegova historijskog smisla, kada on ovu kamatu uspoređuje s onom koja vlada na engleskom tržištu novca²⁴, koju plaća engleski kapitalist, i iz toga zaključuje

¹⁹ „Grundrisse“, str. 434.

²⁰ Ibid., str. 565.

²¹ „Das Kapital“, III, str. 608., 614. i 623.

²² U originalu: „common agriculturists“.

²³ Jasno je da Marx ovdje govori samo o „embrionalnim“ oblicima profita i nadnice za rad, budući da se radi o predkapitalističkom stanju.

²⁴ U originalu: „money market“.

koliko je viša ‚radna stopa‘ (udio rada u proizvodu) u Engleskoj nego u Indiji. On je morao usporediti kamatu koju u Engleskoj plaćaju ručni tkalci²⁵, npr. u Derbyshireu, kojima je materijal i instrument predujmljen (posuđen) od kapitalista. On bi utvrdio da je kamata ovdje tako visoka da je radnik poslije namirivanja svih stavaka²⁶ na kraju još dužnik, nakon što je kapitalistu nadoknadio ne samo njegove predujmove, nego je njima još i dodao gratis svoj vlastiti rad.“²⁷ Nadalje bi *Carey* morao vidjeti da „historijski. . . oblik industrijskog profita nadolazi tek pošto se kapital više ne pojavljuje pored samostalnog radnika. Profit se stoga prvobitno“ tj. u pretkapitalističkim stanjima, „javlja određen kamatom. U građanskoj ekonomiji pak kamata je određena profitom i samo je njegov dio. Profit mora dakle biti toliko velik da se može jedan dio od njega otkinuti. Obratno je historijski. Kamata se mora tako potisnuti prema dolje da se jedan dio može osamostaliti kao profit. . .“ I dalje: „Gdje se ovaj odnos“, samostalnog ali lihvom pritisnutog malog proizvođača, „unutar građanske ekonomije ponavlja — tada je to u zaostalim industrijskim granama ili u takvima koje se još otimlju zapadanju u moderni način proizvodnje. U njima se održava još najžešća eksploatacija rada, a da tu odnos kapitala i rada nigdje ne nosi u sebi bazu razvitka novih proizvodnih snaga i zametak novih historijskih oblika. U samom načinu proizvodnje javlja se ovdje kapital još supsumiran materijalno pod pojedinačne radnike ili radničke obitelji — bilo u zanatskom pogonu ili u sitnoj poljoprivredi. Događa se eksploatacija od kapitala bez proizvodnog načina kapitala. . . Ovaj oblik lihvarjenja u kojem kapital nije obvladao proizvodnjom, dakle, samo je formalno kapital, pretpostavlja predgrađanski oblik proizvodnje kao vladajući; ali on se reproducira ponovno, u podređenim sferama, unutar same građanske ekonomije.“²⁸

Dakle ono što se najprije mora istaknuti, jest to da u kapitalističkom načinu proizvodnje „kamata i profit, oboje izražavaju odnošenja *kapitala*“, da je ovdje kategorija kamate, „cijepanje *profita* u kamatu i profit“, pretpostavljena. „Razlika“, kaže Marx,

²⁵ U originalu: „handloomweavers“.

²⁶ U originalu: „items“.

²⁷ Uspor. „Das Kapital“, III, str. 611.: „Hoće li se usporediti engleska kamatna stopa s indijskom, tada se ne smije uzeti kamatna stopa Engleske banke, nego npr. ona posudivača malih mašina sitnim proizvođačima kućne industrije.“

²⁸ „Grundrisse“, str. 735—737. — Citirana mjesta nalaze se, prepravljena i proširena, ponovno u 36. pogl. III. sveska „Kapitala“ (str. 609—611.).

„biva dohvatljiva, opipljiva čim jedna klasa novčanih kapitalista stupa naspram klase industrijskih kapitalista²⁹“³⁰. Novčani kapitalisti i industrijski kapitalisti mogu međutim „tvoriti dvije posebne klase samo zato što je profit sposoban da se raspadne na dvije grane dohotka“. Puka egzistencija ovih klasa pretpostavlja „rascjep u višku vrijednosti postavljenom od kapitala“.³¹

3. Kategorija „kapitala kao novca“

Mogućnost tog unutarnjeg dijeljenja viška vrijednosti dana je činjenicom oplodnje samog kapitala. Pošto se je naime od kapitalista u proizvodnome procesu predujmljeni kapital oplodio, prima on „*novo* određenje *realiziranoga kapitala*“, biva on „stalno važećim pojavnim oblikom kapitala“.³² Dakako, „predmetno egzistira on samo kao *novac*“; a i taj novac „sada je već *po sebi* kapital; kao takav on je *upućivanje na novi rad*. Ovdje kapital više ne stupa samo u odnos spram prisutnog rada; nego spram budućeg. . . Kao takvo upućivanje njegova je materijalna egzistencija kao novca ravnodušna i može se nadomjestiti svakim naslovom. Isto tako kao i državni vjerovnik, posjeduje svaki kapitalist u svojoj novostečenoj vrijednosti upućivanje na buduću“ tuđi „rad i već prisvajanjem sadašnjega on je istodobno prisvojio i buduću.“ („Ovu stranu kapitala“, nadodaje Marx, „razviti toliko. Već se ovdje pokazuje njegovo svojstvo da opstoji kao vrijednost odvojeno od svoje supstancije. Tu je položena već osnova kredita.“) Kapitalistova „nakupina u obliku novca stoga nipošto nije materijalno nagomilavanje materijalnih uvjeta rada. Postavljanje budućeg rada kao *najamnoga rada*, kao upotrebne vrijednosti kapitala.“³³ Tek na ovaj način biva moguće da „kapital sam. . .“ postaje „robom“ ili da „roba (novac) biva prodavana kao kapital.“³⁴

Tako dolazimo do kategorije „kapitala kao robe“ ili „kapitala kao novca“, za razliku od ranije razvijene kategorije „novca kao

²⁹ U originalu: „eine Klasse von monied capitalists einer Klasse von industrial capitalists“.

³⁰ U tom smislu kaže se u „Kapitalu“: „U stvari samo podjela kapitalista u novčane kapitaliste i industrijske kapitaliste jest ona koja preobražava jedan dio profita u kamatu, koja uopće stvara kamate. . .“ (III, str. 383.)

³¹ „Grundrisse“, str. 734—735.

³² Ibid., str. 351.

³³ Ibid., str. 272—273.

³⁴ Ibid., str. 734.

kapitala“.³⁵ U kamati, kaže se u I. odsječku „Rohentwurfa“, „pojavljuje se sam kapital ponovno u određenju *robe*, ali kao u robi *specifično* različitoj od svih drugih roba; *kapital kao takav* — ne kao puka suma razmjenskih vrijednosti — stupa u cirkulaciju i biva *robom*. Ovdje je karakter same robe“ (mišljena je posebna upotrebna vrijednost kapitala) „prisutan kao *ekonomsko, specifično* određenje, ne ravnodušno kao u jednostavnoj cirkulaciji, niti je izravno stavljen u odnos naspram rada kao suprotnosti, kao njegove“, kapitalove, „upotrebne vrijednosti, kao u industrijskom kapitalu. . .³⁶ Roba kao kapital ili kapital kao roba ne razmjenjuje se stoga u cirkulaciji za ekvivalent; on *prima svoj za-se-bitak*,³⁷ ukoliko stupa u cirkulaciju; on dakle prima svoj prvobitni odnošaj spram svoga vlasnika, pa makar stupao u ruke nekog stranog posjednika. On zato biva samo *pozajmljen*. Njegova upotrebna vrijednost kao takva za njegova je vlasnika njegova *oplodnja*, novac kao novac, ne kao sredstvo cirkulacije; njegova *upotrebna vrijednost kao kapitala*.“³⁸ Ili, kako čitamo u „Theorien“: „Budući da na osnovi kapitalističke proizvodnje određena suma vrijednosti. . . daje moć da se određeni kvantum rada gratis izvuče iz radnika, da se prisvoji određeni višak vrijednosti, višak rada, višak proizvoda — tada je jasno da novac sam može biti prodan kao kapital. . . On može biti prodan kao izvor profita. Novcem itd. osposobljavam drugoga da prisvoji višak vrijednosti. Dakle to je u redu, da ja dobijem jedan dio viška vrijednosti. Kao što zemlja ima vrijednost, jer me osposobljava da uhvatim dio viška vrijednosti, ja dakle plaćam u samoj zemlji ovaj pomoću nje uhvaćeni višak vrijednosti, isto tako u kapitalu pomoću njega stvoreni višak vrijednosti. Budući da se u kapitalističkom proizvodnom procesu vrijednost kapitala ovjekovječuje, reproducira, osim viška

³⁵ Uspor. str. 32/I. ovoga rada.

³⁶ Uspor. pogl. 3, III. ovoga rada.

³⁷ Uspor. uz to redakcijsku primjebdu na str. 995. (uz str. 155.) u „Grundrisse“.

³⁸ Ibid., str. 225. — „Što je sada upotrebna vrijednost koju kapitalist otuđuje za vrijeme pozajmljivanja i odstupa je proizvodnom kapitalistu, zajmoprimcu? To je upotrebna vrijednost koju novac dobiva time što se može preobraziti u kapital, kao kapital fungirati i što on otuda stvara neki određeni višak vrijednosti, prosječni profit. . . u svojem kretanju, osim toga što čuva svoju prvobitnu veličinu. Kod drugih roba u posljednjoj ruci biva upotrebna vrijednost konzumirana, a time iščezava supstancija robe a s njom i njezina vrijednost. Roba kapital suprotno tome osebujna je po tome što se konzamacijom njezine upotrebne vrijednosti njezina vrijednost i njezina upotrebna vrijednost ne samo održavaju nego i uvećavaju.“ („Das Kapital“, III, str. 363—364.)

vrijednosti, tada je u redu, ako se novac ili roba prodaju kao kapital, da se oni poslije određene periode vrate prodavaocu i on ih nikada ne otuđuje kao robe, nego pridržava vlasništvo nad njima. Novac ili roba ne prodaje se tako kao novac ili roba, nego u drugoj potenciji, kao *kapital*, kao povećavajući se novac ili robna vrijednost.³⁹

4. Kritika prudonizma

Upravo okolnost što kapital, ukoliko biva robom, može samo biti pozajmljen i zato se mora vratiti svojem posjedniku čini osnovu kritike kamatonosnog kapitala malograđanskoga socijalizma (*Proudhon* i njegova škola). „U cijeloj polemici gospode *Proudhona* i *Bastiata*“, piše Marx, „vrti se dosjetka dobrog *Proudhona* oko toga što se njemu *pozajmljivanje* čini sasvim drugačije od *prodavanja*. Pozajmljivati uz kamatu“ (misli *Proudhon*) „jest sposobnost da se isti predmet uvijek iznova prodaje i za njega stalno iznova dobiva cijena, a da se nikada ne odstupi od vlasništva nad predmetom koji se prodaje . . . Različiti oblik u kojem se ovdje pojavljuje reprodukcija kapitala dovodi ga u zabludu da ova stalna reprodukcija kapitala — od koje se uvijek dobiva cijena⁴⁰ natrag i gdje se uvijek iznova s profitom vrši razmjena s radom, profit koji se uvijek iznova realizira u kupnji i prodaji — konstituira njegov pojam. Ono što ga dovodi u bludnju jest da „predmet“⁴¹ ne mijenja vlasnika, kao kod kupnje i prodaje; dakle, u osnovi,⁴² samo oblik reprodukcije zajednički kapitalu pozajmljenom uz kamatu i stalnome kapitalu.“ Međutim: „Promatra li se cirkulirajući kapital u svojem cijelom procesu, tada se pokazuje da, iako se isti predmet“⁴³ (ova određena funta šećera npr.) ne prodaje stalno iznova, da se ista vrijednost stalno iznova reproducira, a otuđivanje pogada samo oblik, ne i supstanciju.“ Po *Proudhonu*, dakle, treba „sve biti *prodano* a ništa *pozajmljeno*“. On „želi ostati na najjednostavnijoj, najapstraktnijoj formi razmjene“, a da ne shvaća da „razmjena roba počiva na razmjeni između kapitala i rada“ i da baš iz ove razmjene proizlazi na nuždan način ne samo kategorija profita, nego i kategorija kamate.

³⁹ „Theorien“, III, str. 447—448.

⁴⁰ U originalu: „prix“.

⁴¹ U originalu: „das ‚objekt“.

⁴² U originalu: „au fond“.

⁴³ U originalu: „dasselbe Objekt“.

On dakle ne shvaća da on, „da bi ukinuo kamatu, mora ukinuti i najamni rad“.⁴⁴ Njegov zahtjev „da se kapital ne treba pozajmljivati i donositi kamatu, nego da treba biti prodavan kao roba za svoj ekvivalent, kao svaka druga roba, jest naprosto zahtjev da razmjenska vrijednost nikada ne treba postati kapitalom, nego da treba ostati jednostavna razmjenska vrijednost; da *kapital kao kapital ne treba egzistirati*. Ovaj zahtjev zajedno s drugim, da najamni rad treba ostati općenita baza proizvodnje, pokazuje veselu konfuziju o najjednostavnijim ekonomskim pojmovima.“⁴⁵

5. „Rohentwurf“ o ulozi kredita u kapitalističkoj privredi

Ovdje se prije svega mora razlikovati između mogućnosti i nužnosti kreditnog sistema.

Vidjeli smo kako se je već iz funkcije novca kao platežnog sredstva nadala mogućnost kreditnih odnosa. Vidjeli smo, nadalje, kako na temelju kapitalističkog načina proizvodnje svaka novčana suma sposobna za ulaganje kapitala po sebi već predstavlja jedno „upućivanje na tuđi rad“ i stoga, kao potencijalni izvor profita, može biti pozajmljena uz kamatu. — Ali za to da je takav kapital za pozajmljivanje u pravilu i u dovoljnim količinama prisutan, brine se kružni proces kapitala, u kojem se periodički oslobađaju novčane sume koje nisu neophodne za vlastito poduzeće i zato mogu posredstvom kredita biti stavljene na raspolaganje drugim kapitalistima.⁴⁶

Mogućnost kredita nadaje se dakle iz „unutarnje prirode“ samoga kapitalističkoga načina proizvodnje, sadržana je u njegovu „pojmu“. Međutim u toku postajanja kapitala, u njegovu životnom toku ima momenata koji ne utemeljuju samo mogućnost nego i nužnost kredita, dá, puštaju ga da se pojavljuje kao *conditio sine qua* kapitalističke proizvodnje. Tako prije svega težnja za stalnošću, za neprekinutim hodom proizvodnoga procesa.

⁴⁴ „Grundrisse“, str. 727—728. — Isto mjesto — redigirano — u III. svesku „Kapitala“, str. 357—360. (Uspor. „Theoric“, III, str. 512—515.)

⁴⁵ „Grundrisse“, str. 225.

⁴⁶ „Ovako prostim mehanizmom kretanja obrtaja oslobođeni kapital (pored novčanoga kapitala nužnog zbog sukcesivnog povratnog toka stalnog kapitala i u svakom radnom procesu potrebnog za varijabilni kapital) mora igrati značajnu ulogu čim se razvija kreditni sistem, a mora istodobno činiti njegovu osnovu.“ („Das Kapital“, II, str. 284.)

Nužnost te težnje upada u oči. Samo u proizvodnome procesu stvara kapital višak vrijednosti; „*neprekidni kontinuitet*“ toga procesa javlja se stoga „kao temeljni uvjet za proizvodnju utemeljenu na kapitalu“! S druge pak strane, mora svaku proizvodnu fazu slijediti jedna cirkulacijska faza, mora kontinuitet proizvodnje biti stalno prekidano. „Iz prirode kapitala proizlazeći uvjeti njegove proizvodnje proturječe dakle sebi. Proturječe može biti ukinuto i prevladano samo na dva načina“: Prvo, podjelom kapitala u porcije (ocrtanom u poglavlju 23.), i drugo — kreditom. „Neki prividni kupac B — tj. koji zbiljski *plaća*, ali zbiljski ne kupuje — posreduje kapitalistu A preobražaj njegova proizvoda u novac. B sam biva plaćen tek kada je kapitalist C kupio proizvod od A. Ništa ne mijenja na stvari da li ovaj davalac kredita⁴⁷ B daje novac A-u da bi kupio rad, ili sirovinu i radni instrument, prije nego što A oboje može nadoknaditi iz prodaje svoga proizvoda. . . U ovom slučaju nadomješta kapital b kapital a; ali nisu obojica istovremeno oplodeni. B sada stupa na mjesto A; tj. njegov kapital leži dok se ne razmijeni s kapitalom c. On je fiksiran u proizvodu od A, koji je svoj proizvod učinio tekućim u kapitalu b.“⁴⁸

Ovdje imamo pred sobom, kaže Marx, jednu stranu kredita koja proizlazi „iz neposredne prirode proizvodnoga procesa“ i tvori „stoga osnovu nužnosti kredita“.⁴⁹ Ali ni drugi momenti koji utemeljuju nužnost kredita ne javljaju se kao manje važni.

Mi znamo: Cirkulacijsko vrijeme uvijek je prepreka stvaranju vrijednosti i realizaciji vrijednosti; „prepreka koja ne proizlazi iz proizvodnje uopće, nego za proizvodnju kapitala specifična prepreka“.⁵⁰ Stoga je „nužna tendencija kapitala“ da cirkulacijsko vrijeme ne samo skrati, nego da ga, gdje je to moguće, postavi jednakim nuli, dakle — da ozbilji „*cirkulaciju bez cirkulacijskog vremena*“. A baš je ova tendencija, podvlači Marx, „temeljno određenje kredita i kreditnih otkrića kapitala“.⁵¹ — Ovdje najprije treba upozoriti na funkciju novca kao jedne „cirkulacijske mašinerije“ povezane s velikim neproizvodnim izdacima. „Ukoliko je on vrijednost u sebi“, treba ga označiti „glavnom cirkulacijskom hranom“ kapitalističke proizvodnje.⁵² Otuda teži kapital

⁴⁷ U originalu: „credit-man“.

⁴⁸ „Grundrisse“, str. 433. i 447.

⁴⁹ Ibid., str. 434.

⁵⁰ Ibid., str. 441.

⁵¹ Ibid., str. 551.

⁵² „Das Kapital“, III, str. 451. — Uspor. ibid., str. 347.: „Cijela suma radne snage i društvenih sredstava za proizvodnju, koja se izdaje u godišnjoj

da „ekonomizira“ novac i da ga „postavi samo kao moment forme; tako da on posreduje preobrazbu oblika“ roba, „a da sam nije kapital, tj. vrijednost“⁵³; s druge pak strane težnja „da se *cirkulacijskome vremenu* kao takvome dade vrijednost *proizvodnoga vremena* u različitim organima u kojima se posreduje proces cirkulacijskoga vremena i cirkulacije. . . ; da sve njih postavi kao novac, i u daljnjem određenju kao kapital.“ „Sve to izvire iz istog izvora. Svi zahtjevi cirkulacije. . . , iako oni poprimaju različite prividno sasvim heterogene oblike, daju se svesti na *cirkulacijsko vrijeme*. Mašinerija, koja ga treba skratiti, pripada i sama njemu.“ A baš zbog toga „sadrži suprotnost radnoga vremena i cirkulacijskoga vremena. . . cijelo učenje o kreditu, ukoliko tu osobito ulazi Cur-rency*-povijest etc.“⁵⁴

Cirkulacijsko vrijeme međutim nije jedina prepreka na koju udara nagon za oplodivanjem kapitala. Druga je prepreka razmjenska sfera, a ta se sastoji u tome što (kako već znamo) kapital mora proizvesti bez obzira na ograničene dimenzije potrošnje na kapitalističkoj bazi, s druge pak strane kao vrijednost pretpostavlja protuvrijednost, za koju se treba razmijeniti.⁵⁵ I u ovom pogledu kredit ima gl. l. mu važnost — kako se to iskazuje u toku svakog industrijskog ciklusa. Na svaki način: Još „kolosalnijom, klasičnijom“, nadodaje Marx, ukazuje se ta funkcija kredita „u odnosu među narodima nego što je u odnosu individuuma. Tako su npr. Englezi prisiljeni da pozajmljuju stranim nacijama da bi

proizvodnji zlata i srebra kao instrumenata cirkulacije, predstavlja tešku stavku tih faux frais kapitalističkog, uopće na robnoj proizvodnji utemeljenoga načina proizvodnje. Ona ušteđe društvenom rabljenju odgovarajuću sumu mogućih, preteklih sredstava proizvodnje i potrošnje, tj. zbiljskoga bogatstva. Ukoliko se uz nepromijenjenu, danu razinu proizvodnje ili uz dani stupanj njezina rasprostiranja umanjuju troškovi ove skupe cirkulacijske mašinerije, utoliko se povećava proizvodna snaga društvenoga rada. Ukoliko dakle s kreditnim sistemom razvijena sredstva ispomaganja imaju ovo djelovanje, ona direktno povećavaju kapitalističko bogatstvo, bilo da se time veliki dio društvenog proizvodnog i cirkulacijskog procesa izvršava bez ikakve intervencije zbiljskoga novca, bilo da se povećava mogućnost funkcioniranja zbiljski funkcionirajuće novčane mase.“

⁵³ „Ali nikada se ne smije zaboraviti“, podcrtava Marx u „Kapitalu“, „da . . . novac — u obliku plemenitih metala — ostaje podloga iz koje kreditni sistem po prirodni stvari nikada ne može van.“ („Das Kapital“, III, str. 620.)

* Cirkulacija.

⁵⁴ „Grundrisse“, str. 552.

⁵⁵ Ta nužnost ne bi dakako postojala kad „bi svi kapitalisti radili po uzajamnim narudžbama i tako proizvod uvijek neposredno“ bio „novac“; ali to je „predodžba koja protuslovi prirodi kapitala, a otuda i praksi velike industrije“. (Ibid., str. 447.)

ih imali kao svoje kupce.⁵⁶ U osnovi⁵⁷ engleski kapitalist razmjenjuje s produktivnim engleskim kapitalom dvostruko, 1. kao on sam, 2. kao Yankee etc., ili je u kojem drugom obliku plasirao svoj novac.“⁵⁸ (U „Kapitalu“ Marx još upozorava na „nužno stvaranje“ kredita, „da se posreduje izjednačivanje profitne stope, . . . na čemu počiva cijela kapitalistička proizvodnja“⁵⁹, ali taj moment ne spominje se u „Rohentwurfu“.)

6. Prepreke kreditnog sistema

Vidjeli smo: „Cijeli kreditni sistem i s njime povezana trgovina, špekulacije etc.⁶⁰ počivaju na nužnosti da se prošire i prevladaju prepreke cirkulacije i razmjenske sfere.“⁶¹ Upravo u ovom smislu kredit je „imanentni oblik kapitalističkoga načina proizvodnje“ na kojem „počiva cijeli sklop reproduksijskog procesa“.⁶² Međutim ova uloga kredita ne smije se precijeniti! Jer, kao što „novac ukida prepreke razmjenske trgovine samo ukoliko ih popoćava — tj. kupnju i prodaju sasvim razdvaja jednu od druge“, tako kredit „isto tako ukida. . .“ prepreke oplodivanju kapitala „samo ukoliko ih uzdiže u njihovu najopćenitiju formu, postavlja periode hiperprodukcije i preniske proizvodnje kao dvije periode“.⁶³ Njegov razvitak ima svakako za posljedicu „ubrzanje. . . pojedinih faza cirkulacije ili metamorfoze roba, dalje, metamorfoze kapitala a time i ubrzanje reproduksijskog procesa uopće“. Ali istodobno „kredit dopušta da se činovi kupnje i prodaje dulje

⁵⁶ U originalu: „customers“.

⁵⁷ U originalu: „au fond“.

⁵⁸ Ibid., str. 319. — Uspor. „Theorien“, III, str. 119.: „Kreditni sistem dodaje on“ (pisac spisa: „An Inquiry into those Principles. . .“) „također kao razlog krize. (Kao da sam kreditni sistem nije proizašao iz teškoće da se kapital primijeni kao ‚proizvodan‘, to jest kao ‚profitable‘.) Englezi moraju npr. svoj vlastiti kapital izvoziti da bi sebi stvorili tržište. U hiperprodukciji, kreditnome sistemu itd. nastoji kapitalistička proizvodnja probiti svoju vlastitu prepreku i proizvoditi iznad svoje mjere. S jedne strane ona ima ovaj nagon. S druge strane ona podnosi samo onu proizvodnju koja odgovara profilerskoj primjeni egzistirajućeg kapitala. Otuda krize. . .“

⁵⁹ „Das Kapital“, III, str. 451. (uspoređ. također „Theorien“, II, str. 205—207. i 483—484.).

⁶⁰ U originalu: „overtrading, overspeculation etc.“.

⁶¹ „Grundrisse“, str. 319.

⁶² „Das Kapital“, III, str. 654. i 534.

⁶³ „Grundrisse“, str. 517.

drže odvojeni i time služi kao baza špekulacije“.⁶⁴ Marx se stoga ruga „umjetnicima cirkulacije“ „koji uobražavaju da brzinom cirkulacije mogu učiniti nešto drugo do da skrate od samog kapitala postavljene zapreke njegovoj reprodukciji.“ . . . „Još su ljudi naravno cirkulacijski umjetnici koji uobražavaju da će kreditnim ustanovama i izumima, koji ukidaju trajanje cirkulacijskog vremena, ne samo ukloniti zastanak nje, prekidanje proizvodnje koje zahtijeva preobražaj gotovoga proizvoda u kapital, nego učiniti suvišnim sam kapital s kojim razmjenjuje proizvodni kapital; tj. proizvoditi na osnovi razmjenske vrijednosti i istodobno htjeti ukloniti, vraćanjem maknuti uvjete proizvodnje na toj osnovi. Najviše što kredit po toj strani može učiniti — koja pogađa puku cirkulaciju“ — jest „da održi kontinuitet proizvodnoga procesa, ako su prisutni svi drugi uvjeti za taj kontinuitet, tj. ako zbiljski egzistira kapital s kojim se treba razmjenjivati etc.“⁶⁵

Da ova izvođenja „Rohentwurfa“ još i danas zadržavaju svoju punu važnost, ne može se poricati. Ali isto vrijedi i za Marxovu kritiku „iluzija o čudotvornoj moći kredita i bankarstva u socijalističkom smislu“: „Čim su se sredstva za proizvodnju prestala preobražavati u kapital (u čemu je uključeno i ukidanje privatnog zemljišnog vlasništva), kredit kao takav više nema smisla. . . Dokle god, s druge strane, ustraje kapitalistički način proizvodnje, ustrajati će i kamatonosni kapital kao jedan od njegovih oblika i u stvari činiti bazu njegova kreditnog sistema.“⁶⁶ Predodžba o bitno „socijalističkom“ karakteru kredita pripada prema tome u arsenal malograđanskih utopija. Tome dakako ne protuslovi to što se je

⁶⁴ „Das Kapital“, III, str. 452. — uspor. *ibid.*, str. 457.: „Ako se kredit pojavljuje kao glavna poluga hiperprodukcije i nadšpekulacije u trgovini, tada samo zato što se reprodukcijski proces, koji je po svojoj prirodi elastičan, ovdje napreže do krajnjih granica, i to zato se napreže jer veliki dio društvenog kapitala biva primijenjen od njegovih ne vlasnika, koji stoga sasvim drugačije ulaze u posao nego vlasnik koji bojažljivo odmjerava prepreke svojeg privatnog kapitala, ukoliko on sam fungira. Time samo istupa van to da na protuslovnom karakteru društvene proizvodnje utemeljeno oplodivanje kapitala samo do stanovite točke dopušta zbiljsko, slobodno razvijanje, dakle, da u stvari ono čini jedan imanentni okov i prepreku proizvodnje koju stalno prekida kreditni sistem. Kredit stoga ubrzava materijalni razvitak proizvodnih snaga i uspostavljanje svjetskoga tržišta, koje stvoriti, kao materijalne temelje novog proizvodnog oblika do stanovitog stupnja, jest historijska zadaća kapitalističkog načina proizvodnje. Istovremeno kredit ubrzava nasilne proboje ovoga protuslovlja, krize, a time i elemente razrješavanja staroga proizvodnog načina.“

⁶⁵ „Grundrisse“, str. 443—444.

⁶⁶ „Das Kapital“, III, str. 621.

baš kredit pokazao kao pokretna snaga razvitka kapitalističkog društvenog uređenja „do njegova najvišeg i posljednjeg mogućeg oblika“⁶⁷ i na taj način radi ususret njegovu ukidanju. Jer baš kredit predstavlja oblik „u kojem se nastoji postaviti kapital u razlici od pojedinačnih kapitala. . .“ i u kojem društveni karakter kapitalističke proizvodnje nalazi svoj najbolji izraz.⁶⁸ — „Najviši rezultati do kojih on“, kapital, „. . . u ovom pogledu“⁶⁹ dovodi, jest s jedne strane *fiktivni kapital*⁷⁰, s druge strane javlja se kredit samo kao novi element *koncentracije*, uništenja kapitala u pojedinim centraliziranim kapitalima.“⁷¹ Ali to je međutim kompleks pitanja koji vodi daleko preko razmatranja „kapitala općenito“ i zato u „Rohentwurfu“ nije iscrpnije obrađen. Jer, ne zaboravimo: Ovdje se istražuju temeljne tendencije kredita samo u njihovu početnom obliku, ukoliko se one nadaju već iz apstraktne, općenite analize kapitalističkog proizvodnog i cirkulacijskog procesa.⁷² I moramo se zbilja čuditi, kako su mnogi od rezultata kasnijeg istraživanja kreditnog sistema (u III. svesku „*Kapitala*“) na ovaj način mogli biti unaprijed naznačeni već u „Rohentwurfu“!

⁶⁷ Ibid., str. 620.

⁶⁸ „Grundrisse“, str. 551—552. — Uspor. Marxovu skicu plana u pismu Engelsu od 2. 4. 1858.: „c) kredit u kojem se kapital pojavljuje naspram pojedinačnih kapitala kao općenit element“ (MEW, sv. 29., str. 312.) kao i „Das Kapital“, III, str. 381.: „. . . po sebi zajednički kapital klase“.

⁶⁹ U originalu: „in dieser line“.

⁷⁰ U originalu: „fictitious capital“.

⁷¹ „Grundrisse“ str., 552. — Uspor. ibid., str. 550.: „Još se više vrši ovo ukidanje“ („prividne nezavisnosti i samostalnog opstojanja pojedinačnih kapitala“) „u kreditu. A najizrazitiji oblik spram kojeg to ukidanje ide, koji pak jest posljednje postavljanje kapitala u njemu adekvatnom obliku — jest akcijski kapital.“ — To da je Marx već u „Rohentwurfu“ mogao prореći prijelaz od konkurentskog k monopolnom kapitalizmu, istaknuli smo već u 2. poglavlju.

⁷² Upravo iz tog razloga nije u „Rohentwurfu“ (kao što je već spomenuto) obrađen tako važan moment kao što je uloga kredita pri izjednačivanju općenite profitne stope.

DODATAK

UZ NOVIJU KRITIKU MARXOVA ZAKONA PADAJUĆE PROFITNE STOPE

I.

Teško da ima neki stav Marxove ekonomske zgrade koji je akademska i neakademska kritika tako jednodušno odbijala kako njegov zakon tendencijskog pada profitne stope. A ipak, možda ni u jednoj točki argumentacija kritičara ne zadovoljava manje nego u ovoj. Kao primjer mogu nam poslužiti spisi dvaju anglosaksonskih autora, koji su se u najnovije vrijeme bavili Marxovim zakonom. To su *Joan Robinson*¹ i američki marksist *P. M. Sweezy*².

Kao i stariji kritičari zakona i *Robinsonova* i *Sweezy* vjeruju da Marxa prije svega mogu okriviti za metodologijsku nedosljednost. Marx je, navodno, svoj zakon koncipirao pod pretpostavkom konstantne stope viška vrijednosti; on navodno samovoljno odvaja faktore koji povisuju profitnu stopu od onih koji je spuštaju, kako bi iz drugih mogao izvesti sam svoj zakon, a iz prvih „uzroke koji djeluju njemu suprotno“. Ili, kako to glasi kod začetnika ovog prigovora, poznatog Marxova kritičara *L.v. Bortkiewitza*: „Pogreška u Marxovu dokazu njegova zakona padajuće profitne stope sastoji se uglavnom u tome što on u tom dokazu ispušta iz vida matematički odnos između proizvodnosti rada i stope viška vrijednosti. Ovo posljednje razmatra on kao faktor za sebe. Do kakvih neusklađenosti može dovesti takva metoda izoliranja, vidljivo je iz slijedećeg vrlo jednostavnog primjera. Radi se o jednoj pozitivnoj veličini a koja je s drugim dvjema pozitivnim

¹ J. Robinson, „An Essay on Marxian Economics“, 1949, glava V.

² P. M. Sweezy, „The Theory of Capitalist Development“, 1942, glava VI.

veličinama b i c povezana odnosom $a = \frac{b}{c}$. Pita se, u kojem se

smislu mijenja a , ako svaka od veličina b i c zavisi od d . Uzmimo npr. da je $b = d^5$, $a = d^3$. Ispravno rješenje pitanja očito je ovo. Iz izraza za a eliminira se b i c , nalazi se da je $a = d^2$ i iz toga se zaključuje da se a mijenja u istom smislu kao i d . Ali primijeni li se Marxova izolirajuća metoda na navedeni slučaj, tada bi se npr. a moglo izraziti pomoću $\frac{b}{d^3}$ i iz te formule izvući zaključak

da a s rastućim d biva manje, a s padajućim b veće. Ako bi se tome nadodalo da bi promjena u b mogla svakako zamrsiti taj sklop, ali da je to stvar za sebe, time bi bitna jednakost ovog modusa procedendi s Marxovom izolirajućom metodom postala još jasnija.³

No, kako stoji stvar s ovim prigovorom? Je li Marx doista učinio takvu pogrešku u odnosu na elementarna pravila logike? Pogledajmo.

II.

Prva (ali samo prva) stranica 13. poglavlja u trećem svesku „Kapitala“, koja se bavi zakonom tendencijskog pada profitne stope, izgleda kao da na svaki način daje za pravo spomenutim autorima. Marx ovdje naime započinje s brojčanim primjerom, kojim hoće pokazati kako razlike u organskom sastavu kapitala djeluju na posebne profitne stope pet različitih proizvodnih grana (prije izjednačivanja tih profitnih stopa u prosječnu profitnu stopu). To se naravno može najjednostavnije pokazati ako se privremeno apstrahira od drugih faktora koji mogu utjecati na profitnu stopu, a prije svega od razlike u stupnju eksploatacije rada. Zbog toga uzima Marx — kao i u prethodnim odsjecima u

³ L. v. Bortkiewitz, „Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System“, u „Archiv f. Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik“, Sept. 1907, str. 466—467.

Uopće, Bortkiewitz bi morao svoju kritiku uputiti ne samo protiv Marxa, nego i protiv J. St. Milla, jer već Mill razrađuje problem tendencijskog pada profitne stope u dvostepenom postupku, dakle, najprije razmatra sam zakon a zatim faktore koji djeluju suprotno njemu. (Na ovu metodologijsku sličnost između Marxova i Millova izlaganja zakona upozorio je najprije Henryk Grossmann u svojoj knjizi: „Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems“, str. 116.)

istom svesku — da je stopa viška vrijednosti u svih pet proizvodnih grana jednaka 100%, da dakle radnici rade pola dana za sebe, a drugu polovicu dana za poduzetnike. Pokazuje se da profitne stope u pet proizvodnih grana moraju stajati u obrnutom odnosu spram visine organskog sastava kapitala.⁴ Ono što vrijedi za različite proizvodne grane jedne pored drugih pogađa također slijed različitih stanja ukupnog društvenog kapitala. Prosječni sastav društvenog kapitala stalno se povećava, i upravo zbog toga „mora taj postupni porast postojanog kapitala u odnosu spram promjenljivog nužno imati za posljedicu postupni pad u općoj profitnoj stopi, uz nepromjenljivu stopu viška vrijednosti ili uz nepromijenjeni stupanj eksploatacije rada od kapitala“.⁵ No, već na slije-

⁴ Marx navodi slijedeći primjer („Das Kapital“, III, str. 221.):

	Postojani kap.	Promjenljivi kap.	Višak vrijednosti	Stopa viška vrijednosti	Profitna stopa
I	50	100	100	100%	66 $\frac{2}{3}$ %
II	100	100	100	100%	50 %
III	200	100	100	100%	33 $\frac{1}{3}$ %
IV	300	100	100	100%	25 %
V	400	100	100	100%	20 %

Međutim već je na prvi pogled jasno da je Marx mogao svoj primjer oblikovati tako da bi se stopa viška vrijednosti povećavala od jedne proizvodne grane do druge, npr.:

	Postojani kap.	Promjenljivi kap.	Višak vrijednosti	Stopa viška vrijednosti	Profitna stopa
I	50	100	100	100%	62 $\frac{2}{3}$ %
II	100	100	130	130%	65 %
III	200	100	192	192%	64 %
IV	300	100	252	252%	63 %
V	400	100	310	310%	62 %

I u tom bi dakle slučaju — usprkos snažno rastućoj stopi viška vrijednosti — profitna stopa stupnjevito padala. (Na svaki način, primjer je sasvim proizvoljan; da smo uzeli ma i samo malo brži rast stope viška vrijednosti, profitna stopa tada ne bi padala, nego dapače rasla. Samo, bilo bi potpuno pogrešno vjerovati da se pad profitne stope može pod svim okolnostima kompenzirati povećavanjem stope viška vrijednosti. Zašto je Marx upravo takvu pretpostavku a limine odbijao, pokazat će se u daljnjem izlaganju.)

⁵ „Das Kapital“, III, str. 222.

dečoj stranici čitamo: „Na početku hipotetički postavljeni niz“ (od 5 proizvodnih grana) „izražava . . . zbiljsku tendenciju kapitalističke proizvodnje. S napredujućim relativnim opadanjem promjenljivog kapitala napsram postojanog ona proizvodi rastući viši organski sastav ukupnog kapitala, čija je neposredna posljedica da se stopa viška vrijednosti, pri postojanom i čak pri rastućem stupnju eksploatacije rada, izražava u stalno padajućoj općoj profitnoj stopi.“⁶ A dvije stranice dalje: „Zakon o padajućoj stopi profita, u kojem se izražava ista ili rastuća stopa viška vrijednosti, drugim riječima znači: Bilo koja određena količina prosječnog društvenog kapitala, uzmimo npr. kapital od 100, predstavlja svoj sve veći dio u sredstvima rada i sve manji dio u živome radu. Budući, dakle, da opada ukupna masa živoga rada pridodanog proizvodnim sredstvima u odnosu spram vrijednosti tih sredstava, opada tako i neplaćeni rad i dio vrijednosti u kojoj se on predstavlja u odnosu spram vrijednosti ukupnog predujmljenog kapitala. Ili: sve manji alikvotni dio ukupnog izdanog kapitala pretvara se u živi rad i stoga taj ukupni kapital, u odnosu spram svoje veličine, isisava sve manje viška rada, iako odnos neplaćenog dijela rada spram plaćenog može istodobno rasti.“⁷

U istom smislu izjašnjava se Marx i na stranicama 229—231., 236—237., 239., 244. i 251. trećeg sveska. I konačno on drži za potrebno da pri kraju 14. poglavlja — „da bi se izbjegli nesporezumi“ — ponovi: „Tendencijsko spuštanje profitne stope povezano je s tendencijskim usponom u stopi viška vrijednosti, dakle, u stupnju eksploatacije rada. . . Profitna stopa ne opada zato što rad biva neproizvodniji, nego zato što on biva proizvodniji. Oboje, porast stope viška vrijednosti i opadanje profitne stope samo su posebni oblici u kojima se rastuća proizvodnost rada izražava kapitalistički.“⁸

⁶ Ibid., str. 222—223.

⁷ Ibid., str. 225—226.

⁸ Ibid., str. 250. — Uspor. „Theorien“, II, str. 441.: „Profitna stopa pada — iako stopa viška vrijednosti ostaje identična ili raste — jer se promjenljivi kapital s razvojem proizvodnih snaga rada smanjuje u odnosu spram postojanog. Ona dakle ne pada zato što rad postaje neproduktivniji, nego zato što postaje produktivniji. Ne zato što je radnik manje eksploatiran, nego zato što je više eksploatiran događa se sada to da raste apsolutni višak rada ili, čim ovo država ograničava, da je kapitalistička proizvodnja identična s pojavom da opada relativna vrijednost rada i zato raste relativni višak rada.“

Navedena mjesta daju se dopuniti mnogim isto tako kategoričkim izričajima u „Theorien“⁹. Kako se vidi, Marx nipošto nije pomišljao na to da svoj zakon ograniči samo na nepromjenljive stope viška vrijednosti. I rastuća stopa viška vrijednosti mora se, po njemu, konačno izraziti u opadajućoj profitnoj stopi. Sve to ipak ne sprečava spomenute kritičare da njegov zakon tumače u sasvim drugom smislu. Tako *Joan Robinson* o tom zakonu piše: „Marxova teorija, kao što smo vidjeli, počiva na pretpostavci konstantne stope eksploatacije.“ Na ovo se nadovezuje slijedeći prigovor¹⁰: „Ova pretpostavka zapanjujuće strši u odnosu spram ostatka Marxova argumenta. Jer, ako stopa eksploatacije teži da bude konstantna, realne nadnice teže k rastu, kako raste proizvodnost. Rad dobiva konstantni udio od jednog rastućeg totala. Marx može dokazati padajuću tendenciju profita samo tako da napusti svoj argument da realne nadnice teže da budu konstantne. Ovu drastičnu nekonzistentnost on je, čini se, prevideo.“

⁹ Ovdje bi valjalo — osim mjesta citiranog u napomeni 8. — spomenuti posebno stranice 237., 296., 305. i 359. iz trećeg sveska „Theorien“. Tako Marx na stranici 296. kaže: „Ja sam padanje profitne stope, usprkos postojanoj ili čak rastućoj stopi viška vrijednosti, objasnio iz toga što se promjenljivi kapital smanjuje u odnosu spram postojanog, tj. živi, sadašnji rad smanjuje se u odnosu spram prošlog, utrošenog i reproduciranog rada.“ A na stranici 305.: „Ovdje se dakle Hodgskinsonov nazor razrješava u općeniti zakon, koji sam ja razvio. Višak vrijednosti, izrabljivanje radnika povećava se, ali istodobno opada profitna stopa, jer opada promje. ljivi kapital naspram postojanog; jer se masa živog rada uopće smanjuje relativno s obzirom na kapital kojim je on pokrenut. Veći dio godi'njeg proizvoda rada biva od kapitalista prisvajan pod firmom kapitala, a manje pod firmom profita.“ (Uspor. „Das Kapital“, III, str. 256.)

¹⁰ Slično argumentira P. M. Sweezy: „Vidjeli smo“, kaže on, „da je Marx tendenciju opadanja profitne stope izveo uz pretpostavku da organski sastav kapitala raste, dok stopa viška vrijednosti ostaje konstantna. Je li to ipak opravdano, uzeti stopu viška vrijednosti kao konstantnu? Potrebno je da implikacije posljednje pretpostavke budu jasne. Rastući organski sastav kapitala ide ruku pod ruku s rastućom proizvodnošću rada. Ako stopa viška vrijednosti ostaje konstantna, to znači da u realnim nadnicama nastupa porast koji je točno proporcionalan porastu u proizvodnosti rada. Pretpostavimo da se proizvodnost rada udvostruči, što znači da rad za isto vrijeme proizvede dva puta više nego ranije. Tada slijedi, budući da nepromijenjena stopa viška vrijednosti znači da radnik radi istu količinu vremena za sebe i istu količinu za kapitalista kao i ranije, da su se i fizički proizvod koji je predstavljen nadnicom i fizički proizvod koji je predstavljen viškom vrijednosti također udvostručili. Drugim riječima, radnik sudjeluje u dobitima povećane proizvodnosti svoga rada jednako kao i kapitalist. Dokle god nema logične zamjerke pretpostavki koja vodi ovom rezultatu, nema ni temelja za sumnju u njezinu umjesnost...“ (Op. cit., str. 100—101.)

Ali osim toga, misli *Joan Robinson*, Marxov se zakon sastoji „naprosto od tautologije: kada je stopa eksploatacije konstantna, profitna stopa opada kako kapital po čovjeku raste. Pretpostavivši konstantne periode obrtaja, tako da $c + v$ izražava glavnica kapitala: ako je s/v konstantno, a c/v raste, tada $\frac{s}{c + v}$ opada“.¹¹ Nije čudo da *Joan Robinson* na kraju izriče svoju poražavajuću osudu, po kojoj Marxovo „objašnjenje padajuće tendencije profita ne objašnjava ama baš ništa. . .“¹²

III.

Jasno je da sada oba prigovora smijemo zanemariti: budući da Marx nipošto svoj zakon nije nadovezao na pretpostavku konstantne stope viška vrijednosti, u danom mu se slučaju ne može predbacivati ni „nedosljednost“ ni „tautologija“. Međutim, time još nije pobijen prigovor o „izolirajućoj metodi“. Jer, ako Marxov zakon u stvari ne počiva na prihvaćanju konstantne stope viška vrijednosti, zašto on onda faktore koji povećavaju opću profitnu stopu razmatra kao „stvar za sebe“? Kako to da on tako važne momente kao što su „povećavanje stupnja eksploatacije rada“, „relativna prenapućenost“ itd. razmatra tek poslije izlaganja samog zakona, naime, u 14. poglavlju, te da im dodjeljuje ulogu pukih „uzroka koji djeluju suprotno“ tome zakonu?

Baš ovaj prigovor igra veliku ulogu u *Sweezyjevoj* kritici: „... Čini se gotovo nerazumno razmatrati jedan sastavni dio procesa rastuće proizvodnosti“ (*Sweezy* misli na povećavanje stope viška vrijednosti) „zasebno i kao faktor koji se ističe; bolji je postupak da se od početka prihvati da rastuća proizvodnost teži da za sobom donosi višu stopu viška vrijednosti. Nadalje, to je ono što Marx redovito čini.“¹³

To je uistinu čudesan argument. Problem koji je stajao pred Marxom bio je: Kakav učinak ima stalno rastuća proizvodnost društvenog rada na prosječnu profitnu stopu? Budući da visina profitne stope zavisi od dva faktora: od stope viška vrijednosti i od organskog sastava kapitala, te budući da porast proizvodnost

¹¹ J. Robinson, op. cit., str. 36. [Marxov znak m (višak vrijednosti) nadomješten je znakom s (surplus value).]

¹² Ibid., str. 42.

¹³ Op. cit., str. 101.

rada ponajviše utječe na oba faktora, tada bi se od *Bortkiewitza* kuđeni „izolirajući postupak“ sastojao u tome da Marx razmatra samo povećavanje organskog sastava kapitala, a ne primjećuje da rastuća proizvodnost rada mora istodobno (iako u manjoj mjeri) povećavati stopu viška vrijednosti; ili ako on, obratno, gleda samo povećavanje stope viška vrijednosti koje se nadaje iz porasta proizvodnosti i ispušta iz vida s ovim povezanu još snažniju tendenciju k povećavanju organskog sastava. Međutim: ima naravno također momenata koji utječu na jedan od obaju faktora, a da najprije neposredno ne pogađaju i drugi. Tako svakom pažljivom čitaocu 14. poglavlja trećeg sveska, koje se bavi „suprotno djelujućim uzrocima“, mora upasti u oči da Marx u I. odjeljku toga poglavlja („Povećavanje stupnja eksploatacije rada“) razmatra samo takve metode izrabljivanja u kojima se, istodobno s porastom stope viška vrijednosti, „ne zbiva ili se ne zbiva razmjerno povećanje postojanog kapitala naspram promjenljivog“, gdje dakle organski sastav ponajprije ostaje nepromijenjen.¹⁴ Suprotno tome, metode koje uključuju porast postojanog kapitala naspram promjenljivog, dakle opadanje profitne stope“ (tj. u bitnome proizvodne metode relativnog viška vrijednosti), bijahu naravno uzete u razmatranje pri postavljanju samog zakona već u 13. poglavlju. Isto se tako zato u 14. poglavlju razmatra „relativna prenapučenost“ samo ukoliko ona (zbog „jeftinoće i mase raspoloživih i slobodnih najamnih radnika, te zbog velikog otpora što ga mnoge proizvodne grane, po svojoj prirodi, pružaju preobražavanju ručnoga rada u mašinski rad“) omogućuje održavanje proizvodnih grana s posebno niskim organskim sastavom. (Ali ono o čemu IV. odsječak 14. poglavlja III. sveska ne raspravlja, niti želi raspravljati, jesu općeniti utjecaji relativne prenapučenosti na nadnice i na stupanj izrabljivanja rada).¹⁵ Isto ogra-

¹⁴ „Das Kapital“, III, str. 244.—„Ima mnogo elemenata intenziviranja rada koji uključuju porast postojanog kapitala naspram promjenljivog, dakle pad profitne stope, kao kad radnik ima nadzirati veću masu mašinerije, . . . ali ima drugih momenata intenziviranja, kao na primjer povećana brzina mašinerije, koji doduše u isto vrijeme troše više sirovine, ali, što se tiče postojanog kapitala, oni brže troše mašineriju, međutim, oni nipošto ne utječu na odnos njezine vrijednosti spram cijene rada koji ona stavlja u pokret. Osobito pak produljenje radnog dana, taj pronalazak moderne industrije, jest ono koje povećava masu prisvojenog viška rada a da bitno ne mijenja odnos utrošene radne sange spram postojanog kapitala koji je ona stavila u pokret; ono u stvari prije relativno smanjuje postojani kapital.“ (Ibid., str. 242—243.) A baš ovim momentima bavi se I. odjeljak 14. poglavlja.

¹⁵ Zato je Sweezy u zabludi kada prikazivanju u ovom odsječku upućuje slijedeći prigovor: „Moglo bi ipak izgledati da se važnije djelovanje

ničenje vrijedi konačno i za naknadno nastupajuće smanjenje vrijednosti postojanog kapitala¹⁶, kao i za sve proizvodne metode „koje uz konstantnu stopu viška vrijednosti ili nezavisno od viška vrijednosti povisuju profitnu stopu“¹⁷. A ako kritičari ne primjećuju ovu metodologijsku razliku između 13. i 14. poglavlja, tada je tome sigurno manje uzrok nešto složenija izgradnja tih glava, a više gotovo uvjerenje s kojim oni pristupahu njihovu studiju.

IV.

Ali ako je sada Marx sam uzeo u obzir uzajamni odnos između organskog sastava i stope viška vrijednosti, ako dakle njegov zakon ne počiva na proizvoljnom „postupku izoliranja“, ne moramo li nužno dospjeti do shvaćanja koje osporava tendenciju padanja profitne stope? Ne bismo li u tom slučaju imali dovoljan razlog da sa *Sweezyjem* primjerice kažemo: „Ako se i organski

rezervne armije sastoji u tome. . . da nadmetanjem s aktivnom radnom snagom na tržištu rada snizi stopu nadnica i na taj način povisi stopu viška vrijednosti.“ (Op. cit., str. 99.) Nema sumnje: da je Marx ovu temu razmatrao tek u 14. poglavlju, tada bi to stvarno završilo na onome što mu je Bortkiewicz predbacio.

¹⁶ Baš ova okolnost, što Marx smanjenje vrijednosti postojanog kapitala ubraja među uzroke koji djeluju suprotno opadanju profitne stope, izaziva Sweezyjevo negodovanje. „Moglo bi izgledati“, kaže on, „da bi bilo poželjnije najprije razmotriti ono što bi se moglo nazvati ‘izvornim’ porastom organskog sastava, uočiti njegove utjecaje na stopu profita i tek tada uzeti u obzir pojeftinjenje elemenata postojanog kapitala, koje je samo nastalo zahvaljujući porastu u proizvodnosti udruženom s ‘izvornim’ porastom. Učini li se to, moglo bi se misliti da je stopa porasta organskog sastava mnogo veća i tu je činjenicu upućivanje statistike predusrelo samo jednim od ‘uzroka koji djeluju suprotno’. Dvojbeno je ipak, može li ikakvoj korisnoj svrsi poslužiti takav pokušaj da se sačuva Marxova razlika između primarnog rasta u organskom sastavu kapitala i suprotno djelujućeg (ali manjeg) pada zbog pojeftinjenja elemenata postojanog kapitala. Sve što se može primijetiti jest čista promjena u organskom sastavu koja je rezultanta obiju snaga. Prema tome, izgleda bolje da se izraz ‘promjena u organskom sastavu kapitala’ upotrijebi samo u čistom smislu koji vodi računa o pojeftinjenju elemenata postojanog kapitala. Ako se to učini, bit će manje iskušenja za to da se organski sastav misli u fizikalnim umjesto u vrijednosnim terminima.“ (Op. cit., str. 103—104.)

Kad bismo vjerovali Sweezyju, Marx je svome zakonu najprije stavio u temelj tehnički sastav kapitala, da bi zatim (u 14. poglavlju) mogao prokrijumčariti vrijednosni sastav kao „faktor koji djeluje suprotno“! . . .

¹⁷ „Das Kapital“, III, str. 245. (Svim tim metodama bavi se Marx vrlo iscrpno u prvom odsječku III. sveska.)

sastav kapitala i stopa viška vrijednosti prihvate kao promjenljivi, tada smjer u kojem će se profitna stopa mijenjati postaje neodređen. Sve što možemo reći jest to da će profitna stopa padati ako je procentualni porast u stopi viška vrijednosti manji od procentualnog opadanja u razmjeru promjenljivog kapitala spram cjelokupnog. Medutim: „Općenito nije vjerojatno da promjene u organskom sastavu kapitala budu razmjerno toliko mnogo veće od promjena u stopi viška vrijednosti da bi ove prve dominirale kretanjima u profitnoj stopi. Naprotiv, izgledalo bi da obje varijable moramo promatrati kao da su približno koordiniranog značaja. . . U općenitom slučaju, prema tome, mi moramo prihvatiti da rastući organski sastav kapitala napreduje usporedo s rastućom stopom viška vrijednosti.“¹⁸

Ili, kako to glasi kod *Natalie Moszkowske*: „Profitna bi stopa pri tehničkom napretku opadala samo tada kad bi se povećavao samo sastav kapitala, a ne i proizvodnost rada. Ako rastuća proizvodnost rada snižava vrijednost stvarnosnih i osobnih sredstava

za proizvodnju, tada naknadno opada sastav kapitala $\left(\frac{c}{v+m}\right)$,

a stopa viška vrijednosti (m/v) raste. Neposredno poslije uvođenja tehničkih novina, opskrbljivanja radnika skupocjenim sredstvima za proizvodnju sastav kapitala doduše raste; ali poslije pojeftinjenja sredstava za proizvodnju zbog rastuće proizvodnosti rada on ponovno opada. Budući da poslije pojeftinjenja potrošnih sredstava za radnike opada i nadnica, tj. raste stopa viška vrijednosti, tada profitna stopa ne može padati.“¹⁹

Dakle, ono na što udaraju kritičari Marxova zakona jesu faktori koji djeluju nasuprot tendencijskom padu profitne stope — s jedne strane, naknadno smanjenje vrijednosti elemenata

¹⁸ Sweezy, op. cit., str. 102—104.

¹⁹ N. Moszkowska, „Zur Kritik der modernen Krisentheorien“, 1935 str. 46. — U svojoj ranijoj knjizi („Das Marxsche System“, 1929, str. 118.) ista autorica kaže: „Zakon tendencijskog pada profitne stope' nije historijski, nego dinamički zakon. On ne konstatira neku povijesnu činjenicu, naime to da profitna stopa pada, on jedino formulira međusobnu zavisnost dviju veličina, naime: 1) Kad stopa viška vrijednosti ostaje ista, tada opada profitna stopa. 2) Kad profitna stopa ostaje ista, tada se povećava stopa viška vrijednosti. Zakon dakle izražava samo funkcionalnu povezanost. I zato se on smije nazivati kako zakonom ,o tendencijskom padu profitne stope' tako i zakonom ,o tendencijskom povećavanju stope viška vrijednosti'“. Istom logikom Moszkowska bi „zakon“ mogla označiti kao „zakon padajuće ili ne padajuće profitne stope“. — Očito je da takvoj interpretaciji ne preostaje ništa od Marxova zakona.

postojanog kapitala i, s druge strane, porast stope viška vrijednosti. Da ovi faktori djeluju, ne može poricati nitko; samo se postavlja pitanje, u kojoj se mjeri oni mogu događati?

Što se tiče prvog faktora, dovoljno je da se ovdje pozovemo na jedno od ovih kritičara neuočeno mjesto iz poglavlja trećeg sveska „*Theorien*“ posvećeno *Cherbuliezu*: „Nema sumnje“, čitamo ovdje, „da mašinerija pojeftinjuje iz dva razloga: zbog primjene mašinerije u proizvodnji sirovina od kojih se mašinerija sastoji; zbog primjene mašinerije u preobražavanju tog materijala u mašineriju. Samo, time je rečeno dvoje: prvo, d. i u obje ove branše, u usporedbi s instrumentima koje je trebala manufaktura, raste vrijednost kapitala uloženog u mašineriju naspram onog uloženog u rad. Drugo: Ono što je pojeftinilo jest pojedinačna mašina i njezini sastavni dijelovi; ali razvija se jedan sistem mašinerije; na mjesto oruđa ne stupa samo pojedinačna mašina, nego sistem koji alat, što je prije možda igrao glavnu ulogu, . . . sada skuplja u tisućama. Svaka pojedinačna mašina što stoji nasuprot radniku već je jedna golema kolekcija oruđa, koje je on prije rabio pojedinačno, primjerice 1800 vretena umjesto jednog. Ali ona osim toga sadrži elemente koje staro oruđe ne sadrži, itd. Usprkos pojeftinjenju pojedinačnog elementa enormno se povećava ukupna masa mašinerije u cijeni, a proširenje proizvodnosti sastoji se u stalnom proširivanju te ukupne mase. . .“ „To je dakle po sebi razumljivo ili tautologijski stav“, nastavlja Marx, „da rastućoj proizvodnosti rada posredstvom mašinerije odgovara rastuća vrijednost mašinerije u odnosu spram mase utrošenog rada, stoga vrijednosti rada, promjenljivog kapitala.“²⁰

Ali kako stoji sa sirovinom? „Jasno je da njezina količina mora rasti u odnosu na proizvodnost rada, dakle masa sirovine u odnosu na rad. (Ali, ne može li se taj porast mase izravnati porastom proizvodnosti koja u jednakoj mjeri potiskuje vrijednost?)²¹ Ako se na primjer proizvodna snaga u predenju udeseterostruči, dakle, ako jedan radnik naprede koliko prije deset, zašto ne bi i jedan crnac trebao proizvoditi toliko pamuka koliko prije deset, dakle, zašto *vrijednosni* odnos ne bi trebao ostati isti? Deset puta veća količina pamuka nije dakle skuplja od prijašnje deset puta manje. Tako bi usprkos porastu u količini sirovine njezin vrijednosni odnos spram promjenljivog kapitala ostao isti. . . Na ovo

²⁰ „*Theorien*“, III, str. 358.

²¹ Rečenica u zagradama potječe od izdavača „*Theorien*“, Karla Kautskog.

se odgovara vrlo jednostavno time što se dio sirovina, kao vuna, svila, koža, proizvodi životinjsko-organskim procesima, a pamuk, platno itd. biljno-organskim procesima; kapitalističkoj proizvodnji do sada nije uspjelo da ovim procesima raspolaze isto tako kao i sa čisto mehaničkim ili organskokemijskim. Dijelom poskupljuje sirovina kao što je koža itd. i drugi životinjski sastojci već stoga što zakon zemljišne rente, s napretkom civilizacije, povisuje vrijednost tih proizvoda. Što se tiče ugljena i kovina... , oni bi s napretkom proizvodnje jako pojeftinili, međutim s iscrpljivanjem rudnika postaje i to teže, itd.“ „Pojeftinjenje sirovina, pomoćnih materijala itd.“, zaključuje Marx, „usporava rast tog dijela kapitala, ali ga ne ukida. Ono do stanovitog stupnja paralizira utjecaj tog rasta na padanje profitne stope. — Time je ovaj predmet riješen.“²²

Toliko o „pojeftinjenju elemenata postojanog kapitala“.

V.

Ali kako stoje stvari s obzirom na glavni dokaz kritičara — s obzirom na, kako oni kažu, s organskim sastavom *pari passu* rastućom stopom viška vrijednosti? Oni koji ovako argumentiraju previđaju mnoge okolnosti. Prvo, da „vrijednost radne snage ne opada u istom odnosu u kojem raste proizvodna snaga rada ili kapitala“. Jer, „ovo povećavanje proizvodne snage povećava, i u svim onim granama koje direktno ili indirektno ne proizvode sredstva za život, odnos postojanog kapitala spram promjenljivog, *a da ne uspostavlja nikakvu promjenu u vrijednosti rada*. Razvitak proizvodne snage nije jednakomjeran. U prirodi kapitalističke proizvodnje leži to da ona brže razvija industriju od poljoprivrede.²³ Ne proizlazi iz prirode tla, nego iz toga što ono treba druge društvene odnose, da bi bilo zbiljski iskorišteno primjereno svojoj prirodi... Tome treba dodati da su — u odnosu spram drugih roba — zbog zemljišnog vlasništva poljoprivredni proizvodi skuplji, jer se oni plaćaju po svojoj vrijednosti i ne snižavaju se na svoje proizvodne cijene. Ali oni sačinjavaju glavni sastojak sred-

²² „Theorien“, III, str. 359—360.

²³ Do kojeg se stupnja ove razlike između industrije i poljoprivrede mogu smanjiti tehničkim razvitkom posljednje, pitanje je koje naravno ovdje ne možemo razmatrati.

stava za život.²⁴ Nadalje, tome treba dodati da se, zbog zakona konkurencije, ako je jedna desetina tla skuplja za obrađivanje, preostalih devet desetina umjetno izjednačuje s tom relativnom neplodnošću.²⁵ S druge pak strane tu nastupaju i „paralizirajući uzroci“, kao na primjer to „da radnici ne mogu spriječiti obaranje nadnica (s obzirom na vrijednost), ali oni ne puštaju da se ona smanji apsolutno na minimum, nego, štoviše, postižu stanovito kvantitativno dioništvo u napretku općeg bogatstva“.²⁶

To međutim nije jedini razlog zbog kojeg su kritičari Marxova zakona u zabludi! Mnogo je važnije — da oni osim toga previdaju da povisivanje profitne stope povećavanjem stupnja eksploatacije rada nije nikakav apstraktni postupak, nikakva aritmetička operacija, nego se uvijek odnosi na živog radnika i na njegov radni učinak. Drugim riječima: višak rada što ga radnik može ostvariti ima određene granice — s jedne strane u trajanju radnog dana, s druge strane u onom njegovu dijelu koji je nuždan za reprodukciju same radne snage. Ako normalni radni dan iznosi npr. 8 sati, tada nikakvo povećavanje proizvodnosti ne može iz radnika istisnuti više viška rada nego što je 8 manje onoliko sati koliko odgovara proizvodnji nadnica. Uspije li proizvodnoj tehnici da nužno radno vrijeme od npr. 4 sata reducira na pola sata, tada višak rada još uvijek ne bi iznosio više (uz osamsatni radni dan) od $\frac{15}{16}$ radnoga dana; on bi se od prvobitnih 4 povećao na 7,5, dakle ne bi se ni udvostručio. Ali istodobno proizvodnost rada morala bi (kako je Marx istaknuo već u „Rohentwurfu“) beskrajno rasti! „Što je veći višak vrijednosti kapitala prije povećanja proizvodne snage“, piše on tamo, „ili, što već jest manji odsječak radnog dana koji tvori ekvivalent radnika, to je oskudniji rast viška vrijednosti što ga kapital dobiva od povećanja proizvodne snage. Njegov višak vrijednosti povećava se, ali u sve oskudnijem odnosu spram razvitka proizvodne snage. Dakle, što

²⁴ Ovdje je ponovno potrebno jedno ograničenje. Tako npr. sjeverno-američki radnik izdaje danas relativno mnogo manji dio svoje nadnice za životna sredstva nego evropski, a evropski manji dio nego azijski itd.

²⁵ „Theorien“, III, str. 295. — Kako se vidi, u ovoj se točki Marx izražava jasno i iscrpno koliko je god moguće. Usprkos tome kaže se kod Joan Robinson: „Moglo bi se pokazati da je Marx nesvjesno prihvatio da rastuća proizvodnost nema utjecaja na kapitalističku industriju, tako da su konstantne realne nadnice kompatibilne s konstantnom stopom eksploatacije.“ (Op. cit., str. 40.). Koliko riječi, toliko zabluda.

²⁶ „Theorien“, III, str. 306.

je kapital već razvijeniji. . . utoliko snažnije mora on razvijati proizvodnu snagu da bi svoju vrijednost povećao samo u malom razmjeru — jer njegova granica ostaje uvijek odnos između onog dijela dana koji izražava nužni rad i cijelog radnog dana. Samo unutar ovih granica može se on kretati.“²⁷

Ali ne smijemo zaboraviti da se povećavanje proizvodnosti ne izražava samo u opadanju promjenljivog kapitala (plaćenog dijela radnog dana) naspram postojanog, nego i u opadanju „cjelokupnog živog rada dodanog sredstvima za proizvodnju. . . u odnosu spram vrijednosti tih sredstava za proizvodnju“. Tj. opada i odnos $v + m : c$. To doduše ne leži u biti promijenjenog vrijednosnog sastava kapitala, ali leži u promjeni njegova tehničkog sastava koji baš sačinjava prirodu tehničkog napretka. Ako je na jedan postojani dio kapitala određene veličine dolazilo, uzmimo, 20 radnika, onda ih sada ne dolazi više od 10; i ako je prije ovih dvadeset radnika radilo 80 sati za sebe i 80 sati za poduzetnika — tada preostalih 10 radnika ne može ostvariti istu toliko viška rada, kad njihovo cijelo radno vrijeme iznosi samo 80 sati.²⁸ U tu svrhu radni dan bi se morao produljiti ili bi se intenzivnost rada morala bitno povećati. (Svakako, poduzetnik može uz povećani kapital zaposliti više radnika i na taj način kompenzirati pad profitne stope porastom mase profita. Ali to je sasvim drugo pitanje.) Sve ovo razumijevahu vrlo dobro „proleterski protivnici Ricardovi“ (Marxov izraz) prije 120 do 130 godina — *Thomas Hodgskin* i tvorac spisa „*The Source and Remedy of*

²⁷ Ove Marxove izvode — dakako mnogo iscrpnije — citirali smo u 16. poglavlju našeg rada. — „Grundrisse“, str. 256.

²⁸ Usporedi „Das Kapital“, III, str. 257—258.: „Ukoliko razvoj proizvodnih snaga smanjuje plaćeni dio utrošenog rada, povećava on višak vrijednosti, jer povećava njegovu stopu; ukoliko on ipak smanjuje ukupnu masu rada primijenjenog od nekog danog kapitala, smanjuje on faktor broja kojim se stopa viška vrijednosti množi da bi se utvrdila njegova masa. Dva radnika što rade 12 sati dnevno ne mogu isporučiti istu masu viška vrijednosti kao i 24, od kojih svaki radi samo 2 sata prekomjerno, i kad bi mogli živjeti od zraka i tako uopće ne bi za sebe radili. U tom pogledu dakle ima kompenzacija smanjenog broja radnika povećanjem stupnja eksploatacije rada stanovitu neprekoračivu granicu; ona zato svakako može obuzdavati pad profitne stope, ali ga ne može zaustaviti.“ Upravo ovo mjesto, koje sama doslovce navodi, previda u svome komentaru J. Robinson: „Proizvodnost može rasti bezgranično i, ako su realne nadnice konstantne, stopa eksploatacije raste s njom. Čini se da je Marx u tom pitanju bio u nekoj zbrci, jer kada započinje razmatrati utjecaj rasta proizvodnosti na stopu eksploatacije, on usred razmatranja prelazi na diskusiju o utjecaju promjene radnoga dana.“ (Op. cit., str. 39.)

the National Difficulties“ (1821.) — koji su pad profitne stope izvodili iz nemogućnosti bezgraničnog proširivanja viška rada (ili, kako su oni to izražavali, iz nemogućnosti neprestane akumulacije kapitala u oblik „*kamate na kamatu*“). Komentirajući njihove poglede, Marx u „*Theorien*“ kaže da bi rast viška rada mogao po trajanju izravnati proporcionalno opadanje utrošenoga rada samo onda kad bi se radni dan „beskrajno produljio“ ili kad bi se nužni rad „reducirao na nulu“²⁹, što izgleda podjednako apsurdno.³⁰ Tako se vraćamo na zakon razvijen u prvom svesku „*Kapitala*“: „*Apsolutna prepreka prosječnog radnog dana*, koji je po prirodi uvijek manji od 24 sata, tvori apsolutnu prepreku nadoknađivanju umanjenog promjenljivog kapitala povećanom stopom viška vrijednosti, ili umanjenog broja eksploatiranih radnika povećanim stupnjem eksploatacije radne snage.“ „Ovaj dohvatljiviji. . . zakon“, dodaje Marx, „važan je za objašnjenje pojava što izvire iz tendencije kapitala koju ćemo kasnije razviti, tendencije da broj radnika što ih je zaposlio, ili svoj promjenljivi, u radnu snagu uloženi dio, koliko je najviše moguće reducira, u suprotnosti spram svoje druge tendencije da proizvodi što je moguće veću masu viška vrijednosti.“³¹ Uputa koja nas očito priprema na rješene „zagonetke padajuće profitne stope“, rješenje koje je sadržano

²⁹ „*Theorien*“, III, str. 306.

³⁰ Ali čini se da baš u ovom smislu shvaća danas problem Joan Robinson kada piše: „Neprihvatljivo je vjerojatno proizašla, kao i većina Marxovih nejasnoća, iz njegove metode računanja s vrijednosnim kategorijama. S danim radnim vremenom danoga intenziteta stopa je stvorene vrijednosti konstantna. Prema tome $v+c$ je konstantno. Moglo bi se na prvi pogled učiniti da s : v može rasti samo ako nadnice padaju. Ali to je iluzija. Porast u proizvodnosti smanjuje vrijednost roba i vrijednost radne snage uz konstantne nadnice za rad. Dakle, v pada prema nuli a s : v raste prema beskonačnosti, a cijelo su vrijeme realne nadnice konstantne.“ (Op. cit., str. 39—40.) Izvjesno: budući da se radni dan sastoji samo od dva dijela, od nužnog rada i viška rada, tada, ako nužni rad stalno opada, mora stalno rasti višak rada. (Zašto da se odustane od „računanja s vrijednosnim kategorijama“ da bi se razumjela ova jednostavna stvar, neobjašnjivo je.) Međutim, ni ova tautologija ne može izazvati čudo; ona ne može izmijeniti činjenicu da povećavanje stupnja eksploatacije rada može izravnati gubitak stvarno postignutog viška rada samo unutar određenih, usko povučenih granica, gubitak koji nastaje stalnim smanjivanjem broja radnika zaposlenih po jedinici kapitala.

³¹ „*Das Kapital*“, I, str. 233. — Uspor. *ibid.*, III, str. 412.: „Identitetom viška vrijednosti i viška rada postavljena je kvalitativna granica za akumulaciju kapitala: ukupni radni dan, postojeći razvitak proizvodnih snaga i napućenost, koja ograničava broj istovremeno iskoristivih radnih dana. Shvati li se suprotno višak vrijednosti u nepojmovnom obliku kamate, tada je granica samo kvantitativna i ruga se svakoj fantaziji.“

u trećem svesku „*Kapitala*“ (ali već i u „*Rohentwurfu*“) — međutim, ni ono nije bilo zamijećeno od kritičara.

L.v. *Bortkiewicz* pribavio je sebi veliku popularnost u anglo-saksonskoj školi marksističke ekonomije (*Sweezy*, *Meek* i dr.); i to ne toliko prigovorima koje je istaknuo protiv Marxova zakona tendencijskog pada profitne stope, koliko prije svega kritikom Marxove „Preobrazbe vrijednosti u proizvodne cijene“ („*Das Kapital*“, III, pogl. 9.). Priznajemo da nas upravo ova druga strana *Bortkiewitzeve* kritike zadovoljava još manje od prve i da u njoj vidimo tek puku „akademsku sitničavost“. *Bortkiewicz*evim pristaše doduše točno navode da „Marxova metoda transformacije“ (vrijednosti u proizvodne cijene) „dovodi do narušavanja ravnoteže jednostavne reprodukcije“ i da je zbog toga „logički nezadovoljavajuća“. (*P. M. Sweezy*, „*Theorie der kapitalistischen Entwicklung*“, str. 88—89.). Ali taj bi prigovor mogao vrijediti samo onda kad bi Marx mogao biti harmoničar“, kad bi se dakle njegove sheme reprodukcije morale izlagati u smislu *Tugan-Baranovskog*. (Da prijelaz od robnih vrijednosti k proizvodnim cijenama mora biti praćen narušavanjem „ravnoteže jednostavne reprodukcije“, po sebi je razumljivo; ali od kada je zadaća mark-sista dokazivati teoretsku mogućnost nenarušavajućeg odvijanja kapitalističke privrede?) Kao drugo pak, *Bortkiewicz*evim pristaše predviđaju to da Marxove „proizvodne cijene“ zbilja nisu nikakve „cijene“, nego samo vrijednosti modificirane nastupanjem prosječne profitne stope i da zbog toga „izračunavanje cijena“, koje je predložio *Bortkiewicz*, ne može u pitanju zbiljske „transformacije vrijednosti u cijene“ ni najmanje pomoći. Međutim, kako se zbiva stvarni prijelaz od vrijednosti k cijenama, izložio je Marx već u „*Grundrisse*“ i u „*Zur Kritik*“, te je suvišno tragati za nekim dodatnim rješenjem toga problema.

Šesti dio
ZAKLJUČAK

HISTORIJSKA PREPREKA ZAKONA VRIJEDNOSTI. MARX O SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVENOM UREĐENJU

Po Marxovu izvornom planu posljednja knjiga njegova djela trebala je završavati s istraživanjem onih momenata koji „pokazuju preko pretpostavke“ i „streme spram prihvaćanja jednog novog povijesnog oblika“. Ona se je dakle trebala baviti „razrješavanjem načina proizvodnje i društvenog oblika utemeljenog na prometnoj vrijednosti“, te s njihovim prelaženjem u socijalizam.¹ U središtu stajalo je naravno pitanje o sudbini zakona vrijednosti, a to je pitanje kojem ćemo u ovom poglavlju nadalje posvetiti svoju pažnju.

1. Marx o razvitku ljudske individualnosti u kapitalizmu

Poznato je da su utemeljitelji socijalizma odbijali svako socijalističko „slikanje budućnosti“, ukoliko se pri tome radilo o mudrovanju o gotovim, iz „vječnih principa pravednosti“ i iz „nepromjenljivih zakona ljudske prirode“ izvedenim socijalističkim sistemima. Koliko god takvi sistemi bili nužni i opravdani u vrijeme svoga postanka, oni su rastućem radničkom pokretu postali zapreka čim je on sebi stvorio znanstvenu podlogu u materijalističkom shvaćanju povijesti koje su utemeljili Marx i Engels, shvaćanju koje je daleko nadmašilo učenja utopijskih socijalista a iz kojeg se i socijalističko shvaćanje budućnosti moralo razložiti u sasvim drugom svjetlu. Socijalizam sad više nije izgledao kao puki ideal, nego kao nužna faza ljudskog razvoja kojoj dosa-

¹ Marx, Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Dietz Verlag, Berlin 1953, str. 139. i 175.

dašnja povijest sama energično stremi ususret i zato se je o budućem socijalističkom preoblikovanju društva moglo više govoriti, ukoliko su vidljivi zameci tog preoblikovanja mogli biti otkriveni u dosadašnjoj povijesti i u njezinim razvojnim tendencijama. To naravno ne znači da Marx i Engels (kako im se to često od strane oportunističkih epigona podmetalo) nisu stvarali nikakve predodžbe o socijalističkom privrednom i društvenom uređenju i da su sve to jednostavno prepustili našim dalekim potomcima, te da se upravo u tome sastoji znanstveni karakter tog učenja! Obratno — upravo te predodžbe igrale su u teoretskoj zgradi marksizma, kako se možemo uvjeriti studijem glavnih djela njegovih utemeljitelja, prvorazrednu ulogu. Tako i u Marxovu „Kapitalu“, koji je isto toliko proizašao iz težnje da se istraži unutarinja struktura i zakon kretanja kapitalističkog načina proizvodnje, koliko i iz težnje da se utvrdi dokaz mogućnosti i nužnosti „velikog preokreta“, koji bi trebao dovesti do ukidanja ljudskog „samootuđenja“ i kojim bi ljudi postali „svjesni, zbiljski gospodari prirode i svojeg vlastitog podruštvljenja“ (*Engels*). Zbog toga mi u „Kapitalu“ i u predradnjama za ovo djelo uvijek iznova nalazimo ekskurse i napomene koji se bave problemom socijalističkog društvenog uređenja i koji posebno zorno pokazuju kako srodnost s učenjima utopijskih socijalista tako i razliku.

Ovi su ekskursi nužni već zbog Marxove dijalektičke metode, koja svaku društvenu pojavu želi pojmiti u struji njezina bivanja, postojanja i prolaženja. Ova metoda stoga sama od sebe pokazuje na „ranije historijske načine proizvodnje“² i, s druge strane, na one „točke na kojima se nagovješćuje ukidanje suvremenog lika proizvodnih odnosa — i tako proričući³ budućnost — kretanje koje nastaje. Pojavljuju li se s jedne strane predgrađanske faze kao *samo historijske*, tj. ukinute pretpostavke, onda se sadašnji uvjeti proizvodnje pokazuju kao *sami sebe ukidajući* i stoga kao historijske pretpostavke koje postavljaju jedno novo društveno stanje“.⁴

Dijalektičko-materijalističko promatranje kapitalističkih proizvodnih odnosa vodi dakle izravno do suprotstavljanja tog načina proizvodnje predkapitalističkim društvenim formacijama s jedne strane i socijalističkom društvenom uređenju, koje ukida taj način proizvodnje s druge strane. „Privatna razmjena svih proizvoda

² Usporedi poglavlje 20., napomena 3.

³ U originalu: „foreshadowing der Zukunft“.

⁴ „Grundrisse“, str. 364—365.

rada, mogućnosti i djelatnosti stoji u suprotnosti kako spram raspodjele utemeljene na međusobnoj . . . nadređenosti ili podređenosti individuumu . . . (kakav god karakter ta nadređenost i podređenost poprimila: patrijarhalni, antički ili feudalni), tako i spram slobodne razmjene individuumu koji su udruženi na osnovi zajedničkog prisvajanja i kontrole sredstava za proizvodnju“.⁵ Time se nadaje podjela cjelokupne ljudske povijesti u tri stupnja, koja podjela ima oblik dijalektičke trijade: „Osobni odnosi zavisnosti (najprije potpuno samoniklo) prvi su društveni oblici u kojima se ljudska proizvodnost razvija samo u oskudnijem opsegu i na izoliranim točkama. Osobna nezavisnost utemeljena na stvarnosnoj zavisnosti, drugi je veliki oblik u kojem se tek oblikuje sistem općenite društvene razmjene stvari, univerzalnih odnošenja, svestranih potreba i univerzalnih sposobnosti. Slobodna individualnost utemeljena na univerzalnom razvoju individuumu i podvrgavanju njihove zajedničke, društvene proizvodnosti, kao njihove društvene sposobnosti, jest treći stupanj. Drugi stvara uvjete za treći.“⁶

Ovdje se dakle ljudska povijest shvaća u njezinu bitnom rezultatu; kao nužni proces oblikovanja ljudske osobnosti i njezine slobode. Ono do čega se je prije svega došlo, s Marxova gledišta, nije bilo toliko pokazivanje nužnosti toga procesa (ona je bila spoznata već u njemačkoj klasičnoj filozofiji), nego mnogo više oslobađanje te spoznaje od svih ideologijskih iluzija i njezino postavljanje na čvrsti temelj realne povijesti, tj. na razvitak društvenih proizvodnih snaga. A ova se zadaća mogla riješiti samo uz pomoć materijalističke metode.

„Kada se promatraju društveni odnosi“, kaže se u „Rohentwurfu“, „koji stvaraju jedan nerazvijeni sistem razmjene, razmjenskih vrijednosti i novca“, (dakle predkapitalistički odnosi), „ . . . tada je unaprijed jasno da individuumi, iako njihovi odnosi izgledaju više osobni, stupaju u međusobni odnos kao individuumi samo u nekoj određenoj, kao feudalni gospodar i vazal, zemljovlasnik i kmet itd., ili kao članovi kaste itd., ili kao pripadnici staleža itd. U novčanim odnosima, u razvijenom sistemu razmjene (a demokracija će biti zavedena od tog privida) veze osobne zavisnosti u stvari su razorene, rastrgane, krvne razlike, razlike obrazovanja itd. — a individuumi se *pričinjaju* nezavisni-

⁵ Ibid., str. 76—77.

⁶ Ibid., str. 75—76.

ma⁷. . . , (kao da) slobodno pridolaze jedan drugomu i u toj slobodi razmjenjuju; ali oni tako izgledaju samo za onoga koji apstrahira od uvjeta, od *egzistencijalnih uvjeta* pod kojima ovi individuumi stupaju u dodir. Određenost koja se je u prvom slučaju pojavljivala kao ograničenost individuuma po nekom drugom, pojavljuje se u posljednjem slučaju oblikovana kao neko stvarnosno ograničenje individuuma pomoću od njega nezavisnih i u sebi samima počivajućih odnosa. Budući da pojedini individuum ne može ukinuti svoju osobnu određenost, ali dakako može prevladati i sebi podvrgnuti izvanjske odnose, tada se njegova sloboda u drugom slučaju *pričinja* većom. Ali pobliže istraživanje onih izvanjskih odnosa, onih uvjeta pokazuje nemogućnost individuuma jedne klase itd. da ih en masse prevladaju a da ih ne ukinu. Pojedinac može slučajno s njima svršiti, ali ne i masa koja je njima podvrgnuta, jer samo njezino postojanje izražava podvrgavanje i nužno podvrgavanje individuuma pod njih. Ti izvanjski odnosi tako su malo uklanjaju „odnosa zavisnosti“, da su oni samo njihovo razrješavanje u jednu općenitu formu; oni su mnogo više izrađivanje općenitog *temelja* osobnih odnosa zavisnosti. . .“⁸

„Rečeno je i (ponovno) se može reći“, — čitamo u jednoj napomeni „Rohentwurfa“, što se nadovezuje na istraživanje o „stvarnosnoj moći novca“ — da ono lijepo i veliko počiva upravo u toj samonikloj od znanja i htijenja individuuma nezavisnoj i upravo njihovu uzajamnu nezavisnost i ravnodušnost pretpostav-

⁷ „Ta nezavisnost“, dodaje Marx u jednoj rečenici u zagradama, „koja je uopće puka iluzija i točnije bi se zvala ravnodušnost — u smislu indiferentnosti.“

⁸ „Grundrisse“, str. 80—81. — „Ovi stvarnosni odnosi zavisnosti u suprotnosti spram osobnih“, čitamo dalje u tekstu, „javljaju se i tako (stvarnosni odnos zavisnosti nije ništa do prividno nezavisnim individuumima samostalno se suprotstavljajući društveni odnosi, tj. njihovi uzajamni proizvodni odnosi osamostaljeni naspram njih samih) da su sada individuumi obvladani apstrakcijama, dok su ranije međusobno zavisili. Ali apstrakcija ili ideja nije ništa drugo nego teoretski izraz onih materijalnih odnosa koji njima gospodare. Odnosi se naravno mogu izraziti samo idejama, pa su tako filozofi osobitost novog doba shvatili kao njegovu obvladanost idejama, a s obaranjem tog gospodstva ideja identificirali stvaranje slobodne individualnosti. Ova zabluda mogla se je s ideologijskog stajališta učiniti utoliko lakše što se ova vladavina odnosa (ona stvarnosna zavisnost koja se uostalom ponovno pretvara u određene, samo svake iluzije lišene osobne odnose zavisnosti) u svijesti samih individuum javlja kao vladavina ideja, a vjeru u vječnost tih ideja, tj. onih stvarnosnih odnosa zavisnosti, vladajuće klase, of course, na svaki način učvršćuju, pothranjuju i utuvljuju.“ — Ibid., str. 81—82. (Usporedi „Die deutsche Ideologie“, str. 47. i dalje.)

ljajućoj povezanosti, materijalnoj i duhovnoj razmjeni stvari. I sigurno je da ovu stvarnosnu povezanost treba pretpostaviti njihovoj nepovezanosti ili nekoj lokalnoj povezanosti utemeljenoj na najužim krvnim, prirodnim odnosima i odnosima gospodstva i kmetstva. Isto je tako sigurno da individuumi svoje vlastite društvene povezanosti⁹ ne mogu sebi podvrgnuti prije nego što su ih stvorili. Ali neukusno je shvaćati ovu *samo stvarno-nu povezanost* kao samoniklu, od prirode individualnosti . . . neodvojivu i njoj imanentnu. Ona je njihov proizvod. Ona je historijski proizvod. Ona pripada određenoj fazi njihova razvitka. Stranost i samostalnost u kojoj ona još egzistira naspram njih samo dokazuje da su oni još zahvaćeni stvaranjem uvjeta svojega socijalnog života, umjesto da od tih uvjeta započinju. To je povezanost. . . individuumu unutar određenih, borniranih odnosa proizvodnje“. Na svaki način: „Na ranijim stupnjevima razvitka pojavljivao se je individuum puniji upravo zato što još nije razradio puninu svojih odnošenja, niti ih je sebi suprotstavio kao nezavisne društvene moći i odnose. Koliko je smiješno čeznuti za tom izvornom puninom, isto je tako smiješna vjera da se pri ovom potpunom ispražnjenju“, koje karakterizira novo vrijeme,¹⁰ „mora ostati.“¹¹ Građanski nazor nije nikada došao iznad te suprotnosti naspram

⁹ Tj. ne mogu prijeći k socijalističkom društvenom uređenju.

¹⁰ U istom smislu piše Marx u „Kapitalu“ o modernim mašinskim radnicima: „I samo olakšavanje rada biva sredstvom torture, ukoliko mašina ne oslobađa radnika od rada, nego njegov rad od sadržaja. . . Djelomična spretnost individualnog, ispražnjenog mašinskog radnika iščezava kao sićušna sporedna stvar pred znanošću, pred golemim prirodnim snagama i društvenim masovnim radom koji su otjelovljeni u mašinskom sistemu i s njime tvore moć „majstora.“ („Das Kapital“, I, str. 445—446.)

¹¹ Usporedi „Zur Kritik“, str. 76.: „Odnosi koji se izražavaju u odnosu kupca i prodavača tako su malo čisto individualni da oba u ovo odnošenje stupaju samo ukoliko je njihov individualni rad nijekan, naime, ako to ne biva rad individuumu, nego novac. Stoga, kao što je glupo ove ekonomske građanske karaktere kupca i prodavača shvaćati kao vječne društvene oblike ljudske individualnosti, isto je tako krivo oplakivati ih kao ukidanje individualnosti.“

Zanimljivo je da se slično mjesto nalazi i kod mladog Hegela. Tako je on u svojem samo u fragmentima sačuvanom (i tek u novije vrijeme objavljenom) spisu o „Ustavu Njemačke“ (1798—1799.) o stanju iskonske pred-državne „njemačke slobode“ pisao: „Kao što je kukavički i slabunjavo nazivati sinove onog stanja gnusnima, nesretnima i glupima i vjerovati da smo mi beskrajno čovječniji, sretniji i pametniji, isto bi tako bilo djetinjasto i glupo čeznuti za takvim stanjem — kao da bi jedino ono bilo priroda — i ne znati uvažavati kao nužno — i kao stanje slobode — ono stanje u kojem vladaju zakoni.“ (Citirano po G. Lukács, Der junge Hegel, str. 192.)

ovog romantičkog i zato će ga ovaj kao opravdana suprotnost pratiti do njegova blaženog svršetka¹².

Sada je postalo jasno od čega boluje građanski pojam slobode: od nehistorijskog načina mišljenja svojih zagovaratelja, koji apsolutiziraju razvoj individualnosti svojstven određenoj epohi i određenom načinu proizvodnje i zamjenjuju ga s ozbiljenjem „slobode uopće“. („Na isti način kao što čovjek koji vjeruje u određenu religiju u njoj vidi religiju naprosto, a izvan nje samo *krive* religije.“¹³) Oni ne razumiju upravo to da je građanska sloboda — daleko od toga da predstavlja otjelovljenje „slobode uopće“ — mnogo više najvlastitiji proizvod kapitalističkog načina proizvodnje i stoga s njime dijeli njegove ograničenosti. Jer — oslobođeni ranijih prepreka, u kapitalizmu ljudi bivaju podvrgnuti novom okovu, stvarnosnom gospodstvu njihovih vlastitih, njima preko glave preraslih proizvodnih odnosa, slijepoj moći konkurencije i slučaja¹⁴, tako da su oni u jednom pogledu postali slobodniji, a u drugom, suprotno tome, neslobodniji!

Taj nehistorijski način mišljenja pokazuje se najjasnije u načinu kako građanski ekonomski (i građanski ideolozi uopće) prosuđuju kapitalističku konkurenciju. Iako se konkurencija, kaže Marx, pojavljuje „historijski kao razrješavanje cehovske prisile, vladinih mjera, unutarnjih carina i sličnih pojava unutar neke zemlje, na svjetskom tržištu kao ukidanje zatvaranja, prohibicije ili protekcije“, ona nije nikada „bila promatrana s ove zgođno negativne. . . , zgođno historijske strane“; a to „je s druge strane dovelo do još veće gluposti, da se ona promatra kao sukobljavanje individuuma lišenih svojih okova i određenih samo svojim vlastitim interesima — kao međusobna repulzija i atrakcija slobodnih individuuma — i tako kao apsolutna forma opstanka slobodne individualnosti u sferi proizvodnje i razmjene“.

„Ništa ne može biti pogrešnije“, dodaje on. Jer, kao prvo, „ako je slobodna konkurencija razriješila prepreke prijašnjih načina proizvodnje i proizvodnih odnosa, tada ponajprije treba razmotriti¹⁵ da je ono što je za nju prepreka za ranije načine proizvodnje bilo imanentna granica u kojoj su se oni prirodno razvijali i kretali. Ove granice postaju prepreke tek kada su se proizvodne

¹² „Grundrisse“, str. 79—80.

¹³ „Theorien“, II, str. 529.

¹⁴ Usporedi Marxova „Svetog Maxa“ (Stirnera): „Već mu bijaše primijećeno da je u konkurenciji osobnost sama slučajnost, a slučajnost osobnost“ (Die deutsche Ideologie, str. 360.)

¹⁵ U originalu: „d'abord“.

snage i proizvodni odnosi dovoljno razvili da je kapital kao takav mogao početi nastupati kao regulirajući princip proizvodnje. Granice koje je on srušio bijahu prepreke za njegovo kretanje, razvitak, ozbiljenje. Time on nipošto nije ukinuo sve granice, niti sve prepreke; nego samo njemu neodgovarajuće granice koje su za njega bile prepreke.¹⁶ Unutar njegovih vlastitih granica — koliko god one s nekog višeg gledišta izgledale kao granice proizvodnje. . . — osjeća se on slobodan, neograničen, tj. ograničen samo svojim vlastitim životnim uvjetima. Jednako tako kao što je cehovska industrija u doba svojeg procvata našla u cehovskoj organizaciji potpunu slobodu koja joj je trebala, tj. njoj odgovarajuće proizvodne odnose. Ona je nju sama iz sebe postavila i razvila kao *svoje* imanentne uvjete i zato nipošto kao izvanjske i sužavajuće prepreke. Historijska strana negacije cehovstva itd. od strane kapitala pomoću slobodne konkurencije ne znači ništa osim da je dovoljno ojačali kapital pomoću njemu primjerenog načina saobraćaja srušio historijske granice koje su sputavale i kočile njemu odgovarajuće kretanje.“

Međutim konkurencija nema samo ovo negativno, puko historijsko značenje; ona je istodobno po svojoj biti ozbiljenje kapitalističkog načina proizvodnje!¹⁷ Kad se dakle kaže „da unutar slobodne konkurencije individuumi ozbiljuju zajedničke ili štoviše¹⁸ *opće*¹⁹ interese, slijedeći svoj čisto privatni interes“, onda je to samo iluzija. Jer: „U slobodnoj konkurenciji nisu slobodno postavljeni individuumi, nego je slobodno postavljen *kapital*. Sve dok je proizvodnja koja počiva na kapitalu nužni, stoga primjereni oblik za razvitak društvenih proizvodnih snaga, pojavljuje se kretanje individuumu unutar čistih uvjeta kapitala kao njihova sloboda; ova pak biva tada i dogmatski kao takva osiguravana neprestanom refleksijom prepreka srušenih slobod-

¹⁶ I u ovom slučaju (uzajamni odnos „granice“ i „prepreke“) radi se, kako je već ranije istaknuto, o primjenjivanju Hegelovih pojmova.

¹⁷ Usporedi str. 71/I. ovog rada.

¹⁸ U originalu: „rather“.

¹⁹ U Marxovoj terminologiji (to posebno vrijedi za mladoga Marxa) „opće“ nipošto nije identično sa „zajedničkim“, nego štoviše označuje ono što — u jednom društvu atomiziranih privatnih posjednika — nastaje iz sukobljavanja „zajedničkog“ i „posebnog interesa“ (Usporedi „Die deutsche Ideologie“, str. 34.) Baš zato što individuumi traže svoj posebni interes, koji se za njih ne podudara s njihovim zajedničkim interesom, općenito kao iluzorni oblik zajedničkosti, ovaj se postavlja važećim kao njima „strani“ i od njih „nezavisni“, čak kao ponovno posebni osebujni „opći“ — interes.“

nom konkurencijom.“²⁰ Odatle i „neukusnost da se slobodna konkurencija promatra kao posljednji razvitak ljudske slobode; a negacija slobodne konkurencije = negaciji individualne slobode i društvene proizvodnje utemeljene na individualnoj slobodi. To je upravo slobodan razvitak na borniranoj osnovi — na osnovi vladavine kapitala. Zato je taj način individualne slobode istodobno najpotpunije ukidanje svake individualne slobode i potpuno podjarmljivanje individualnosti pod društvene uvjete koji . . . poprimaju oblik stvarnosnih moći, čak nadmoćnih stvari. Razvijanje slobodne konkurencije jedini je racionalni odgovor na njezino uzvisivanje od strane buržoaskih²¹ profeta ili na njezino proklinjanje od strane socijalista“²². Doista, ne znači „tvrdnja da je slobodna konkurencija = posljednjem obliku razvitka proizvodnih snaga i time ljudske slobode, . . . ništa drugo nego da je gospodstvo buržoazije²¹ svršetak svjetske povijesti — svakako ugodna misao za skorojeviće od prekjučer“.²³

Vidljivo je da je ovo što tu čitamo samo nastavljanje onih misaonih tokova koje poznajemo već iz „*Njemačke ideologije*“: da je naime u toku ljudske povijesti razvitak proizvodnih snaga doveo do toga da su iskonski, osobni odnosi zavisnosti nadomješteni zgoljno stvarnosnim, a lokalna i nacionalna povezanost ljudi nadomještena univerzalnom. Već u „*Njemačkoj ideologiji*“ istaknuli su Marx i Engels proturječni, rascijepljeni karakter dosadašnjeg društvenog napretka, koji je s jedne strane imao za posljednicu društveni individuum sposobniji za razvitak i bogatiji potrebama, a s druge strane krajnje „otuđenje“ i „ispražnjenje“ toga individuum. I konačno, nalazi se i tamo misao da se kapitalizmom privedeno oslobođenje čovjeka od feudalnih i drugih zapreka izjednačuje s prividnom slobodom i da će puna sloboda, „originalno i slobodno razvijanje individuum“ moći biti zbiljsko tek u komunizmu. „U predodžbi su“, čitamo u „*Njemačkoj ideologiji*“, „. . . individuumi pod vladavinom buržoazije slobodniji nego ranije jer su im njihovi životni uvjeti slučajni; u zbiljnosti oni su naravno neslobodniji, jer su još više supsumirani pod stvarnosnu moć.“ I baš „to pravo da se unutar stanovitih uvjeta

²⁰ „Uostalom“, nadodaje Marx, „čim iščezava iluzija o konkurenciji kao o tobožnjoj apsolutnoj formi slobodne individualnosti, to je dokaz da se uvjeti konkurencije, tj. na kapitalu utemeljene proizvodnje, osjećaju i misle kao prepreke i zato one to već jesu i sve više postaju.“

²¹ U originalu. „Middle-class“.

²² Tj. prudonisti, među ostalima.

²³ „Grundrisse“, str. 542—545.

smije nesmetano veseliti slučajnosti, nazivalo se do sada osobnom slobodom²⁴. Upravo ovo shvaćanje razvija se dalje u Marxovu „Rohentwurf“; samo što u njemu mnogo snažnije i jednoznačnije dolazi do izražaja druga, pozitivna strana proturječja — stvarni napredak koji je „građanska prividna sloboda“ uspostavila.

To se najbolje vidi na pažnje vrijednom mjestu, na kojem je riječ o „djetinjastom starom svijetu“ u suprotnosti spram modernog svijeta kapitalizma. „Kod starih nikada ne nalazimo“ — kaže tamo Marx — „istraživanje o tome koji je oblik zemljišnog vlasništva etc. najproduktivniji, stvara najveće bogatstvo? Bogatstvo se ne javlja kao svrha proizvodnje, iako *Cato* dakako može istraživati koja obrada polja najviše donosi, ili iako *Brutus* može posuđivati svoj novac uz najbolje kamate. Istražuje se uvijek koji način vlasništva stvara *najbolje građane*“. . . Sasvim je drukčije u modernom svijetu. Tu se bogatstvo javlja „u svim oblicima . . . u stvarnosnom liku, bilo da je ono stvar ili odnos posredovan pomoću stvari koja leži izvan i slučajno pokraj individuuma. Tako stari nazor, u kojem se čovjek, bez obzira u kakvom borniranom nacionalnom, religioznom, političkom određenju, uvijek javlja kao svrha proizvodnje, izgleda vrlo uzvišen naspram modernog svijeta, gdje se proizvodnja javlja kao svrha čovjeka, a bogatstvo kao svrha proizvodnje. Ali u zbiljnosti²⁵, ako se ukloni bornirana građanska forma, što je bogatstvo drugo do u univerzalnoj razmjeni stvorena univerzalnost potreba, sposobnosti, užitaka, proizvodnih snaga etc. individuuma? Puno razvijanje ljudskog gospodstva nad prirodnim snagama, onima takozvane prirode kao i njegove vlastite prirode? Apsolutno razrađivanje njegovih stvaralačkih sklonosti bez druge pretpostavke osim prethodnog historijskog razvitka, koji taj totalitet razvitka, tj. razvitak svih ljudskih snaga kao takvih, ne mjereno na nekom prethodno danom mjerilu, čini samosvrhom? Gdje se on ne reproducira u jednoj određenosti, nego proizvodi svoj totalitet? Ne traži da bude bilo što postalo, nego jest u apsolutnom kretanju bivanja? U građanskoj ekonomiji — i proizvodnoj epohi kojoj ona odgovara — ovo se potpuno razrađivanje ljudske unutrašnjosti pojavljuje kao potpuno ispražnjenje, ovo univerzalno opredmećenje kao totalno otuđenje²⁶, a rušenje svih određenih jednostranih svrha kao žrtvo-

²⁴ „Die deutsche Ideologie“, str. 76. i 74.

²⁵ U originalu: „in fact“.

²⁶ „U čemu se sastoji otuđenje rada? prvo u tome da je rad radniku izvanjski, tj. ne pripada njegovoj biti, da se on stoga u svome radu ne potvrđuje, nego negira, ne osjeća se dobro, nego nesretnim, ne razvija slobodnu

vanje samosvrhe pod neku sasvim izvanjsku svrhu. Zato se s jedne strane stari djetinjasti svijet pojavljuje kao viši. S druge strane on je to u svemu onome u čemu se traži zatvoreni lik, forma i dano ograničenje. On je zadovoljavanje na borniranom stajalištu; dok moderni pušta nezadovoljenim ili je, tamo gdje izgleda u sebi zadovoljen, *općenit*.²⁷

Ovdje posebno jasno dolazi do izražaja suprotnost između Marxove i romantičke kritike kapitalizma. Jer ono što je Marx predbacivao romanticima ne bijahu samo njihove „sentimentalne suze“²⁸ i ne samo okolnost da su oni s demagoškom namjerom „mahali proleterskom prosjačkom torbom kao zastavom u ruci“ skrivajući istodobno iza leđa „stare feudalne grbove“²⁹; nego prije svega to što su romantici bili potpuno nesposobni da pojme „hod moderne povijesti“, tj. nužnost i povijesnu naprednost od njih kritiziranog građanskog društvenog uređenja, i ograničili se umjesto toga na moralističko odbacivanje toga uređenja.

Istina je, i vladavina kapitala počiva na najbezobzirnijem istiskivanju viška rada, na izrabljivanju i tlačenju narodnih masa. U tom pogledu ona sigurno nadmašuje „po energiji, neumjerenosti i djelotvornosti sve ranije proizvodne sisteme koji su počivali na *izravnom* prisilnom radu“³⁰. Ali tek je kapital „zarbio povijesni progres u službu bogatstva“³¹, tek kapitalistički proizvodni oblik „postaje epohalni način izrabljivanja koji svojim povijesnim razvitkom, organizacijom radnoga procesa i divovskim oblikovanjem tehnike preobražava cijelu ekonomsku strukturu društva i neusporedivo nadmašuje sve ranije epohe“.³²

Dakle, njezin univerzalni karakter, njezin poriv za neprekidnim mijenjanjem materijalnih proizvodnih snaga ono je po čemu se kapitalistička proizvodnja razlikuje u temelju od svih ranijih načina proizvodnje. Ako naime predkapitalistički proizvodni

fizičku i duhovnu energiju, nego sakati svoju physis i ruinira svoj duh. Radnik se dakle tek izvan rada osjeća kao pri sebi, a u radu izvan sebe. Iz ovog stanja stvari nastaje sada u kapitalističkom društvu izvrtanje svih ljudskih vrijednosti. Životinjsko biva ljudsko, a ljudsko životinjsko. Jedenje, pijenje i radanje itd. doduše su i ljudske funkcije. Ali u apstrakciji koja ih dijeli od okružja ostalih ljudskih djelatnosti i čini ih posljednjim i općim konačnim svrhama, one su životinjske.“ (Ökonomisch-philosophische Manuskripte“, str. 54—55.)

²⁷ „Grundrisse“, str. 387—388.

²⁸ „Ökonomisch-philosophische Manuskripte“, str. 46.

²⁹ „Das kommunistische Manifest“, str. 483.

³⁰ „Das Kapital“, I, str. 328.

³¹ „Grundrisse“, str. 484.

³² „Das Kapital“, II, str. 42.

stupnjevi — zbog svojih nerazvijenih, primitivnih metoda rada — nisu nikada bili u stanju povećati rad bitno preko mjere koja se zahtijeva za neposredno održanje života, tada se „velika povijesna strana kapitala“ sastoji upravo u tome što „je on stvorio taj višak rada, prekomjerni rad sa stajališta puke upotrebne vrijednosti, pukog preživljavanja; a on je tu zadaću ispunio, ukoliko je razvio s jedne strane društvene proizvodne snage i s druge strane potrebe i radne sposobnosti čovjeka u dotada nikada dosegnutoj mjeri.

„Historijsko određenje“ „kapitala“, po jednom posebno upečatljivom mjestu „Rohentwurfa“, „ispunjeno je čim su s jedne strane potrebe toliko razvijene da je višak rada iznad nužnog općenita potreba, ako proizlazi iz samih individualnih potreba — s druge strane, da je opća radinost pod strogom disciplinom kapitala, radinost koju su proživjeli mnogi naraštaji, razvijena kao općenit posjed novog naraštaja“³³; i konačno, čim „je razvitak proizvodnih snaga rada, koje kapital neprestano bičem istjerava u svojoj neograničenoj težnji za bogaćenjem i za uvjetima u kojima on nju jedino može realizirati, toliko napredovao da posjedovanje i održavanje općeg bogatstva zahtijeva s jedne strane tek neznatno radno vrijeme za cijelo društvo i da se radno društvo znanstveno odnosi spram procesa svoje napredujuće reprodukcije, svoje sve potpunije reprodukcije; dakle, prestao je rad u kojem čovjek čini ono što može stvarima za sebe prepustiti da čine. . . Kao neumorna težnja za općenitim oblikom bogatstva . . . tjera kapital rad preko granica njegove prirodne potrebitosti i tako stvara materijalne elemente za razvoj bogate individualnosti koja je jednako svestrana u svojoj proizvodnji kao i potrošnji i čiji se rad također više ne javlja kao rad, nego kao potpuno razvijanje same djelatnosti³⁴; u kojoj je prirodna nužnost u svojoj neposrednoj formi iščeznula, jer je na mjesto prirodne potrebe stupila povijesno

³³ „Ispravno shvaćeni kapital“, čitamo na drugom mjestu „Rohentwurfa“, javlja se kao uvjet razvitka proizvodnih snaga tako dugo dok one trebaju vanjsku mamuzu, koja se istodobno javlja kao njihova uzda. Njegova disciplina biva suvišnom i teretom na stanovitoj razini njihova razvoja; sasvim kao i korporacije etc. („Grundrisse“, str. 318.)

³⁴ „Rad je“, piše Marx u „Njemačkoj ideologiji“, „slobodan u svim civiliziranim zemljama; ne radi se o tome da se rad oslobodi, nego da se ukine“. („Die deutsche Ideologie“, str. 186.) — Usporedi uz to Herbert Marcuse, „Reason and Revolution“, str. 293.: „Marx. . . je predviđao da će budući oblik rada biti tako različit od ovoga koji prevladava da je oklijevao upotrijebiti isti termin „rad“ pri označavanju sličnog materijalnog procesa kapitalističkog, odnosno komunističkog društva. . .“

proizvedena. Otuda je *kapital proizvođan*; tj. bitan odnos za razvoj društvenih proizvodnih snaga. Kao takav on prestaje to biti tek kada razvitak ovih proizvodnih snaga nalazi prepreku u samom kapitalu³⁵.

Drugim riječima: Dok su se svi raniji načini proizvodnje slagali s vrlo sporo napredujućim ili čak vrlo dugo nepromijenjenim stanjem proizvodnih snaga³⁶, upravo kapital polazi od „neprekidnog preobražavanja svojih postojećih pretpostavaka kao od pretpostavke svoje reprodukcije“. „Iako je sam po svojoj prirodi borniran, on teži k univerzalnom razvoju proizvodnih snaga i tako biva pretpostavkom novog načina proizvodnje, koji nije utemeljen na razvoju proizvodnih snaga sa svrhom da se neko određeno stanje reproducira ili u najboljem slučaju proširi, nego — gdje slobodan, nesputan, progresivan i univerzalan razvitak samih proizvodnih snaga tvori pretpostavku društva, a otuda i njegove reprodukcije; gdje je jedina pretpostavka izlaženje preko is odišne točke.“³⁷ Ali tek na ovoj novoj osnovi bit će moguća „univerzalnost individuuma“, „ne kao pomišljena ili uobražena, nego kao univerzalnost njegovih realnih i idealnih odnošenja; otuda i poimanje njegove vlastite povijesti kao *procesa* i znanje prirode (prisutno i kao praktička moć nad njom) kao svog realnog tijela“³⁸. Tako se tek razvitkom samog kapitalizma priprema rješenje poviješću zadanog problema ljudske ličnosti i njezine slobode. Ali s tog gledišta historijsko djelo kapitalizma — koje Marx tako često i s takvim naglašavanjem ističe — nije moglo biti dovoljno visoko cijenjeno.

2. Uloga mašinerije kao materijalne pretpostavke socijalističkog društva

„Kad mi u društvu kako ono jest“, kaže Marx u „Rohentwurfu“, „ne bismo nalazili prikrivene materijalne proizvodne uvjete i njima odgovarajuće odnose saobraćaja za besklasno dru-

³⁵ „Grundrisse“, str. 231.

³⁶ „Sve dosadašnje društvene forme propale su s razvojem bogatstva — ili, što je isto, društvenih proizvodnih snaga. . . Razvitak same znanosti — tj. najsolidnijeg oblika bogatstva, kako njegova proizvoda tako i proizvođača — bijaše dostatan da razriješi to zajedništvo. . .“ (Ibid., str. 438—439.)

³⁷ Ibid., str. 438.

³⁸ Ibid., str. 440.

štvo, tada bi svi pokušaji razaranja“ postojećeg društva „bili donkihoterija.“³⁹

Koji su onda to materijalni proizvodni uvjeti koji prijelaz k besklasnom društvu čine mogućim i nužnim?

Odgovor na to treba prije svega tražiti u Marxovoj analizi uloge mašinerije. Ova nam je analiza s jedne strane pokazala kako razvitak automatskog mašinskog sistema snižava pojedinačnog radnika do djelomičnog oruđa, do pukog momenta radnog procesa; s druge pak strane, kako isti razvitak stvara pretpostavke tome da trošenje ljudske snage u proizvodnom procesu bude reducirano na minimum i da na mjesto današnjih djelomičnih radnika stupe svestrano razvijeni individuumi za koje „su različite društvene funkcije uzajamno razmjenljivi načini potvrđivanja“. Sve to može čitatelj naći kako u „Rohentwurfu“ tako i u prvom svesku „Kapitala“. Ali u „Rohentwurfu“ ima izvoda o mašineriji koji u „Kapitalu“ nedostaju; izvoda koji se — iako su pisani prije više od stotinu godina — mogu danas čitati samo uzdržana daha, jer sadrže najsmionije vizije ljudskoga duha.

„Razmjena živog rada s opredmećenim, tj. postavljanje društvenog rada u obliku suprotnosti kapitala i najamnog rada“, piše tu Marx, „posljednji je razvitak *vrijednosnog odnosa* i proizvodnje koja počiva na vrijednosti. Njezina pretpostavka jest i ostaje masa neposrednog radnog vremena, količina utrošenog rada kao odlučujući faktor proizvodnje bogatstva. Ali u onoj mjeri u kojoj se razvija velika industrija, stvaranje zbiljskog bogatstva postaje zavisno manje od radnog vremena i količine utrošenog rada, koliko od moći agenata koji su za vrijeme radnog vremena stavljeni u pokret, a koja sama ponovno — zbog silne djelotvornosti⁴⁰ — . . . ne stoji ni u kakvom odnosu spram neposrednog radnog vremena koje zahtijeva njezina proizvodnja, nego mnogo više zavisi od općeg stanja znanosti i napretka tehnologije ili od primjene te znanosti na proizvodnju. . . Zbiljsko se bogatstvo štoviše manifestira — a to je otkrila velika industrija — u golemom nerazmjeru između primijenjenog radnog vremena i njegova proizvoda, kao i u kvalitativnom nerazmjeru između na čistu apstrakciju reduciranog rada i snage proizvodnog procesa koji on nadzire. Rad se više ne javlja toliko uključen u proizvodni proces, koliko se čovjek više odnosi spram samog procesa proizvodnje kao nadziratelj i regulator. . . Radnik više ne ugrava

³⁹ Ibid., str. 77.

⁴⁰ U originalu: „powerful effectiveness“.

modificirani prirodni predmet između objekta i sebe; nego on prirodni proces, koji je preobrazio u industrijski, umeće kao sredstvo između sebe i anorganske prirode kojom je ovladao. On stupa pokraj proizvodnog procesa umjesto da bude njegov glavni agent. S ovom promjenom ne javlja se ni neposredni rad što ga čovjek sam obavlja, ni vrijeme koje on radi, više kao temeljni stup proizvodnje i bogatstva, nego je to prisvajanje njegove vlastite općenite proizvodne snage, njegovo razumijevanje prirode i zagospodarenje njome pomoću njegova opstanka kao društvenog tijela — jednom riječju, razvitak društvenog individuuma. *Krada tuđeg radnog vremena na kojoj počiva sadašnje bogatstvo* pojavljuje se kao mizerna osnova naspram ove novorazvijene, stvorene samom velikom industrijom. Čim je rad u neposrednom obliku prestao biti velik izvor bogatstva, prestaje i mora prestati radno vrijeme biti njegova mjera, a otuda i razmjenska vrijednost mjera upotrebne vrijednosti. Višak rada mase prestao je biti uvjet za razvitak općenitog bogatstva, isto tako kao što je nerad nekolicine prestao biti to isto za razvitak općenitih moći ljudske glave.⁴¹ Time se ruši proizvodnja utemeljena na razmjenskoj vrijednosti, a neposredni materijalni proces rada lišava se oblika nužnosti i suprotnosti. Slobodan razvitak individualnosti i zato ne reduciranje nužnog radnog vremena da se postavi višak rada, nego reduciranje nužnog rada društva uopće na minimum, kojem (razviku) tada odgovara umjetničko, znanstveno itd. obrazovanje individuuma u za njih oslobođenu vremenu i za njih stvorenim sredstvima⁴².

A na jednom drugom mjestu „Rohentwurfa“ kaže se: „*Stvaranje mnogo dokolice*⁴³ izvan nužnog radnog vremena za društvo uopće i za svakog njegova člana (tj. prostora za potpuni razvitak proizvodnih snaga pojedinca, a time i društva), to stvaranje ne-radnog vremena javlja se na stajalištu kapitala kao i svih ranijih stupnjeva kao ne-radno vrijeme, vrijeme slobodno za nekolicinu. Kapital dovodi do toga da povećava svim sredstvima umjetnosti i znanosti višak rada mase, jer se njegovo bogatstvo izravno sastoji u prisvajanju viška rada; jer je njegova *svrha izravno vrijednost*, ne upotrebna vrijednost. On je tako, malgré lui,* od pomoći pri

⁴¹ Usporedi 17. poglavlje ovoga rada.

⁴² „Grundrisse“, str. 592—593.

⁴³ U originalu: „disposable time“.

* Protiv svoje volje.

stvaranju sredstava društvene dokolice⁴⁴, pri reduciranju radnog vremena za cijelo društvo na padajući minimum i tako pri stvaranju slobodnog vremena svih za njihov vlastiti razvitak. Ali njegova je tendencija uvijek da s jedne strane *stvara dokolicu*, s druge pak strane *da nju pretvara u višak rada*.⁴⁵ Ako mu ovo prvo predobro uspijeva, tada on pati od viška proizvodnje i tada se prekida nužni rad, jer nikakav višak rada⁴⁶ ne može biti oplodan od kapitala.⁴⁷ Što se više razvija ovo proturječje, to se više ispostavlja da porast proizvodnih snaga više ne može biti vezan uz prisvajanje tuđeg viška rada, nego da radna masa mora sama prisvojiti svoj višak rada. Ako je ona to učinila — i ako je dokolica prestala imati *proturječnu* egzistenciju — tada će s jedne strane nužno radno vrijeme svoju mjeru imati u potrebama društvenog individuuma, s druge strane razvitak društvenih proizvodnih snaga tako će naglo rasti da, iako je sada proizvodnja proračunana na bogatstvo sviju, raste dokolica svih. Jer zbiljsko je bogatstvo razvijena proizvodna snaga svih individuuma. Tada više nipošto nije radno vrijeme mjera bogatstva, nego je to vrijeme dokolice. Radno vrijeme kao mjera bogatstva postavlja samo bogatstvo kao utemeljeno na bijedi a vrijeme dokolice kao postojeće u i po suprotnosti spram viška radnog vremena ili postavljanjem cijelog radnog vremena individuuma kao radnog vremena i otuda njegova degradacija na pukog radnika, supsumpcija pod rad.⁴⁸

Ovako Marxova analiza povijesnih promjena koje izrastaju iz uloge mašinerije u kapitalističkom proizvodnom procesu. Danas je — u toku nove industrijske revolucije — jedva još potrebno naglašavati profetski domašaj ove nevjerojatno dinamične i u temelju optimistične koncepcije. Jer ono što je usamljeni njemački revolucionar sanjao 1858. u izgnanstvu u Londonu danas

⁴⁴ U originalu: „instrumental in creating the means of social disposable time“.

⁴⁵ U originalu: „to covert it into surplus labour“.

⁴⁶ U originalu: „surplus labour“.

⁴⁷ Usp. „Das Kapital“, III, str. 266.: „Prekomjerna proizvodnja kapitala ne znači nikada drugo do prekomjernu proizvodnju proizvodnih sredstava — radnih i životnih sredstava — koja mogu funkcionirati kao kapital, tj. mogu biti primijenjena za izrabljivanje rada u danom stupnju eksploatacije; međutim padanje tog stupnja eksploatacije ispod neke dane točke izaziva smetnje i zastoje u kapitalističkom procesu proizvodnje, krize, razaranje kapitala“.

⁴⁸ „Grundrisse“, str. 595—596.

je — tek danas — stupilo u područje neposredno mogućeg! Tek su danas, zahvaljujući razvitku moderne tehnike, dane pretpostavke za to da „krađa tuđeg radnog vremena“ bude bez ostatka i konačno ukinuta; i tek danas mogu se proizvodne snage potjerati tako silno da stvarno u skoroj budućnosti neće radno vrijeme, nego vrijeme dokolice, biti mjera društvenog bogatstva. Dok su se do sada sve metode kojima se podizala proizvodna snaga ljudskoga rada pokazivale u kapitalističkoj praksi istodobno kao metode stalno rastućeg degradiranja, onesamostaljavanja i depersonaliziranja radnika, danas je tehnološki razvoj dospio na točku na kojoj radnici mogu konačno biti oslobođeni „lanca svojih muka“ — oslobođeni torture tekuće vrpce i rada na akord, te od pukih privjesaka proizvodnog procesa postati njegovim zbiljskim upraviteljima. Nikada stoga ne bijahu uvjeti za socijalistički preobražaj društva tako zreli, nikada socijalizam ne bijaše tako neophodan i ekonomski provediv kao danas! — Sjetimo se otrcanog građanskog prigovora, po kojem bi se socijalističko društveno uređenje moralo raspasti zbog neophodnosti grubih i neprijatnih poslova koje bi svatko nastojao od sebe prebaciti na druge⁴⁹. Kako smiješan mora izgledati taj prigovor, koji proizlazi iz prirode normalnog građanskog čovjeka, suočen s današnjim basnoslovnim razvojem proizvodnih snaga! Dakako, sve dok se je voda morala vjedrima dovlačiti u stanove, bilo je sigurno dosta ljudi koji su ovu gnjavažu nastojali naturiti drugome; međutim, s uređenjem vodovoda postao je suvišan poseban poziv vodonoše. Sada nas, očito, razvitak tehnologije tjera ususret stanju u kojem iščezava dosadašnja podjela rada koja sakati čovjeka, a s njom i sva muka, pa se na njezino mjesto može postaviti rad kao slobodno odjelovljenje duhovnih i tjelesnih snaga. I kao što bi bilo besmisleno — da posegnemo za duhovitom usporedbom *Tročkoga*⁵⁰ — kad bi pretplatnici nekog dobrog pansiona pri bogatom ručku sebe međusobno zakidali na maslacu, kruhu, šećeru, tako će besmislena i ekonomski neopravdana u novom društvu izgledati „krađa tuđeg radnog vremena“, izrabljivanje čovjeka od čovjeka. Ali tek tada je konačno osigurana izgradnja jednog zbilja besklasnog, zbilja socijalističkog društva.

⁴⁹ Već je Blanqui zlobno primijetio da se prigovor građanskih kritičara: „Ta tko će u socijalizmu iznositi noćne posude?“ — dade u osnovi reducirati na jednostavno pitanje: „Ta tko će iznijeti moju noćnu posudu?“.

⁵⁰ Vidi „The Revolution Betrayed“, str. 46.

3. Odumiranje zakona vrijednosti u socijalizmu

Dakako, tada neće nestati rad kao takav, nego samo višak rada mase u korist i pod komandom nekolicine. Jer kao „vječni prirodni uvjet ljudskog života“, naglašava Marx, rad je „nezavisan od svakog oblika toga života, štoviše, on je zajednički svim njegovim društvenim oblicima“⁵¹:

„Ti trebaš raditi u znoju lica svoga! glasilo je Jehovino prokletstvo nad Adamom. Kao prokletstvo shvaća ga i *A. Smith*. „Mirovanje“ se javlja kao adekvatno stanje, kao identično sa „slobodom“ i „srećom“. To da individuum „u svojem normalnom stanju zdravlja, snage, djelatnosti, spretnosti, umješnosti“⁵² ima također potrebu za normalnom porcijom rada i prekidanjem mirovanja, izgleda da je *A. Smithu* neshvatljivo. Na svaki način izgleda da je mjera samog rada dana izvanjski, svrhom koju treba postići i preprekama koje za njezino postizanje treba radom prevladati. Ali to da je ovo prevladavanje prepreka po sebi odjelovljenje slobode — i da, nadalje, izvanjske svrhe gube privid zgotjino izvanjske prirode nužnosti i postavljaju se kao svrhe koje sam individuum tek postavlja — dakle kao samoozbiljenje, opredmećenje subjekta, otuda realna sloboda čija je akcija baš rad⁵³, *A. Smith* i ne sluti. On svakako ima pravo da se u historijskim oblicima rada kao robovskog, kmetskog, najamnog rada rad stalno javlja repulzivno, stalno kao izvanjski prisilni rad, a suprotno njemu nerad kao „sloboda“ i „sreća“.

„To svostruko vrijedi“, nastavlja Marx, „za ovaj proturječni“⁵⁴ rad; i, što je s time povezano, za rad koji sebi još nije stvorio uvjete, subjektivne i objektivne. . . , da bude travail attractif*,

⁵¹ „Das Kapital“, I, str. 198.

⁵² Marx se ovdje poziva na slijedeće mjesto *Smithova* djela: „Equal quantities of labour, at all time and places, may be said to be of equal value to the labourer. In his ordinary state of health, strenghts and spirits; in the ordinary degree of his skill and dexterity, he must always lay down the same portion of his ease, his liberty and his happiness.“ (*Adam Smith*, „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“, New York, 1837, str. 33.)

⁵³ Usp. „Theorien“, III, str. 253.: „Ali slobodno vrijeme, vrijeme kojim se raspolaže, jest samo bogatstvo — dijelom za užitak proizvoda, dijelom za slobodno odjelovljenje koje nije, kao rad, određeno prisilom neke vanjske svrhe koja se mora ispuniti — čije je ispunjenje prirodna nužnost ili socijalna dužnost, kako se hoće.“

⁵⁴ Tj. uvjetovan klasnom suprotnošću.

* Privlačan rad.

samoozbiljenje individuuma — što nipošto ne znači⁵⁵ da je on puka zabava, puki amusement, kako to grizetski naivno shvaća *Fourier*. Zbiljski slobodno raditi, npr. komponirati, istodobno je baš najprokletija ozbiljnost, najintenzivniji napor.⁵⁶ — Marx kasnije ponovno komentira *Fourierovo* shvaćanje: „Rad ne može biti igra, kako hoće *Fourier*. . . Slobodno vrijeme — koje je isto toliko vrijeme dokolice kao i vrijeme za više djelatnosti — preobrazilo je svoga posjednika u drugi subjekt i kao taj drugi subjekt stupa on tada također u neposredni proizvodni proces. Ovaj je istodobno disciplina promatran s obzirom na čovjeka u nastajanju, kao i izvršavanje, eksperimentalna znanost, materijalno stvaralačka i opredmećujuća se znanost s obzirom na postalog čovjeka, u čijoj glavi egzistira akumulirano znanje društva“.⁵⁷

Dakle, i u socijalizmu će proizvodna ljudska djelatnost, rad biti od odlučujućeg značaja. On će dakako doživjeti duboke kvantitativne i kvalitativne promjene! Kvalitativno on će se od kapitalističkog oblika rada, koji je *Smith* tako oštromno shvatio kao „žrtvovanje slobode i sreće“, razlikovati po tome što će, prvo, radnika učiniti svjesnim dirigentom proizvodnog procesa, a njegova će se zadaća sve više ograničavati na puko nadziranje divovskih mašina i prirodnih snaga koje sudjeluju u proizvodnji; i drugo, po svojem karakteru, kao neposredno podružtvljeni, zajednički rad čiji se proizvod više ne suprotstavlja proizvođačima u liku neke njima otuđene i njima vladajuće stvari.⁵⁸ Tako će rad

⁵⁵ „Grundrisse“, str. 504—505.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 599—600.

⁵⁷ „Naglasak je dan“, kaže se u „Rohentwurfu“, „ne na opredmećenost, nego na otuđenost, izvanjštenost, povanjštenost, na pripadanje ne radniku, nego personificiranim proizvodnim uvjetima, tj. kapitalu, goleme predmetne moći koju je društveni rad sam sebi suprotstavio kao jedan od svojih momenata. Ukoliko se na stajalištu kapitala i najamnog rada stvaranje tog predmetnog tijela djelatnosti zbiva u suprotnosti spram neposredne radne sposobnosti — taj se proces opredmećenja in fact javlja kao proces izvanjštenja sa stajališta rada ili kao prisvajanje tuđeg rada sa stajališta kapitala — tada je ovo iskretanje i izvrtnje zbiljsko, nipošto samo pomišljeno, ne samo postojeće u predodžbi radnika i kapitalista.“ Ali „građanski su ekonomski utoreni u predodžbe određenog historijskog razvojnog stupnja društva, pa im nužnost opredmećenja društvenih moći izgleda neodvojiva od nužnosti njihova otuđenja naspram živog rada“. („Grundrisse“, str. 716.)

⁵⁸ „Razumije se samo po sebi“, kaže Marx u „Theorien“, „da se samo radno vrijeme, time što je ograničeno na normalnu mjeru, dalje ne zbiva za nekog drugog, nego za mene samog, da zajedno s ukidanjem socijalnih suprotnosti između gospodara i slugu itd., kao zbilja socijalni rad, konačno kao baza slobodnog vremena rad dobiva sasvim drugi, slobodniji karakter, te da radno vrijeme čovjeka koji je istodobno čovjek sa slobodnim vremenom

u socijalizmu, oslobođen taloga prošlosti, izgubiti odbojne značajke prisilnoga rada i postati „travail attractif“ u *Fourierovu* i *Owenovu* smislu⁵⁹. Ovo će se preoblikovanje rada kvantitativno izraziti u bitnom ograničenju radnog vremena, iz čega proizlazi stvaranje i proširenje vremena dokolice. Jer, iako se ni socijalističko društvo nipošto neće moći odreći „viška rada“⁶⁰, ono će ipak, zahvaljujući punom razvijanju svojih proizvodnih snaga, biti u stanju da količinu rada za pojedinog člana društva reducira na minimum. Ali time neće otpasti samo naslijeđena podjela rada sa svojim lučenjem ljudi na „manuelne“ i „duhovne“ radnike, nego će i razlika između radnog vremena i dokolice izgubiti svoj sadašnji proturječni karakter, jer će se radno vrijeme i vrijeme dokolice sve više međusobno približavati i upotpunjavati.⁶¹

Dakako, i tako promijenjeni i na nužni minimum reducirani rad dijeli se na različite proizvodne grane i individuume i mora se uspoređivati s postignutim proizvodnim rezultatima, te će zato biti neophodno njegovo stalno mjerenje nekim jedinstvenim mjerilom. „Pretpostavlja li se zajednička proizvodnja, vremensko određenje ostaje naravno bitno. Što je manje vremena društvu potrebno za to da proizvede pšenicu, stoku itd., to više vremena dobiva ono za višu proizvodnju, materijalnu ili duhovnu. Kao i kod pojedinačnog individuuma, svestranost njegova razvitka, njegova užitka i njegove djelatnosti zavisi od uštede vremena. Ekonomija vremena, u tome se razrješava konačno sva ekonomija. Društvo isto tako mora svrhovito podijeliti svoje vrijeme da ostvari

mora posjedovati mnogo viši kvalitet od vremena radne životinje.“ („Theorien“, III, str. 253.)

⁵⁹ „Uklanjanje kapitalističke proizvodne forme“, kaže se u prvom svesku „Kapitala“, „dopušta ograničenje radnoga vremena na nužni rad. Ipak bi posljednji, pod inače jednakim okolnostima, proširio svoju protežnost. S jedne strane zato što su životni uvjeti radnika bogatiji i njegovi životni zahtjevi veći. S druge strane, dio bi se sadašnjeg viška rada računao u nužni rad, naime, rad potreban za stvaranje društvenog rezervnog i akumulacijskog fonda.“ („Das Kapital“, I, str. 552. — Usp. *ibid.*, III, str. 883.)

⁶⁰ „Da uostalom samo neposredno radno vrijeme ne može ostati u apstraktnoj suprotnosti spram slobodnog vremena — kako se ono javlja sa stajališta građanske ekonomije — razumije se po sebi.“ („Grundrisse“, str. 599.)

⁶¹ „Samo tamo gdje proizvodnja stoji pod zbiljskom, unaprijed određućom kontrolom društva stvara društvo povezanost između opsega društvenog radnog vremena i utrošenog na proizvodnju određenog artikla i između opsega društvenih potreba koje tim artiklom treba zadovoljiti.“ („Das Kapital“, III, str. 197.)

proizvodnju primjerenu svojim ukupnim potrebama⁶²; kao što pojedinac mora točno podijeliti svoje vrijeme da bi stekao spoznaje u odgovarajućim proporcijama ili da zadovolji različitim zahtjevima postavljenim njegovoj djelatnosti. Ekonomija vremena⁶³ i planska podjela radnog vremena na različite grane proizvodnje ostaje dakle prvi ekonomski zakon u proizvodnji utemeljeno društveno. On dapače biva zakonom u još mnogo višem stupnju. No, to je ipak bitno različito od mjerenja razmjenskih vrijednosti (radova ili proizvoda rada) radnim vremenom.⁶⁴

Time dolazimo do toga da govorimo o već više puta postavljenom pitanju o djelotvornosti zakona vrijednosti u socijalizmu. Općenito je poznato (ili je svojedobno bilo) da je za osnivače marksizma vrijednost vrijedila kao ekonomska kategorija „koja je najobuhvatniji izraz podjarmljivanja proizvođača od njegova vlastitog proizvoda“ (*Anti-Dühring*). Već je iz toga jasno da oni ni pošto nisu mogli djelotvornost zakona vrijednosti protegnuti i na socijalističko (ili komunističko) društvo. Obratno: svako ovjekovječenje pojma vrijednosti oni su uvijek nanovo pobijali kao malo-

⁶² Ovu „ekonomiju vremena“ razmatra Marx i s jednog drugog aspekta: „Zbiljska ekonomija. . . sastoji se u uštedi radnog vremena; . . . ali ova ušteta identična je s razvitkom proizvodne snage. Dakle, ni pošto otkazivanje užitka, nego razvijanje power, sposobnosti za proizvodnju, a otuda kako sposobnosti tako i sredstava užitka. Sposobnost užitka je uvjet za njega . . . a ta je sposobnost razvijanje individualne sklonosti, proizvodne snage. Ušteta radnog vremena jednaka je povećavanju slobodnog vremena, tj. vremena za potpuno razvijanje individuuma, koje ponovno djeluje na proizvodnu snagu rada kao najjača proizvodna snaga. Sa stajališta neposrednog proizvodnog procesa ono se može promatrati kao proizvodnja capital fixe; ovaj capital fixe being man himself.“ („Grundrisse“, str. 599.)

⁶³ Ibid., str. 89. — Baš u navedenom smislu treba razumjeti mnogo puta citirani pasus iz trećeg sveska „Kapitala“, upravljen protiv Storch: „Drugo, poslije ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, ali sa zadržavanjem društvene proizvodnje, određenje vrijednosti ostaje prevladavajuće u tom smislu što reguliranje radnog vremena i podjela društvenog rada među različitim proizvodnim grupama, konačno vođenje knjiga o tome postaje bitnije nego ikada.“ To je, da usput primijetimo, jedino mjesto kod Marxa na koje se s prividnom opravdanošću mogu pozvati ekonomski kao Leontijev, Lange ili J. Robinson, koji mu žele imputirati predodžbu o „zakonu vrijednosti u socijalizmu“. Njima očito odgovara što se u citiranom pasusu pojavljuje riječ „određenje vrijednosti“. Ali s jednakim pravom mogli bi oni iz pojedinih mjesta gdje Marx — „govoreći s vulgarnim ekonomima“ — govori o „kapitalu“ u Starom vijeku (ili čak u socijalizmu), zaključivati da po njemu kapital nije historijska, nego vječna kategorija. . .“ (Uspor. uz to slijedeće mjesto iz „Theorien“, III, str. 253.: „Vrijeme rada ostaje uvijek, i kad je razmjenska vrijednost ukinuta, stvaralačka supstancija i mjera troškova koje iziskuje njezina (razmjenske vrijednosti) proizvodnja.“)

⁶⁴ „Theorien“, III, str. 127.

građansku utopiju: „Tamo gdje je rad zajednički“, čitamo u „*Theorien*“, „odnosi ljudi u njihovoj društvenoj proizvodnji ne predstavljaju se kao ‚vrijednosti‘, ‚stvari‘.“⁶⁵ — „Sama nužnost da se proizvod ili djelatnost individuuma tek mora preobraziti u oblik *razmjenske vrijednosti*, u *novac*. . . dokazuje dvoje: 1) da individuumi proizvode samo još u društvu i za društvo; 2) da njihova proizvodnja nije *neposredno* društvena, da nije djelo zajednice⁶⁶ koja je međusobno podijelila rad.“⁶⁷ Dakle, u društvu robnih proizvođača „postavlja se rad kao općenit tek *razmjennom*, . . . posredovanje“ između pojedinih privatnih radova „održava se razmjenom roba, razmjenskih vrijednosti, novca, što su sve izrazi jednog te istog odnosa“. Suprotno tome u socijalizmu je „rad pojedinca . . . unaprijed postavljen kao društveni rad . . . on stoga ne razmjenjuje nikakav posebni proizvod. Njegov proizvod *nije razmjenska vrijednost*. Proizvod se ne treba tek pretvoriti u neki posebni oblik da bi za pojedinca poprimio općeniti karakter. Umjesto podjele rada, koja se nužno stvara u razmjeni razmjenskih vrijednosti, stvarala bi se takva organizacija rada koja za posljedicu ima udio pojedinca u zajedničkoj potrošnji“.⁶⁸ Mjerenje rada radnim vremenom bit će stoga (koliko god se ono inače javlja kao značajno baš za socijalističko društvo) samo sredstvom društvenog planiranja⁶⁹ i naravno više neće imati ništa zajedničko s „glasovitom vrijednošću“ (*Engels*) i zakonom vrijednosti.

⁶⁵ U originalu: „the offspring of association“.

⁶⁶ „Grundrisse“, str. 76.

⁶⁷ *Ibid.*, str. 88—89.

⁶⁸ To da „je odmjeravanje korisnog učinka i utroška rada kod odlučivanja o proizvodnji sve“, primjećuje Engels, „što u nekom komunističkom društvu preostaje od pojma vrijednosti političke ekonomije, izrekao sam već 1844.“ (U poznatom članku „Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie“, u MEW, sv. 1., str. 517.) „Ali znanstveno utemeljenje ovog stava . . . postalo je moguće tek po Marxovu „Kapitalu“.“ („*Anti-Dühring*“, str. 288—289.)

⁶⁹ Uspor. Engelsovo pismo C. Schmidtu od 5. 8. 1890.: „Ovdje se i u ‚*Volkstribüne*‘ vodila diskusija o raspodjeli proizvoda u budućem društvu, tj. o tome da li će se ona provoditi prema količini rada ili drugačije. Stvar se je, nasuprot stanovitim idealističkim frazama o pravednosti, dohvatila također vrlo ‚materijalistički‘. Ali začudo nikome nije palo na pamet da modus raspodjele bitno zavisi od toga koliko ima za podijeliti i da se on, dakako, mijenja s napretkom proizvodnje i društvene organizacije, te da bi se, dakako, i modus raspodjele smio mijenjati. Ali ni kod jednog od sudionika socijalističko se društvo ne javlja pojmljeno u neprestanoj promjeni i napredovanju, nego kao stabilna, jednom za svagda fiksirana stvar koja, dakle, treba također imati jednom za svagda fiksiran modus raspodjele. Ali razumno misleći može se ipak samo 1) pokušati otkriti modus raspodjele s kojim će se započeti i

Iz rečenoga proizlazi da u socijalističkom društvu može mjerenje rada radnim vremenom očito obavljati dvije različite funkcije. Prvo, ono će u samom proizvodnom procesu služiti tome da se utvrdi količina živog rada potrebnog za proizvodnju različitih dobara, kako bi se njime moglo što ekonomičnije raspolagati; i drugo, ovo mjerenje može doći u obzir kao sredstvo raspodjele čijom pomoću bi se pojedinačnim proizvođačima dodijelio udio u društvenom proizvodu namijenjen potrošnji.

Može, ali ne mora. Jer, to da li će buduće socijalističko društvo posegnuti za ovim modusom raspodjele, zavisit će očito od stupnja razvitka društvenih proizvodnih snaga, dakle, prije svega od toga „koliko ima za podijeliti“.⁷⁰ „Način ove raspodjele“, čitamo u „Kapitalu“, „mijenjat će se s posebnim načinom samog proizvodnog organizma i s odgovarajućom povijesnom visinom razvijenosti proizvođača. Samo za paralelu s robnom proizvodnjom“, nadodaje Marx, „pretpostavimo da je udio svakog proizvođača određen njegovim radnim vremenom. . .“⁷¹

Sada je jasno da je Marx u ovom posljednjem slučaju imao na pameti socijalističko društvo „ne kako se ono razvilo na svojoj vlastitoj osnovi, nego, obratno, kako ono upravo proizlazi iz kapitalističkog društva; koje je dakle u svakom pogledu, ekonomski, čudoredno, duhovno, još zahvaćeno madežima staroga društva iz čijeg krila proizlazi“. To je društvo doduše ekspropiiralo kapitaliste i pretvorilo proizvodna sredstva u zajedničko, u narodno vlasništvo; ali ono još uopće nije u tanju zbiljiti komunistički princip raspodjele: „Svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!“. Njegov način raspodjele zato je još uvijek opterećen „gradanskim pravom“, koje je, „kao i svako pravo, po svome sadržaju pravo nejednakosti“.⁷² Dakle,

2) nastojati utvrditi općenitu tendenciju u kojoj se kreće daljnji razvitak. O tome pak u cijeloj debati ne nalazim ni riječi.“ (MEW, sv. 37., str. 436.)

⁷⁰ „Das Kapital“, I, str. 93.

⁷¹ Usporedi uz to značajne komentare u Lenjinovoj knjizi „Staat und Revolution“ i u djelu Trockoga „The Revolution Betrayed“, str. 52—54.

⁷² U ove „odbitke“ Marx ubraja: „1) pokrivo potrošenih proizvodnih sredstava; 2) dodatni dio za proširenje proizvodnje; rezervne i osiguravajuće fondove za slučaj nezgoda i oštećenja izazvanih prirodnim nepogodama itd.“ Zato je samo ostatak cjelokupnog proizvoda „određen da služi kao sredstvo potrošnje“. Od tog ostatka odbijaju se ipak „prije no što dolazi do individualne raspodjele . . . još 1) Opći troškovi upravljanja koji ne pripadaju proizvodnji; 2) Ono što je određeno za zadovoljenje zajedničkih potreba, kao što su škole, zdravstvene ustanove itd.; 3) Fondovi za nesposobne za rad itd. . . . Tek sada dolazimo do „raspodjele“, . . . naime do onog dijela potrošnih sredstava koji se raspodjeljuje među individualne proizvođače zadruge.“

ovdje društvo „pojedinom proizvođaču — poslije odbitaka⁷³ — egzaktno uzvraća“ ono što on društvu daje. „To što mu je on dao jest njegov individualni kvantum rada. . . On od društva dobiva potvrdu o tome koliko je rada isporučio. . . , i tom potvrdom prima iz društvenih zaliha potrošnih sredstava toliko koliko stoji njegov rad.“⁷⁴ Dakle — puke radne doznake čija se jedina svrha sastoji u tome da reguliraju društvenu raspodjelu prema principu rada. Ali ni u takvom društvu ne može biti prostora za zakon vrijednosti, jer tu postoji proizvodni oblik potpuno različit od robne proizvodnje i jer ovdje upravljanje proizvodnjom i raspodjelom neće prepušteno slijepoj igri tržišta, nego podvrgnuto svjesnoj kontroli samoga društva.

Bilo bi sigurno primamljivo da se u ovome sklopu razmotri pitanje djelotvornosti zakona vrijednosti u Sovjetskom Savezu i u takozvanim narodnim demokracijama. Međutim, ova tema prelazi okvire našega rada. Osim toga, ne vjerujemo da bismo o tom pitanju mogli išta reći što bi se jasnoćom i dubinom moglo mjeriti s poznatim djelom znamenitog nacionalnog ekonomista ruske revolucije *E. Preobraženskog*.⁷⁵ Osnovna misao njegovih izvođenja sastojala se je u tome da se svaki antikapitalistički prevrat u industrijski zaostaloj zemlji mora provoditi pod uvjetima stalne borbe između kapitalističkom prošlošću naslijeđenoga zakona vrijednosti i njemu dijametralno suprotstavljenog principa socijalističkog planiranja i da sudbina socijalizma zavisi upravo od ishoda ove borbe. — I kad danas mnogi ekonomisti sovjetskog bloka na vulgarno-marksistički način upravo zakonom vrijednosti uzdižu na rang socijalističkog principa raspodjele, tada to ne pokazuje samo kakav duboki teoretski raskorak njih odvaja od *Preobraženskog* i njegovih suvremenika, nego ponešto govori i o tome koliko su se socijalno-ekonomski odnosi u Sovjetskom Savezu već udaljili od prvobitno postavljenih ciljeva Oktobarske revolucije od 1917.

Rezimirajmo: Ono što Marxovu koncepciju socijalizma razlikuje od koncepcija njegovih prethodnika jest prije svega njezin

(„Kritik des Gothaer Programms“, MEW, sv. 19., str. 19. — Uspor. i „Das Kapital“, III, str. 855—856, 882—883. i 884—885.)

⁷³ „Kritik des Gothaer Programms“, str. 20.

⁷⁴ Vidi njegovu „Novu ekonomiku“, 1926. („The New Economics“, Oxford, 1965.)

⁷⁵ Mi smo prije svega imali u vidu Marxov „Rohentwurf“. Zbog toga bijahu mnoga mjesta iz „Kapitala“, „Theorien“, „Anti-Dühringa“ i drugih spisa koja govore o komunističkom društvu samo mjestimice uzeta u obzir.

znanstveni karakter — način kako je on svoju socijalističku sliku budućnosti izveo iz spoznaje postojećeg društvenog uređenja, iz analize kapitalističkih proizvodnih odnosa. Objekt istraživanja bijaše u oba slučaja isti: moderno kapitalističko društvo; samo što se jednom radilo o njegovu suvremenom liku, a drugi put o društvu budućnosti koje iz njega niče. Tako vidimo da se ekonomski sklopovi što ih je Marx istraživao moraju shvatiti kao dijalektički razvojni zakoni (i u stvari samo kao takvi mogu se uopće pojmiti). Mnogo spominjani „historizam“ Marxove kritike nacionalne ekonomije tek se tako pokazuje u svojem pravom smislu: kao metoda koja jednako tako želi istražiti uvjete postojanja kao i historijske zapreke kapitalizma⁷⁶, a njezini se zaključci, usmjereni na obaranje kapitalizma, pokazuju za cjelinu Marxova sistema ne manje bitni od njegova istraživanja i kritike samih ekonomskih kategorija.

⁷⁰ „Unutar građanskog društva, koje počiva na razmjenskoj vrijednosti“, čitamo u „Rohentwurfu“, „stvaraju se kako odnosi saobraćaja tako i odnosi proizvodnje koji su mine za njegovo razaranje. Masa proturječnih oblika društvenog jedinstva, čiji se proturječni karakter ipak nikada ne može razoriti nekom mirnom metamorfozom.“ Otuda golemi značaj proleterske klasne borbe i ideologijskog procesa koji joj stoji u temelju: „Spoznaja proizvoda kao njegovih vlastitih i prosuđivanje rastavljenosti rada od uvjeta njegova ozbiljenja kao nedolične, prisilne — enormna je svijest — . . . i utoliko prije posmrtno zvono koje nagovješćuje njegovo ukidanje, kao što je sa sviješću roba da on ne može biti vlasništvo nekog trećeg ropstvo dalje vegetiralo još samo kao umjetni opstanak i više nije moglo ustrajati kao osnova proizvodnje.“ („Grundrisse“, str. 77. i str. 366—367.)

POSTVARENJE EKONOMSKIH KATEGORIJA I „ISTINSKO SHVAĆANJE DRUŠTVENOG PROIZVODNOG PROCESA“

„Kako nam se tek polako razvija sistem građanske ekonomije“, kaže Marx, „tako i njegova vlastita negacija, koja je njegov posljednji rezultat.“¹ Ali kako se je dalekim, kako oporim i mukotrpim iskazao taj put! Jer, nije morao biti samo istražen i prikazan hod nastajanja kapitala do njegovih konkretnih oblikovanja, nego su i mistificirane forme u kojima se on pojavljivao morale biti korak po korak dešifrirane i svedene na svoj istinski sadržaj. S tog gledišta predstavljao je sistem građanske ekonomije istodobno povijest ljudskog „samootuđenja“ i vrijedilo je ne samo otkriti otuđeni karakter ekonomskih kategorija, nego i ovo za kapitalistički način proizvodnje osebužno „izvrtanje subjekta i objekta“² pojmiti kao nužno i uzročno uvjetovano. Zadaća koju je sebi mladi Marx postavio već u „*Ekonomsko-filozofskim rukopisima*“ iz godine 1844., ali koja je svoje potpuno rješenje trebala naći tek sa zaključenjem „Kapitala“.

Ova zadaća ne bi dakako nikada bila svladana bez temeljitih priprema velikih klasika, a Marx je samo bio prvi koji je to priznao. „*Ricardo*, kao i svi znameniti ekonomski“, čitamo u „*Theorien*“, „ističe rad kao *ljudsku*, još više kao *socijalno određenu ljudsku djelatnost*. . .“. On „se od ostalih ekonomata razlikuje upravo po konzekvenciji kojom on vrijednost roba shvaća kao pukog ‚representanta‘ društveno određenoga rada.“ Ali svi klasici (ukoliko zavrjeđuju ovo ime) „tako su daleko (manje ili više jasno, *Ricardo* više od drugih) da razmjensku vrijednost *stvari* shvate kao puki izraz, specifično društveni oblik proizvodne djelatnosti čovjeka,

¹ „Grundrisse“, str. 600.

² „Das Kapital“, III, str. 55.

kao nešto od stvari i njihove upotrebe kao stvari, bilo da je to u industrijskoj ili neindustrijskoj potrošnji, toto genere različito. Vrijednost je njima naprosto stvarnosno izraženi odnos proizvodnih djelatnosti ljudi jednih spram drugih.“³

To se još odlučnije ističe u odsječku istog djela posvećenom *Richardu Jonesu*: „Već kod *Ricarda*“, kaže se ovdje, ide teoretska analiza „toliko daleko da, prvo, *iščekava samostalni tvarni lik bogatstva* i ono se javlja naprosto kao odjelovljenje čovjeka. Sve što ne predstavlja rezultat ljudske djelatnosti, rada jest priroda i kao takvo nije socijalno bogatstvo. Fantom svijeta dobara otopio se je i on s pojavljuje samo još kao stalno iščekavajuće i stalno ponovno proizvedeno objektiviranje ljudskoga rada. Cijelo tvarno čvrsto bogatstvo samo je prolazno opredmećenje društvenoga rada, kristalizacija proizvodnoga procesa čija je mjera vrijeme, koje je mjera samoga kretanja.“ Ali, kao drugo, gube i kod *Ricarda* „raznolike forme u koje pritječu različiti sastavni dijelovi bogatstva različitih dijelova društva. . . svoju prividnu samostalnost. Kamata je samo dio profita, renta naprosto nadprofit. Oboje uranjaju zajedno u profit, koji se sam razrješava u višak vrijednosti, to znači u neplaćeni rad.“⁴

Međutim: upravo u „ekonomskom trojstvu“: „kapital — profit, zemlja — zemljišna renta, rad — nadnica za rad“ dostiže postvarenje društvenih proizvodnih odnosa svoj vrhunac, pojavljuje se kapitalistički proizvodni način kao „začarani, izvrnuti i na glavu postavljeni svijet, gdje Monsieur le Capital i Madame la Terre kao socijalni karakteri i istodobno kao puke stvari igraju svoje kolo.“⁵ Utoliko, pripada klasicima, a osobito *Ricardu*, „velika zasluga . . . da su razriješili ovaj lažni privid i varku, ovo osamostaljenje i okoštavanje različitih društvenih elemenata bogatstva jednih spram drugih, ovo personificiranje stvari i postvarenje proizvodnih odnosa, ovu religiju svakodnevnog života“.⁶

³ „Theorien“, III, str. 181.

⁴ Ibid., str. 421.

⁵ Uspor. str. 40/I i dalje ovoga rada.

⁶ Usporedi Marxovu ocjenu „Ricardova proleterskog protivnika“, *Thomasa Hodgskina*: „Cijeli objektivni svijet, 'svijet dobara' tone ovdje kao puki moment, kao puko iščekavajuće, stalno i stalno iznova proizvedeno odjelovljenje društveno proizvodnog čovjeka. Neka se sada usporedi ovaj 'idealizam' s grubo materijalnim fetišizmom u kojem završava *Ricardova teorija* kod . . . *Mac Cullocha* — gdje ne iščekava samo razlika između čovjeka i životinje, nego dapače ona između živog bića i stvari. I poslije toga kaže se da proleterska suprotnost uzvišenom spiritualizmu građanske ekonomije

Ipak, naglašava Marx istodobno, ostali su čak i najbolji od klasika, „jer s građanskoga stajališta drugačije nije moguće, manje ili više zahvaćeni svijetom privida koji su kritički razriješili i stoga svi više ili manje upadaju u nedosljednosti, polovičnosti i u neriješena protuslovlja“.⁷ A ipak, nadodajmo mi, kod svih ovih ekonomista nedostaje jasna svijest da se u ekonomiji uopće radi o postvarenim kategorijama, da izvrnuti način u kojem se društveni odnosi u kapitalizmu predstavljaju nužno izvire iz biti same te proizvodnje. Da je pak ova svijest kod njih postojala, tada se oni više ne bi bili bavili „nacionalnom ekonomijom“, nego mnogo više „kritikom nacionalne ekonomije“ u Marxovu smislu, oni bi bili dakle izvršili ono što je trebalo izvršiti samo sa stajališta socijalističkog proletarijata.

Drugim riječima: tek je Marxu uspjelo prevladati fetišistički način mišljenja građanske ekonomije bez ostatka; i tek njemu zahvaljujemo dokaz za to da, što se dalje razvija kapitalistički način proizvodnje, to više postaju društveni proizvodni odnosi ljudima samim otuđeni i nastupaju naspram njih kao njima ovladavajuće izvanjske moći.

Ovom procesu otuđivanja odgovara napredujuće postvarenje ekonomskih kategorija. „Mi smo“, kaže Marx u jednom prikazu u III. svesku „Kapitala“⁸, koji se bavi „Izvanjstjenjem viška vrijednosti“, već kod najjednostavnijih kategorija kapitalističkog načina proizvodnje i same robne proizvodnje, kod robe i novca, dokazali mistificirajući karakter koji društvene odnose, kojima tvarni elementi bogatstva pri proizvodnji služe kao nosioci, preobražava u svojstva samih tih stvari (roba) i još izrazitije sam proizvodni odnos u stvar (novac). Svi društveni oblici, ukoliko oni dovode do robne proizvodnje i cirkulacije novca, sudjeluju u tom izvrtanju.“⁹ (Stoga nije slučajno da se poznato poglavlje

nasuprot propovijeda neki grubi materijalizam usmjeren isključivo na brutalnu potrebu!“ („Theorien“, III, str. 263.)

⁷ „Das Kapital“, III, str. 838.

⁸ „Das Kapital“, III, str. 834—838. (Usporedi uz to paralelno mjesto u „Theorien“, III, str. 472—478.)

⁹ Uspor. „Das Kapital“, III, str. 839.: „U ranijim društvenim oblicima ova ekonomska mistifikacija nastupa uglavnom s obzirom na novac i kamatonosni kapital. Ona je po prirodi stvari isključena, prvo, tamo gdje prevladava proizvodnja za upotrebnu vrijednost, za neposrednu vlastitu potrebu; drugo, tamo gdje, kao u antičko doba i u srednjem vijeku, ropstvo i kmetstvo tvore široku osnovu društvene proizvodnje; vladavina proizvodnih uvjeta nad proizvođačima ovdje je prikrivena odnosima gospodara i sluga, koji se pojavljuju i vidljivi su kao neposredne pogonske opruge proizvodnoga procesa.“

o „robnoj fetišizmu“ nalazi već u I. odsječku I. sveska, koji se bavi robnom cirkulacijom.)

Svakako, u kapitalističkom načinu proizvodnje taj proces postvarenja ide „još mnogo dalje“: „Promatra li se kapital najprije u neposrednom proizvodnom procesu — kao iscrpljivač viška rada, tada je taj odnos još vrlo jednostavan pa se zbiljska povezanost nameće nosiocima toga procesa, samim kapitalistima, i još je u njihovoj svijesti. Žestoka borba za granice radnoga dana to jasno pokazuje.“¹⁰ U stvari: „To je vrlo jednostavno, ako se za 100 funti sterlinga kupi rad od 10 ljudi, rad od 20 ljudi i ako je vrijednost njihova proizvoda jednaka 200 funti, višak vrijednosti od 100 funti jednak je neplaćenom radu od 10 ljudi. Ili da, kada 20 ljudi radi, svaki od njih radi samo pola dana za sebe, polovicu za kapital. To je isto kao kad bi samo 10 ljudi bilo plaćeno a 10 bi radilo besplatno za kapitaliste. — Ovdje, u ovom embrionalnom stanju odnos je još vrlo lako pojmljiv ili štoviše neprepoznatljiv. Teškoća se ovdje sastoji naprosto u tome da se otkrije kako to da ovo prisvajanje rada bez ekvivalenta koje izvire iz zakona robne razmjene — iz toga da se robe razmjenjuju u razmjeru spram u njima sadržanog rada — odmah ne proturječi ovome zakonu.“¹¹

„Proces cirkulacije već briše, već zamućuje povezanost.“ Jer, „kakav. . . god da je višak vrijednosti, koji je kapital u neposrednom proizvodnom procesu iscrpio i predstavio u robama, vrijednost i višak vrijednosti sadržanih u robama moraju biti realizirani tek u procesu cirkulacije. I kako naknada vrijednosti predujmljenih u proizvodnji, tako osobito višak vrijednosti sadržan u robama izgleda kao da se u cirkulaciji ne samo realizira, nego da iz nje izvire, privid koji učvršćuju osobito dvije okolnosti: prvo, profit pri izvanjštenju proizvoda, koji zavisi od prevare, lukavstva, poznavanja stvari, spretnosti i od tisuću tržišnih okolnosti; zatim još okolnost da ovdje osim radnoga vremena pridolazi i drugi određujući element, cirkulacijsko vrijeme. Ovo fungira doduše samo kao negativna prepreka tvorbi vrijednosti i viška vrijednosti, ali se privida kao da je ono isto tako pozitivan temelj kao i rad sam i kao da ono unosi neko iz prirode kapitala prizašlo od rada nezavisno određenje.“¹²

¹⁰ Ibid., str. 835.

¹¹ „Theorien“, III, str. 473.

¹² „Theorien“, ibid.; „Das Kapital“, III, str. 835—836.

Jedan još viši stupanj postvarenja, nastavlja Marx, pokazuje „gotovi kapital, kako se on pojavljuje kao cjelina, kao jedinstvo cirkulacijskog i proizvodnog procesa“.¹³ „Gotovi kapital“ stvara naime nova oblikovanja, „u kojima se sve više gubi žila unutarnje povezanosti, proizvodni odnosi se uzajamno osamostaljuju, a sastavni dijelovi vrijednosti uzajamno okoštavaju u samostalne oblike“. Kao prvo, „višak vrijednosti u obliku profita. . . ne odnosi se više na dio kapitala uložen u radu, iz kojeg izvire, nego na cjelokupni kapital. Profitna stopa biva regulirana vlastitim zakonima, koji dopuštaju i čak uvjetuju neku njezinu promjenu uz nepromijenjenu stopu viška vrijednosti. Sve to zakriljuje sve više pravu prirodu viška vrijednosti, a otuda zbiljski pogonski uređaj kapitala. To se još više događa preobrazbom profita u prosječni profit, a vrijednosti u proizvodne cijene. . .“

„Ovdje između stupa komplicirani društveni proces, proces izjednačivanja kapitala, koji relativne prosječne cijene roba rastavlja od njihovih vrijednosti, a prosječne profite u različitim proizvodnim sferama. . . od zbiljskog eksploatiranja rada od posebnog kapitala. Ne samo da se tako pričinja, nego ovdje u stvari jest prosječna cijena roba različita od njihove vrijednosti, dakle, od rada realiziranoga u njima, a prosječni profit nekog posebnog kapitala različit od viška vrijednosti koji je ovaj kapital ekstrahirao iz radnika koje zapošljava. Vrijednost roba pojavljuje se neposredno još samo u utjecaju promjenljive proizvodne snage rada na padanje i dizanje proizvodnih cijena, na njihovo kretanje, ne na njihove posljednje granice. Profit se javlja još samo kao uzgredno određen neposrednom eksploatacijom rada, ukoliko naime ona dopušta kapitalistima da, uz prividno nezavisno od ove eksploatacije postojeće, regulirajuće tržišne cijene, realiziraju neki od prosječnog profita različiti profit.“ „Tako se preobrazbom vrijednosti u proizvodne cijene sama baza — određenje vrijednosti roba radnim vremenom sadržanim u njima — privida ukinutom.“¹⁴

Fetiški privid učvršćuje se još više „time što isti proces izjednačivanja kapitala, koji profitu daje ovaj oblik prosječnoga profita, od njega odvaja jedan njegov dio, samostalno, pod oblikom rente, kao da je on izrastao na drugom tlu, zemlji. Renta se prvobitno predstavlja kao dio profita koji zakupnik plaća zemljoposjedniku. Ali budući da niti on, zakupnik, ne ubacuje taj suvišak,

¹³ Ovime smo dospjeli do tematskog kruga III. sveska „Kapitala“.

¹⁴ „Das Kapital“, III, str. 836—837.: „Theorien“, III, str. 474.

niti se kapital koji on primjenjuje bilo na koji način razlikuje od drugog kapitala kao kapital“ (budući da zakupnik spomenuti suvišak mora isporučiti zemljoposjedniku), pojavljuje se s obzirom na zemljišnu rentu „zemlja sama kao izvor ovoga dijela vrijednosti robe (njezina viška vrijednosti). . . U ovom izrazu, u kojem se jedan dio viška vrijednosti — renta — u odnosu spram nekog posebnog prirodnog elementa predstavlja nezavisno od ljudskoga rada, nije samo potpuno ugašena priroda viška vrijednosti, budući i vrijednosti same, nego se i sam profit sada pojavljuje, kao i renta zemlji, tako i on kapitalu, dužan kao nekom posebnom stvarnosnom proizvodnom instrumentu. Zemlja je po prirodi ovdje i donosi rentu. Kapital se sastoji od proizvoda i oni donose profit. To da proizvodna vrijednost koja je proizvedena donosi profit, a neka druga koja nije proizvedena donosi rentu, samo su dva različita oblika u kojima stvari stvaraju vrijednosti — jedna je isto toliko pojmljiva ili nepojmljiva kao i druga.“¹⁵

Međutim: tek „cijepanje profita u poduzetničku dobit i kamatu (da se uopće ne govori o nastupanju komercijalnog profita i novčarskog profita između toga, koji su utemeljeni na cirkulaciji i čini se kao da uopće ne izvire iz samog proizvodnog procesa) dovršava osamostaljenje oblika viška vrijednosti, okoštavanje njegova oblika naspram njegove supstancije, njegove biti. Jedan dio profita“, poduzetnička dobit, „ . . . potpuno se odrjeđuje od kapitalnog odnosa kao takvog i predstavlja se kao da potječe, ne iz funkcije izrabljivanja najamnoga rada, nego iz najamnoga rada samoga kapitalista.¹⁶ U suprotnosti spram ovoga javlja se tada kamata kao nezavisna, bilo od najamnoga rada radnika, bilo od vlastitoga rada kapitalista, kao da izvire iz kapitala kao svojeg vlastitog nezavisnog izvora.“¹⁷ U kamatonosnom kapitalu pojavljuje se stoga kapitalski fetiš u svojem najdovršenijem i istodobno „najludem“ obliku.¹⁸

Ova tako iscrpno citirana skica o „izvanjštenju viška vrijednosti“ ne nudi samo izvrstan pregled sadržaja svih triju svezaka „Kapitala“. Ona osim toga pokazuje u čemu se je sastojao najbitniji rezultat Marxove „Kritike nacionalne ekonomije“: u

¹⁵ „Theorien“ ibid. str. 475. i 476.

¹⁶ „Rad izrabljivanja ovdje je izjednačen s radom koji biva izrabljivan“. (Ibid., str. 486.) Uostalom, ovaj „rad izrabljivanja“ najčešće ne izvodi sam kapitalist, nego njegov poslovoda etc.

¹⁷ „Das Kapital“, III, str. 837.

¹⁸ Ibid., str. 483.

dokazu da se ekonomija ne bavi „stvarima, nego odnosima između osoba i u posljednjoj instanciji između klasa“; Ali da su ovi odnosi „stalno vezani na stvari i kao stvari se pojavljuju“ (Engels). Dalekosežnost značenja ove spoznaje očita je. Jer samo na ovome putu bilo je Marxu moguće da na mjesto postvar njih kategorija građanske ekonomije stavi „istinsko shvaćanje društvenoga proizvodnoga procesa“¹⁹ — u smislu lijepog Galianijeva izraza: „Istinsko bogatstvo. . . je čovjek sam“.²⁰ A samo tako mogla je nacionalnoekonomska znanost sama biti preobražena u zbiljsku društvenu znanost. Kako se to kaže već u Marxovu „Rohentwurfu“: „Promatramo li društveni proizvodni proces u velikome i u cjelini, tada se uvijek kao posljednji rezultat društvenog proizvodnog procesa pojavljuje samo društvo, tj. sam čovjek u svojim društvenim odnošenjima. Sve što ima čvrstu formu, kao proizvod etc., pojavljuje se samo kao moment. Uvjeti i opredmećenja procesa su i sami njegovi jednakomjerni momenti, a kao njegovi subjekti pojavljuju se samo individuumi u međusobnim odnošenjima, koja oni isto tako proizvode kao i iznova proizvode. Njihov vlastiti neprestani proces kretanja u kojem oni sebe isto toliko obnavljaju kao i svijet bogatstva koji stvaraju.“²¹

¹⁹ „Grundrisse“, str. 599.

²⁰ Vidi *ibid.*, str. 731. i „Theorien“, III, str. 263.

²¹ „Grundrisse“, str. 600.

POGOVOR

Ovo opsežno djelo Romana Rosdolskog jedno je od rijetkih — a svakako najiscrpnijih i najinformativnijih — u svjetskoj marksističkoj, marksološkoj i inoj literaturi koje studiozno tematizira Marxov rukopis „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie“. Taj je spis prvi Marxov pokušaj da sistematski izloži svoju kritiku političke ekonomije, tj. da je metodologijski utemelji i sadržajno i tematski ograniči. Djelo je ostalo u rukopisu, ono predstavlja sirovi i najčešće nedoradeći materijal, a njegov prvi izdavač (Marx-Engels institut u Moskvi, 1939—1941) nadjenuo mu je gornji naslov (mogli bismo ga prevesti „Nacrt za kritiku političke ekonomije“) koristeći se Marxovim izjavama u nekim pismima iz vremena kada je na tom rukopisu radio (1857—1858).

S obzirom na to da je u nas prošle godine objavljen veći izbor iz ovog Marxovog teksta¹, ovo će Rosdolskyjevo djelo imati bar djelomičnu tekstualnu podlogu na našem jeziku, a svojim studioznim pristupom Marxovoj kritici političke ekonomije ispuniti osjetnu prazninu u našoj marksističkoj literaturi.

Autor knjige, Roman Rosdolsky, ostao je, usprkos ovom značajnom i zamašnom djelu, a i nizu drugih, nezamječen i u najrenomiranijim svjetskim enciklopedijama i leksikonima, tako da o njemu možemo navesti tek oskudne podatke.

Rođen je u Lavovu 1898. godine. Za vrijeme prvog svjetskog rata bio je pristalica Friedricha Adlera i kao vojnik osnovao je

¹ Marx, Karl, „Temelji slobode“, „Naprijed“, Zagreb. — Izbor je sačinio Gajo Petrović, a u njegovom predgovoru čitatelj može naći dosta iscrpnu informaciju o ovom Marxovom spisu, kao i u ovom djelu Rosdolskoga koje je pred nama.

u austrougarskoj vojsci savez „Internacionalne revolucionarne socijaldemokratske mladeži Galicije“. Poslije rata studirao je političke znanosti u Pragu i Beču. Od 1927. do odstupanja Ržanova, 1931, bio je suradnik Marx-Engels instituta u Moskvi. U Lavov se vraća 1934. i tamo surađuje u Institutu za privrednu povijest Univerziteta do izbijanja drugog svjetskog rata. Najveći dio rata proveo je u koncentracionim logorima. U Sjedinjene Države emigrirao je 1947, gdje je bio suradnik Historijskog odjela pri Wayne University. Umro je u Detroitu 1967.

Dakle, po obrazovanju Rosdolsky je politolog, a uže područje njegovog znanstvenog i spisateljskog interesa moglo bi se odrediti kao politička i privredna povijest. Uz ostale, to pokazuje jedan od njegovih vjerojatno prvih većih radova pod naslovom „Zajedništvo polja u istočnoj Galiciji i njegovo raspadanje“, Lavov 1936. (Ovaj rad pisan je na poljskome, a osim na poljskome Rosdolsky je pisao i na češkom, njemačkom i engleskom jeziku.) Istome području pripadaju i drugi njegovi radovi, kao „Velika poreska i agrarna reforma Josipa II“, I, II, Varšava 1962, te napis objavljen u „Journal of Economic History“ (1951, na engleskom) „Raspodjela poljoprivrednih proizvoda u feudalizmu“. Osim u ovome, Rosdolsky je objavljivao i u časopisima „International Review of Social History“, „Journal of Central European Affairs“, „Kwartalnik Historyczny“, „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“, „Kyklos“ i u drugima.

Čini se da među posljednje njegove radove treba ubrojiti one objavljene u „Archiv für Sozialgeschichte“ (koji izdaje Friedrich-Ebert-Stiftung). Tako u svesku IV tog arhiva od 1964. piše veći napis „Friedrich Engels i problem ‚nepovijesnih naroda‘“ (s podnaslovom „Pitanje nacionalnosti u revoluciji 1848/49. u svjetlu ‚Novih rajnskih novina‘“), a u svesku VI/VII od 1966/67. napis „Srpska socijaldemokracija i konferencija u Stockholmu 1917“. Dakle, u svojem političko-povijesnom interesu Rosdolsky je navratio i na naše područje.

Od napisa koji su bliži temama izloženim u knjizi koja je pred nama treba spomenuti „Ezoterički i egzoterički Marx“ (u „Arbeit und Wirtschaft“, 1957—1958), kao i njegov prilog kolokviju održanom u Frankfurtu na Majni 1967. na temu „Kritika političke ekonomije danas“. Taj prilog nosi naslov „Neke opaske o metodi Marxova ‚Kapitala‘ i njeno značenje za današnje

istraživanje Marxa². To je vjerojatno i jedan od posljednjih radova Rosdolskog.

Veliki dvotomni rad „Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ‚Kapital‘“, koji, eto, izlazi iz štampe i u nas, izdan je najprije u Milanu 1964, a zatim u Frankfurtu 1968. Do sada su uslijedila još dva izdanja toga djela. Sudeći prema predgovoru, Rosdolsky je na ovome radu radio od 1948. do 1955, kada je već zaključio predgovor.

Kako sam u predgovoru piše, na pisanje ovog djela potaknuo ga je susret s jednim do tada (1948) rijetkih primjeraka spomenutog Marxovog rukopisa. Uočivši odmah važnost tog rukopisa za razumijevanje cjelokupnog Marxovog učenja, posebno za razumijevanje njegove kritike političke ekonomije, Rosdolsky je odlučio da spis iscrpno komentira i da pokuša „znanstveno ocijeniti nove spoznaje“³ koje su u njemu sadržane. Prvom zadatku posvećen je pretežni dio knjige (dijelovi II-VI), a drugome I dio (i VII, koji — na žalost — nismo prevodili).⁴

Dakle, Rosdolskyjevo djelo tematski je razgraničeno na slijedeći način: u prvom dijelu navedeni su osnovni podaci o spisu „Grundrisse“ i o njegovom mjestu unutar onog dijela Marxova opusa koji se uopćeno naziva *kritika političke ekonomije*, naznačene su neke razlike u koncepciji kritike političke ekonomije zacrtanoj u tom spisu naspram one koja je na djelu u „Kapitalu“, a razmotrene su i neke ključne teme političke ekonomije (kao npr. problem upotrebne vrijednosti u političkoj ekonomiji). Iza toga slijedi iscrpan komentar i analiza Marxovog spisa, analiza koja uglavnom slijedi njegovu strukturu, tj. odsječke i teme kako ih je Marx razmatrao. Na kraju, u VII dijelu knjige polemizira se s pokušajima razvijanja ili kritiziranja određenih Marxovih

² Rosdolsky, Roman, „Einige Bemerkungen über die Methode des Marxschen ‚Kapital‘ und ihre Bedeutung für die heutige Marxforschung“; vidjeti u „Kritik der politischen Ökonomie heute — 100 Jahre ‚Kapital‘“, herausgegeben v.W. Euchner und A. Schmidt, Frankfurt 1968.

³ Rosdolsky, R., „Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ‚Kapital‘“, Frankfurt-Wien, 2. überarbeitete Auflage 1969, str. 7.

⁴ Za informaciju čitatelju navodimo teme koje Rosdolsky razmatra u VII dijelu knjige. Najprije, u 30. poglavlju tematizira se „spor oko Marxove sheme reprodukcije“ komentiranjem diskusije između „narodnjaka“ i „legalnih“ ruskih marksista, Lenjinove teorije realizacije i Hilferdingovog izlaganja Marxove sheme reprodukcije, te razmatranjem kritike Marxove teorije akumulacije koju je izvršila R. Luxemburg. Slijedeće poglavlje razmatra problem „kvalificiranog rada“, a 32. poglavlje pitanje „pogrešne racionalizacije“. Zatim slijedi polemika s kritikom Marxa koju je izvršila J. Robinson i, napokon, 34. poglavlje posvećeno je „nemarksističkoj ekonomiji“.

postavki, pojmova i sklopova sadržanih u kritici političke ekonomije. Na taj način, ovo djelo Rosdolskoga trebalo bi biti — kako to sugerira njegov naslov — prilog povijesti nastajanja Marxova „Kapitala“, prilog rekonstrukciji i objašnjenju njegova stvaranja, čime treba doprinijeti i njegovom razumijevanju.

Već i sam pregled sadržaja ovog rada pokazuje da je u njemu riječ isključivo o ekonomskim temama spomenutog Marxovog spisa. Rosdolsky je svjestan toga kao ograničenosti. Zato u predgovoru naglašava da je, iz različitih razloga, u svome radu mogao tek mjestimično dotaknuti „najvažniji i teoretski najzanimljiviji problem“ što ga sadrži spis „Grundrisse“. Taj problem je — kako misli Rosdolsky — odnos Marxova djela spram Hegela, posebno spram njegove „Logike“. Ta tema razmatra se u marksističkoj literaturi najčešće kao problem razlike Marxove i Hegelove dijalektike. U tom pogledu autor se ograničava samo na natuknice u samome tekstu (dosta često on ukazuje na porijeklo pojedinih Marxovih kategorija iz Hegelove „Znanosti logike“). Osim toga, on naglašava da svakako treba prihvatiti mišljenje Lukácsa i Lenjina da dijalektika u Marxa nipošto nije samo izvanjski ures već da bitno određuje strukturu i domašaje njegove kritike političke ekonomije. Njegova tvrdnja (u predgovoru), da nije ni filozof ni ekonom *ex professo* odnosi se očito prvenstveno na obradu tog problema. Držeći sebe njemu nedoraslim Rosdolsky ne komentira iscrpno i adekvatno niti uvod koji je Marx svome spisu započeo pisati.

Što se tiče komentarskog dijela Rosdolskyjeve knjige, treba reći da je u svojoj orijentaciji na to da pokaže ekonomske kategorije *in statu nascendi* — a to znači uključujući i moguće promjene u njihovim određenjima u različitim, posebno kasnije pisanim Marxovim spisima — vrlo iscrpna, detaljna i dokumentirana, da je — možda suviše i za jedan komentar — mjestimice preopterećena navodima iz svih Marxovih i Engelsovih relevantnih djela, kao i iz djela interpreta i kritičara. Ali takvo navođenje citata iz svih ovih spisa — ma koliko da otežava čitanje — ima za rezultat cjeloviti presjek kroz cjelokupnu Marxovu kritiku političke ekonomije, ono daje kompletnu informaciju o tome djelu i naznačava njegove osporavane i kritizirane teme.

Osim ovog presjeka i pregleda nad cjelokupnom kritikom političke ekonomije Karla Marxa Rosdolskome uspijeva takvim postupkom da nenametljivo, tako reći zatajivši vlastiti stav u ime Marxove misli — prepuštajući tako reći čitatelju samome da

preuzme inicijativu u tekstu — pokaže prisutnost stroge geneze kategorija u kritici političke ekonomije. To su prije svega kategorije vrijednosti, novca, kapitala, viška vrijednosti, oblici kapitala itd. U toj su genezi svakako najznačajniji prijelazi od oblika vrijednosti u novac i od novca u kapital, od procesa proizvodnje u proces cirkulacije — gdje se najbolje pokazuje kako se pojedine sfere građanskoga proizvodnoga sistema osamostaljuju do samodovoljnosti i stvaraju samodostatni realitet. Ali Rosdolsky slijedi Marxa i na njegovom putu s onu stranu ovih kategorija, na granične, tj. istinski kritičke probleme političke ekonomije (posebno u 28. poglavlju, gdje je riječ o „historijskim preprekama zakona vrijednosti“, kao i u 29. poglavlju, gdje se razmatra „postvarenje ekonomskih kategorija“) i zajedno s Marxom pokazuje povijesnu ograničenost ovih kategorija. Time postaje evidentnim bitno revolucionarni smisao Marxova djela. Zbog svih ovih kvaliteta ovo djelo Rosdolskoga možemo smatrati svojevrsnim kompendijem uz Marxovu kritiku političke ekonomije, a ne samo uz njegov spis „Grundrisse“; kompendijem koji je više nego informativan, a, s druge strane, pušta čitatelju da i sam razmišlja.

No ovaj tako opsežni komentarski i polemički dio Rosdolskyjeva djela zahtijeva ipak odgovor na pitanje o njegovom vlastitom teoretskom stajalištu, a posebno na pitanje o njegovom shvaćanju cjelokupnog Marxovog djela. U prvom poglavlju svoga rada, u kojem naznačava etape „sazrijevanja Marxova djela“ — pri čemu misli na Marxovo „ekonomsko djelo“ — kao prvu od tih eptapa Rosdolsky označava Marxove „Ekonomsko-filozofske rukopise“ iz 1844. i ocjenjuje da Marx u njima nastupa „prije svega kao filozof koji svoje novo ‚humanističko‘ — ili točnije: materijalističko shvaćanje povijesti nastoji primijeniti na odlučujuće područje društvene ekonomije“⁵. Rosdolsky, dakle, *odvaja* Marxovu „ekonomiju“ od njegove „filozofije“. Štaviše, gornji stav implicira to da je Marxova koncepcija povijesti bila dovršena prije nego što je on svoj interes usmjerio na kritiku političke ekonomije. Ovdje želimo to samo konstatirati ne ulazeći u — uostalom već poznate — implikacije ovakvog odvajanja Marxova djela na sektore. Međutim, za nas je svakako važno da se posljedicom baš takvog pristupa Rosdolskome problem Marxove metode ipak javlja *odvojen* od cjeline kompleksa kritike političke ekonomije, da mu se on javlja kao „specijalni“ ili čak „specijalistički“ (filozofski) problem. Mi dakako ne mislimo tvrditi da to nije i filo-

⁵ Rosdolsky, *ibid.*, str. 14.

zofski problem. Ta tema zahtijeva granična razmatranja koja moraju naznačiti i domašaj same filozofije u Marxovoj kritici političke ekonomije, kao što moraju pokazati pretpostavke i domašaj same kritike političke ekonomije i tako razdiru svako ograđivanje u struke i discipline. U svome komentaru Rosdolsky nema prezentnu *cjelinu* Marxova mišljenja — tj. u njega nema refleksije o pretpostavkama kritike političke ekonomije i baš zbog toga primoran je da svoje razmatranje zatvori u „stručni“ okvir ekonomije, pa mu onda ono netematizirano ostaje prepušteno drugoj struci — filozofiji. Kada pak granice ekonomije postaju preuske, tada se cjelina uspostavlja u povijesnom fakticitetu, odnosno u okvirima jednog — svakako Marxom inspiriranog — revolucionarnog političkog programa.

Tematiziranje metodologijskoga problema Marxove kritike političke ekonomije ne može nipošto zaobići polaganje računa o temeljnom ustrojstvu Marxova mišljenja — pa makar samo kao interpretacija njegovog shvaćanja povijesti (kako to primjerice čini H. Reichelt⁶). Jer tek tako može se doista naznačiti razlika Marxova pristupa spram Hegelova, a ekonomske kategorije koje Rosdolsky ovdje komentira i deskribira dobivaju svoj pravi kritički smisao; tek tako postaje sama kritika i njena posljednja svrha — rastvaranje ili „ukidanje“ tih kategorija (a to znači i odnosa koje one izražavaju) — utemeljena. Tek tako postaje potpuno očito da u Marxa nije riječ samo o konstituciji političko-ekonomskog realiteta ili „predmeta“ već da je u samoj genezi kapitalskih kategorija pokazana geneza suvremenoga svijeta, kao i njegovih tendencija, dakle, da je — kako bi Marx rekao — time na idealan način pokazana geneza ljudske povijesti kao konstituiranje građanskoga društva u njegov kapitalistički oblik.

Ni u gorenavedenom svojem posljednjem objavljenom radu ovu temu Rosdolsky ne pokušava razmotriti na takav način. Taj kraći napis, koji se zaista svodi tek na nekoliko napomena o Marxovoj metodi — te su napomene svakako zanimljive — inzistira na tome da je Marxova namjera prvenstveno bila to da tematizira „kapital općenito“ i da je zato fundamentalno razlikovanje sadržano u kritici političke ekonomije razlikovanje između kapitala općenito i „mnogih kapitala“ („*viele Kapitalien*“), te da baš otuda proizlazi bitna metodologijska razlika između prvih dvaju svezaka i trećeg sveska „Kapitala“, koji u načelu mora napustiti ovo tema-

⁶ Usporedi: Reichelt, Helmut, „Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx“, Frankfurt 1971.

tiziranje kapitala općenito i približiti se postupno oblicima kako se oni javljaju na površini, tj. u svagdašnjoj zbilji građanskoga društva. Zbog toga Rosdolsky u ovome napisu podvlači važnost kategorije *posredovanja* u Marxa. S obzirom pak na to da je, po njegovom mišljenju, cjelokupnoj kritici političke ekonomije prvenstveno do toga da odredi *proces* koji oblikuju forme ili oblike društvene proizvodnje, tada mu se isto toliko važnim čini problem odnosa *sadržaja i oblika*. Za ove i još za neke relevantne sklopove prisutne u Marxovu djelu Rosdolsky u svome napisu navodi relevantne citate iz „Kapitala“, „Teorija“ i iz „Grundrisse“.

Jasno je da se razmatranje problema Marxove metode kao odnosa spram Hegela ne može suziti na tekst „Grundrisse“, niti samo na Marxovu kritiku političke ekonomije, već ono zahtijeva razmatranje cjelokupnog Marxovog opusa. Ali ipak stoji tvrdnja da se baš u „Grundrisse“, najjestimice eksplicitno a najčešće implicitno, Marxov odnos spram Hegela, posebno njegovog dijalektike, približava svojevrsnom razrješenju. Smisao ovog predgovora neće biti promišljen ako naznačimo bar osnovne točke tog razrješavanja.

Prvi korak u definiranju tog odnosa svakako je Marxova odluka da njegovo djelo bude „kritika ekonomskih kategorija“, da to bude izlaganje *sistema* građanske ekonomije i u izlaganju njegova kritika. (Tako piše Marx Lassalleu u vrijeme kada radi na ovome spisu.) Iz takve odluke razumljivo je općenito razmatranje ekonomskih kategorija — proizvodnje, razmjene, raspodjele i potrošnje — u uvodu u „Grundrisse“⁷, u kojem razmatranju je najvažnija konstatacija njihove međusobne osamostaljenosti, *rastavljenosti*, što se prevladava u proizvodnji kao prevladavajućem momentu. Konstatacija o osamostaljenosti, rastavljenosti pojedinih sfera života, kako je poznato, Hegelov je motiv još iz vremena njegovog spisa o razlici između Fichteove i Schellingove filozofije, a kasnije se u deriviranom obliku javlja i u Hegelovoj „Znanosti logike“. Iz tog motiva javlja se za Hegela potreba za filozofijom, i to baš dijalektičkom filozofijom, koja okoštale momente života mora pomiriti i objediniti. Iz ove prvobitne Marxove odluke slijedi dakako i Marxova diskusija „O metodi političke ekonomije“⁸ ili, kako nju Marx nagovještava na samom početku toga uvoda, diskusija o „odnosu znanstvenog izlaganja spram

⁷ Marx, K., „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie“, Dietz Verlag Berlin 1953, str. 10. i dalje.

⁸ Ibid., str. 22. i dalje.

realnog kretanja“. (Ovdje treba odmah naglasiti da već ovakva formulacija problema metode pokazuje da je za Marxa metoda — kao već i za Hegela — izgradnja ili *struktura cjeline*. U Hegelovoj filozofiji to je cijela „znanost logike“, koja zato dolazi na ono mjesto koje je u klasičnoj filozofiji zauzimala *metaphysica generalis sive ontologia*. Raspravljati o metodi zato za Marxa ne znači samo konstruirati „instrument“ za obradu materijala, niti samo birati put i način kojim će se spoznavanje kretati, već to znači reproducirati samu zbiljnost, rekonstruirati njenu genezu.

U spomenutom kratkom tekstu Marx ustanovljava da njegovo izlaganje mora započeti od jednostavnih, „apstraktnih“ kategorija i od njih doprijeti do konkretnog ili realnog samog u jednom sažima učem postupku. Suprotni bi put, koji bi započeo od raznolikosti konkretnog i realnog, završio u apstraktnim određenjima, a ne bi imao za rezultat — do čega je Marxu stalo — teoretski reproducirano, tj. pojmljeno i tako „prisvojeno“ konkretno samo.

Ova Marxova diskusija ponavlja zapravo diskusiju o početku znanosti u predgovoru i uvodu Hegelovoj „Znanosti logike“. Ona štaviše dolazi do istog rezultata, iako ga drugačije formulira. Kao što Hegel konstatira da znanost mora započeti kategorijom bitka kao takvog — što je za njega ponajprije apstrakcija, „neposredno mišljenje“ — tako i Marx misli da znanstveno izlaganje mora započeti od jednostavnih kategorija. Baš zato jer je ovdje Hegelu toliko blizak Marx se želi od njega dinstancirati time što kao zbiljsko ishodište znanosti — dakle, ono ishodište koje znanost ne može birati, već je njime uvijek određena i omogućena — određuje „realno ili konkretno samo“, i zato mu se odnos kategorija spram realnog kretanja uopće postavlja kao problem. Razliku spram Hegela Marx dobiva još i time što inzistira na *subjektu* realiteta o kojem je riječ i određuje ga kao *društvo*.

Dalje u istom tekstu Marx se eksplicitno poziva na Hegela, na njegovu filozofiju prava koja započinje posjedom (*Besitz*), dakle najjednostavnijom pravnom kategorijom, i tako i u sferi pravne znanosti realizira ovu postavku. Ali Marx u daljnjem tekstu pokazuje više mogućih odnosa jednostavnih kategorija spram (povijesnog) realiteta. Cijela ta diskusija dobiva svojevršno razrješenje tematiziranjem kategorije rada uopće, „rada *sans phrase*“. Baš na toj kategoriji pokazuje Marx kako su jednostavne kategorije, takve „apstrakcije“ od kojih započinje znanost u modernom građanskom društvu ono *realno ili konkretno samo* — čime u temelju karakterizira bit građanskoga društva, a to valja

shvatiti i kao izravni odjek analiza iz „Ekonomsko-filozofskih rukopisa“.

Ova konstatacija da upravo u najrazvijenijem obliku građanskoga društva ove jednostavne kategorije imaju svoju „naj-intenzivniju i najekstenzivniju egzistenciju“ temeljna je teza do koje Marx ovdje dolazi. Iz nje proizlazi, s jedne strane, njegovo shvaćanje povijesti kao procesa koji uspostavlja kapital — i tako tek poimanje tog najrazvijenijeg realiteta omogućava shvaćanje minulih epoha — a, s druge, na toj je osnovi tek moguća odluka da ishodišnu i završnu točku njegove kritike političke ekonomije mora činiti *kapital* — što je definitivno inaugurirano naslovom njegovog životnog djela.

Postavka da kapital, pojam kapitala predstavlja pravu temu kritike političke ekonomije razvija se već u „Grundrisse“ na taj način što se sve kategorije političke ekonomije — počam od robe — razvijaju strogo pojmovno, logički jedna iz druge, a cijelo izvođenje kulminira u određenju kapitala kao *subjekta* cijelog tog realiteta. Bez takvog kategorijalnog izlaganja, po mišljenju samog Marxa, nastupila bi u silnom materijalu kritike političke ekonomije konfuzija. Ovo kategorijalno razvijanje mora pokazati genezu predmetnosti kapitalanskoga realiteta, mora ga iznijeti na vidjelo u njegovoj samodostatnosti i samouvjetovanosti, mora ga prikazati kako postoji primjereno svojoj biti i kako se reproducira na uvjetima koji više nisu prirodni, već po njemu samome — po kapitalu — proizvedeni uvjeti. Da bi zorno predočio ovu odvojenost kapitala a ujedno naglasio njegovu bitnu mogućenost povijesnim životom, Marx ga naziva *mrtvim* radom, mjestimice i *vampirom* koji živi i reproducira se isisavanjem viška vrijednosti iz *živog* rada, radne snage.

Ovo imanentno razvijanje kategorija političke ekonomije iz najjednostavnijih određenja robe jest postupak preuzet od Hegela, to je *dijalektika*. Još na početku „Grundrisse“, kada razvija pojam vrijednosti i novca, Marx nije sasvim zadovoljan tim načinom izlaganja pa napominje: „Kasnije će biti nužno. . . da se korigira idealistička manira izlaganja koja stvara privid, kao da se radi samo o pojmovnim određenjima i o dijalektici tih pojmova. Dakle, prije svega fraza: proizvod (ili djelatnost) postaje robom; roba razmjenskom vrijednošću: razmjenska vrijednost novcem.“⁹

I doista. Na onom mjestu izvođenja gdje treba položiti računa o genezi *pretpostavki kapitala*, tj. tamo gdje je riječ o „prvo-

⁹ Ibid., str. 69.

bitnoj akumulaciji kapitala“ Marx ovu „maniru izlaganja“ na određeni način korigira. U tom tekstu on ustanovljava da ovakvo strogo pojmovno izvođenje kapitalskih kategorija uvijek nadolazi na „prve jednadžbe“¹⁰, a ta je jednadžba odnos najamnoga rada i kapitala. Taj odnos ili ovu jednadžbu dijalektika ne može izvesti, već od nje uvijek polazi i na nju ponovno nadolazi. To nadolazanje na odnos kapital—najamni rad se dešava i kasnije, u „Kapitalu“, kada treba objasniti postanak, proizvođenje kapitala kao viška vrijednosti, kao osamostaljene vrijednosti, a ponavlja se i na svim ključnim mjestima kritike političke ekonomije.

Ova pak „jednadžba“, ovaj odnos — misli Marx — može se uspostaviti samo „historijskim razmatranjem“, koje zbog toga ovu „idealističku maniru izlaganja“ ili metodu „korigira“ odnosno ograničava. Takvo historijsko razmatranje na djelu je primjerice u poglavlju o akumulaciji kapitala („Kapital“, I), u znamenitom poglavlju o „robnome fetišizmu“, kao i u nedoradenom poglavlju u „Grundrisse“, koje nosi oznaku „Oblici koji prethode kapitalističkoj proizvodnji“. Tu se pokazuje proces rastvaranja nekapitalističkih, tj. prekapitalističkih oblika proizvodnje i vlasništva, proces rastvaranja samoniklog zajedništva sredstava za proizvodnju i proizvođača — koje zajedništvo je za Marxa *rad* kao *samodovoljni totalitet* — i proces njihovog suprotstavljanja kao „slobodnih radnika“, s jedne strane, i na isti način „slobodnih“ ili apstraktnih vrijednosti, s druge; tj. kao suprotstavljanje radnika i kapitala, najamnoga rada i kapitala.

Kako bi takvo ograničavanje ili „korigiranje“ dijalektike potkrijepio, Marx na istome mjestu razlikuje „povijest tvorbe kapitala“ od njegove „suvremene povijesti“, historijske pretpostavke“ ili pretpostavke „postajanja kapitala“ od „pretpostavki njegova opstanka“. On naglašava da su historijske pretpostavke kapitala prošle (*vergangen*), tj. da su u njegovom opstanku ukinute, na isti način kao što je primjerice bježanje kmetova u gradove predstavljalo historijsku pretpostavku nastajanja gradova, ali ne predstavlja pretpostavku njegova opstanka kao dovršenog grada; ili kao što procesi po kojima je Zemlja iz tekućeg mora vatre i pare poprimila svoj konačni lik ne određuju njen opstanak kao dovršene Zemlje.

Čim je jednom uspostavljen, kapital se spram svojih pretpostavki počinje odnositi kao spram nečega što sam stvara, kao spram rezultata vlastitog opstanka. To se ponajviše odnosi na

¹⁰ Ibid., str. 364.

„zbijski nekapital“¹¹, tj. na „živi rad“, koji kapital pripaja sebi, čini ga o sebi ovisnim i apstraktnim, iako samo po njemu kao „mrtvi rad“ uopće može egzistirati i reproducirati se.

Samo pak razvijanje kapitalskih kategorija iz njihovih refleksivnih određenja, tj. iz takvih određenja u kojima su oni bitno nedostatni i tako apstraktni, a tek kao cjelina kapitala, kao totalitet kapitala postaju cjeloviti, stvara privid kao da je u pitanju „konstrukcija *a priori*“ („Kapital“, I, pogovor). Ali Marx inzistira da tome nije tako, već da je riječ o reprodukciji „unutarnje povezanosti“ materijala, da se tu pokazuje pulsiranje samoga života, na čiji trag je došlo istraživanje.

S obzirom na cjelokupno Marxovo shvaćanje povijesti, ovo pojmovno razvijanje kapitalskih oblika treba shvatiti kao odluku da se dosegnu „čista“ pojmovna određenja tih oblika, koja predstavljaju okosnicu ili — ako se hoće — strukturu na kojoj i s obzirom na koju povijesni materijal tek dobiva svoje određenje, mjesto i značenje, a samo povijesno zbivanje prekretnu točku svojeg Odakle i Kuda. Takva čvrsta određenja omogućavaju tek i čine smislenim „historijsko razmatranje“, koje bi samo ostalo neorijentirano. S druge strane, ovo historjsko razmatranje ne dozvoljava pojmovima i kategorijama političke ekonomije da ishlape u praznu formu, ono im neprestano pokazuje njihov povijesni iskon i na taj ih način relativira i ograničava. To je za Marxa jedini način primjene dijalektike u političkoj ekonomiji, ali samo kao *kritika* političke ekonomije i kao *kritika* dijalektike same. (S tog je razloga Marx u „Bijedi filozofije“ tako oštro reagirao na Proudhonov spis „Filozofija bijede“. Ta je reakcija motivirana upravo Proudhonovim pokušajem da na političku ekonomiju prenese Hegelovu dijalektiku. Osim u samome spisu o Proudhonu, Marx o tome eksplicite piše dvadeset godina kasnije, u pismu Schweitzeru.)

No kapitalске kategorije nisu u Marxa relativirane samo s obzirom na svoju genezu. One su kao čiste kategorije postavljene u pitanje i samim smislom odnosno smjerom koji je Marx svojem izlaganju kritike političke ekonomije odredio (što u spomenutom članku o Marxovoj metodi napominje i Rosdolsky). Podsjetimo se, to izlaganje trebalo je započeti od jednostavnih kategorija (od robe i njenih određenja) i doprijeti postupno do *površine* građanskoga društva, do njegovog *realiteta*, do realnih procesa i odnosa, tj. do konkurencije pojedinačnih kapitala i do kapitalskih oblika u cirkulaciji. Tu se pokazuje da realitet živi svojim upoje-

¹¹ Ibid., str. 943.

dinjenim, slučajnim, prividnim i pojavnim životom koji ne respektira pojmovna određenja, iako je njima ograničen, iako ih — tek u masi slučajeva — realizira. Zato Marxu i najrazvijeniji kapitalizam njegova vremena, engleski kapitalizam, može služiti tek kao ilustracija ove unutarnje strukture.

Dakle, ovakvim ograničavanjem „dijalektičke manire izlaganja“ Marx relativira Hegelovu dijalektiku dovodeći je u opori povijesni materijal i izvodeći je iz njega. S druge strane, Marx tako bitno relativira i sam kapitalistički realitet, odnosno kapital kao način proizvodnje — jer ga njegovo imanentno izlaganje dovodi do odnosa najamnog rada spram kapitala, gdje treba pasti i povijesna presuda kapitalu.

Tek iz ovakvog konteksta postaje potpuno razumljiv Marxov prigovor Hegelu, izrečen još u „Ekonomsko-filozofskim rukopisima“, da je pozitivist u tom smislu da pristaje uz postojeće i svojom filozofijom to postojeće afirmira.

Hotimir Burger

NAPOMENA PREVODILACA

Namjera je ovog Rosdolskyjeva rada da minucioznom komparativnom analizom Marxovih djela korigira ili bar stavi u pitanje dotadašnje interpretacije Marxove kritike političke ekonomije. U svojoj analizi Rosdolsky pretežno koristi kao izvor Marxov spis „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie“, ali se služi i drugim Marxovim djelima. Posljedica je ovakvog autorova metodološkog pristupa da su golem dio teksta navodi, što, dakako, razbija kompaktnost i čitljivost teksta.

Otuda proizlaze i neke poteškoće za prevoditelje. Budući da osnovni tekst na kojemu se temelji Rosdolskyjeva analiza — „Grundrisse“ — nije u cijelosti preveden na naš jezik, a prijevodi ostalih Marxovih, Engelsovih i drugih djela potječu od raznih autora, preuzimanje postojećih prijevoda bi, po našem sudu, još više razbilo tekst i otežalo razumijevanje. Stoga smo odlučili, kako ne bismo još više opteretili čitatelja, sve navode prevoditi sami. Pri tom smo uglavnom respektirali prihvaćena terminološka rješenja.

Nadamo se da smo tako umjesto mnoštva stilova i interpretacija — jer svaki je prijevod ipak već interpretacija — dobili u najgorem slučaju dvije interpretacije i izbjegli nerazumljivost koja bi bila posljedica raznih prijevoda.

Iz istog smo razloga ostavili naslove citiranih djela na jeziku na kojem ih navodi Rosdolsky, unatoč poteškoćama koje iz toga proizlaze i upozorenjima lektora na jezičnu neprimjerenost takvog postupka.

Vjerujemo da će čitatelji, vodeći računa o spomenutim razlozima, opravdati naš postupak.

Hotimir Burger, Ivan Prpić

SADRŽAJ

TREĆI DIO: ODSJEK O PROIZVODNOM PROCESU	5
<i>Deveto poglavlje</i>	
Uvodna napomena (O zbiljnosti zakona vrijednosti u kapitalističkoj privredi)	7
<i>Deseto poglavlje</i>	
Zakon prisvajanja jednostavne robne proizvodnje	14
<i>Jedanaesto poglavlje</i>	
Prijelaz ka kapitalu („Postajanje kapitala iz novca“)	22
<i>Dvanaesto poglavlje</i>	
Razmjena između kapitala i radne snage	33
<i>Trinaesto poglavlje</i>	
Proces rada i proces oplodivanja vrijednosti	42
<i>Četrnaesto poglavlje</i>	
Stvaranje i održavanje vrijednosti u proizvodnom procesu („Promjenljivi“ i „postojani“ kapital)	50
<i>Petnaesto poglavlje</i>	
Opći pojam i dva temeljna oblika viška vrijednosti	58
<i>Šesnaesto poglavlje</i>	
Relativni višak vrijednosti i proizvodna snaga (O rastućoj teškoći povećavanja vrijednosti kapitala s razvijanjem kapitalističkog načina proizvodnje)	68
<i>Sedamnaesto poglavlje</i>	
Metode proizvodnje relativnog viška vrijednosti (Koopeacija, manufaktura, mašinerija)	73

<i>Osamnaesto poglavlje</i>	
„Istovremeni radni dani“, Kapitalistički zakon napućenosti i „industrijska rezervna armija“ (Marxova kritika Malthusa) . . .	83
<i>Devetnaesto poglavlje</i>	
Proces reprodukcije i obrat zakona prisvajanja	94
<i>Dvadeseto poglavlje</i>	
Prvobitna akumulacija i akumulacija kapitala	106
<i>Dodatak</i>	
Prilog kritičkom ocjenjivanju Marxove teorije nadnice	119
1. Marxova teorija nadnice	119
2. Marx o kretanju nadnice za rad	123
A) Opći uvjeti porasta nadnica	123
B) Konjunktorni ciklus i kretanje nadnice	128
3. Marxovo učenje o relativnoj nadnici	130
4. Industrijska rezervna armija kao regulator nadnice	133
5. Takozvana „teorija osiromašenja“	137
6. Zrnice istine u „teoriji osiromašenja“	144
7. Zaključna napomena	144
ČETVRTI DIO: ODSJEK O PROCESU CIRKULACIJE	151
Prethodna napomena	153
<i>Dvadeset prvo poglavlje</i>	
Prijelaz iz procesa proizvodnje u proces cirkulacije kapitala. Ekskurs o problemu realizacije i o prvoj shemi reprodukcije	155
<i>Dvadeset drugo poglavlje</i>	
Vrijeme cirkulacije i njegov utjecaj na određenje vrijednosti	172
<i>Dvadeset treće poglavlje</i>	
Obrtaj kapitala i vrijeme obrtaja. Kontinuitet kapitalističke proizvodnje i dijeljenje kapitala u porcije	183
<i>Dvadeset četvrto poglavlje</i>	
Određenja oblika stalnog i optičajnog (tekućeg) kapitala	189
PETI DIO: PLODONOSNI KAPITAL, PROFIT I KAMATA	205
<i>Dvadeset peto poglavlje</i>	
Preobrazba viška vrijednosti u profit. Opća profitna stopa	207
<i>Dvadeset šesto poglavlje</i>	
Zakon padajuće profitne stope i tendencija sloma kapitalizma	216
<i>Dvadeset sedmo poglavlje</i>	
Fragmentarno o kamati i kreditu	223
1. U kojoj je mjeri prvobitni plan predviđao obradu ovih tema	223
2. „Rohentwurf“ o kamatonosnom kapitalu	226

3. Kategorija „kapitala kao novca“	229
4. Kritika pridonizma	231
5. „Rohentwurf“ o ulozi kredita u kapitalističkoj privredi	232
6. Prepreke kreditnog sistema	235
<i>Dodatak</i>	
Uz noviju kritiku Marxova zakona padajuće profitne stope	238
ŠESTI DIO: ZAKLJUČAK	253
<i>Dvadeset osmo poglavlje</i>	
Historijska prepreka zakona vrijednosti. Marx o socijalističkom društvenom uređenju	255
1. Marx o razvitku ljudske individualnosti u kapitalizmu	255
2. Uloga mašinerije kao materijalne pretpostavke socijalističkog društva	266
3. Odumiranje zakona vrijednosti u socijalizmu	271
<i>Dvadeset deveto poglavlje</i>	
Postvarenje ekonomskih kategorija i „istinsko shvaćanje društvenog proizvodnog procesa“	279
<i>Pogovor</i>	286
<i>Napomena prevodilaca</i>	298

NIP „KOMUNIST“
IZDAVAČKI CENTAR „KOMUNIST“

Za izdavača
glavni i odgovorni urednik
David Atlagić

Lektor
Benjamin Tolić

Korektor
Jelena Čolić

Tiraž: 3 000

Štampa
Grafičko preduzeće „Prosveta“
Beograd, Đure Đakovića 21
1975.

IV KOLO

Daniel Chauvey
SAMOUPRAVLJANJE

E. V. Iljenkov
DIJALEKTIKA APSTRAKTNOG I
KONKRETNOG U MARKSOVOM
„KAPITALU“

Boris Majer
STRUKTURALIZAM